

INTRODUCTION.

The Janakīharana as the name signifies is a poem in connection with the carrying away of Jānakī by the ten-headed monster Rāvana. The poet in his work does not go very far back. It does not speak much of the kings of the Solar race but begins his narration straight off, thus —

The first Canto of the poem has a highly wrought and picturesque description of Ayodhyā—the metropolis of king Dasharatha, his victories over the Kāvanas and Turasikas, of his three wives and of his mental dejection at being childless. Likewise, it gives a picture of a hunting excursion in which king Dasharatha by mistake kills the youth Shravana, the son of a blind ascetic and of the curse hurled by the old father on him and his return in a moody frame of mind.

The second Canto gives us an account of the rise of Rāvana, how he harasses the various deities how they invoke Vishnu for succour and how he undertakes to relieve them.

The third Canto has a description of the vernal season—a season most favourite for enjoyment in the tropics. This portion of the poem pictures to us the various sports indulged in by Dasharatha in company with his wives in the palace garden. The account of the nocturnal revelry and the excesses of the King together with his partiality for strong drink inclines one to take it more as a sign of the times and the tendencies of the people during the period of the author than of the times of the hero himself.

The fourth Canto tells us of the performance of a sacrifice by Dasharatha to obtain a son which resulted in his getting four sons by his wives. The sage Vishvāmitra whose religious performances are interrupted by the Rākshasas comes to king Dasharatha to request him to send prince Rāma with him to destroy them. Prince Rāma and his younger brother Lakshman accompany Vishvāmitra who leads them through Indraprastha which had been devastated by the demons. Here appears the demoness Tāḍakā whom Rāma hesitates to fight but kills her under the exhortations of the sage.

The fifth Canto narrates the arrival of the brother princes to the hermitage of Vishvāmitra. Here we have a beautiful picture of the simple, quiet and peaceful life in the hermitage.

A host of demons appears on the scene and begins molesting the simple folks in the hermitage whereupon the warrior princes fight them and kill Mārīcha and Subahu the leaders of the army. The description of the after scene on the battle field is not only accurate but very vivid and graphic.

The sixth Canto tells us of the satisfaction of Vishwāmitra at the doings of the young heroes and of their being taken to Mithilā the capital of Janaka to have a look at the bow the breaking of which was a wager for the hand of the beautiful princess Jānakī. On the way the young princes halt for a while at the deserted hermitage of Gautama and passing through the tract of Maruts they arrive at Mithilā where they are welcomed by its ruler. The ponderous bow is brought out, is broken in twain by Rāma the wager won and the young prince Rāma fixed upon by Janaka as his son in law.

The seventh Canto brings forward the youthful Sitā to salute the sage and thereby gives an opportunity to Rāma to have a sight of her. Preparations for the marriage are commenced. Dasharatha is invited and not only is the marriage of Rāma and Sitā performed but those of the other three sons of Dasharatha concluded.

The eighth Canto is taken up by the narration of the sports of Rāma and Sitā which are detailed with a loathsome *minute* that one cannot but turn from it in utter disgust. Moreover, it contains a rich description of the natural sceneries at sunset of the rising moon and a picture of sleeping nature enveloped in the silvery refulgence of moonlight. The description of the drinking of the grape juice by the youthful pair though accurate appears to be a reflection of the demoralised state of society during the age.

The ninth Canto is taken up by an account of the return of Dasharatha with his sons and daughters in law to his own capital. The paternal advice of Janaka to Sitā is fully in accord with the ideal of womanhood in Hindu society. It contains some very pithy admonitions which may be adapted to all times in all ages and in all conditions of life whether they be in the simple primitive days of yore or in these highly wrought artificial ones. A portion of the Canto is occupied by a description of the return journey, the appearance of Parashurama, his discussion with the youthful Solar prince

and his return to Ayodhyá and the departure of Bharata and Shatrughna to their maternal grand father

The tenth Canto tells us of the decision of King Dasharatha in view of his old age and infirmities to install prince Râma on the throne and himself to withdraw from the trammels of this world. With the ardent desire of seeing his son well equipped for the onerous task of administration, King Dasharatha gives him a general outline and a few terse maxims of morality, polity, and administrative system. The old King is interrupted by his ambitious wife Kaikeyi at the instigation of Mantharâ by putting an old and almost well nigh forgotten promise against Dasharatha demanding of him, on its strength, to set aside Râma and install her own son on the throne instead. The old king yields. The devoted, obedient heir-apparent cheerfully undertakes to renounce the splendours and glories of monarchical life in favour of his half brother and retire to woods. The old father under the binding of the promise to his wife has no alternative but to consent. Prince Rama with his youthful wife Sita escorted by Laxmana departs from Ayodhya to lead the life of an anchorite in the woods. King Dasharatha is overcome with grief and departs this world. Bharata conveys the sad news to Rama who is staying at Chitrakuta and solicits him to return and resume the throne which rightfully belonged to him. True to the promise made by him as a dutiful son to his father, he successfully induces Bharata to return allowing him to lead his life of abnegation to its full period. After the return of Bharata, Rama travels further southward and settles in Panchavati building a hut for himself. The demoness Shurpankha appears on the scene and her nose is cut off by Laxman as a punishment for the dishonorable overtures made by her. Thus disfigured she gets the demons Khara and Dashana to come forward as her champions to avenge her wrong. Both the demons are killed in battle and here comes in the actual nucleus of the theme of the poem and from which it takes its name. Ravana in the disguise of a mendicant appears at the wicket of the hut while Râma and Laxmana have been decoyed away by a deer in its pursuit. The helpless Sita is carried away by the ten headed monster in his aerial car.

It has not yet been definitely known what the extent of the whole poem was. As at present found it ends with the return of

Rāma to Ayodhyā and his coronation there. Under the impression that a short synopsis of the poem will be helpful to the student we subjoin a metrical out-line of it which was prepared by a friend when he read the poem —

श्री जानकीहरणसोपानम् ।

वसंततिलका ।

भूय प्रणम्य रघुनाथपदारविन्दम् ।
अज्ञानमोहतमसा मिहिर शरण्यम् ॥
यो जानकीहरणकाव्यसुधामिमिक्षु ।
तस्मै मया सुगमतीर्थमिदं निबद्धम् ॥ १ ॥

वंशस्थम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

अभूद्योध्येति पुरी पुरातना । वरागनाबीरवरोपशोभिता ।
किमागता सा भुवि भोगभारत* । पुरदरस्यैव पुरी मनोहरा ॥ २ ॥
अशादशेषां वसुधामिमां तदा । अजातमजो यद्यशसि प्रकाशिते ।
जना मृगाङ्कोदयशङ्कितात्मनः । विवासमञ्जस्य विलोकयन्ति ते ॥ ३ ॥
वधून्त्रये सुमतवशस्तभवे । अदृष्टपुत्राऽऽननफुल्लपकज ।
स सतत सततिचित्तनाकुलः । प्रजाधिपो यापितवाननेहसम् ॥ ४ ॥
घन गतोऽयं मृगयार्थमेकदा । तटे तटिन्या घटपूरणध्वनिम् ।
स कल्पयन् बृहत्तमेव नेतमि । मुनेस्तनूज निजघान कस्यचित् ॥ ५ ॥
विलोचनस्तन्मनको महीभूते । दिदेश शाप ज्वलने विशन्वरी ।
वच* समाकथ्यं तदा तपस्विन । विप्रणवेता प्रययौ पुर नृप* ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

रणाङ्गणे रावणतेजसा जिता । सुरा पुरस्कृत्य पुरंदरं ययुः ।
अपापतां वल्गितपद्मनाभम् । रमामुत्तम्यापुतलोचन हरिम् ॥ ७ ॥
उवाच याचस्पतिरुत्थितस्तदा । “पुलस्त्यपुत्रस्य विलोकयतां वृत्ति” ॥
द्विषोक्तगस्तेन हि विचरीकृता । कथं कृतेषां भवताऽयं स्थापिष्य” ॥ ८ ॥
निशम्य सर्वं वचसामगोचरः । अशेषलोकप्रयभाषाहृष्ट ।
सुराङ्गमाधास्य च दास्यमोचने । मत्तर्जं वपांसवर्नं वृषावृज्ज* ॥ ९ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

स भूपतिर्षीश्य पतन्तस्तंभवन् । विलासिनीनां निबद्धेन शङ्कतः ।
विह्वलुङ्गामो निरगाम पाटिकात् । अनगमामानिकेतनोपमान् ॥ १० ॥
निगदिनीस्ता उपभुज्य क्षामुक् । निशि प्रभूताऽऽवृषानकातर* ।
निशाचरे वन्दितनोरवर्जित । निषादनस्यं विलासार्जं जागृत् ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सहृष्येभ्यः प्रमुखैस्तपोधने । अयं पुत्रीयसं वयाविधिं ।
 हुताशनात्कश्चन नि सत पुमान् । समर्पयामास महीभूते चरम् ॥ १२ ॥
 स्वतेजसा तेन चरः प्रपुरितः । ततो बभूवि प्रविमज्य भक्षितः ।
 निविष्टपेक्षाऽध्रुविमार्जनक्षमम् । नृपाय सत्पुत्रचतुष्टयं ददौ ॥ १३ ॥
 ततः कुमारो भवने महीपते । वपुः प्रदृष्टिं प्रतिवासर ययुः ।
 स्वलीलया तं प्रमदेन सद्युः । निसर्गैरम्य खलु बालचेष्टितम् ॥ १४ ॥
 सुतानयाऽऽकर्ण्य नृपस्य शिक्षितान् । स गाविजोऽगान्मुषितक्रतुर्नृपम् ।
 सुतौ ययाचे व्यसनं निवेद्य तम् । न चातकोऽस्त्यम्बु पयोमुचोऽन्यतः ॥ १५ ॥
 ततोऽक्रमारोप्य चिरायं वर्जितम् । प्रियं वचो राममुवाच भूपतिः ।
 “ वपुः सुलभ्यं न तथाऽमलं यशः । मतस्व तस्माद्यशसे दिवानिशम् ” ॥ १६ ॥
 स एवमुक्तो जनकेन सानुजः । जगाम सार्धं मुनिना तपोवनम् ।
 अपश्यदध्वन्यथ ताटकाभिधाम् । मनुष्यशीर्षोऽऽवलिमात्यकन्धराम् ॥ १७ ॥
 समीक्ष्य तं तद्धनने धृणावशम् । प्रचोदयामास कृतस्मयो मुनिः ।
 ततः प्रजारक्षणकाक्षयेषुणा । निशाचरां तां निषघानं राघवं ॥ १८ ॥

अथ पंचमः सर्गः ।

स राजपुत्रस्तपसामधिभ्रयः । तपोवनं तं प्रविवेश कीशिकः ।
 सदा हविर्धूमयुतामलानिलैः । प्रसारिताऽशेषशकुन्तनिं स्वनम् ॥ १९ ॥
 स राघवः मज्जशरासनस्तदा । वनाश्रमीऽऽकृष्ट उवाच लक्ष्मणम् ।
 जगत्सतेस्तत्र तपस्तपस्यतः । महात्मनो रम्यकथां पुरातनान् ॥ २० ॥
 तथा कथा व्याहरति द्विपद्वलैः । कृतं वनं मत्वरजस्तमोमयम् ।
 पदातिरेपोऽम्बरसं धिताऽमुरान् । तथा क्षितिस्थानिजघाम सानुजः ॥ २१ ॥
 निदह्य दैत्यान् प्रलयाऽकंभीषणः । अरात्यशुद्धेन सिपिचं मेदीनाम् ।
 ततः सुबाह्वो शिरसी तपस्विनः । निनाय पादाम्बुरुहौ नृपात्मजः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

पिनाविचापेक्षणकाक्षिणाद्युभौ । निनाय तौ मैथिलपत्तनं मुनिः ॥
 समुद्रधाराऽध्वनिं भर्तृनापतः । स राघवो गौतमकामिनीं विभुः ॥ २३ ॥
 ततश्चर्यस्ते जनकेन सत्कृताः । विवेदयामासुरिममनोरथम् ॥
 धनुः समानीतमथाऽस्य किंकरैः । चिरं विशब्दं भवविप्रयोगतः ॥ २४ ॥
 ततः स सघातुमना शरासनम् । अनामयद्वाहुबलेन राघवः ॥
 तदा धनुर्भंगसमुद्भवो रवः । बभूव किं राघवकीर्तिर्दिङ्मि ॥ २५ ॥
 उवाच राजा व्रतिनं स्वकन्यकाम् । ददामि तस्मा इति साऽध्रुलोचनः ॥
 निवेदितुं राजमनोरथं ततः । अगादयोप्याऽधिपमानु किंकरः ॥ २६ ॥

अथ सप्तम सर्ग ।

मुनेर्नमस्यामथ कर्तुमागता । पितुर्निदेशान्मिथि त्राऽधिपाऽऽत्मजा ॥
 प्रियस्य धैर्येन्धनमाददाह सा । स्वदृक्प्रवेकोप्रहिरण्यरेतसा ॥ २७ ॥
 समीक्ष्य त साऽपि मनोऽविबुद्धा । यतेषु तेष्वध्वरमीक्षितुं त्रिषु ॥
 विलोकनीयं न विना रघूत्तमम् । इतीव किं वारि रुरोध लोचन ॥ २८ ॥
 कृतोपचाराऽपि सखेदमानसा । निनाय दीना कतिचिद्दिनानि सा ॥
 ततः सा साक्रेतपतिं स नन्दनम् । ययौ पुरीं ता जयघोषसत्कृतम् ॥ २९ ॥
 पुरन्दरोद्वारविधानवत्ततः । चकार पुनोपयमानमहीपतिम् ॥
 दिनेषु यातेषु मुखेन राघवम् । प्रभेदितोऽभूद्धृदि मन्मथेषुणा ॥ ३० ॥

अथाष्टम सर्ग ।

विदुष्यकामं सह सीतया निशि । रहं न रेमे न तु तृप्तिमाययौ ॥
 कथं नु तृप्येन्मधुना स पदपदम् । स बन्दिभिर्गीतजपप्रबोधितम् ॥ ३१ ॥

अथ नवम सर्ग ।

पुरं प्रतस्थे नृपतिं सनन्दनम् । तदा विदेहं स्वमुता जगौ गिरम् ॥
 'विभूतिहेतुं पतिरेव योषिताम् । पतिप्रसादाय यतस्व सन्ततम्' ॥ ३२ ॥
 रथानयाऽऽरुह्य पुरं प्रतस्थिरे । चरागनास्यन्दनदत्तिभिर्वृता ॥
 अदृश्यताऽऽध्वन्यपरो दिवाकरः । नृपाऽन्तकथापकुठारमण्डितम् ॥ ३३ ॥
 प्रभुर्भूगूणामयं राममुक्तवान् । "धनुर्द्वयं प्राक्पुरशिखिना कृतम् ॥
 हरस्य तज्जीर्णमभेदि यत्पथा । नव हरेरन्यदिदं विशेष्यम् ॥" ३४ ॥
 इतीरितो राघव उग्रविक्रमः । धनुं स्वमाकृष्य मुमोक्ष रायकम् ॥
 स तेन हृत्वा त्रिदिवस्थलं रिपोः । जयेन तेनाऽऽप यशोऽमलं महत् ॥ ३५ ॥
 सक्तौतुकं पीरजैर्विचित्रोक्ता । पुरीं प्रविष्टा सखला नृपाऽऽरमजा ॥
 दिनान्तरैस्तं भरतः स धेक्यः । निनाय पुत्रं दुहितुं स्वपत्तनम् ॥ ३६ ॥

अथ दशम सर्ग ।

नयेन राज्यं नयतो महीपते । ततः समात्तामयुतं ययौ गुरम् ॥
 कदाचिदाश्रयं जराऽर्दितं यषु । स्वमकमारोप्य सुतं यशोऽग्रवीरम् ॥ ३७ ॥
 "विशीर्णमगं जरगां शनैः शनैः । यत्नं प्रचाम्याचरितुं तपो महत् ॥
 यमुपरां क्षाधिं विनाशिताऽदितः । चतुष्टयीं नीतिऽपाऽऽनितं स्वयम्" ॥ ३८ ॥
 परं तया मायया प्रबोधितः । महीपतिस्त्वं विपिनेऽम्बुदेक्षणम् ॥
 दिदेश वस्तु शरदद्यतुर्दशम् । सन्ध्यामण्डपगतं तदैव वाननम् ॥ ३९ ॥
 अत्र प्रवृत्ती पतिमात्तजा भुवः । जनस्य यशोरि शिरिषं वारिणि ॥
 अनानयं स्याग्निमेवमात्मनम् । तदाऽमरस्तं यगुणाऽग्निं यदु ॥ ४० ॥
 विष्णुं दातां सरितं दिव्यकणां । गुहाऽर्जिताम्रं प्रयितं गिरीश्वरम् ॥
 क्षाण्डमग्निं न तत्र राघवम् । तभूगुणस्यशीतलगे रमन् ॥ ४१ ॥

ततोऽनुजः केकययशमंभवः । तमाश्रमं प्राप्य ननाम राघवम् ॥
 नृप मृतं तेन निशम्य चाऽश्रुभिः । सहाऽभिपेक्ष कृतमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३२ ॥
 निजाऽनुज मातृविगर्हणोद्यतम् । निवारयामास स राघवाऽप्रणीः ।
 कृतप्रणामाय ततः स्वपादुके । समर्प्य चाऽऽलिङ्ग्य वनाद्विस्तृष्टवान् ॥ ४३ ॥
 विस्तृज्य शैलं पुरतो प्रजन्वनम् । जघान सीताहरणोद्यताऽसुरम् ॥
 स पञ्चवट्या धनवाहनोपमः । उवास सारंगवृताऽऽश्रमे ततः ॥ ४४ ॥
 निशाचरीं राघवकामुर्वीं धने । समीक्ष्य नासा प्रचकर्त लक्ष्मणः ॥
 ततः खरादीनपि तत्प्रचोदितान् । धनुर्धरीं तानिषुभिर्निजम्रतुः ॥ ४५ ॥
 ततो मृगय्याहतराघवाऽऽश्रमे । ददर्श भिक्षुं जटिलभुजः मुता ॥
 विलोक्य तं दर्शितघोरविग्रहम् । निशाचरं साऽतिभयात्प्रकम्पिता ॥ ४६ ॥
 विगर्ह्य राम रजनीचराऽधिपः । सर्वमव तां निजगाद गर्वितः ॥
 ततो गृहीत्वा स्वयमात्मजां भुज । विहाय स प्राप्य अगाम रंहसा ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ् ।

कृता पद्यावलिरियं नृपपत्तनवासिना । रामविग्रहसंभूतश्रीनारायणशर्मणा ॥ ४८ ॥
 चर्ये साधारणप्रत्ये चक्षुर्द्विदुःसुभूमिते । आधिनस्याऽऽगमे भौम उपहारीकृता
 सताम् ॥ ४९ ॥
 वेधिताऽशेषचित्तानामसूयारहिताऽऽत्मनाम् ॥ गुणैकदृष्टिविदुषां तोषायैषाऽस्तु
 सर्वदा ॥ ५० ॥

Viewing the poem as a whole it can appropriately be called a Māhākāvya fulfilling all its characteristics as laid down by writers on the art of composition. Thus the Sahityadarpana tells us that a Māhākāvya is —

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सद्गुणशत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवशमज्ञा भूषा कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृंगारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनप्रियम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गो, स्युस्तेष्वेकस्य फलं भवेत् ।
 आदौ नमः क्रियाशीलो वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादीना सता च गुणवीर्तनम् ।
 एकवृत्तमये पदपरवसानेऽन्यवृत्तके ॥
 नातिस्वरपा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमय कापि सर्गं कथनं दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा ॥
 प्रातर्मध्यान्हृद्ययाशैर्ऋतुवनसागरा ।
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय ।
 वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नात्रा नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

Thus the student can easily see for himself how far the Janakiharana fulfills the above definition

A comparison of the Janakiharana with the Raghuvansha of Kalidasa will convince even the most cursory reader of the close similarity there is between the writings of the two poets. Thus for instance the first and second Canto of the Janakiharana is almost an exact counterpart of the ninth and tenth Cantos of the Raghuvansha as regards style and language, sentiment and thought. The stray stanzas in the Janakiharana bearing an analogy to the stanzas in the Raghuvansha are so plentiful and the similarity of expressions so abundant that it is not possible in the limited space to do anything than merely mentioning the fact. Likewise the expressions and phrases from Kumarsambhava find place in this poem. All these facts tend to show that Kumardâs has in all probability adopted Kalidâsa for his model and has freely indented upon his works for expressions and words.

Kumardâsa was evidently a lover of poetry and in spite of his worldly status undertook to write it but has handed down only one work—the present one—to posterity which shows that he was a scholar of no mean order but was imbued with a spirit of the times. In his work we find an extraordinary artificiality of style and use of uncommon words which do not find place in the writings of Kalidasa. He indulges in words and phrases having a double meaning in several places he has strained and laboured similes and comparisons but they lack the sweet simple flow that characterises Kalidâsa or Bhavabhūti in their metrical compositions. It must, however be observed that he has some very gorgeous pictures of natural scenery and that he surpasses some of the royal poets in that branch. But unfortunately he could not shake off the peculiar traits of the times.

Some parts of the poem are 'grand and really 'poetic' while there are others which are so full of lewd and loathsome descriptions that one is apt to turn away from them in disgust. Perhaps this is due to the impression produced on him by the general tone of society in his own days and he could not keep himself above it. Barring such passages we are bound to say that the poem as a whole is not unworthy of a critical study and worthy of admiration especially coming as it does from the pen of an oriental King.

Unfortunately the materials to fix the precise date of Kumardāsa are so scanty that any endeavour in that direction is more or less mere guess work. Much of the information that we have of Kumardasa is based on tradition and is consequently very vague and uncertain. From all available data we find that Kumardasa the author of *Janakiharana* was a king of Ceylon who ruled about the middle of the 6th Century A. D.

This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgala'yana* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas*. This scrap of information comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work '*Peiakuṇḍa-sūta*'—which tells us in addition that *Kū mardas* composed *Janakīharana* and other *Mahākavyas*.

That *Kumardas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhist work called *Mahavansha* and in the *Kaṭṭhāsālekha* too. We hardly know anything about *Kumardas* as a ruler or as a conqueror but there are fair grounds to infer that he was well known for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour of fixing the date of *Kumardasa*, we are confronted by the tradition of his having thrown himself on the funeral pile of *Kalidas*. The tradition as given by Prof. *Darmaram Sthapira* says that, *Kumardas* wrote the following two lines (वमलत्कमनेत्यपि श्रूयते न तु दृश्यते न) on the wall of the house of a woman to whom he was attached, and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. *Kalidas* happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (वाटे तत्र

जानकीहरणम् ।

पंचम सर्गः ।

ततस्तत तापसरुन्यकाजनप्रसिक्तसचर्द्धितवृक्षमण्डलै ।

सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रघर्तितालखण्डशिसण्णितान्डवम् १

श्रीगोपालकृष्णायनम ॥ अथ पूर्वसर्ग ताटिभाष्यसतुष्टो विधामित्र धीराम
भद्राय अन्नगण वितीर्य साय स्वाश्रमनिष्ठे प्रपेदे इत्युक्त । अथास्मिन्सर्गं तस्य
स्वाश्रमप्रवेश विवक्षु आदौ तावन् तप्तपोवन दशभि श्लोकैर्वर्णयति । तत इति ।
तत आश्रमसमीपप्राप्त्यनंतर कौशिक कुमारयुग्मेन तपोवन विवेश इति दशम
श्लोकस्थक्रियया अन्वय । तावत्पर्यंत द्वितीयातानि तपोवनविशेषणानि । प्रशस्त
तप अस्ति येषां ते तापसा 'तप बह्व्रान्या विनीनीति' सूत्रात् तप
शब्देऽनुवर्तमाने 'अणू च' इति सूत्रेण मत्वर्थेऽणु प्रत्यय । तापसा तपस्विन
'तपस्वी तापस पारिकाशी'त्यमर । तेषां कन्यका अल्पा कन्या कन्यका
'अल्पे' इत्यनेन कप्रत्यय 'केण' इति ह्रस्व । तासां जन समूह तस्य यत्
प्रसिक्त सेचन प्रपूर्वात् सिचते नपुसके भावे क्त इति कप्रत्यय । 'नपुसके
भावे क्तस्य योगे पठ्या उपसहयान' इति पठ्ठी । तेन सचर्द्धितानि यानि पृक्षाणा
तरुणा मडलानि समूहा तैस्तत विस्तृत व्याप्तमिति यावत् पुन कथभूत तपो
वन सहस्रश तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिजतात् क्त यानि
सामानि ऋषिकुमारै पठनार्थ उदीर्णानि सामानीत्यर्थ । तेषां यो निस्वन
प्लवि तेन प्रवर्तित उत्पादित अरुड अनवच्छिन्न शिखटिना मयूराणां ताडव
नृत्य यस्मिन् मयूरा मेघनादानुगमित्वात् ऋषिकुमारोदीरितसामप्लवि गामी
यात् 'मेघप्लविमिव मत्वा यस्मिन्मृत्यति एतादृशमित्यर्थ । अनेन मुच्छायत्व
मधुरध्वन्यादि सौंदर्य तपोवनस्य व्यज्यते 'ताडव नटन नाट्य' इत्यमर । अनुप्रासा
लकार अत्र मिश्रत्वात् पांचात्री रीति तदुक्त 'पांचालीरीतिवैदर्भी गौडीरित्युभया
मिवा' इति । 'वधपारण्यरहिता शन्दकाटिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमाणा च
वैदर्भी रीतिरिष्यते' इति । 'ओज कातिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते' इति
च । रीतिस्वरूप तु 'रीतिर्नामगुणाच्छिष्टपदमपटना मता' इति । एवविधेषु पूर्व-
प्रगतेषु पदेषु यथायथ रीतिलक्षण उपै सघटनीय । प्रकरणात्ते लेखस्तु सर्वोप
कारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्ग 'रक्षो हव्यहविर्भुजं स हि तया सधूप्य शर्धेधनै' इत्य

सुप्रान्भोजत्वयमिन्दीवरद्वयम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put *Kalidas* out of the way, by murdering him. The shrewd *Kumardas* suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of *Kalidas*. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that *Kalidas* and *Kumardas* were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to *Kalidas*. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of *Kalidas*, all seem to be agreed on one point that *Kalidas* flourished before the sixth century A. D. Dr MacDonnel says in his History of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that *Kalidas* lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D." We have already seen, that the several works, which give any information about *Kumardas*, place him in the sixth century, the tradition that he threw himself on the funeral pile of *Kalidas*, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears from his only work that we are able to see, to have been an imitator of *Kalidas* and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called '*Kalidas's* servile imitator'. It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidas* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 बृहत्तानानभृतः फलेग्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥५॥
 तपस्विवर्गस्य बधूपु बह्वये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
 मृगादगनाभिः परिलिख्य जिह्वया विनोदितस्याजितरोदितच्छिद्यु ६
 बलिक्रियातानितलाजकर्पणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यधितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । मुनिश्चल यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा
 जरत बृद्धा तपोधना तपस्विन यस्मिन् एतेन तनयकृपीणां दयालुत्व
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अग्नीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतभुग्' 'शरण गृह्णरक्षितो' इत्यमरौ । सर्वत सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि
 दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिक्प्रत्ययः । 'उभमवैतसो कायां' इत्यादिना
 हिरण्यरेत शरणानीत्यत्र द्वितीया अभिगृहाणा आसमतात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्त उपपन्न य पुण्याहुतिधूम पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्द्र
 व्याहुतय तासा धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च बृहन् महान् यो लताना बह्वानां
 तान विस्तार तनु विस्तारे भावे घञ् त विभर्ति धारयति इति तथा 'किप् चेति'
 भूधातो किप् 'न्हस्वस्येति' तुक् । फलानि गृह्णतीति फलेग्रहि 'फलेग्रहिरात्मभरि-
 धेति' निपातनात्प्राप्नु एतादृशस्य तरो अध अधोभागे आसिता उपविष्टा
 शायिताश्च मुक्ताश्च अतिथय प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायेता स्वापिता अतिथय यस्मिन्
 एतादृशं तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैवेति समासः । एतेन तस्य
 पात्रित्य विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तप सहस्राभ्यां विनीनीवि'
 तप शब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषय तेषां वर्गं समूहं तस्य बधूपु स्त्रीषु बन्धये
 अग्नये प्रकृतां उपकृता आरब्धामिति यावत् बले उपहारस्य क्रिया कर्षण
 'बलिर्देलोपहारयो' इति हैम । वितन्वतीति वितन्वत्य तामु विपूरान्
 तन्धातोर्लट् शत्रादेश उगितत्वेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगागनाभि मृगाणां
 अगना भ्रिय हरिण्य इत्यर्थः । तामि कर्त्रीभि जिह्वया रसनया परिलिख्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्स्याजिता विनोदितस्याजिता पूर्वकालैवेति
 समासः । अतएव रोदिन विनोदितस्याजितरोदिन आवश्यकप्रमर्शयेति रुद-
 धातो णिनिप्रत्यय तासां तपस्विवर्गबधूनां शिशवः अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बले पूजोपहारदे या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता
 ये लाजा तेषां कर्पणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावन् समेता
 मिलिता ये कीना तेषां प्रतिघात नाश प्रतिघात इत्यत्र उपगमस्येति

विहृदगपानाय महीरुहां तले निःशिताम्भ.परिपूर्णभाजनम् ।
 विशोषणार्थादितपुण्यचल्कलप्रताननग्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥
 एतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटेः ।
 दृष्टिदालोदितगण्डमण्डलैः ह्रवङ्गमैः सेवितशैलकन्वरम् ॥ ३ ॥
 स्वमद्वमारुह्य सुख परिष्वपत्पुत्ररुद्रशायप्रतियोधशङ्कया ।
 चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे मुनिश्चलार्त्तानजरत्तपोधनम् ॥ ४ ॥

नेन पनमतर्गस्थ रक्षोघरूप वृक्ष सूचित । अस्मिन् सौं चतु पचाशत्तमश्लोक-
 पर्यंत वक्षस्थ वृत्तम् । उक्तं च 'जतौ तु वक्षस्थमुदीरितं जतौ' इति ॥ १ ॥

विहृयेति । महीरुहा महीश-दे उपरदे रहधातो किं चेति किप् उपपद-
 माय । महीरुहा वृक्षाणां तले मूले 'अथ स्वरूपयोरस्त्री तल स्यात्' इत्यमर ।
 विहायता गच्छतीति विहगा विहाय शब्दे उपपदे गम्पातो खच् स च डित्
 विहायत्शब्दस्य विहादेशश्च । तेषां पक्षिणां पान भ्राशन तत्कर्तृकं पानमित्यर्थः ।
 तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थीय निवेक्षितानि स्थापितानि अथ परिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
 भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामन्नं च भाजनं' इत्यमर । पुनः कथंभूत
 विशोषणाय शुष्करणाय इति विशोषणार्थं आदितानि स्थापितानि यानि पुण्य
 चल्कलानां प्रतानानि समूहा प्रपूर्वात्तनुविस्तारे इत्यस्माद्भावे घञ् तै नग्रीकृतानि
 प्रवृद्धीकृतानि नम्रशब्दात् अभूततद्भावे चिच टेलोपे अस्य च्वावितीत्व व्यतस्वात्
 गतिसंज्ञाया कृतश-देन कुगतिप्रादय इति समासः । वृक्षाणां मस्तकानि अग्रभागा
 यस्मिन् एतादृशं तपोवनम् ॥ २ ॥

कृतास्त्विति । पुनः कथंभूत नीवारणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि नीवारा'
 इत्यमर । ये विभागा अशा ते एव वृत्तयः जीवनसाधनानि 'वृत्तिर्वर्तनजीवने'
 इत्यमर । तासु कृतासु रक्षितासु तृतीषु मृदव मृदुला ये हस्तसंपुटा करसंपुटा
 'कोमल मृदुल मृदु' इत्यमर । तै स्वस्य अयं स्वकीयः । 'कुक्' इत्यनुवर्तमाने
 'स्वस्य च' इति वार्तिकेन छप्रत्ययः कुगागमश्च अशः भागं हरतीति हरतः तै
 हरते शत्रुप्रत्यय ईषलोहित आलोहित कुगतीति समासः । आलोहितं गडानां
 कपोलानां मण्डलं चकवालं येषां एतादृशैः ह्रवङ्गमैः धानरैः 'कपिभेकौ ह्रवङ्गमौ'
 इत्यमर । सेवितानि शैलानां पर्वतानां कदराणि गुहा यस्मिन् 'चलशैलं शिलो-
 चया दरी तु कदरो धात्री' इत्यमरौ ॥ ३ ॥

स्वमिति । स्वमात्मीयः 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वाम्ये स्व द्विर्वा धने'
 इत्यमर । अक उत्सग 'उत्सगचिन्हयोरक' इत्यमर । आरुह्य प्राप्येत्यर्थः ।
 मुखं यथास्यात्तथा परिष्वपत् परिशयानां अत्र परिष्वपदित्येव पाठः साधु
 पत्यस्याप्राप्ते । ये कुरगशावा मृगपोता 'मृगे कुरगवातायुः' 'पोतः पाकोर्मको
 डिभः पृथुकः शायकः शिबु' इत्यमरौ । तेषां प्रतिषेधशक्त्या जागृतिशक्त्या ।
 विग्रहे देहे 'शरीरं यन्मविग्रह' इत्यमरः । निरः निरकालः उपवेशः उपवेशनः

हिरण्यरेतःशरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 वृद्धलतातानमृत. फलेप्रदेरधस्तरोराशितशायितातिथि ॥५॥
 तपस्विधर्मस्य वधूपु वह्नये वितन्वतीषु प्रकृतां वलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनाभिः परिलिह्य जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिनु ६
 वलिक्रियातानितलाजकर्पणे समेतकीटप्रतिघातशङ्कया ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ७

तेन व्यधितेपि पीडिते सत्यपीत्यर्थः । सुनिश्चल यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा
 जरत वृद्धा तपोधना तपस्विन यस्मिन् एतेन तनूत्यङ्गुलीणां दयालुत्व
 व्यज्यते ॥ ४ ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसा अग्नीना शरणानि स्थानानि 'हिरण्यरेता
 हुतभुग्' 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमरौ । सर्वतः सर्वत्रेत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि
 दृश्यते' इति सर्वशब्दात् तसिल्प्रत्ययः । 'उमसर्वतसो कायां' इत्यादिना
 हिरण्यरेत शरणानीत्यत्र द्वितीया अग्निगृहाणां आसमत्तात् भागे सर्वत इत्यर्थः ।
 प्रवृत्त उत्पन्न यः पुण्याहुतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयआदिहविर्द्र
 व्याहुतय तासां धूम तेन धूसर मलिन पुनश्च बृहन् महान् यो लतानां वल्लानां
 तान विस्तार तनु विस्तारे भावे धन् त विभर्ति धारयति इति तथा 'किप् चेत'
 भृधातोः किप् 'ह्रस्वस्येति' तुक् । फलानि गृह्णीतीति फलेप्रहि 'फलेप्रहिरात्मभरि
 धेति' निपातनात्साधु एतादृशस्य तरो अध अधोभागे आशिता उपविष्टा
 शायिताश्च मुस्ताश्च अतिथय प्राधूर्णिका यस्मिन् एतादृश तपोवन । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिता भोजिता पश्चाच्छायिता स्वापिता अनिधय यस्मिन्
 एतादृशं तपोवन आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैवेति समासः । एतेन तस्य
 पावित्र्य विविक्तत्वं च सूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तपः सहस्राभ्या विनीनीद्वि'
 तपः शब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूपु स्त्रीषु वह्नये
 अग्नये प्रकृतां उपक्रांता आरब्धमिति यावत् वडे उपहारस्य क्रिया कर्षण
 'वल्लिर्देल्योपहारयो' इति हेमः । वितन्वतीति वितन्वत्यः तामु विपूरान्
 तनूधातोर्लट् शानादेशः उगितश्चेति ङीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगाङ्गनाभिः मृगाणां
 अङ्गना भ्रिगु हिरण्य इत्यर्थः । तानि वन्नीभिः जिह्वया रसनया परिलिह्य
 आस्वाद्य आदौ विनोदिता पश्चात्त्याजिता विनोदितत्याजिता पूर्वकालैवेति
 समाम । अतएव रोदिन विनोदितत्याजितरोदिन आवश्यकनापमंथेति रुद्र
 धातोः णिनिप्रत्ययः तानां तपस्विवर्गवधूनां शिशवः अर्भका यस्मिन् ॥ ६ ॥

वन्तीति । वले पूनोपहारादे या क्रिया करण तस्मिन् तानिता विस्तारिता
 ये लाजा तेषां कर्पणे आकर्षणे आकृष्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेता
 मिलिता ये वीणा तेषां प्रतिघात नाश प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति

महीरुहभ्रष्टविहगपोतिकासुखोपवेशाय तपस्विस्तुभिः ।
 इपीकतूलेन विधाय मार्दव क्वचित्समासजितनीडपञ्जरम् ॥ ८ ॥
 सवारिस्तृत्नापरिपूर्णखातकप्रजन्यमानाङ्कुरवीजमेकतः ।
 प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवल्गितप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुष्यदिङ्गुदि ॥ ९ ॥
 समीरणैराहुतिगन्धपावनैर्वितानितोद्दामाशिखण्डिनिस्वनम् ।
 तपोवन तत्तपसामधिष्ठय कुमारयुग्मेन विवेश कौशिक ॥ १० ॥

दीर्घो न बहुलग्रहणात् । तस्य शक्या आशक्या तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः
 मदः मदः यथास्येत्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्टया
 प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमानं प्रपूर्वाङ्गमार्गं कर्मणि लट् शानच् अनलानां गार्हपत्याद्य
 मीना यन्मदिर गृह अग्निशाला तस्या उदर मध्यभागे यस्मिन् एतादृश
 तपोवन । यद्यप्यत्र 'प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः' इति पाठो दृश्यते । तथापि
 तादृशपाठे अन्यपदार्थं तपोवनं न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्टया शनकैस्तप-
 स्विभिः प्रमृज्यमानानलमदिरोदर इत्येव पाठः साधु इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुहेति । महीरुहेभ्य वृक्षेभ्य भ्रष्टा अध पतिता महीशब्दे उपपदे रुहधातो
 मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः महीरुहेभ्य भ्रष्टा इति साधनं कृतेति समासः । या
 विहगपोतिका विहगानां या पोतिका शाखा तासां सुखेन उपवेशाय उपवेशनाय
 उपपूर्वात् विशतेर्भावे धच् तादर्थ्यं चतुर्थी । तपस्विना ऋषीणां तूनां पुनः तैः
 कर्तृभिः इपीकाणां तूलं कार्पास इपीकतूल 'इष्टकेपीकामालानां चित्तूलेति'
 ह्रस्वः तेन मार्दवं मृदोर्भावं मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगताचलध्रुवपूर्वादिति
 अणूप्रत्ययः । विधाय कृत्वा क्वचित् कुत्रचित् तपोवनप्राते किमृच्छन्दात् 'किमोत्
 अत् वातीति' कादेशः 'असाकल्ये तु चिचन' इत्यमरः । समासजितानि नीडानि
 कुलायां येषु 'कुलायो नीडमस्त्रिया' इत्यमरः । एतादृशाः पञ्जरा यस्मिन्
 एतादृश तपोवनं तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकत एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारि 'तेन
 सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ चोपसर्जनस्येति सादेशः एतादृशी प्रशस्ता मृत्
 मृत्स्ना 'मृदस्तिक्न्' इत्यतः मृद इत्युवर्तमाने 'सस्तौ प्रशसायामिति' स्तप्रत्ययः
 तथा परिपूर्णा ये खाता तेभ्यः प्रजन्यमाना अकुरा येभ्यः एतादृशानि बीजानि
 यस्मिन् । प्रहृष्टा ये सारगकिशोरा हरिणशावा तेषां यद्वल्गित इतस्ततो
 भ्रमणं तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विशिस्तानि एतादृशानि पुजीकृतानि शुष्यति
 इगुदीनि इगुदिफलानि यस्मिन् इगुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लृप् इत्यनेन
 लृप् 'लृपियुक्तवद्वपक्तिवचने' इति युक्त्यद्वावः ॥ ९ ॥

समीरणैरिति । तपसा तपधर्माणां अधिष्ठय आश्रयः कौशिकः कुशिकस्य
 अपत्यं 'तस्येदमित्यण्' 'ऋष्यध्वेति याण्' विश्वामित्र आहुतीनां गन्धः सुगन्धः तेन

विधित्सुरिष्टिं नृपतेरतन्द्रित सुत ततो धैरुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमादृत ॥ ११ ॥
तमग्निमिन्धन्तमधिक्रतु भ्रमन् रिरक्षिषु सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हतो जगादावरज वनश्रिया ॥ १२ ॥

पावनैः पवित्रैः एतादृशैः समीरणैः वायुभिः वितानितं विस्तृतं उद्दामं महान्
शिखण्डिना मयूराणां निस्वनं ध्वनिं यस्मिन् एतादृशं तत् पूर्वोक्तं तपोवनं
कर्मं कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः यद्युगमं युगं 'सह्युक्ते प्रधाने' इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थं विवेश प्रविवेशेत्यर्थः । विशूधातोर्लिट् ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । तत् तपोवनप्रवेशानन्तरं आदृतं सादरं रामविषयकादरवा
नित्यं । अर्चितो वा पूजित इति यावत् "आदृतौ सादरार्चितौ" इत्यमरः ।
विबुधलोकानां देवलोकानां इयं वैबुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्डीप्
'त्रिदशा विबुधा सुरा' इत्यमरः । अनुशतिवादित्वादुभयपदवृद्धिः एतादृशी
इष्टिं यत् विधित्सु विधानुमिच्छति विपूर्वात् दधाते सति सनिमीमेति इसादेशः
अभ्यासलोपः 'सनाशसमिक्षु' इति उपप्रत्ययः । एतादृशं ऋषिं विश्वामित्रं
अतद्रितं तद्वा आलस्यं सजाता अस्य तद्रितं तारकादित्वादितच् तादृशो न
भवतीति अतद्रितं तत् अनलसमित्यर्थः । अतएव चिरायं चिरकालं 'चिरायं
चिररात्राय' इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्यं तस्य यज्ञस्य रक्षणं पात्रं तत् आगतं
तद्रक्षणरूप्यं फलस्यापि हेतुत्वं अध्ययनेन वसतिरिति वत् 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्य
रूप्य' इति रूप्यप्रत्ययः । एतादृशं नृपते दशरथस्य सुत पुत्र श्रीरामभद्रं प्रकृ-
ताय कर्मणे यद्भक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समाहपूर्वा
दिशतेर्लिट् ॥ १० ॥

तमिति । असौ पूर्वोक्तं ज्यया मौर्व्या सहितं सज्यं अस्यते अनेनेति अरान्
असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां बाणानां असनं शरासनं धनुष्यं सज्यं मौर्वीविशिष्टं
शरासनं यस्य 'धनुषापी धन्वशरा' इत्यमरः । एतादृशं व्रतौ इत्यधिक्रतु
सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावे यज्ञे इत्यर्थः । अग्निगार्हपत्याद्यग्नीनित्यर्थः । आलस्यपेक्षया
एकवचनं इधत् दीपयत् इक्षीदीप्तौ लट् राजादेशः प्रसोरलोपः अनुदात्तेत्वलक्षणा
त्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदः । तं विश्वामित्रं परितः समततं 'अभितः परितः
समयेत्यादिना' परितोऽप्ये द्वितीया । किमर्थं परिश्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपो
रिति । रिपो शत्रो सत्काशात् मीत्रार्थानामित्यपादानत्वं रक्षिषु इच्छुः रिरक्षिषु
रक्षपालने सन्नतादुपप्रत्ययः । अर्थात्तमिति कर्मात्रं सक्थ्यते एतादृशं क्षमाभुजं
क्षमां पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुत श्रीरामभद्र
वनस्य अरण्यस्य श्री लक्ष्मीं नया हत आकृष्टं सन् अवरजं अनुज
लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद् उवाचेत्यर्थः गदव्यक्तायां वाचि लिट् । अनु-
प्रासारकारः ॥ १२ ॥

विभर्ति नीवारयदम्बुजाकरश्रिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
 अखातमाहावमनुष्मिन् परं सदाफलं शस्यमिदं तपोवनम् ॥ १३ ॥
 सवेदवेदाङ्गविदो यमत्रयं विदन्ति यत्नेन पदं तपस्विनः ।
 स लोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्मेह पुमान् पुरातनः

पूर्वश्लोके क्षमाभुजं सुतं अवरजं जगादेत्युक्तं किं जगादेत्यत आह-विभर्ति । नीवारा तृणधान्यानि सति यस्मिन् तद्गीवारयत् 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि-
 ति' मनुष्यं मादुपधायाधेतिवत् अवुजानां कमलानां आकरं स्निग्धं तस्य या श्री
 शोभा तथा परीतं युक्तं तप जुपते सेवते इति तपोजुषं जुषी प्रीतिसेवनयो
 किप् तपस्विनामित्यर्थः । इदं पुरोद्वयमानं तपसं वनं अरण्यं सततं निरतरं
 'सततं नारताश्रितसतताविरतानि' इत्यमरः । अखातं देवखातकं 'अखातं
 देवखातकं' इत्यमरः । आहाव निषान् 'आहावस्तु निषान् स्यादुपकूपजलाशये'
 इत्यमरः । वागेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृत्तं उष्मिन् तथा न भवतीति अनुष्मिन्
 'दुवप् वीजसताने' इत्यस्मात् द्वित् त्रियजादित्वात्सप्रसारणं क्रेर्मन्त्रित्यमिति
 स्वार्थे मष्प्रत्ययः । वापं विना स्वतएवोत्पन्नमित्यर्थः । अतएव परं श्रेष्ठं सदा
 सततं फलं यस्य एतादृशं सस्यं धान्यं विभर्ति धारयति । ङुभृज् धारणपोषणयो
 लट् तिप् शप् श्लौ द्वित्वं अभ्यासस्येत्वञ्च । अखातं आहावं सस्यमित्यत्र
 चकार विनापि समुच्चयः 'यस्या हिरण्यं विदेयं गामश्च पुरुषानहं' इतिवत्
 द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने 'इदमोह' इति ह्रस्वप्रत्यये 'इदमङ्' इति इडादेशः ।
 वेदा ऋगादयः तै सहितानि सवेदानि यानि वेदाङ्गानि शिक्षादीनि पठ्
 तानि च 'शिक्षाकल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छदोज्योतिषमिलगानि' इति चरणव्यूहे
 स्पर्शानि तेषां विशिष्य पादाद्यगत्व शिक्षायामुक्तं तथाहि 'छदं पादौ तु वेदस्य
 हस्तौ कल्पोऽथ पठधत्ते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षाघ्राणं तु
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयत' इति । तानि
 विदति जानति ते सवेदवेदाङ्गविदो विदज्ञाने सुप्युपपदे किप् चेति किप् उपप
 दमतिङ् इति समासः । एतादृशां तपस्विनं नित्यं तपोयुक्ता भूमनिदाप्रशंसासु
 इत्यनेन नित्ययोगे 'तपः सहस्राभ्यां विनीनीति' विनिप्रत्ययः यः पुराणपुराण
 अध्ययनं नास्ति व्ययः पदभावविकारायस्य एतादृशपदभाववर्जितमित्यर्थः । ते च
 यास्केन दर्शिता 'जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीति । अतएव
 काठके उक्तं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित् नायं कुतश्चिन्नबभूव कश्चित् ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति । एतादृशं पदं
 वस्तुरूपं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माप्रिवस्तुपु' इत्यमरः । यत्नेन उपनि
 पदपर्यविचारादिरूपप्रयत्नेन विदति जानति विदज्ञाने लट् । स पूर्वोक्तं पुरातनं

सुदर्शनच्छिन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।
 त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाय हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
 तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।
 सुसयतो नाभिननन्द नन्दय सुरारिवक्ष क्षतजासय तदा ॥ १६ ॥
 गदारणद्वन्दुभिर्मैरव रण तदा समभ्येत्य भय वितन्वति ।
 शिरस्यपध्यस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विधिषाम्

पुराण पुमान् पुरुष कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि 'विभाषाकृत्येति
 कृधातो कथप् लोकरायाणीत्यर्थः । विचिंत्य विचार्य लोकरायाण्युद्दिश्येत्यर्थः ॥
 तपस्यति स्म लट्स्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलता यातानीति क्रमेण दर्शयति । सुदर्श
 नेति । इह अरण्ये आदिपूरुषं विष्णुं त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्र
 शकर 'विष्णाक्षत्रिलोचन' इत्यमरः । अन्या मूर्तिं मूर्त्यन्तरं मयूरव्यसका
 दित्वात्समासः । त्रिनेत्रस्य शकरस्य मूर्त्यन्तरं देहातरं अन्यदेह इति यावत्
 शकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टायु मूर्तिषु अन्यतमा वन्दिर्भवति तथा चोक्त 'पृथिवी
 सलिल तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तयः' इति ।
 पूर्वसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि 'पूर्वकालेभेति
 समासः ।' एतादृशानि इधनानि काष्ठानि मस्य द्विजेन गरुडेन 'दत्तविप्राडजाद्विजा'
 इत्यमरः । पक्ष गरुत् स एव व्यजन तेन वीजितः ध्मात् एतादृशं हव्यवाहन
 अग्निं 'हुतमुक् दहनो हव्यवाहन' इत्यमरः । हूयते इति हव्यानि हुधातो
 कर्मणि यन् हविर्द्रव्यैरित्यर्थः जुहाय हुधातो कर्मणि लिट् । रूपकालकारः ॥ १५ ॥

इदानीं खड्गोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नदक एतन्नामकं विष्णोः खड्ग
 शातयति नाशयति इति शातनं शब्दातो णिजत्वात् कर्तरि नद्यादित्वात्
 ल्यु शदेरगतौ त इति शदेस्तादेशः । शत्रूणां रिपूणां शातके घातके स्वामिनि
 प्रभौ श्रीविष्णौ 'स्वामिन्मैत्र्यर्थे' इति निपातिनात्साधु तपस्यति तपश्चरति सती
 त्यर्थः । तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमयतपोभ्यां वर्तिचरो' इति क्यङ् तपस
 परस्मैपदं चेति परस्मैपदः । समिध इध्मानि कुशा दर्भा तेषां छेदनं द्वेधीकरणं
 समित् कुशच्छेदनमेव समित्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्परः आसक्तः 'तत्परेप्र-
 सितासक्त' इत्यमरः अतएव सुसयनं नियतं सन् सुराणामरयं शत्रवं दैत्या
 तेषां वधार्थं 'उरांसि उरोवत्स च वधर्थ' इत्यमरः । तत्सवाधि क्षतजं रक्तं तदेव
 आसव मय 'मैरेयमासव सीधु' इत्यमरः । त तदा तप काले न अभिननन्द
 न मानयामासेत्यर्थः स्वामिनि शत्रुहिता त्यक्त्वा तपस्यति सति तदायुधं नद
 कोपि समित्कुशच्छेदनतत्परः सन् दैत्यवशोरक्तपानं तत्याजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसां त्यक्त्याह । तदा तप काले गदां भीमोदकी

नवं स्वकोशाहृतवारिधारया वन तरूणामनुगृह्णता रणे ।
 न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिभैरवै रवै ॥१८॥
 सलीलमुद्दण्डसरोजविष्टरे निपद्य पादेन पुरोऽवलम्ब्यना ।
 परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तक तदा किलागायि कलं न पद्मया १९

नाम्नी रणत दुदुभयो यस्मिन् स रणदुदुभि अतएव भैरव भयकर एतादृशो
 यो रण युद्धत समेभ्येत्य प्राप्य भय भीतिं वितनोति वितन्वन् तस्मिन् अवध्व-
 स्तानि वितानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादृशे भयाभावात् त्यक्तशिरस्त्राणके
 इत्यर्थः । एतादृशे विद्विषां शत्रूणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः जात्येक
 वान निमज्ज्य पतित्वेति यावत् मज्जा धातुविशेष न जघास न भक्षयामास
 अदुभक्षणे लिख्यन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रासालकारः । विष्णो तप
 स्यति शस्त्रप्रहाराभावात् गदायाः शत्रुमज्जाभक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं पानजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः कौशः कुड्मल
 तेन आहता आनीता वारिधारा उदकधारा तथा तरूणां वृक्षाणां वनं अनुगृ-
 ष्णता अनुगृह्णातीत्यनुगृह्णन् तेन स्वकोशानीतवारिणा वनं सेचयतेत्यर्थः । एता-
 दृशेन पाञ्चजन्येन पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः पाञ्चजन्यं तेन विष्णोः शस्त्रेण
 'गभीराञ्जय' इति सूत्रे पञ्चजनादिति वार्तिकेन व्यग्रयय रणे युद्धे विशुष्क
 जलरहितं यः अशनिं विशुत् 'अशनिं स्त्रीपुंसयोः स्याच्चलत्वायां पवाचपि इति
 मेदिनी तद्वत् रवै शब्दे अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भिय
 भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यामलोपी
 अनुप्रासः ॥ १८ ॥

'कीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्पन्नदशनं । हास्यं परगृहे गानं रम्यजगत् प्रोषितं
 भर्तृका' इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां कीडादिनिषेधार्थं
 स्वपतौ विष्णोः तपस्यति लक्ष्म्यापि कीडादि लक्ष्ममित्याह—सलीलमिति ।
 तदा पुरश्चतपः काले उत्कृष्टं वडं नालं यस्य तदुद्दृष्टं एतादृशं यत् सरोजं कमलं
 तदेव विष्टरं आसनं 'विष्टरो विष्टपी दम्भमुष्टिं पीडयमासनम्' इत्यमरः ।
 तस्मिन् सलीलं लीडया सहितं सलीलं 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति समागः ।
 निपदनक्रियायां विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यात्तथा निपद्य उपविश्य पद्मवि-
 शरणगत्ववतादनेषु अस्मात् परया स्वपादेन । पुरं अग्रभागे अवर्तमाने
 तच्छीतं अवलम्ब्यतेन 'मुप्यजानाविति' ताच्छीत्ये निि एतादृशेन पादेन वर-
 णेन चला चचला या वीचयः कर्मणः 'श्रियां वीचिरयोर्मिषु' इत्यमरः ।
 तागां मस्तकं शिरः अग्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्ता परिस्पृशन्ति इति परि-
 स्पृशन्ती तथा परिस्पृशन् स्पृशन्ते सट् शब्दादेशोऽभिगच्छेति द्वीप् आण्ठीतयो-
 र्नुं । एतादृशया पद्मया लक्ष्म्या 'लक्ष्मीं पद्मालया पद्मा' इत्यमरः कस्यां कने

फणावतामुद्धरणेषु वारिधिप्रवाहसिक्ताबुदयाचलस्थितः ।
 वितत्य पक्षावधिपः पतत्रिणां व्यशोपयन्न प्रति सूर्यमायतम् ॥२०॥
 विहारमारण्यकमिष्टवस्तुद विहाय वल्केन सम प्रितस्तयन् ।
 इतः किल क्रोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिवन्धसिद्धये ॥ २१
 ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिसया ।
 निषेव्यते श्वापदसम्पदा पद तपस्थिनामृद्धमिदं शमावहम् ॥२२॥

मधुर यथास्यात्तथा न अगायि किल गानं न कृतमेवेत्यर्थः । कैशब्दे कर्मणि
 छङ् विण तलोपः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतत्रिणां पतत्राणि पक्षाः सति येषां तानि पतत्रिणः पक्षिणः
 'अत इति ठनौ' इति इनि 'पतत्र च तनुरर्ह' इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभुः
 गरुड इति यावत् फणाः फणः सति येषां ते फणावतः सर्पाः तेषां
 उद्धरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयते यस्मिन् वारिधिः समुद्रः
 कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रवाहः तेन सिक्तिः सेचनं तस्याः सत्यां
 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । सर्पौद्धरणकाले समुद्रोदकेन आर्द्रत्वे सती-
 त्यर्थः । उदयाचले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सूर्यस्य अभिमुख्य
 प्रतिसूर्यं 'लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन' अव्ययीभावः । आयतं विस्तृतं यथास्यात्तथा
 पक्षीः पत्रे 'गरुत्पक्षश्छदा पत्र' इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोपयत्
 न विशोपितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याप्यागमनात् समु-
 द्रस्थसर्पाणां प्रहणाभावात् आर्द्राभावाभावेन पक्षशोषणं नासीदित्यर्थः ।
 अनुप्रासात्कारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काळे इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्ट वस्तु
 ददातीति अभीष्टवस्तुदं तं अभीष्टप्रापकमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये भवः आरण्यकः
 'अरण्यान्मनुष्ये' इति सूत्रस्थेन 'पथ्यध्यव्यापविहारमनुष्यदृष्टिचित्वाच्य' इति
 वार्तिकेन पुनःप्रत्ययः तः । विहारः तपोरूपक्रीडा विहाय त्यक्त्वा क्रोधेन
 क्रोधेन अर्धाङ्गुलिविषयकेण इत्यर्थः । पराहतः ताडितः व्याप्तः इति यावत्
 एतादृशः हरिः वामनरूपः बल्केन समः बल्केन सार्धमित्यर्थः । तूस्तानि जगौ
 भूतकेनान् विहति इति वितस्तयन् जटाभावं परित्याज्य मृदूकुर्वन् इत्यर्थः ।
 'मुडमिश्रलक्ष्णेत्यादिना' वितस्तशब्दात् णिच् । अत्र तपःकरणाभावात् जटा-
 भावस्यागपूर्वकं मृदूकरणमिति भाति । बले एतानाम्नो दैत्यस्य यो वधः वधनः
 तस्य सिद्धिः निश्चिन्ति यथियवनार्थमित्यर्थः । इतः एतस्मात् प्रदेशान् प्रतस्थे
 शिल् जगामेत्यर्थः । समवप्रविभ्यस्थ इति कर्तर्यात्मनेपदः ॥ २१ ॥

तत इति । ततः वामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं ब्रह्माडं गर्भं यस्य स
 हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्विनां मसीपय सेककृतानिवासितान् ।
यद्भगविन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्द्वीपिनमेनमग्रतः ॥२३॥
इमौ हरी सहतरोपशक्तौ नितान्ततप्तौ तपस्य वीप्तिभिः ।
तल गजस्य स्तुतगण्डसम्पदः फणातपत्र फणिनश्च चाञ्छत ॥२४॥

श्रुतौ । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णो गुणस्य अर्थास्तत्त्वगुणस्य सपदा सपत्या अत्र सपद इति पाठ समीचीन प्रहृत्येति कृत्योमेन कर्तृकर्मणो कृतीति कर्तरिषष्ठ्या न्याय्यत्वात् यथाश्रुततृतीयांतपाठे तु अतर्था येनादर्शनमिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहृत्येव प्रहारेणैव विधूता उत्सृष्टा हिंसा यया 'समुद्दिशत धूतमत्सृष्टे' इत्यमर । एतादृश्या श्वापदसपदाश्वापदमित्यत्र 'शुनोदतदशू' इति यातिक्तेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य श्वन् इत्यस्य दीर्घं रथतरादिवत् वनचरेषु पशुषु रुढोय तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपशूना या सपत् सपत्ति तथा प्रभूतश्वापदैरित्यर्थः । शमावह आवहतीत्यावह वहप्रापणे पचाद्यच् शमस्य शाते आवह शमावह अत्रत्याना मन शातिकारीति यावत् एतादृश तपस्विनां प्रशस्त तपो येषां ते तपस्विन 'तप सहस्रेति विनि' तेषां ऋद्ध समृद्ध इदं पुरोवर्तिपद स्थान 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माघ्रिवस्तुषु' इत्यमर । निधे व्यते निपूर्वात् सेवधातो कर्मणि लट् । अत्र विष्णो सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवासेन नैज रजोगुण हिंसा सहजवैराग्यपि श्वापदानि हिंसावर्जं मुक्तेन वर्तते इति तात्पर्यं । उत्प्रेक्षानुप्रासी ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिंसतेति सहजवैरैरपिश्वापदे घातुक्त्व स्यक्तमित्युक्तं तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रहृत्येति । तपस्विनां तापसानां 'तपस्वी तापस पारिवाक्षी वाचयमो मुनि' इत्यमर । शिशवः श्वापका 'पृथुक शवक शिपु' इत्यमर । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे भूत्वेत्यर्थः । अग्रे वृक्ष कपिसयोगीतिवार अवच्छेद्यावच्छेदकभावः सवध सप्तम्यर्थः पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् मस्या वक्षत्सवधियत्पय उदक मेला इत्यर्थः (शार्ङ्ग इति भाषायां) तस्य य सेक रोचन तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्णवर्णांश्च 'कृष्णे नीलासितस्याम' इत्यमर । एतादृशान् यद्भगविन्दून् यस्य द्वीपिन अंग शरीर तत्सवधिना ये विन्द्य पृपता 'पृपति विदुपृपता' इत्यमर । तान् श्वापगां चपलानां चचलानां भाषः श्वापल श्वाचन्य तस्मान् गणयति राख्यानयति एता दृश अग्रतः अग्रभागे इत्यर्थः । आयादित्वात्सप्तम्यतासगि एता पूर्वोक्त अवादे सत्त्वान् 'द्विनीया रौक्सेन' इत्येतादेशः । एतादृश द्वीपिनां शार्ङ्ग 'शार्ङ्गद्वीपिनी व्याघ्रे' इत्यमर । विष्णोश्च परस्य लोभदर्शने निजैतामोदः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ॥ २३ ॥

इमाविनि । सहतरोपशक्तिनां रोप क्रोध शक्ति आतडा भावे च सहो

तथा गिर व्याहरतैव रोदसी वितत्य यात पवनेन रहसः ।

विधूनयत्तद्विपिन द्विषद्बल ध्वजेरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥ २५ ॥

सरोपरक्ष प्रतिविम्बविग्रह कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विपि ।

विगृह्यता जीवितपानलिप्सया स्थित समास्थाप्य यमो यथा यमौ

असख्यगृह्या अपि तत्र सैनिका पिशाचरक्षस्ततिभिर्भिरन्तरम् ।

कृतान्धकार रथचक्रेणुभिर्जगुर्जगत्सत्त्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥

रोपशक्ते याभ्या एतादृशौ श्मौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहमेकौ यमानिन्द्रचार्क-
विष्णुसिंहाज्जुवाजिपु । गुकादिकविभेदेषु हरि' इत्यमर । द्वयादौ सहतपदस्य

सयोगात् त्यक्तकोपशकावित्यर्थः । सिंह त्यक्तकोप मेक त्यक्तशक इति यावत् ।

तपनस्य सूर्यस्य दीप्तिभि तेजोभि नितात अत्यत यथास्यात्तथा तप्तौ

'तीव्रैकातनितानानि' इत्यमर । एतादृशौ मत्तौ स्तुनगडसपद युता गड

सपत्न कनसपत्तिर्यस्य मदस्त्राविण् इत्यर्थः । एतादृशस्य गजस्य हस्तिन तलं

उदराधोभाग च फणिन सपस्य 'चक्षु ध्रुवा काशोदर फणी' इत्यमर ।

फणाएव फणैव आतपत्र छत्र 'फणया तु फणा द्वयो' 'हैम छत्र त्वातपत्र'

इत्युभयत्राप्यमर । बाह्यत इच्छत बाहिष्ठदृच्छामां स्फुट उन्प्रेक्षानुप्राप्ताम् ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रसारेण तथा पूर्वाक्तप्रकारेण गिर वाणी 'गीर्वाणवाणी सरस्वती'

इत्यमर । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरि भूते इति तथा 'व्याहारउक्तिर्लपि

त' इत्यमर । तेन एव प्रवृत्तैव श्रीरामचन्द्रेण कर्त्रा रहस वगस्य रहसारसी

सुरय स्यद्' इत्यमर । पवनेन वायुना रोदसी यावापृथिव्यौ यावापृथिव्यौ

रोदसी यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरान् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत्

यात गतं तत् स्वाधिष्ठित विपिन अरण्य विधूनयति कपयतीति विधूनयत्

अथवा रहसा पवनेन तद्विपिन विधूनयन् रोदसी वितत्य यात इति अन्वयः

एतादृश द्विपतां शत्रूणां बल मेघ्य काका वायगा लाञ्छनानि चिह्नानि येषां

ते एतादृशौ ध्वजे केतनौ हेतुभि उपाकृश्यत प्राज्ञायत ॥ २५ ॥

सरोप इति । रोपेण क्रोधेन सहित सरोप तत्र तत् रक्ष राक्षस विगृह्यतां

विगृह्यति द्वेष कुर्वति इति विगृह्यत शत्रव इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य

यत् पान तस्य लिप्ता लाभेच्छा लभ् पातो संप्रदान् अप्रत्यय इत्यनेन अप्रत्यय

इगादेश अभ्यासत्रोपग तथा शरद रावधि यत् अवर आकाशं तद्वत् त्रिद

काशस्य एतादृश कृपाणपत्रे कृपाण तरवारि स एव पत्र दलं तस्मिन् प्रति

विम्बमेव विग्रह देह तं समास्थाप्य स्थित यथा यम अनष्ट तथा यमौ

गुणौ ॥ २६ ॥

अमंग्यगृह्या इति । नास्ति सम्भ्या येषां ते अगृह्या ते च ते मृषा हेया

चकार लक्ष्य प्रथमो वलोत्तरो नभः श्रित तत्पदिको बल द्विषाम् ।
तर्ति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रवचुरगामतिदन्तयद्विभुम् ॥ २८ ॥

गृह्प्रहणे 'ऋदुपधाचाकल्पितृते' इति क्यप् । विशेषण विशेष्येणेति समास ।
अथवा सख्याया अभाव असत्य तत् गृह्या असह्यगृह्या सत्यया परिच्छेत्तु
मग्न्या इत्यर्थ । एतादृशा तत्र राक्षससेनाया सैनिका सेनाया समवेता
सैनिका समवायान् समवेति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्यय । 'सेनाया
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमर । पिशाचाश्च रक्षासि च तेषा ततय
पञ्च ताभि हेतुभि निरतर निर्गत अतर अवकाशो यस्मात् तत् व्याप्त
मित्यर्थ । रथाना स्यदनाना चक्राणि तेषा रेणुभि रजोभि 'रेणु द्वयो स्त्रिया
धूलि पासुर्ना न स्त्रिया रज' इत्यमर । ते हेतुभि कृत उत्पादित अधिकार
घात यस्मिन् 'अधकारोऽस्त्रिया घात' इत्यमर । एतादृश जगत् विष्टप
सत्त्व च रजश्च तमश्च सत्त्वरजस्तमासि सत्त्वरजस्तम प्रचुर सत्त्वरजस्तमोमय
तत्प्रकृतवचने मयट् इति मयट् । अपि सभावनाया 'गर्हासमुच्चयप्रश्रसख्यासभा
वनास्वपीत्यमर' । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति सभावितमिति यावत् तथा जगु
वर्णयामासु कैमेशब्दे लिट् । पिशाचादिप्राणिसत्त्वात् सत्त्वमय रेणुभि रजोमय
अधकारात्तमोमयमिति ज्ञेय ॥ २७ ॥

चकारेति । वलोत्तर बलेन वीर्येण उत्तर श्रेष्ठ तृतीया तत्कृतार्थेति समास
एतादृश पदिक पादाभ्या चरतीति पदिक 'चरतीति ठक्' इकेचरावुपसख्यान
मिति पञ्चाव एतादृश प्रथम पूर्वोत्पन्न श्रीरामभद्र इत्यर्थ । नभ आकाश
'नभोत्तरिक्ष गगनम्' इत्यमर । तत् श्रित आश्रित तत्पूर्वोक्त द्विषा शत्रूणा
'द्विद्विषक्षाहितामित्रे' इत्याद्यमर । बल सैन्य लक्ष्य शरव्य 'लक्ष लक्ष्य शरव्य
च' इत्यमर । चकार अनु अजनीत्यनुज यवीयान् 'अन्येष्वपि दृश्यते इति
जनेडं' लक्ष्मण इत्यर्थ । क्षिती पृथ्व्या तिष्ठतीति क्षितिस्था । सुपीति योग
विभागेन स्थाधातो क प्रत्यय ता द्रवचुरगा द्रवत गच्छत तुरगा अश्वा
यस्या सा तथा ता दुगतौ शत्रुप्रत्यय । पुन लट्प्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधि
करण्येपि क्वचित् शत्रुप्रत्यय । 'पोटकेवीति तुरग तुरगांश्चेत्यमर' । अतिदतवद्विभु
इतिवकारघटित पाठ साधु प्रशस्ता दता येषा ते दतवत दतिनइत्यर्थ यद्य
प्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मतुप्योधो युक्त तथापि बाहुलकात् समाधेय
इति सिद्धस्य गतिरिय वस्तुतस्तु प्रमाद एवायमिति भाति हस्तिनि दतवच्छब्दस्य
क्वपि कोशादावनुपलभान् । अगतिकगतिबाहुलकाश्रयणे प्रमाणाभावाच्च कपि
प्रयोगाणामशुद्धानामुपलभाच्चेत्यास्ता तावन् अतिदतयन् इति यथास्थितपाठो
वा अर्थबोधको भवेच्चैत् आदरणीय । अतिशयिता ये दतवत ते विभु
व्यापिका एतादृशी तर्ति पार्ति अर्थात् द्विषामिति सम्बध्यते जघान च नाशया
माम । इन् हिंसागहो लिट् द्वित्वअभ्यासाच्चेति कृत्व ॥ २८ ॥

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराधोरणमुक्तकन्धराः ।
यतो धरण्यामनुरुष्टवारिदं दिवः पतन्तो ररुहुः स्वसैनिकान् २९
शरासने घर्मेनि लक्ष्यभेदने परैरुपालक्ष्यत नेपुसन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्णवक्षसो निपेतुरस्य प्रघने सुरद्विपः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य ध्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य योजुर्धनुषो विनिर्गता जवे विद्रोपं विद्रुः शिलीमुखा ३१

युधीति । युधि आजौ 'समित्यानि समिद्युध' इत्यमर । रामस्य राममद्रस्य
शर घाण तेन दारिता भेदिता 'दारिते भिन्नभेदितौ' इत्यमर । अतएव कृता
त्वरा ये एतादृशा ये आधोरणा हस्तिपका 'आधोरणा हस्तिपका' इत्यमर ।
तै मुष्ठा ल्यक्ता कधरा प्रीवा येषां ते 'शिरोध कधरेत्यपि' इत्यमर । स्वपात-
मिया आधोरणैस्त्वक्कधरा इत्यर्थः । वारीणि उदकानि ददतीति वारिदा 'आ-
तोनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । अनुकृष्टा अनुकृता वारिदा मेघा यस्मिन्
कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिद पतनक्रियाया विशेषणमिदं 'वारिदोऽनुमृत्'
इत्यमर । दिव आकाशात् पतत पद् गतौ शतृप्रत्यय । द्विपा द्वाम्बा शुभा
शुभाभ्यां पिवतीति द्विपा । हस्तिन सुपीति भोगविभागत् क धरण्या पृथिव्यां
यत गच्छत इण् घातो शतृप्रत्ययात्तस्य द्वितीयात्तमिदं रूप एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिका तान् ररुहु वमन्तु ॥ २९ ॥

शरासन इति । शरासने घनुषि 'शरासनकोदङ्कामुङ्क' इत्यमर । घर्मेनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदनं विदारणं तस्मिन् इपूर्णां यागानां सतति परंपरा परै
शत्रुभिर्नोपालक्ष्यत न प्राणायतेत्यर्थः । एतेन श्रीराममद्रस्य हस्तलाघवं दर्शित ।
अतएव हेतोर्ऋतेऽपीव हेतु विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरर्तेति' ऋते शब्दयोगे
पचमी । दीर्णं विदीर्णं वक्ष उतो येषां ते दीर्णवक्षस एतादृशा सुरद्विपं शुरान्
द्विपतीति तथा अमुरा मुप्युपपदे क्तिप् अस्य श्रीराममद्रस्य प्रघने युद्धे 'प्रघन
प्रविदारणमित्यमर' । निपेतु निपूर्वात्पठ इत्यस्मान् लिट् एत्वाभ्यासलोपी ।
उत्प्रेक्षालकार ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्धे यथा गुणस्य घनुष्युणस्य ध्वनय शब्दा द्विपा शतृणां
निपातस्य पतनस्य शब्द ध्वनि तेन सम सह 'साक सत्रा सम सहेत्यमर' ।
समुद्ययु समुज्जगमुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योद्धु युध्यतीति योद्धा तस्य
योद्धु युधमप्रहारे तृच् एतादृशस्य अस्य राममद्रस्य धनुष शरासनान् विनि-
र्गता विनिष्काता शिलीमुखा बाणा । जवे वेगे 'रहस्तरमी तु रय रु-द जव
इत्यमर' । विशेष आधिक्यं विद्रु चतु । विपूर्वाद्धाने कृन्धेवर्तमानान् लिट्
सहोक्त्वलकार ॥ ३१ ॥

सुरारिहस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलब्धलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपत्रप्रतिमानि तच्छरप्रतानवातोपहतानि यन्ममु' ॥ ३२ ॥
 प्रभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 ऋभुद्विपस्ते प्रतिलोममाहतैः शरैर्निजैरेव दृढ निजघ्निरे ॥ ३३ ॥
 क्षत पृषत्केन पतत्रिणां पथः पतद्बल तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥

सुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां तानि 'प्रतिमान् प्रतिविम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमर । अतएव तस्य रामचन्द्रस्य ये शरा बाणा तेषां ये प्रताना समूहा तनुविस्तारे भावे यन् । वातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाग्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्ध प्राप्त लक्ष्य शरव्य यै एतादृशानि सुराणां अरय शत्रव दैत्या तेषां हस्तेभ्य च्युतानि यानि अक्षाणां जालकानि समूहा नभस्तले आकाशमार्गे चिर चिरकाल यन्ममु भ्रमुचलने लिट् ॥ ३२ ॥

प्रभजनेनेति । ऋभून् देवान् द्विपति ते ऋभुद्विप दैत्या 'आदित्या ऋभव' इति कोश सत्सुद्विपेति क्तिप् । आहित पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनि शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनी यथास्यात्तथा प्रसर्पणक्रियायां विशेषणमिदं । 'पक्षात्तिरितिसूत्रेण' तिप्रत्यय 'स्त्री पक्षति पक्षमूल' इत्यमर प्रसर्पेति गच्छ तीति प्रसर्पेत् तेषां सशब्द गच्छतामित्यर्थः । राज्ञ दशरथस्य सुत पुत्र तस्य रामचन्द्रस्य पतत्राणि पक्षा सति येषां ते पतत्रिण बाणा तेषां 'अत इति ठनौ' इति इति । 'पत्नीरोयइषुर्द्वयो' इत्यमर । प्रभजनेन वायुना 'पव मानप्रभजनौ' इत्यमर । प्रतिलोम विलोम 'अध्वप्रत्यनुपूर्वात्सामलोम्न' इत्यचप्रत्यय । आहरणक्रियाविशेषण धेतत् । आहतै आनीतै निजैरेव आत्मी-यैरेव 'स्वके नित्ये निज त्रिपु' इत्यमर । शरै बाणै दृढ यथास्यात्तथा निजघ्निरे ताडिता निपूर्वाद्धते कर्मणि लिट् । अनुप्रास ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुव बिभर्तीति पालयतीति भूभृत् सुप्युपपदे क्तिप्चेति भूधातो क्तिप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामचन्द्रस्य पृषत्केन बाणेन 'पृषत्क बाणविशिखा' इत्यमर । क्षत प्रहत पतत्रिणा पक्षिणा 'पतत्रिपक्षिपतगपतत् पत्ररथाटना' इत्यमर । पथ मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पततीति पतत् एतादृश तत्पूर्वोक्त बल राक्षससैन्य कर्म अतएव प्राणा अर्थात्सैन्यस्य 'पुतिभूम्य सव प्राणा' इत्यमर । अशिवे अमगले पूर्वमृतराक्षसशगाधिष्ठितत्वात् अशुचि नीति यावत् तदुक्त निर्णयसिद्धौ बृहद्विष्णु — 'ग्राममध्यगतो यावत् शवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशीच निर्गते शुचितामियात्' इति । एतादृशे भुव पृथिव्या तले निपातस्य पतनस्य खेद इ ख तस्मात् भियैव भीत्यैव 'भीशा

शिताद्भुशल्यासधिधूतमस्तकाः शिरःसमीपे विनिविष्टाहवः ।
 ध्रुवं नदन्तो युधि तं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथाऽरिदन्तिनः ॥ ३५
 छिपं करीरीयुगमूलराण्डितप्रशीर्णदन्तं समदेन पदयता ।
 मृधायनारव्यधितेन चेतसि क्षणं विचक्रे निकटेन दन्तिना ॥ ३६ ॥
 करी करं यातमुदप्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहत्य रंहसा ।
 शरेण भिन्वानिषिले निकीलिते शशाक मोक्तुं न भुजस्य मण्डले ३७

यानां भयहेतुः' इत्यपादानत्व अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वर चपलं तूर्णमविलं-
 वित' इत्यमरः । जहुः तल्लज्जुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारी ॥ ३४ ॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अकुशाः मृणयः 'अंकुशोऽस्त्रीमृणिः स्त्रियां' इत्य-
 मरः । तेषां ये ग्याताः आरोपणानि तैः विधूतानि कथितानि मस्तकानि यैः
 अतएव शिरःसमीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः
 बाहवो येषां ते युधि समरे नदतः अभ्यक्षशब्द कुर्वतः नदअव्यक्ते शब्दे लट्
 शत्रादेशः एतादृशाः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्धरते
 पुष्यजानाप्रिति णिनिः त रामचन्द्र भयात् ध्रुवं अयाचत यथा प्रार्थयत इवेत्यर्थः ।
 यथा कथिहुबेल, हस्तौ मस्तके परिभृत्वा शिरः कपयन् सन् प्रबल शरणं याति
 तद्वत् हस्तिनः रामभद्र शरणं ययुः किमित्युत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलकारी ॥ ३५ ॥

द्विपमिति । करीरिणोः दंतमूलयोः युग युगम 'करीरी वीचिकायां स्यात् दंत-
 मूले च दन्तिनां' इति मेदिनी । 'युग युगे वृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
 मूलभागे राहित भेदः राटिभेदने अस्मान् नपुमके भावे क्तः तेन प्रशीर्णो दंतौ
 रदनां यस्य एतादृश द्विष हस्तिन 'द्विरदोऽनेकपो द्विषः' इत्यमरः । परमति
 षावलोकयति इति परमन् तेन मदेन दानेन राहितः समदः तेन अनेन गोर्वतत्वं
 सूचितं एवं भूतेनापि मृधे युद्धे योऽवतारः आगमनमित्यर्थः । 'मृधमास्फुटनं
 सहयं' इत्यमरः । तेन व्यधितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेपि ममदतद्विषावलोकनान्
 युद्धप्राप्तिर्ज्ञातदु गेनेत्यर्थः एतादृशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकट्यासप्रे-
 त्यामरः ।' दन्तिना हस्तिना चेनानि अतःकरणे क्षणं क्षणमात्रं क्रियाविशेषण-
 मिदं विचक्रे विटतमित्यर्थः । विकारो लब्ध इति यावत् । वेःशब्दकर्मणः इत्युतो
 पेरित्यनुवर्तमाने अकर्मकाद्येति सूत्रेण वेः किमोऽकर्मकत्वप्रयुक्त्याग्मनेपदविधानेन
 छात्रा विदुष्येने इत्युदाहरणदानेन च विकारायंकर्म्य किमोऽकर्मकत्व स्पष्टमेव ।
 अतएवात्र भावे लिट् । अनुप्रासः ॥ ३६ ॥

करीणि । उदम उचः विग्रहः देहो यस्य 'उचप्रोक्षप्रतीदप्रोक्षिणास्तुगे च
 यामने ।' 'शरीरं कर्म्मविग्रहः' इत्युभयप्राप्त्यमरः । एतादृशः करी हस्ती
 रंहसा देतेन 'रंहस्तरखी नु रयः स्मरः' परं शत्रु प्रहर्तुं प्रतिहत्य समाहृत यात्रं
 गतं करं कुंरां शरेण बानेन अयात्र शत्रोः नित्या निरिच्छे संपूर्णे भुजस्य मण्डले

निकीलिते रामशरेण वेगिना दृढ विभिद्योरुयुग तुरङ्गमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना ह्येन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८ ॥
 रिपोरपूर्णन्दुमुखेन कश्चन स्थिरासन पत्रियुगेन राक्षस ।
 निकृत्तयोरप्यधिजानु पादयो पपात वेगेन यतो न घाजिन ॥ ३९ ॥
 वधाय धावन्नभिषानु विद्विष शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपर ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षस ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जवनाभ्युदोपम क्षण सिताम्नै कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुमे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा चाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१ ॥

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते राति माकतु न शशक समर्थो नाभूदित्यर्थः ।
 माकतुमित्यत्र शकृष्टपक्षेत्यादिना तुमुन् । अनुप्रास ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कश्चिदास्त्रा वेग रह अस्यास्तीति तथा एतादृशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाण तेन ऊरुयुग सक्थो युगल दृढ यथास्यात्तथा विभिद्य निकी
 लिते सयते 'बद्धे कीलितसयते' इत्यमरः । एतादृशे क्रुरगमे मृगे दापे निकी
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयन भीत्या मूढा विवेकरहिता वृत्ति यस्य
 एतादृशेन ह्येन अथेन आसनात् न विचचाल । मृगवत् स्वस्यापि कीलितत्वं
 जातमिति भ्रात्या न चचालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कश्चन स्थिर दृढ आसन यस्य स स्थिरासनः । एतादृश राक्षस
 रिपो शत्रो अपूर्ण अर्ध इत्यर्थः एतादृशो य इदु चद्रमा तद्वत् मुख यस्य
 एतादृशेन अर्धचन्द्राकारेणेत्यर्थः । एतादृशेन पत्रिणो बाणायो युग युग्म तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयो निकृत्तयोरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तस्मात् यत् गच्छत इण्धातोः शनतस्येद रूप एतादृशात्
 घाजिन अश्वात् न पपात । पल्लु गतौ लिट् ॥ ३९ ॥

वधायेति । शत्रो समुख अभिषानु 'ऋक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रो समुखमिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थ्येचतुर्थीयः ।
 यावतीति यावन् गच्छमित्यर्थः । तावत् विद्विष शत्रो रामभद्रस्येत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आदौ कृत छिन्न पश्चात् च्युत गलितं कृत्तच्युत 'पूर्वकालैवेति
 समासः' । एतादृश मस्तक उत्तमाग यस्य अतएव हत अपहृत आयुर्यस्य एता
 दृशोऽपि अपर अन्य राक्षस आदौ छेदनात्पूर्वं कृत आदिकृत तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तक छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुवृत्त्या कानिचित् पदानि
 जगामेति शब्दः ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षस जवन तरस्वी 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रचवी जवनो जव'
 'जुचक्रम्येति मुच्' एतादृश य अजुद मेघ स उपमा यस्य । कुमे गडस्थले
 निपत्य पतित्वा तरसा वेगन हस्तिन सिताभ्राणां वा द्विधा द्विप्रकारेण 'अधि
 करणविचाले चेति धाप्रत्यय' गतै सितानि शुभ्राणि शानि अभ्राणि मेघा

पृपत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं स्वमन्त्रमुत्सृत्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिपन्तं युधि वेगधारयापरो भुव वाहयति स्म वाजिनम् ॥४२॥
निकृत्य सौमित्ररथाङ्गधारयाऽपवर्णितं स्व तरसा क्षपाचरः ।
कुधायुधीकृत्य भुजं महीभुजः सुत जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ॥४३॥
न्यमज्जदधेन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरुपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विधाय तं शिरस्यरातिर्निजघान सस्वनः ॥४४॥

‘अथ मेघो वारिवाह’ इत्यमर । तै करणं कृते कर्णमोक्षामरे प्रसीर्णके यस्य ‘चामरं तु प्रकीर्णकम्’ इत्यमर । कुम्भभिन्नस्थिताभ्राणि यस्य कर्णयो चामरवत् प्रतिभात एतादृश दतिन हस्तिन विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुस्त्याकाशविहायसी’ इत्यमर । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मयोगे लट् अनुप्रासालकारः ॥ ४१ ॥

पृपत्केति । युधि युद्धे अपर राक्षस पृपत्कै यानै ‘पृपत्कवाणविशिष्टा’ इत्यमरः । भिन्न विदीर्ण यदुदर तस्य यदध छिद्र तस्माभिर्गतं यद्भिर्गत एतादृश स्व निज ‘स्यो ज्ञातावात्मनि स्व शिष्यात्मिये स्व क्रिया धने’ अत्र पुरीतत् उत्कृत्य खुराणा अभ्राणि प्रातभागा तेषा यानि पातनानि तै कृत्वा दिशि हरिति ‘दिशस्तु क्वचन काष्ठा आशाश्च हरितश्चता’ इत्यमर । क्षिपति प्रेरयति इति क्षिपन् त वाचिन धौटक ‘वाजिवाहायंगधर्व’ इत्यमर । भुव पृथिवीं वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिशुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तुं णी कर्मत्वः ॥४२॥

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कपितं चलित स्थल येन एतादृश क्षपाचर राक्षस क्षपायां राश्यां चरतीति तथा ‘त्रियामा क्षणदा क्षपेलमरः ।’ चरेष्ट इति प्रत्ययः । मुमित्राया अपत्य पुमान् सौमित्र लक्ष्मणः स्त्रीभ्योऽङिति ङक् बाधित्वा ‘अट्टदाभ्यो नदीमानुधीभ्य इत्यण्प्रत्ययः । तस्य यत् रथाल चक्र ‘चक्र रथांग’ इत्यमर । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य निपूर्वस्य त्यबतस्य रूपं । अपवर्जित त्यक् । अपवर्णितमिति पाठोऽस्यपुनरिति माति लेखकप्रमादो वा स इति शेषः । स्वमात्मीयं भुज तरसा वेगेन कुधा क्रोधेन कुप्यते सपदादित्वात् भावे विपू आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य ‘आयुधं तु प्रहरणं’ इत्यमर । आयुध-शब्दाच्चिप्रत्यये च्यतत्वाद्दूर्यादित्यनेन गतिसहाया कृत्वेत्यनेन गतिसमाप्ते स्ववादेश मही पृथ्वी भुजे इति महीभुक् दशरथ तस्य सुत पुत्र लक्ष्मण जघान प्रजहारेत्यर्थः । लक्ष्मणवशेण छिन्नं स्वभुजमेव आयुधत्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जदेति । परेण शत्रुणा हरित प्रेरित रथांगं चक्र शत्रो उपदण्डमस्तकं ‘दण्डस्य मस्तकं शिरः’ तस्य समीप इति तथा ‘अप्यय विमर्षी’ स्यादिना समीप्येऽप्ययीभाव ददात्रे इत्यर्थः । अर्धेन अर्धमागेन शत्रुणा अर्धस्य क्षणित्वात् अपशिष्टार्धेनेत्यर्थः । न्यमज्जत् पपातेति यावत् । अराति शत्रु स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशस्त्रसादित विधाय घृन्दं बहुधा सुरद्विषाम् ।
 रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चक्रे कृष्ण विवरादियोरगम् ॥ ४५ ॥
 परस्य सोमित्रिकृपाणपाटितद्विधामवदेहभृतो निकील्यन् ।
 शरेण पार्श्वे नृहरिः समप्रतां व्यधत्त रोपेण नुलीलया नु ख. ॥ ४६ ॥
 कर रणाय प्रतिहत्य धावति द्विपे निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
 बहूनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहित तथा सशब्द सन् इत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमेव दृढ परशु परश्वध 'परशुध
 परश्वध' इत्यमरः । विधाय कृत्वा त पूर्वोक्त शत्रु शिरसि शिरोवच्छेदेन निजघान
 ताडयामास । अयं भाव एकेन शत्रुणा तावत् चक्र प्रहृत । अपरेण तत् प्रहृत ।
 अतस्तत्स्यार्थं यस्मिन् तत् प्रहृत तस्य दडे पतित अतः स परशु खपय ।
 चकार्य दडस्य शिरसि सलभ्य चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः । स तमेव
 परशु गृहीत्वा प्रहर्तारि निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितु ईशरस्म ईशऐश्वर्ये अस्मात् ताच्छीले सृन्प्रत्ययः ।
 दशरथस्य पुत्र रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विपतीति सुरद्विष 'सत्सूद्विपेति
 क्तिप्' तेषां दैत्यानां वृद समूह 'त्रिया नु सहति वृद' इत्यमरः । बहुधा बहुप्रका-
 रेण 'सख्याया विधायै धा' इति धाप्रत्ययः । स्वस्य य पाणि हस्त तदेवयन्
 तस्मात् च्युतानि गलितानि 'स्कभ पत्र च्युत गलित' इत्यमरः । यानि शस्त्राणि
 आयुधानि तैः साधित नाशित विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्यं चतुर्धा ।
 विवरात् बिलात् विवर बिल इत्यमरः । कृष्ण कृष्णवर्ण उरग उरसा गच्छतीति
 उरग त 'उरसो लोपश्चेति' उर शब्दे उपपदे गमधातो ङ प्रत्यय इव सर्प
 मिवेत्यर्थः । कोशात् खड्गविधानात् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गविधाने' इत्यमरः ।
 अस्ति खड्ग चक्रे 'उज्जहारैत्यर्थः । उपमानुप्रासावलकारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । गुमिनाया अपत्य पुमान् सौमित्रि लक्ष्मण 'जीभ्यो ङक्' इति
 ङक बाधित्वा षाण्हादित्यादिङ् । तस्य य कृपाण खड्ग 'करवाल कृपाणवत्'
 इत्यमरः । तेन पाटित विदीर्ण अतएव द्विधामवन् शकलीभवन् यो देह काय
 त विभर्तीति देहभृत तस्य परस्य शत्रो इदं समप्रतामित्यनेन अन्वेति । पार्श्वे
 पार्श्वभागे शरेण बाणेन निकील्यतीति निकील्यन् सदधत् स पूर्वोक्त नृहरि
 ना मनुष्य हरिरिव सिंह इव नृहरि 'उपमित व्याघ्रादिभिरिति' समासः ।
 रोपेण नु क्रोधेन नु लीलया नु हेलया नु समप्रस्य संपूर्णस्य भावः समप्रता
 ता व्यधत् अकुर्वत् विपूर्वाद्धातेर्लेङ् शप् श्लु द्वित्वः । अत्र तुदय उत्प्रेक्षाद्वय-
 सूचनार्थः । उत्प्रेक्षालक्षारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं शृङ्गं प्रतिहत्य विस्तीर्येत्यर्थः । उपोक्तत्वेति
 वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विपे हस्तिनि भूभुज दशरथस्य तनयेन पुत्रेण
 निजघ्ने प्रहृतमित्यर्थः । अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिट् । तदुक्तं

कृपाणकृतस्य दृढोरयन्त्रित न पश्चिमाहर्षे निपपात सादिनः ।
 तुरङ्गयत्गादृढकृष्टमुष्टिना परेण भागेन च लम्बित पुरः ॥ ४८ ॥
 परेण खड्गेऽनुपपात पातिते सुरारिस्तानविसृष्टविग्रहः ।
 अपि ध्यपाये सति सत्प्रमानयोर्द्धिपे न दित्सन्निध पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
 निमग्नपङ्कगे जठरे सुरद्विपः परिक्षरच्छाणितसिक्तमूर्तयः ।
 परस्परस्य प्रसभ समुच्छ्रसत्प्रहारप्रातेन पुनर्विंशोपिताः ॥ ५० ॥

‘धातोरर्थांतरे वृत्तेर्धात्वर्थे नोपसप्रहात् । प्रसिद्धैरविवक्षाते कर्मणोऽकर्मिका क्रिया’
इति । बहुनि प्रभूतानि खडगानि शकलानि त्रिधित्मुना विधातुमिच्छुना विपूर्वाद्-
धाते सन् सनिमीमेति द्वादशोऽभ्यासलोपध सन्नतात् ‘गनासम भिभउ’ इति
उप्रत्यय । एतादृशेन असिना खड्गेन समेत्य सगल्य तस्य द्विपस्य कर शुद्धा
गर्भिष्ठित एव एकीकृत एव अथ च भङ्गलीकृतएवेत्यर्थः । बहुखड्गचिकीर्षया
प्रवृत्तेन असिना करस्य सगमे तस्य पिडीकरण विशेष असिसंयोगे हस्ति
नाकर सङ्कुचित इति परिहारः । विपमालकार ॥ ४७ ॥

कृपाणेनि । कृपाणेन अतिना कृत्तस्य छिन्नस्य सादिन अश्वारोहस्य 'अश्वारोहास्तु सादिन ' इत्यमर । दृढोरुयत्रित दृढौ यो ऊरु सविषयी ताभ्यां यत्रित संबद्ध पश्चिमार्धे पश्चिम च तत् अर्धं च पश्चिमार्धे अथ समाशोभावात् अर्धं ननुसक्य इति समाशो न किंतु कर्मधारय एव । न निष्पात तुरगस्य अश्वस्य या वल्गा (लगाम इति भाषायां) 'वल्गादेतावत्ययन' इति त्रिकांडशेष । तथा दृढ यथास्या-
त्तथा कृष्ट सुमुपेति समास । मुष्टि यस्य एतादृशेन परेण भागेण उपरिभागेनेति यावत् पुरः अप्रभागे 'स्यात्पुर पुरतोप्रत ' इत्यमर । लघित च । मध्यभागे सादिनिष्ठिभेपि दृढसङ्गमत्वात् अपोभागोऽश्वाप्रपपात उपरितनभागेपि वल्गा-
सङ्गममुष्टित्वात् भेष्वपपात किंतु केवल ललबे इत्यपे ॥ ४८ ॥

परेणेति । परेण शत्रुणा लक्ष्मणेनेत्यर्थं । राद्गो वरां पातिने सति लक्ष्मणे
सति उत्तानं यथास्मात्तथा विमुष्टं त्यक्तं विप्रहं देहो यस्य एतादृशं सुराणां
देवानां अरिं शत्रुं देहं अनुपपातं शत्रुसङ्गपानान्नर उच्छिषेयमवि-
शिष्टं पलातेत्यर्थं । उत्तानं देहपतनं उत्प्रेक्षते आनीनि । स्वरत्नमानयो प्राणाभि-
मानयो 'द्रव्याणुष्ययमाय' त्यमरः । ध्यायते नाशो गत्यपि आहवे समरे द्विषे
शत्रुषे वृष्टं वृष्माणं न दिसन्निव न श्रदानुमिच्छन्निव उत्तानविमुष्टविप्रह इति
पूर्वेणान्वयः । उत्प्रेक्षात्कारः ॥ ४९ ॥

निमग्रेति । गुरुरपि देवः । 'पूर्वदेवा गुरुरपि' इत्यमरः । जठरे उदरे निमग्न-
 भगवन्तं खड्गोद्भिदंस्म एतच्छो गच्छि यस्य च मावेननि शसमी । परितः पञ्च
 दश शोभितं रत्नं । रत्नसप्तज्योतिर्गत् । इत्यमरः । तेन विष्टा वान्नां मूर्ति
 देहो देवां सो एतच्छो भगवन् पुनः प्रगभं कथाश्वरेण परस्परस्य अन्येन्यस्य
 बाहुवचान् अन्यदर्थो न समामवा इति भगवामवद्वाचः । 'अग्रमाग्रभादे

ततस्ततास्त्रक्स्वलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः
 यथेप्सपानाशनतृप्तचेतसश्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५१ ॥
 ततो मरुत्पावकशस्त्रनिर्धुतप्रदग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
 बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२ ॥
 रणे दधानो हृदयं दयाहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
 पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विपद्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्य 'इति । समुच्छुसन् ऋद्धिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
 प्रहारसवधी वातः वायु तेन विशोषिताः शुष्कीकृता आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । तत युद्धप्रवृत्त्यनंतरं तत विस्तृतं यत् असृक् तस्य यः स्रवः
 स्फुतिरित्यर्थः । ऋदोरप् इति स्रधातोर्भावे अप्रत्ययः । तेन लोहित रक्त 'लोहि-
 तो रोहितो रक्त' इत्यमरः । अवर बल यस्य एतादृशः । जये विजये तिष्ठति
 इति जयस्था तां शत्रुजयप्राप्तामित्यर्थः । सुपीति योगविभागात् स्थाधातोः
 कप्रत्यय एतादृशीं श्रिय लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपपत्तु उद्बोद्ध उद्यतः
 प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः सुपसुपेति समासः । रामचन्द्रः
 लक्ष्मणो वा 'मूर्धोभिषिक्तो राजन्य' इत्यमरः । चिर चिरकाल द्विजान्
 ब्राह्मणान् पक्षिणश्च 'दत्तविप्राडजा द्विजा' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना
 सावित्र्युपदेशेन च द्विजातत्वात् द्विजत्व 'जन्मना जायते शूद्रः सस्काराद्विजउच्यते'
 इत्युक्ते । पक्षिणा द्विजत्व तु अडरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सा इच्छां अनतिक्रम्य
 वर्तते इति यथेप्स । आप्नोते सन्नतात् अप्रत्ययः द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्था-
 नतिवृत्तौ अव्ययीभावः । यथेप्स ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपक्वाभानां रक्त-
 मांसानां च यथायोग्यं ज्ञेयः । ताभ्यां तृप्त चेतः अतःकरणं येषां ते एतादृशान्
 चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभिः ब्राह्मणाः तर्प्यन्ते एव जयध्रीविवा-
 हेपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्रासावलङ्कारी ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयध्रीप्राप्त्यनंतरं मरुत् वायुः पावकः अग्नि तयोः शस्त्रे
 वाय्वग्न्यश्रे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुतौ कंपितौ पश्चात् प्रदग्धौ पूर्वकालैकेति
 समासः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचमुखाहोः एतन्नामकयोः दैत्यविशेषयोः विग्रहौ
 देहौ येन यद्यप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्यं द्वेर्धेति सूत्रात् तथापि 'समुद्रा-
 भ्रातः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेयः । बलीयान् अति-
 शयेन बलवान् इति तथा विन्मतोलुगिति ईयमुनि मनुष्यो लुक् एतादृशः सः
 पूर्वोक्तः नायकः रामचन्द्र तत विस्तृतं भिया भीत्या अवलीकृतं असलेव स्त्रीवत्
 कृतं असलाशब्दात् च्विप्रत्ययः अस्य च्वाविहीत्व अवलीकृतमित्यत्र कुगतीति
 समासः । बल सैन्यं दिगतं दिगां अतः त निनाय प्रापयामास । अकथितं चेत्ये-
 नेन द्विकर्मकत्वं अनुप्रासावलङ्कारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्रमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुगप्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिग्मद्युतितैजसं द्विपो बलीयसो भ्रातृबलान्वित बलम् ४५

स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलब्धमोक्षा-

सुखिष्ठयुक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।

शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य-

श्चक्रस्त्रिचिष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्यानिलत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहत आकृष्ट
तृतीयासमासो वा एतादृश हृदय अतः करण 'चित्तं तु चेतो हृदय' इत्यमरः ।
घत्तेऽसौ दधान एतादृश धरतीति धर पचाद्यच् धनुष धर धनुर्धर स राम
धनु चाप लीलया सहित सलील यथास्यात्तथा आयम्य आकृष्य पराङ्मुखानां
विमुखानां द्विपतां शत्रूणां ये द्विपा तेषां जघने बद्धिपूर्वभागे शिलीमुखान् बाणान्
'अजिघाणो शिलीमुखो' इत्यमरः । शनकै मद् यथास्यात्तथा शनै शब्दस्माक्
जघान प्रजहार हतेर्लिट् । अनुप्रास ॥ ५३ ॥

मृशमिति । बलीयस अतिबलयुक्तस्य द्विप शत्रो बल सैन्य कर्तुं युधि युद्धे
आशुगानां बाणानां 'अजिघाणखगाशुका' इत्यमरः । तेषां प्रतान विस्तार
प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे घञ् स एव शुष्काशनिपात जलरहितवज्रपात अशनिपातेहि
प्रायः जल अनुवर्तते प्रकृतवाणेषु जलासम्भवात् शुष्केति विशेषण । तेन भीषण
भयकर अतएव युगंते प्रलयति तिग्मद्युति तीक्ष्णकांति सूर्य इत्यर्थः । तद्वत्
तेजो यस्य भ्रातृबलान्वित भ्राता लक्ष्मण तस्य यत् बल सामर्थ्यं तेन अन्वित
अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृश राम भृश अत्यन्त न सेहे न मृग्ये इत्यर्थः । सह-
धातोर्लिट् एत्वाभ्यासलोपो अनुप्रास ॥ ५४ ॥

सर्गोत्ते भिन्नवृत्तेन वर्णयति स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्त्वशात्यादिके
स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लब्ध प्राप्त मोक्ष निर्वाण ये 'धेयो नि-
धेयतामृतं मोक्षो' इत्यमरः । सुखिष्ठा सुखरां विद्यमाना युक्तय योगा गु-
भकर्मप्रयोगा वा ते सफल आनन्दानां मुखानां सपदो येषां एतादृश उत्तम
युक्तिवर्णनेन उत्तम योग वर्णनेन वा सफल मुखा इत्यर्थः । एतादृश शाक्या
सुखविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशाले शृणुल महत्' इत्यमरः
गुणे मौर्ध्ना 'रज्जुप्रियुशीगुण' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे घनुर्गुणस्थितिभवे
लब्ध प्राप्त मोक्ष धनुर्विभागो ये एतादृश सुखिष्ठा युक्ति आनन्दसद
अप्रमाणसंपदो येषां सुखिष्ठामशत्यसंपद इत्यर्थः । ते पूर्वात्ता विशिखा बाणा
रिपो सैनिका सेनाममेता लोका 'सेनावायेति' टङ् तेभ्य तृतीयं चिष्टप
त्रिविष्टपं अत्र वृत्तौ त्रिरङ्ग पूरणप्रत्ययान् 'त्रिदा कर्त्तव्ये त्रिविष्टप' इति
चेत् । त्रिविष्टपं स्वर्गं तस्य या गमा गुणमोक्ष्या तस्यां गमनस्य मानस्य
उपदेशं चङ् विदधु । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । श्लेषानुक्रान्तोत्तमाल-

हुतभुजि निधनाख्ये शत्रुहव्यानि हुत्वा

परिणयति जयधीवीरकन्यां सुवीरे ।

समरपटहघोषे तत्र नृत्त कथन्धे

वैहलरधिरपङ्कस्फारिसिन्दूरलेपे ॥ ५६ ॥

मध्ये निकृत्तरजनीचरपूर्वकाया

श्लेदैः स्थिता भुवि निपत्य भय वितेनुः ।

रक्ष सु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमौ

मर्द्धास्थिता इव पुन समराय दैत्या ॥ ५७ ॥

कार । वसततिलका वृत्तम् 'श्रेय वसततिलक तभजा जगौ म' इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृपु वीर तस्मिन् रामभद्रे निधन मरण आख्या यस्य 'मरण निधनोऽस्त्रियां' 'आख्याब्दे अभिधान चेत्यमरौ' । हुतभुजि अग्नौ 'हिरण्यरेता हुतभुग्' इत्यमर । शत्रव रिपव एव हव्यानि हविर्द्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
श्रीरेव वीरकन्या तां परिणयति उद्ग्रहति राति समरस्य युद्धस्य य पटह उष्ण तस्य यो घोष ध्वनि तस्मिन् अत्र घोषे इति पाठ प्रमादिक इति भाति । तत्र रणभूमौ वैहल य रधिरपक रक्तवर्द्धम तेन स्फारिण स्फुरद्रूपा स्फुर स्फुरणे पिजताम्बुप्यजाताविति णिनि 'चिस्फुरोर्णौ' इति वात्वं सिद्धरलेपा येषां ते वचधे मूर्धविरहितत्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः 'वचधेऽश्रीक्रियायुक्त' इत्यमर । नृत्त नर्तन कृतमित्यर्थ । नृतीगात्रविधेये भावे च विवाहे हि यरेण अग्नौ हविर्हुत्वा कन्या उद्ग्रहते नन्नतंकाय अनेकवेपगुणाः पाद्यपोषापुरोधेन नृत्यं तीति सार्वजनीनमेवेत्तर । रूपकालकार । मात्लिनीवृत्त उक्त च 'ननमययुतेय मालिनी भोगिलोर्ध्व' इति ॥ ५६ ॥

मध्ये इति । मध्ये मध्यभागे श्लेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा रिपता निवृत्तानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसाणां य पूर्वकाया पापानां देहानां पूर्वाणि पूर्वकाया कर्तारं 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति समास । रक्ष सु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखा पराभूता सेषु युद्धपराङ्मुहेषु सत्स्थित्यर्थ । भूमिं पृथ्वीं भूमौमिति पाठे 'वृद्धिकारादङ्गि न' इति द्वाप् । पुन समराय युद्धाय अर्धास्थिता अर्धं यथास्यात्तथा अर्धस्था युष्नुमेति समास । दिवो अपरत्वानि पुमाणा दैत्या 'दित्यदिरयादिरयोन' इति शब्दार्थ प्रत्यय । असुरा इव भय भीति 'मितिर्भा ताभ्यम भय' इत्यमर । वितेनु विस्तारया गावु । तनु विस्तारे त्रिड् । दैत्यानां रसानन्तिकासित्वात् उप्रेत्येयं । तदुक्त धीमद्भागवते 'ततोऽपरताद्रसातले दैनेया दाया वण्णो नाम निपातकन्या वाजदेया हिरण्यपुरावायि' इति त्रिषुषत्रयनीका उपस्था मदीजनो महागाह्णिनी भगवत् सप्ततयेकमदानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रगृहतावलेया वितेनया एव निवर्धति' इत्यादि । उप्रेत्याउच्चार । वगन्निनकात्त सप्ततये त्रिष्ट ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यधितराक्षसरक्तधारा-

स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुरम्बुवाहा ।

गौरीपतिप्रणतिसम्भ्रमलामघन्ध्या

सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनु ॥ ५८ ॥

सद्ग्रीडप्रथतुरगद्विपाध्रवृन्द

व्युत्क्रान्तौ विरतपृषत्पातवृष्टि ।

निखिंशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप

व्यक्तार्कद्युति शरदीव तन्मम श्री ॥ ५९ ॥

रक्षोघसापिशितपूरितकुक्षिरन्ध्र

कायुत्स्थराणहतहस्तिमुखाधिरुद्ध ।

पर्यन्तलग्नरधिराणि मृदुप्रणाद

स्तुण्डानि वायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुध तु प्रहरण' इत्यमर । तै व्यधिता भीता ताडिता इति यावत् एतादृश ये राक्षसा तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाह तस्या स्पर्शनं सबधेन लोहिता आरक्ता रक् कांति र्मेधा 'स्यु प्रभास्फुरचिस्तिवद्भा' इत्यमर । एतादृश अबूनि उदकानि बाह-
यतीति अबुवाहा मेधा अबुशब्दे उपपदे बाहे कर्मण्यण् 'अभ्र मेधो वारि बाह' इति कोश । गगने आकाशे मुहु पुनः पुन यदा यदा रक्षोरक्त सबधो भवति तदातदेत्यर्थं गौर्यां पारस्या पति स्वामी शरर तस्य या प्रणति नमस्कार तत्सबधी य सन्मम त्वरा 'आरंभ सन्ममस्त्वरेति' कोश तस्य यो लाभ प्राप्ति तेन वध्यां रहितामित्यर्थ । एतादृशीं अवालघटितां अ षाले घण्टिता निर्मिता इति तथा राध्यां पितृप्रसू 'सायंमध्या पितृप्रसू' इत्यमर । वितेनु विस्तारयामासु । अतिसयोक्त्वलङ्कार । वसततिलङ्कार इत्यम् ॥ ५८ ॥

संकीर्तयतीति । रथतुरगद्विपं रथा स्यदना तुरगा अत्रा द्विपा हस्तिन एतेषां समाहार । रथतुरगद्विप सेनामवात् 'द्वद्वय प्राणितूर्यसेनांगानामित्येवद्भाव' संकीर्तयतीति विहरत् यत् रथतुरगद्विप तदेव अभ्रवृन्द मेघरामूह तस्य व्युत्क्रान्ता अपसृता गत्वा विरतां सलामिति यावत् विरता शांता पृषत्त्वानां यागानां वि द्वां च पात पतन स एष वृष्टि वर्षण यस्मिन् निर्गत त्रिसद्रूप अंगुलिभ्य इति निखिंश राद्यं सत्यावास्तापुरुषस्य वाच्य इत्यनेन दृग्गमाद्येन । तस्य स्फुरितं स्फुरण तदेव तडिन् विदुः तथा विद्युक्तं विरहितं अतएव मध्ये व्यव धानाभावान् व्यक्ता स्पष्टा अरक्त्य सूक्ष्म्यं फाति यस्मिन् एतादृशीं तन्पूर्वोक्तं नम कर्म शरदीव शरत्का ॥ ५९ ॥ शोभा कर्पा आप प्राप । उपमानुप्रासावर्त-
कारैः । प्रहापणी वृत्तः । उक्तं च 'भ्याशाभिर्मनत्ररणा प्रहरिणीय' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां षण हमेद निशित माघ च ताभ्यां

राजात्मजौ मुनिमुताश्रुभिराहितार्घ्यौ

प्रत्युद्गतौ मृगकुलैरुदजरनि गत्वा ।

आवर्जिते विदधतु शिरसी सुबाहो

वोणव्रजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये

मारीचसुबाहुवधो नाम पञ्चम सर्ग ॥

पूरित पूर्ण कुक्षे उदरस्य रघु बिल यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्य
पुमान् काकुत्स्थ राम शिवादित्वादण् तस्य ये बाणा शरा तै हता नाशिता
ये हस्तिन दतिन तेषां मुखेषु अधिरूढ आरूढ मृदु मृदुल प्रणाद ध्वनि
यस्य आकठ उदरपूर्ते आक्रोशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादत्वं । एतादृश
घायसाना काकाना गण समूह पर्यंते प्रातर्भागे लग्नानि सलग्नानि रक्तानि येषां
एतादृशानि तुडानि मुखानि चचूरित्वर्थं । रदने हस्तिदत्ते ममार्जं शोधयति 'स्म
मृजुशुद्धौ लिट् । अत्र काकजाते स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्तिलकार । तदुक्त 'स्व-
भावोक्ति स्वभावस्य जाल्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसा वसामासरक्षादीनां
समर्द्धो वर्णित तेन च बहूनां राक्षसानां इजन ध्वनित । वसततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीनां मुता पुत्रा तेषां अश्रूणि तै आहितार्घ्या अपर्यं
पूजाविधये इदं अर्घ्यं 'मूल्ये पूजाविधावर्थं' इत्यमर । आहितं कृतं अर्घ्यं याभ्यां
तौ तथोक्तौ ऋषिकुमारै तयोर्दर्शनानन्देन प्रेमाश्रूणि पातितानि तानि अर्घ्यत्वेन
फल्यन्ते मुनिमुताक्षिभि इति पाठे तु अक्षरां तेजोरूपत्वेन अक्षिरूपद रक्षितदर्श-
नात् आर्तिक्यत्वेन पूजा क्षेया । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहा तै प्रत्युद्गती
राह दशरथस्य आत्मजौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ उदजानि पर्णशाला 'पर्णशालोदजो-
ऽक्षियां' इत्यमर । सुबाहो मारीचस्य सुबाहोर्ध्वत्वर्थं । सुबाहुरिति यच्छा-
स्त्रेण यौगिकसुबाहुशब्दस्यैकरोपात् द्विवचन यद्वा प्रथमयो पूर्वसवर्णयोरित्यत्र
यथा प्रथमासहचरितद्वितीयायाग्रहण तद्वत् सुबाहोरिति द्विवचनसामर्थ्यात्
सुबाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि ग्रहण बाणव्रजेन बाणसमूहेन आवर्जिते
अपहृते कृते इत्यर्थं । गुरुणी गुरुत्ववती शिरसी मस्तके गुरो विश्वामित्रस्य
पादमूले चरणसमीपे विदधतु स्थापयामासतुरित्यर्थं । विपूर्वाह्वाते लिट्
अतुत् । वसततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीवृत्तपद्याक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्याल

कृतपंडितप्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामहृद्गीमद्वोपालाचार्यौ

तेवासिना निगुडकरो पाभिधेन नारायणशर्मणा

विरचितायां महोपाहादयजानकी हरण

काव्यटीकायां पञ्चम सर्ग प्रमाप्त ॥

॥ धीकृष्णापणमस्तु ॥

जानकीहरणम् ।

पष्ठः सर्गः ।

उच्चचाल ततः स्मृष्टा जगदंशस्य मैथिलम् ।

अनुग्रहीतुमग्रण्यं गृहिणामाहितक्रतुम् ॥ १ ॥

विभ्रत् सन्ध्याविधिज्ञानसंघर्द्धितरुचो जटाः ।

ज्वाला इव तपोवह्नेः शालिशूकाग्रपिङ्गलाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरुष्णाय नमः ॥ पूर्वसर्गात्ते रामलक्ष्मणाभ्यां मारीच-
मुषाहोर्वधेन विश्वामित्रस्य तोष उक्तः, इदानीं विश्वामित्रकृततत्त्वतुपकार-
भूतमिव तपोविवाह विवक्षुः कवि, रामलक्ष्मणाभ्यां सहितस्य विश्वामित्रस्य
मिथिलायां गमनमुपक्रमते—उच्चचालेत्यादिना । चतुर्णां श्लोकानामेकान्वया-
दिद् कलापक । उक्तं च “ह्याभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेषक ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतं ” इति । अनेन कलापकेन
विश्वामित्रं वर्णयति । ततः मुषाहुमारीचवधानतरं पचम्पतात्तच्छब्दान् पच-
म्पास्तसिलित्यनेन तसिल् । जगतः विष्टपस्य अक्षस्य भागस्य मृष्टा उत्पादकः
सृज्ज्धातोः सृज् प्रत्ययः । ‘सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षिपरान् पुनः ।
नक्षत्रवंशमपरमसृजत्कोपमूर्च्छितः । देवतान्यपि म क्रोधान् मृष्टु मप्रुपचक्रमे’
इत्यादि रामायणे बालकांडे त्रिशकोराख्याने स्पष्टं । गृहिणां गृहं स्त्री ‘गृहं
गृहाश्च पुमृन्नि कलत्रेपि च सद्यनि । इति मेदिनीशोभान् । अत्र तु तदुपजी-
व्यान् उपचारान् गृहपदेन गृहस्थायमो गृह्यते । सः अग्निर्गर्वा ते गृहिणः ।
अथवा गृहाः दाताः संति एषा इति गृहिणः ‘अत इति ठनो । इति इति
प्रत्ययः । ‘मृष्टपारी गृही वानप्रस्थे’ इत्यमरः । नेषां अमे नयति गच्छति इति
अपनीः । अत्र नीधानुर्निवृत्तप्रेरणः ‘सन्तुत्यादिना नयनेः क्तिप्’ ‘अप्रयामा-
भ्यां नयतेर्लो वाच्यः’ इत्यनेन नयनेणत्व । त अपण्यं । आहिताः स्ना
इत्यर्थः प्रजयः मत्ताः येन एतादृशं मैथिलं मिथिलायाः आधिपतिः मैथिलः ते
जनक अनुग्रहीतु अनुग्रहं कर्तुं उच्चचाल प्रसंगे इत्यर्थः ॥ अत्र सर्गे चतुर्-
पारास्तमश्लोकपर्यन्ते अनुशुभ्रतम् ॥ १ ॥

मुनिं विशिनष्टि । विशदिति । संप्यायाः अत्र मप्यापदेन संप्यावादे
उपासमारूपकमैकशेषमित्यर्थः । तस्या विधिः विधाने अनुष्ठानमिति वाच्यं
सत्सर्वेषु यत् ध्यायं तेन संवर्धिता रक्ष कानिदांतां ‘स्युः प्रभा रक्ष रधिः’

तेजसातपसो दीप्त स्निग्धश्च करुणागुणात् ।
 सम चादर्शितादित्यचन्द्रोदय इवार्णव ॥ ३ ॥
 शिर प्रदेशलम्बिन्या कुर्वन् रुद्राक्षमालया ।
 फलिता इव तीर्थाम्भ सेकपुष्टया जटालता ॥ ४ ॥
 अरण्यदेवताभिश्च प्रयुक्तचलिमगल ।
 व्रती निरगमत् सन्नान्मेघाद्भ्रम इव ज्वलन् ॥ ५ ॥
 निनाय हरिणव्रात स्वय यत्नेन वर्धनम् ।
 प्रस्थित सह सरुध्य बाष्पापूरितलोचनौ ॥ ६ ॥

इत्यमर शालीना शूकानि तीक्ष्णायाणि तेषा अपि यानि अग्राणि तद्वत्पिगला
 पिशगा एतादृश्य । तप एव वह्नि अग्नि तस्य ज्वाला इव ज्योतीषि इव
 जटा सटा विभर्त इति विधत्त भृधातो लट् शच्चादेशे नाभ्यस्तादिति निषे
 पेन नुमभाव । उपमा रूपक च ॥ २ ॥

तपस इति । तपस रुच्छादिकर्मण 'तप रुच्छादिकर्म च' इत्यमर । तस्य
 तेजसा कात्या दीप्त प्रकाशित च करुणाया रुपाया गुण तस्मात् स्निग्ध
 आद्र सम यथास्यात्तथा तुल्य यथातथा आदिष्य सूय चद्र शशी तयो
 उदय सदृशित आदित्यचन्द्रोदयो यस्मिन् एतादृश अर्णव अर्णोसि उदकानि
 सति यस्मिन् इत्यणव समुद्र अर्णसो लोपश्चति मत्वर्थानि वप्रत्यये सलोप
 स इव स्थित । उपमालङ्कार ॥ ३ ॥

शिर इति । शिरस मस्तकस्य प्रदेश प्रांतभाग तत्र लम्बिन्या लम्बमानया
 एतादृश्या रुद्राक्षाणां मालया स्रजा हेतुपथं तृतीया तथा हेतुनेत्यर्थ । तीक्ष्ण
 अभ उदक तस्य सेक सेचन तेन या पुष्टि तथा जटा एव लता मततय
 'बल्ली तु मततिलता' इत्यमर । फलानि सजातानि यासां ता फलिता 'तदस्य
 सजात इति तारकादिच्चादितचप्रत्यय । यद्वा फलतीति फलिता फलनिष्पत्तौ
 इत्यस्मात् गत्यध्याकर्मकेयादिना कर्तरिक्त । ता इव कुर्वन् रुद्र लट् शता ।
 एतादृश उच्चचालेति प्रथमश्लोकरथन्यायामन्वय । उपमालङ्कार ॥ ४ ॥

अरण्येति । अरण्यस्य विपिनस्य देवता अभिमानिदेवता । तासां सत्ये
 प्रमाण तु 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां' इति बादरायणसूत्रमेव ।
 प्रयुक्तानि रुतानि बलय पुष्पफलादियलिरूपाणि मंगलानि भद्राणि यस्मै
 एतादृश । व्रती व्रतं नियम अस्यास्तीति व्रती 'अत इति ठनौ' इति इति ।
 ज्वलति दीप्यते इति ज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः । एतादृश स विश्वामित्र मेघान्
 अधात् मध इव सूर्य इव 'भास्कराहस्करमध' इत्यमर । सन्नान् यद्वाविशेषान्
 निरगमन् निष्वाद्भ्रमेत् इति दित्वादद् । उपमालङ्कार ॥ ५ ॥

निनायेति । अत्र निनायेति क्रिया विश्वामित्रकृतृका तृतीयश्लोकोपात्
 विशेष्यपो मेदिनीशसुतयो वमत्वप्रयोजिका । स्वयं स्वतः, यत्नेन प्रयत्नेन
 वर्धितं वृद्धि प्रापितं सह अधात् आत्मना प्रस्थितं रुतमरधानं प्रपूर्वातिष्ठते ।

गमनव्याहृतारम्भप्रणामेषु महर्षिभिः ।

पाणिभिः शिरसि स्पृष्टौ हव्यधूमसुगन्धिभिः ॥ ७ ॥

वैद्यानसवधूहस्तलम्बितार्घ्यरुताशिपौ ।

तौ द्रष्टुकामौ मेदिन्या ईश्वरस्य सुतो धनुः ॥ ८ ॥

ततश्चिरपरित्यक्तं गौतमस्य तमोनुदः ।

विवेश विश्वभुग्धाम्नो धाम चर्मवशाद्विशौ ॥ ९ ॥

स्थपुटासु कुटीरस्य निकटाङ्गणभूमिषु ।

प्ररुढदर्मसन्दर्भघासग्रासोद्यतद्विषम् ॥ १० ॥

आदिकर्मणि क्तः एतादृश हरिणानां मान समूह 'स्तोमौघनिक्रमातः' इत्यमरः । सख्य निरुध्य दार्ष्येः अधुभिः 'दाप्यमूष्माधु' इत्यमरः । आपूरिते किञ्चित्पुर्णे लोचने नेत्रे ययोस्तौ गमनस्य व्याहृत उक्तिः तस्य आरमे ये प्रणामाः नमस्काराः तेषु इतो वय गच्छावः इति भाषणसमये नमस्कारेषु इत्यर्थः । महर्षिभिः महातपस्विभिः कर्तुंभिः हूयते इति हूय अचोषत् इति यत् प्रत्ययः तस्य यो धूमः तेन सुगन्धयः 'गधस्येदुत्पूति' इत्यादिना गधस्येकारादेशः तैः पाणिभिः हस्तैः शिरसि मस्तके स्पृष्टौ रुतस्पर्शौ वैद्यानसानां तपस्विनां वा बध्वः स्त्रियः तासां ये हस्ताः तैः लम्बित प्रापित अर्घ्य पूजादिक ययोः तौ च तौ रुता-शिपौ च रुताशीवांदौ एतादृशौ तौ । धनुः जनकगृहस्थित शकरधनुः द्रष्टुं अवलोकितुं कामो ययोस्तौ 'तुक्वाममनसोरपि' इति मलोपः । मेदिन्याः पृथ्व्याः ईश्वरस्य अधिपतेः दशरथस्य 'स्थेशभासेत्यादिना' ईशतेः वरच् सुतो पुत्रो रामलक्ष्मणौ निनाय नयति स्म नीच् प्रापणे लिट् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ कुलकेन गौतमस्य आश्रमपद वर्णयन् तत्र विश्वामित्रादीनां प्रवेश-माह—तत इति । वशी जितेंद्रियः ततः विश्वामित्रादीनां प्रस्थानानतरं चर्म मार्गः तस्य वश अधीनत्व सस्मात् मार्गक्रमणप्रसङ्गादित्यर्थः । चिर-काल परित्यक्तं उज्जितं सुप्नुपेति समासः । तमोनुदः तमः अज्ञानं नुदति प्रेरयति नाशयतीति यावत् स तमोनुदः तमः शब्दे उपपदे नुद प्रेरणे इत्य-स्मात् क्तिप् उपपदसमासः । तस्य विश्व अशेष भुक्ते भक्षयति इति विश्वभुक् अभिः 'क्तिप्चेति' क्तिप् स इव धाम तेजो यस्य एतादृशस्य गौतमस्य एतन्ना-मकमुनेः धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी विवेश विश्व प्रवेशने लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ९ ॥

तदेव धाम वर्णयति । स्थपुटास्त्विति । कुटीरस्य अल्पा कुटी कुटीरः अल्प-पर्णशाला तस्य 'कुटीरामीशुद्धाभ्यो रः' इत्यनेन अल्पार्थे प्रत्ययः । स्थपुटासु नतोन्नतासु निकटे समीपे वा अगणभूमयः अगणभुव इत्यर्थः तासु प्ररुढा उत्पन्नाः दर्भाः कुशाः तेषां सदर्मः सवधः समूह इति यावत् घासश्च गवायद-नीपनृणविशेषश्च तयोः घासः भक्षणं तत्र उद्यताः प्रवृत्ताः द्विपाः इस्तिनः यस्मिन् एतादृशः । अनुप्रासः ॥ १० ॥

कचिदुद्देहिकाऽऽलीढजीर्णवल्कलमन्यत ।
 आरण्यतुट्टमच्छिन्नशीर्णकृष्णमृगाजिनम् ॥ ११ ॥
 तलस्थितजरत्कुम्भमुखान्निर्गच्छताऽहिना ।
 आवर्जितपयस्तिन्यदृक्षमूलमिव कचित् ॥ १२ ॥
 कचिद्विष्णुप्रतिच्छन्द कुक्षिस्थविवराननात् ।
 नकुलैरन्ध्रवत्कृष्टवेष्टमानसरीमृपम् ॥ १३ ॥
 तस्मिन्निजपदस्पर्शत्याजितग्रावविग्रहम् ।
 पप्रच्छ स्त्रीमय तेजो राम शापस्य सम्भवम् ॥ १४ ॥

पुन कथं तदाह—कचिदिति । कचित् प्रदेशे तद्गतो देहो यस्या सा
 कीटविशेष तया आलीढानि आस्वादितानि भक्षितानीति यावत् एतादृशानि
 जाणानि वल्कलानि यस्मिन् 'वल्क वल्कलमस्त्रियां' इत्यमरः । अन्यस्मिन् इति
 अन्यतः अयशब्दात् 'इतराम्योपि दृश्यते' इत्यनेन सप्तम्यतात् तसिल्
 अन्यत्र भागे इत्यर्थः अरण्ये वने भवा आरण्या 'आरण्याण्-' इति णप्र-
 त्ययः ये तुट्टमा मृपका 'उदुरुस्तुट्टमोरधयधु' इति त्रिकांशेन तै छिन्नानि
 द्वेधीकृतानि अतएव विशीर्णानि इतस्ततः पतितानि कृष्णमृगाणां अजिनानि
 रुक्तयो यस्मिन् 'अजिन चर्मरुक्ति स्त्री' इत्यमरः ॥ ११ ॥

तलेति । कचित् कुत्रचित् प्रदेशे तले मूले अर्थात् वृक्षस्य स्थितः विद्यमानः
 जरत् जीणः यः कुम्भः पटः तस्मात् निर्गच्छता बहिरागच्छता एतादृशेन अहिना
 सर्पेण हेतुना 'सर्पं वृत्तासुरेऽप्यहि' इत्यमरः । 'हेतो' इति हेत्वर्थे नृतीया । आव-
 र्जित आसिकन यत् पयः जलं तेन स्तिन्यत् आर्द्राभूतं वृक्षमूलं यस्मिन्
 एतादृशमिव । उत्पक्षालकारः ॥ १२ ॥

कचिदिति । कचित् प्रदेशे विष्णोः प्रतिच्छदः प्रतिच्छपः प्रतिमेति यावत्
 तस्य कुक्षिस्थः कुक्षिगतः यत् विवरः छिद्रः 'सुपिर विवरं मिलः' इत्यमरः
 नाभिरित्यर्थः । तस्य आननात् मुखात् 'अपादाने षचमी' । नकुले बहुभिः
 अन्ध्रवत् अन्ध्रतुल्यं रुष्टा आरुष्टा एतादृशा वेष्टमाना सरीमृपा सर्पा यस्मिन्
 'चकी प्यालः सरीमृपः' इति बोधः । एतादृशं धाम विवेशेति पूर्वेण अन्वयः ।
 उपमानुभासो ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । रामः तस्मिन् गौतमाश्रमे निजं स्वीयं यत् पदं धारणं 'पदं
 व्यवसितग्राणरथानलस्मांघ्रिवस्तुपु' इत्यमरः । तस्य स्पर्शं तेन त्याजितः नृपितः
 पावणः पापाणस्य विषहः देहः येन 'शरीरं वर्ष्मं विषहः' इत्यमरः । एतादृशं
 स्त्रीमयं 'चिन्मयं' इति वन्त्वायं मयट् प्रत्ययः । तेजः ज्योतिः कर्मः । शापस्य
 संभवत्यगमात् इति संभवः 'कदोष्' इत्यपादाने अपः । कारणमित्यर्थः पप्रच्छ ।
 'दुस्मादिन्यादिना पृष्ठेद्विषमकृतं' ॥ १४ ॥

निगद्यासौ शुनासीरं व्रीडानघ्रीकृतानना ।
 न्यवीवददनुस्त्वैव यौवनाविनयं पुरा ॥ १५ ॥
 ययौ रामोऽथ तं देशं मरुतामास वेगिनाम् ।
 पुरुहूतहतभ्रूणच्छेदेभ्यो यत्र संभवः ॥ १६ ॥
 प्रतीत्या लंघिताध्वानस्ते तोरणमणित्विषा ।
 इति चेतोहरा राममभिध्यातेनिर्गिरः ॥ १७ ॥

निगद्येति । असौ पूर्वोक्ता अहल्याद्वया स्त्री शुनासीर इद्र निगद्य उच्चार्य
 इंद्रनाम गृहीत्वेत्यर्थः । व्रीडया लज्जया नघ्रीकृत आनन प्रह्वीकृतं मुक्त यया
 एतादृशी सती पुरा पुरातन युवत्याः भावः यौवनं ' भव्यादे ' इति पृथग्भावः
 तत्संग्रही यः अविनयः वैयात्य तं अनुक्त्यैव अनुच्चार्यैव न्यवीवदत् अच-
 कम्भदित्यर्थः । इंद्रकृतसभोगेन गौतमशापात् इय अवस्थेति अचकम्भन्
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति । अथ अहल्योद्धारानंतरं रामः रामभद्रः पत्र पश्चिन् देशे ' सप-
 म्याखल ' इति चल् प्रत्ययः । पुरुहूतेन इद्रेण ' पुरुहूतः पुरदरः ' इत्यमरः इतः
 छिन्नः भ्रूणः गर्भः तस्य छेदेभ्यः संछेभ्यः वेगः जवः अस्ति एषा ते वेगिनः तेषां
 मरुतां देवविशेषाणां सभवः उत्पत्तिः । आस त देश जनपदं ययौ प्राप ' देवैः
 इतपुत्रा दितिः कश्यपं पतिं इद्रहृत्पुत्रप्राप्त्यर्थं परिचचार, तत्सेवया परिगुष्टः
 कश्यपः वरेण च्छंदयामास, सा च इद्रहंतार पुत्रं वने, ततो विमनाः कश्यपः
 एकवर्षसाध्यं सनियमं व्रतं तस्या उपदिदेश, यदि कश्चन नियमः भ्रश्येत् तर्हि
 इंद्रहता पुत्रो न स्यादिति चोक्तवान्, तथा च तद्गीकृत, इद्रश्च तदवगत्य
 सनियममभ्युतिरूपप्रधान्वेषणार्थं कुशपुष्पद्वारवाहरणेस्तां परिचचार, स्वल्प-
 दिनावशिष्टायां वर्षसमामो व्रतरुशा दितिः भुक्त्वापि अक्षालितपादा शिश्ये,
 तद्रथमवगत्य इद्रः तदुदरं प्रविष्टः सन् गर्भं सप्तधाऽछिन्नत्, व्रतप्रभावात् अमृ-
 तानि गर्भसंज्ञानि पुनरप्येकैकं सप्तधाछिन्नत्, ततः एकोनपचाशतां महद्भिः
 साकं बहिः निःससार' इत्यादि कथा श्रीमद्भागवतस्थाऽत्रानुसंधेया । एतादृशानां
 मरुतां जन्म वरिमन्देशे त ययौ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतीत्येति । विश्वामित्रतपोवनस्था ऋषयः । ' एवमुक्ते तयोर्वीर्ये सर्वं
 रूपं महर्षेयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य राम वचनमब्रुवन् ॥ मैथिलस्य नरस्येष्ठ
 जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सङ्गस्माभिर्गमिष्यसि ॥ इति श्रीरामायणे बालकडि दृष्टव्यं ।
 तोरणेषु रथ्याशोमार्थं तिर्षक्यसारितेषु पधिताः मणयो वस्त्रवेदूषादि रत्नानि
 तेषां पा त्विषः क्रान्तयः । ' स्युः प्रभा रुषुचिस्त्विद् भा ' इत्यमरः । तासां प्रतीत्या
 ज्ञानेन मणिरत्नप्रकाशेनेति भावत् । लंघितः अतिक्रान्तः अप्वा मार्गः येस्ते ।
 ' अपनं कर्म मार्गाप्यपन्थानः पदवी सृतिः । इत्यमरः । इति वक्ष्यमाणप्रका-

मत्तमातङ्गसन्दानदामनिर्दलितत्वचः ।

अजय्यत्वं वदन्तीव यस्य पर्यन्तभूरुहः ॥ १८ ॥

ताराव्रजस्पृशो याति पिधानत्वं निशाकरः ।

यत्र प्राकारचक्रस्य नभोमध्यस्थमण्डलः ॥ १९ ॥

मध्ये कुवलयक्रान्तमहापद्मविभूषणः ।

अवतीर्णघनालिश्रीयत्खातः सागरायते ॥ २० ॥

रेण चेतांसि अन्तःकरणानि हरन्ति आल्हादयति ताः चेतोहराः मनोविनोदावहाः गिरः सभाषणानि राम श्रीराम प्रति अभिव्याप्तेनिरे अतिशयेन विस्तारितवन्तः । वि आद् उपसर्गपूर्वस्य ननु विस्तारे इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ १७ ॥

मत्तेति । मत्ताः उन्मत्ताः ये मातगाः हस्तिनः तेषां सदानस्य बधनस्य यानि दामानि तैः निर्दलिताः सघृष्टाः त्वचः येषां एतादृशाः यस्य पुरस्य पर्यन्तभूरुहः पर्यन्ते समीपे भूरुहः वृक्षाः जेतु शक्याः जय्याः न जय्याः अजय्याः तेषां भावः अजय्यत्वं 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात् अयादेशः । तत् वदतीव । मत्तमातङ्गदामसघर्षेऽपि अस्नाक त्वगेव सघृष्टा ननु कोप्यवयवो भग्नः अतः वय केनापि अजय्या इति वदतीवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासश्च ॥ १८ ॥

तारेति । यत्र नगरे ताराणां कक्षाणां म्रजः समूहः 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इत्यमरः तमः स्पृशतीति ताराव्रजतमः स्पृक् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन् 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं तस्य । प्राकारस्य वरणस्य यच्चक्र अथवा प्राकार एव चक्र 'प्राकारी वरणः सालः' इत्यमरः । तस्य नभसः आकाशस्य यो मध्यः तत्र तिष्ठतीति नभोमध्यस्थ 'सुपीति योगविभागात् कः । तत् मण्डलं विच यस्य 'विचोऽस्त्री मण्डलं त्रिपु' इत्यमरः । एतादृशः निशाकरः निशां रात्रि करोतीति निशाकरः चद्रः । निशाशब्दे उपपदे करोतेष्टः । पिधानस्य आच्छादनस्य भावः पिधानत्वं 'तस्य भावस्त्वलौ' इति भावे त्वप्रत्ययः । 'अपिधानतिरोपानपिधान' इत्यायमः याति प्राप्नोति । अनेन प्राकारस्य अत्युच्चत्वं ध्वन्यते । अतिशयोक्त्यलकारः ॥ १९ ॥

यत्खातेति । यस्य नगरस्य स्नात पुष्करिणी सागरः समुद्रः स इव आचरति सागरायते सागरशब्दात् 'कर्तुः क्यद् सलोपश्च' इति क्यद् । सागरतुल्याचार-विशेषणार्थां द्रव्यति । मध्ये स्नातमध्ये कुवलयैः चद्रविकासिकमलैः आक्रांतः व्याप्तः महापद्मानि महासूर्यविकासिकमलानि विभूषणानि यस्य कुवलयक्रांतः श्वासो महापद्मविभूषणश्चेति । समुद्रपक्षे कोः पृथ्व्याः वलयः कक्षमिव आक्रांतः महापद्मः निधिविशेषः विभूषणं यस्य । कुवलयश्वासो आक्रांत-विभूषणश्च । अवतीर्णाः मधुपानार्थं कमलेषु प्राप्ताः घनाः निविडाः 'घनं निरतर सान्द्रं' इत्यमरः अलयः घमराः तैः श्रीः शोभा यस्य एतादृशस्य । पक्षैः अवतीर्णाः जलप्रहणार्थं कृतावताराः या घनालिः मेघपङ्क्तिः तथा श्रीः शोभा यस्य । श्लेषालकारः ॥ २० ॥

वप्राजगरभोगेन वेष्टमानः समन्ततः ।
 पिण्डीभूत इव आसीद्भूतो यद्गृहसञ्चयः ॥ २१ ॥
 यद्गोपुरविट्काग्रचन्द्रकान्तमणिस्त्रयम् ।
 रसयन्ति स्थदश्चान्ताः शीतदीधितिवाजिनः ॥ २२ ॥
 विट्कुमुजसम्प्राप्तसहस्रकरमूर्तिना ।
 विप्रहेण यदावाससन्तानो भार्गवायते ॥ २३ ॥

चनेति । वप परिसोन्दृतमृत्कूट 'स्यावयो वपमसिषां' इत्यमरः तत्र ये
 अजगराः तिलित्ताः 'तिलित्ताः स्यादजगरे' इत्यमरः तेषां यो भोगः शरीर
 'अहेः शरीर भोगः स्यात्' इत्यमरः जात्यैकवचनं तेन समन्ततः परितः
 वेष्टमान इति । अत्र वेष्टमान इति पाठः साधुः । वेष्टयतेऽसौ वेष्टमानः
 घनः निरतरः यस्य नगरस्य गृहाणि तेषां संचयः समूहः 'वारसपातमचयाः'
 इत्यमरः आसात् अजगरभीतेः द्वेभ्योः पिण्डीभूत इव आसीत् इति शेषः ।
 अत्र यद्गृहाणा निविडत्वस्य अजगरवासहेतुजन्यत्वेन उत्प्रेक्षणान्
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ २१ ॥

यद्गोपुरेति । यस्य नगरस्य गोपुरं पुरद्वारं 'पुरद्वारं तु गोपुरं' इत्यमरः
 तस्य ये विटकाः कपोतपालिकाः तेषां यानि अयाणि तत्सवधिनो ये चन्द्र-
 कान्तमणयः तत्सवधी यः स्वः निर्धरः त चन्द्रकिरणस्पर्शः चन्द्रकान्तमणयः
 स्वपतीति प्रसिद्धः । स्वदेन वेगेन आताः 'रहस्तरसी तु रयः स्वदः' इत्यमरः ।
 शीता, दीधितयः किरणाः यस्य स शीतदीधितिः चन्द्रः 'हिमाशुभ्रद्रमाश्वद्रः'
 इत्यमरः तस्य वाजिनः अश्वाः 'वाजिवाहवर्गधर्वः' इत्यमरः । रसयन्ति
 आस्वादयन्ति । अनिशयोक्त्यलङ्कारः । अनया च अतिशयोक्त्या यद्गोपुरस्य
 अत्युच्चत्वं ध्वन्यते ॥ २२ ॥

विट्केति । यस्य नगरस्य आवासानां गृहाणां सतानः परपरा विप्रहेण
 निजस्वरूपेण भार्गवायते परशुरामायते मार्गवशब्दात् क्यङलान् तद् । भार्गव-
 सादृश्य विशेषेण द्रवयति । विटकाः कपोतपालिकाः त एव भुजाः बाहवः तैः
 सम्प्राप्ता संपृष्टा सहस्रकरस्य सूर्यस्य 'भानुर्हस्तः सहस्रांशुः' इत्यमरः मूर्तिः
 शरीरं येन । भार्गवपक्षे विशिष्टः टक्ः सन्निभ 'टको नीलकपित्थे च सन्निभे
 टकनेत्रियाम्' इति मेदिनी । किञ्चित्त्सादृश्यात् टकशब्देन अत्र परशुः
 गृह्यते । तेन युक्तः भुजः विटकभुजः 'शाकपार्थिवादिस्वादुत्तरपदलोपः' ।
 विटकेभुजेन सम्प्राप्ता लब्धया जितेति यावन् । सहस्रं कराः इन्ताः यस्य स तथा
 कर्तव्यीयांजुनः तस्य मूर्तिः देहो येन एतादृशेन विप्रहेण । श्लेषः
 उपमा च ॥ २३ ॥

यद्देवगृहशृङ्गस्थपद्मरागप्रभाऽऽहतम् ।

व्योममध्यं प्रपद्यापि बिम्बं बालायते रवेः ॥ २३ ॥

हर्म्यशृङ्गेषु निर्धूतध्वान्ता यत्र मणित्विपः ।

ज्योत्स्नः कृष्ण इति ज्ञानं जने रुन्धन्ति पक्षयोः ॥ २५ ॥

यत्र वातायनासन्नवारमुख्यामुखेन्दवः ।

रथ्यासञ्चारिणो यूनः स्खलयन्ति पदे पदे ॥ २६ ॥

श्रुत्वा यत्सौधपृष्ठेषु विमानशिक्षिनिस्वनम् ।

याति शैथिल्यमुष्णांशुहयभोगीन्द्रयन्धनम् ॥ २७ ॥

यद्देवेति । यस्य यत्सबधीनि देवगृहाणि देवालयानि तेषां यानि शृगाणि शिक्ष-
राणि 'शृग प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः तत्सबधिनो ये पद्मरागा. रत्नविशेषाः
तेषां या प्रभा तया आहत ताडित युक्तमित्यर्थः । एतादृश रवे. सूर्यस्य आकाश-
मध्यगतत्वेन रक्तिमाभावेऽपि इत्यर्थः । बाल इव आचरति बालायते बालशब्दात्
आचारक्यङतात् तद् । बाल्यावस्थायां सूर्यो यथा आरक्तो भवति एव
मध्यान्हेपि वदीयदेवालयशिक्षरपद्मरागकात्या आरक्तो भवति । अतिशयोक्त्य-
लकारः ॥ २४ ॥

हर्म्येति । यत्र यस्मिन् पुरे हर्म्याणां धनिकवसतिगृहाणां 'हर्म्यादि धनिना
वासः' इत्यमरः । शृङ्गेषु शिक्षरेषु निर्धूत क्षालित नाशितमिति यावत् । भ्वात्
अंधकारो यामिस्ताः एतादृशः मणीनां रत्नानां त्विपः कांतयः 'स्युः प्रभा रुक्
रुचिस्त्विद् भा' इत्यमरः । पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ज्योत्स्नया चद्रिकया युक्तः
ज्योत्स्नः शेषिकोण् । कृष्ण. कृष्णवर्णः इति एव प्रकारेण ज्ञान जने लोके रुन्धन्ति
प्रतिबन्धतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति । यत्र वातायनानि गवाक्षाणि तेषां आसन्नाः समीपवर्तिन्यः या
वारमुख्या. तासां मुखान्येव इदवः । रथ्यायां अभीक्ष्ण सचरतीति रथ्या-
सचारिण. 'सुप्यजातो' इति णिनिः तान् यूनः तरुणपुरुषान् पदे पदे प्रति-
पदमित्यर्थः । स्खलयति ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । सुधया चूर्णेन निर्मितः सौधः शेषिकोण् 'सौधोऽस्ती राजसदन-
मित्यमरः. यस्य नगरस्य सौधाः राजभवनानि तेषां यानि पृष्ठानि तेषु विमानानां
ये शिक्षिनः मयूराः तेषां नि.स्वन ध्वनि श्रुत्वा आकर्ष्य उष्णाः तीक्ष्णाः
अश्वः किरणाः यस्य स उष्णांशुः सूर्यः तस्य ये हयाः अश्व्याः तत्सबधि यद्गो-
र्गद्विधधन भोगिना सर्पाणां इद्राः शेषपष्ठभासमासः न त्वत्र निर्धारणे पट्टी-
समासः 'न निर्धारणे' इति निषेधात् तैः यद्बन्धनं तत् शैथिल्य शिथिलमाप
माक्षणादित्वात् व्यञ् शिथिलत्वमित्यर्थः. याति गच्छति । मयूराणां सर्पाणां
च जातिविरोधः प्रतिद्व एव । अतिशयोक्त्यलकारः । अनेन यत्सौधशिक्षराणां
सूर्यमार्गपर्यतोच्चत्व ध्वन्यते ॥ २७ ॥

सोपानरत्ननिर्भिन्नतमच्छेदेन दर्शिताः ।
 ग्लायन्ति यत्र न सरश्चक्रवाका निशास्वपि ॥ २८ ॥
 यस्य हर्म्यसमासघ्नतिग्मदीधितिवाजिनः ।
 मन्दं व्रजन्ति सङ्घीतवीणाऽऽवर्जितचेतसः ॥ २९ ॥
 पौरसन्दोहभोगस्य श्रिया वज्रभृतः पुरीम् ।
 अधो विधत्ते धामेदं मैथिलस्य पुरं परम् ॥ ३० ॥
 इति व्याहरतैवाथ तेन स्थानं महीयसः ।
 परमृद्धं क्रतुपतेर्निन्याते नेतुरात्मजौ ॥ ३१ ॥

सोपानेति । यत्र नगर्यां सोपानानां आरोहणानां 'आरोहणं स्यात्सोपानं' इत्यमरः यानि रत्नानि मणयः तैः निर्भिन्नं नाशितं यत् तमः अंधकारः तस्य छेदेन नाशेन हेतुना 'हेतो' इति हेत्वर्थे तृतीया । दर्शिताः एतादृशा ये सरसः सरोवरसम्बन्धिनः चक्रवाकाः निशास्वपि शशिष्वपि ग्लायन्ति न दूयते इत्यर्थः । चक्रवाकमिधुनानां रात्रौ परस्परवियोगात् दुःखं जायते, यत्रत्यसरोवरसम्बन्धिनां तु सोपानरत्नप्रभाभिरंधकारनाशात् परस्परदर्शनात् दुःखलेशोऽपि नास्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यस्येति । यस्य नगरस्य हर्म्याणि गृहाणि तेषां समासघ्नाः अतिवभागताः एतादृशस्य तिग्मदीधितेः तीक्ष्णकरस्य सूर्यस्य वाजिनः अन्धाः 'वाजिवाहवर्गधर्व' इत्यमरः । संगीतस्य गीतस्य गेयस्य सम्बन्धिन्य-वीणाः अत्र वीणाशब्देन लक्षणया वीणाष्वनियो गृह्यते गीतमिश्रितवीणाष्वनय इत्यर्थः । तैः आवर्जितं आलुप्तं चेतः अतःकरणं येषां एतादृशाः सतः मन्दं यथास्यात्तथा व्रजन्ति गच्छन्ति । अन्यस्मिन् विषये मनोवृत्तौ हि गतिर्मदीभवतीति प्रसिद्धं । अतिशयांकिः ॥ २९ ॥

पौरैरिति । पुरे नगरे भवाः पौराः नागरिकाः 'तत्र भवः' इत्यण् तेषां यः सन्दोहः समूहः 'समूहनिबद्ध्युद्भवसन्दोहविसरामजाः' इत्यमरः तस्य भोगः सर्वसुख-सेवनं 'भोगः सुखे' इत्याद्यमरः तस्य धाम मंदिरं सकलभोगाधिकरणमिति यावत् 'धाम शक्तो प्रभावे च तेजोमदिरजन्मसु' इति विश्वः । मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः जनकः शैषिकोऽण् । तस्य परं श्रेष्ठं पुरं नगरं श्रिया स्वशोभया हेतुना वज्रं पवि विभर्तीति वज्रभृत इद्. 'किपूच' इति किपू । तस्य इद्गस्य 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवो' इत्यमरः । पुरीं नगरीं अमरावतीमित्यर्थः । अधः नीचैः विधत्ते कुरुते । विपूर्वाद्धातेर्लट् 'श्लो' इति द्वित्वः । स्वशोभया अमरावतीं निरस्कुरुते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इतीति । अथ पुरवर्णनानंतरं इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहरति भावते इति व्याहरन् विआद्धपूर्वाद्धरतेर्लटः शत्रादेशः । तेन व्याहरतैव भावमाणेनैव तेन विश्वामित्रेण अतिशयेन महान् इति महीयान् महच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्ये

कृतपाद्यो भुवो भर्तुः स व्रती प्रमदाशुभिः ।
 विष्टरं परिजग्राह सिंहचर्मोत्तरच्छदम् ॥ ३२ ॥
 स्तुत्याऽऽस्तुतीबलं सन्ने जगादोत्साहयन्मुनिः ।
 प्रभोभ्राजत एवाग्रे निस्पृहेणापि हि स्तुतिः ॥ ३३ ॥
 यो धर्मस्य धृतः सप्ततन्तुभिः सगरादिभिः ।
 तन्तुः स एव सम्राजा सम्यगालम्बितस्त्वया ॥ ३४ ॥

इयं मुन् देरिति टिलोपः एतादृशस्य कृतोः यज्ञस्य पतिः तस्य मेधिलस्य कद्रु
 समृद्धं पुरं नगरं नयति रक्षानि इति नेता दशरथः । नीञ्च प्रापणे तच् । तस्य
 आत्मनः देहात् अजनिपाता इति आत्मनो पुत्रो 'पचम्यामजातो' इति
 जनेदंपत्ययः रामलक्ष्मणौ निन्याते । नीञ्च प्रापणे दुष्टादित्वात् द्विकर्मरत्नेन
 प्रधाने कर्मणि लट् 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मरान्' इति भाष्योक्तेः ।
 अनुभासालंकारः ॥ ३१ ॥

कृतपाद्येति । भुवः पृथ्व्याः भर्तुः पालकस्य जनकस्य प्रमदस्य आनन्दस्य
 सबधिनि यानि अश्रूणि नेत्रोदकानि तैः कृतपायः पादार्थं यत् उदकं तत्
 पायः । कृतं पाय यस्य मतं नियमः अस्यास्तीति व्रती सः विश्वामित्रः सिंहस्य
 चर्मं कृत्तिः तत् उत्तरच्छदः उपरि आल्लरण्यस्य एतादृशं विष्टरं आसनं । विष्टरो
 विष्टपां दर्भमुष्टिः पीठेत्यमरः । परिजग्राह स्वाधिकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्तुत्येति । मुनिः विश्वामित्रः सन्ने यज्ञे आस्तुतिः सोमाभिषेकः सोऽस्यास्तीति
 आस्तुतीबलः 'रजः कृष्यास्तुतिपरिपदेति परचमत्ययः पल इति दीर्घः त यजमानं
 जनक उत्साहयन् उत्साहं प्रापयन् सन् जगाद । ननु निस्पृहस्य तस्य किं यजमानं
 नस्तुत्येत्यत आह—प्रभोरिति हि प्रभोः समर्थस्य अग्रे अप्रभागे निस्पृहेणापि
 निरिच्छेणापि कृतेति शेषः स्तुतिः स्तवनं ध्याजते एव शोभत एवेत्यर्थः । ध्याज्
 दीप्तौ लट् । अथवा ध्याजत इति शतप्रत्ययान्तं पठ्यतं प्रभोर्विशेषणं । स्तुतिरि-
 त्यस्य युज्यते इति शेषः । निस्पृहेणापि तेजस्विनः प्रभोः स्तुतिः युज्यते इति
 यावत् ॥ ३३ ॥

स्तुतिमेव तावदाह सप्तभिः । य इति । गणेन विषेण सहितः सगरः एत-
 न्नात्मा राजा आदिर्येषां ते सगरादयः तैः कर्तुंभिः । सप्तभिः अग्निनिष्ठाभिः
 तन्यते इविद्रंष्यादिना विस्तार्यते इति सप्तततयः मरताः । तनेतेरोणादिव-
 स्तुन् प्रत्ययः । सप्तमिनिष्ठाश्च 'फाली कराली च मनोजया च मुलोहिता
 या च सुधूधवर्णाः ॥ स्फुलिगिनी विश्वरूपी च देवी शोलापमाना इति सप्त-
 निष्ठाः' इति । तैः यज्ञैः यः धर्मस्य पुण्यस्य आपारस्य वा 'धर्माः पुण्य-
 पमन्यापराधभाषाधारसोमपाः' इत्यमरः । तन्तुः सूत्रं धृतः अवलम्बितः स एव
 सधारा सपूषां ध्याजतेः किं राजनसूयपाणकृतत्वादिरिशेषणप्रपक्षितेनेत्यर्थः ।
 तदुक्तं अमरसिद्धेन 'पेनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः । प्राप्तिं यथाकामा

अपि सत्यां विस्त्रमायामधिस्रस्तां तव ध्रियम् ।
 धिक्क्रमस्य वदन्तीव सप्रसम्मारसम्पदः ॥ ३५ ॥
 कृतवेलाव्यतिक्रान्तिस्त्वरसङ्कोचिताम्वरा ।
 साभिसारेव ते कीर्त्तिर्दृष्ट्याक्रामदाशया ॥ ३६ ॥
 कञ्चित्स्वार्थे प्रतुरयं स्वर्ग्यस्तव फलस्पृहाम् ।
 विनैव प्रथते कञ्चिन्निःस्वम्प्रति वदान्यता ॥ ३७ ॥

राज्ञः स मन्त्राट्' इति । एतादृशेन त्वया सम्यक् यथास्यात्तथा आलवितः
 अवदब्धः । यज्ञादिधर्माचरणेन पूर्वजानतिशेषे इत्यर्थः । अनुप्रासालङ्कारः ॥
 सूर्यवशो बाहुवो नाम राजा शत्रुभिः हूतराज्यं सभार्यो वनविशे । तं मृत
 अनुसरिष्यती नत्पत्नी गर्भवतीति ज्ञात्वा और्वान्द्येन गुहणा निवाम्नि ।
 अथ सपत्नीभिरेना विप दत्त तेन सह उत्पन्नोऽतः सगर इति । उक्तं च
 श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे 'सोमिहूतं राज्यास्तु सभार्यो वनमाविशत् । वृद्धं न
 पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती । और्वणं जानतात्मानं प्रजावतं निवारिता ।
 आज्ञायास्ये सपत्नीभिर्गणे दत्तोऽत्र साहसः । सह तेनैव सजातं सगरस्यो
 महापशा । सोम्यमेधैरजयत सध्वेदसुरात्मकः । और्वोपदिष्टयोगेन हग्मि
 त्मानमीश्वरः । सगरश्चरुत्वांसीत्' इत्यादि ॥ १४ ॥

अपीति । सन्नस्य यज्ञविशेषस्य सभागणा सपदः सपत्नयः कथं विस्त्रसायां
 जरायाः 'विस्त्रसा जरा' इत्यमरः । सत्यामपि विद्यमानायामपीत्यर्थः तव । धिक्-
 क्रमस्य पराक्रमस्य ध्रियः शोभा वदन्तीव कथयन्तीव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

कृतवेलेति । हे जनम् अभिसारेव कृतसक्तेस्त्वलगाभिनी कातार्थिनी स्त्रीव
 'कातार्थिनी तु या याति सक्ते साभिसारिका' इत्यमरः । ते कीर्त्तिः आशया
 दिशया इच्छया च धरं आश्रमन् आकांक्षपतात्यर्थः 'कम परस्मैपदेषु' इति
 व्रीधः । अभिसारिकापक्षे कृतवेलाव्यतिक्रान्तिः । वेलाया समयस्य व्यतिक्रान्तिः
 अतिरम्भः । कृता वेलाव्यतिक्रान्ति यया । कीर्त्तिपक्षे वेलायाः समुद्रतीरस्य
 व्यतिक्रान्ति व्यतिक्रमणं समुद्रपर्यन्तं प्रसृतेत्यर्थः । अभिसारिकापक्षे त्वरया
 सधमेण सङ्कोचितं आकुञ्चितं अथरं वस्तु यया 'अथरं व्योम्नि वासति'
 इत्यमरः । कीर्त्तिपक्षे त्वरया वेगेन क्षन्तितीत्यर्थः । सङ्कोचितं न्यूनीकृतं आकाश
 यया कीर्त्तिव्यापनरय आवाशमपि न्यूनं जातं इत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः
 उपमा च ॥ ३६ ॥

कचिदिति । अयं स्वर्गाय हितः स्वर्ग्यः 'तस्मैहितः' इति यत् प्रत्ययः ।
 तव क्रतुः यज्ञः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं तद्विषये अस्ति कश्चित् स्वर्गप्रदो भवति
 कश्चित् इति तात्पर्यः । तव कले स्पृहा इच्छा तां विनैव निर्गतं स्वं धनं यस्मात्
 स निस्वः दृष्टिः तं प्रति वदान्यः दाता तस्य भावो वदान्यता तस्य भावस्त्व-
 त्तो' इति तद्ध । दातृता प्रथते कश्चित् प्रकृष्यतिः कश्चित् विस्तीर्णां भवति
 कश्चित् इति यावत् ॥ ३७ ॥

आदाय करमाढ्येभ्यः कीकटेष्वपि वर्षसि ।
 प्रपीय वारि सिन्धुभ्यः स्थलेष्विव घनाघनः ॥ ३८ ॥
 नवे वयसि राज्यार्थं प्रविधाय जरां गतान् ।
 कश्चित्पुष्पासि ते भृत्यान् सादरं समयेऽक्षमे ॥ ३९ ॥
 त्वद्विक्रमेण वैधव्यं प्रापिता रिपुयोषितः ।
 बालप्राणार्थिनीः कश्चित्सम्यग्रक्षसि बन्धुवत् ॥ ४० ॥
 द्वयेनादौ त्रिवर्गस्य कश्चित्साम्यं गतश्चिरम् ।
 धर्मोऽथ वयसो वृद्ध्या सह संवर्द्धते तव ॥ ४१ ॥
 इति प्रश्नाद्यकाशस्य विरामे रामलक्ष्मणौ ।
 मुनेर्विवेद वैदेहो द्रष्टुकामौ निज धनुः ॥ ४२ ॥

आदायेति । घनाघनं वर्षुकमेव 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' । 'हतेर्घत्वं च' अनेन
 हतेर्द्वित्वं अभ्यासस्यागागमे घत्वे उत्तरस्य अभ्यासाच्चेति वृत्त्व हतेर्घत्वं च ।
 अनेन सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्यः 'उदन्वानुदाधि' सिन्धुः' इत्यमरः । वारि उदकं प्रपीय
 प्राश्य स्थलेष्विव स्थलीष्विवेत्यर्थः आढ्येभ्यः धनिकेभ्यः करं राजदेयं भागं
 आदाय गृहीत्वा कीकटेषु दरिद्रेषु 'कीकट' रूपेण निस्ते त्रिषु' इति मेदिनी
 वयस्यपि वर्षसि किम् इत्यर्थः । आढ्येभ्यः करमादाय दरिद्रेभ्यो ददासि
 किम् । अपि प्रश्ने ॥ ३८ ॥

नव इति । नवे नूतने 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । वयसि तारुण्ये
 इत्यर्थः । राज्यार्थं राज्याय राजवर्मणे इति राज्यार्थं ते तव भृत्यान् प्रविधाय
 जरां विस्त्रसां गतान् प्राप्तान् अक्षमे कार्याकरणानर्हं समये काले वार्धक्ये
 कार्यकरणासमर्थत्वं स्पष्टमेव पुष्पासि कश्चित् ॥ ३९ ॥

त्वद्विक्रमेणेति । तव विक्रमः पराक्रमः तेन विगतः घवो भर्ता याता ता
 विधवा तासां भावो वैधव्यं भावे व्यञ्जः प्रापिताः बालानां प्राणाः एव अर्धा
 सति यासां ता 'अत इति दनौ' इति इति प्रत्ययान्तात् क्रन्नेभ्येति ङीप् बाल-
 प्राणरक्षणैषिणीरित्यर्थः । एतादृशीं रिपूणां शत्रूणां योषितं स्त्रियं तां
 बधुना तुल्यं बधुवत् सम्यक् समीचीनं रक्षसि किम् ॥ ४० ॥

द्वयेनेति । आदौ तारुण्यावस्थायां त्रयाणां धर्माधिक्यकामानां वर्गं समूहः
 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरः । तस्य तत्संबन्धि द्वौ अर्थकामौ अवयवौ यस्य
 नतु द्वयं तेन सह चिरं चिरकालपर्यन्तं समस्य तुल्यस्य भावः साम्यं तुल्यता
 ध्याच्यर्लिङ्गा समस्तुल्यः' इत्यमरः गतः प्राप्तः धर्मः अथ तव वयसः वृद्ध्या,
 सह संवर्द्धते कश्चित् वृद्धिं प्राप्नोति कश्चित् । यथा वयो वर्धते तथा त्रिवर्गमध्ये
 नव धर्मापि वर्धते किम् । सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४१ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रश्नस्य अनुयोगस्य यः अयकाशः स्थानं
 विषयः इति यावत् तस्य विरामे अवसाने प्रष्टव्याधानां सर्वेषां पृष्टत्वात् प्रष्ट-

एकमुद्देचितं तस्य भूचापमनुजीविभिः ।

चापस्यानयने हेतुः क्षणमास क्षमापतेः ॥ ४३ ॥

वरवक्त्रेन्दुविम्बत्विह्वासगृच्छुं परं ग्रहम् ।

सीताविवाहसंयोगसुखरोधार्गलान्तरम् ॥ ४४ ॥

अहिर्बुध्न्यपरित्यागतीव्रशोकमरादिव ।

मध्ये लोहसमुद्रस्य निःशब्दं शयितं चिरम् ॥ ४५ ॥

व्याधांभावेन प्रभवितामे सति इत्यर्थः । वेदेह. जनक रामलक्ष्मणौ कर्ममूतौ । निज स्वीयं 'स्वके नित्ये निज त्रिषु' इत्यमरः । धनुः चाप द्रष्टु अवलोकितु कामो ययोस्तौ द्रष्टुकामो एतादृशौ मुनेः विश्वामित्रान् विवेद ज्ञातवान् । विदधातोः लिट् । मुनेरिति बुद्धिरुत्तमपादान गृहीत्वा पचमी । बुद्धिरुत्तमेवापादानत्वं स्वीकृत्य भुवमपायेपादान अनेनैव अपादानत्वं स्वीकृत्य भाष्यहता अपादानप्रकरणं प्रत्याख्यातम् । अनुपासालङ्कारः ॥ ४३ ॥

एकमिति । क्षमापतेः तस्य जनकस्य एक उद्देचित उद्गत इत्यर्थः । भूचापं धूरेव चापं धनुः । अनुजीवति ते अनुजीविनः किरराः । 'मुप्यजातो' इति णिनिः । चापस्य धनुषः आनयने प्रापणे क्षण क्षणमात्र अत्यतसंयोगे द्वितीया । हेतुः कारणं आस वमूवेत्यर्थः । जनकेन भुव. उन्नयनेन चाप आनेतु सूचिताः अनुजीविनः चाप आनाययामासुः । अतः भूचापोन्नयनं तस्यापानयनस्य कारणं ज्ञानमित्यर्थः । अनुपासालङ्कारः ॥ ४४ ॥

अथ कलापकेन धनुर्वर्णयति-वरवक्त्रेति । वराणां यानि वक्त्रेन्दुविम्बानि मुखचन्द्रविम्बानि तेषां या त्विह शोभा तस्या यो मास भक्षणं तद्विषये गृच्छु अभिलाषुकं पर श्रेष्ठं ग्रहं राहुरूपग्रहं अतएव सीतायाः जानक्या विवाहस्य परिणयनस्य यः संयोगः तत्सम्यधि चत् सुखं तस्य यो रोध अवरोधः तद्विषये अगंलातरं अगंलाविशेषः । अगंला द्वारपिधाने तद्दुष्टाटनाभावार्थं निर्मितः काष्ठविशेषः । इमानि सर्वाणि चतुर्थश्लोकरधधनुषो विशेषणानि । रूपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

अहिर्बुध्न्य इति । अहिर्बुध्न्य. शिवः 'अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च' इत्यमरः । तस्य यः परित्यागः तेन तीव्रः यः शोकः तस्य मरादिव मारादिव लोहस्य अयमः यः समुद्रः सपुटकः 'समुद्रकः सपुटकः' इत्यमरः । तस्य मध्ये मध्यभागे निर्गन्तं शब्दो यस्मात् तन् नि शब्दं तथा स्यात्तथा चिर चिरकाल शयितं सुप्तम् । यथा कश्चन म्रियविरहदुःखेन कश्चित् गृहकोणे निःशब्दं शेते तद्वदित्यर्थः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ४५ ॥

अमादं वमिति स्तब्धं गुणेनापि न नामितम् ।
 ईशेन दर्शितस्नेहं नीचं जनमिवाग्रहम् ॥ ४६ ॥
 चक्रीचकार कर्णान्तायतंसितनस्रद्युतिः ।
 तद्दाशरथिगदाय सीताक्रयधनं धृष्टः ॥ ४७ ॥
 ततस्त्रासकरो नादश्चापभङ्गसमुद्भवः ।
 दिशः ससर्पं रामस्य यशोघोषणडिण्डिमः ॥ ४८ ॥
 क्षेत्रभूमिर्गुणस्यासी सौतया सहिता वृता ।
 यत्रै फलवती सद्यः प्रचक्रमेऽखिला पुरी ॥ ४९ ॥

अमादं वमिति । नीचं जनमिव धनुः इति अपि मन्त्रोक्तस्थपदेन अ-
 न्वयः । तत्र धनु पक्षे मृदुन-भाव मादं व ' इगताच्च लघुपूर्वात् ' इति
 भावे अण् । नास्ति मादं व यस्य अमादं व कठिनम् । नीचजनपक्षे अमादं व
 अविनीतम् । अतिशयित स्तब्ध अतिस्तब्ध दृढ प्रादिसमात् । पक्षे
 अतिसृष्टम् । गुणेनापि व्ययाऽपि ' मोर्वी ज्या शिजिनी गुण ' इत्यमरः ।
 न नामितं न नञीकृतं नामितमित्यत्र ' नम् प्रहृत्वे शब्दे च ' इत्यस्मात् निज-
 तात् मतः । अमतत्वात् मित्रे प्राप्ते ' ज्वलत्सलनमामनुपसर्गाद्वा ' इति
 विकल्पात् ह्रस्वाभावः । पक्षे गुणेनापि विद्यायुत्कर्षगुणेनापि सन्मात्रे व्यापा-
 रयितुमशक्यम् । ईशेन दर्शितः स्नेहः प्रीतिः यस्मिन् शिवस्य प्रियमित्यर्थः । पक्षे
 ईशेन राज्ञा दर्शितः स्नेहो यस्मिन् । नास्ति यहः ग्रहण यस्य तत् अग्रह ग्रहि-
 तुमशक्यं ' यहवृद्धनिश्चिगमश्च ' इति ग्रहधातोरप् । पक्षे सपर्कानर्हः श्लेषाल-
 कारः ॥ ४६ ॥

चक्रीति । कर्णस्य श्रोत्रस्य अतः प्रातः तत्र अवतसिता भूषणीरुता ' पुम्यु-
 त्तसावतसौ द्वौ ' इत्यमरः । नस्रद्युतिः नसरकातिः येन, धनुर्ज्याङ्गपवेलाया
 हस्तस्य कर्णप्रातगामित्वात् इत्यर्थः । एतादृश-दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाश-
 रथिः रामभद्र ' अतश्च ' तत् पूर्वोक्त सीतायाः जानक्या ' य क्रयः तस्य
 धनं द्रव्यं एतादृश धनुः आदाय गृहीत्वा चक्रीचकार चक्र यथा वर्तुल एव
 मोर्व्या अपि आवर्णनात् वर्तुल चकारेत्यर्थः । रूपकालकारः ॥ ४७ ॥

तत इति । ततः धनुरावर्णनान्तरं चापस्य धनुष भगः नाशः तस्मात्
 समुद्भवः उत्पत्तिर्यस्य । त्रास अर्थात् शत्रूणां दुःखं करोतीति त्रासक रामस्य
 रामभद्रस्य यशसः कीर्तेः घोषण मसिद्धीकरण तस्य डिण्डिमः येन सर्वत्र
 प्रतिदिशि क्रियते तादृशो वायविशेष एतादृशः नादः ध्वनिः दिशः काष्ठाः
 ससर्पं जगाम । सृष्टं गतौ लिट् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रेति । गुणस्य सद्गुणानामित्यर्थः । गुणस्येति जात्येकवचनं क्षेत्रभूमि-
 केदारभूमिः सकलसद्गुणपरिपूर्णंति यावत् । अखिला संपूर्णा ' समस्तनिखिला

रोमोद्भेदापदेशेन हर्षमदकुरितं हृदि ।
 सिञ्चन्नश्रुम्रवेण मम मुनिमाह महीपतिः ॥ ५० ॥
 प्रौढऽपि वयसि प्रायो रुणद्धि तपसि स्पृहाम् ।
 यच्चापमङ्गदेयं मे प्रार्ण सीमन्तिनीधनम् ॥ ५१ ॥
 तद्रामस्य गतं दास्यं विक्रमक्रयलम्बितम् ।
 अस्य ह्रस्वद्वितीये मे न्यस्तां विद्धन्मिलामपि ॥ ५२ ॥
 शोकाप्यमस्य वैदेह्या विधाहपरिलम्बजम् ।
 हृच्छल्यमस्तुकारेण तपस्यन् नि नृकर्म सः ॥ ५३ ॥

मिलानि निःशेष' इत्यमरः । असौ पुरी मिथिला सद्यः प्रकृषे कपितेत्यर्थः ।
 धनुर्भगजनितधन्यामतेन निसिला पुरी चक्रे इति तात्पर्यम् । तत्र पुरीपक्षे
 सीतया जानक्या सहिता । क्षेत्रभूमिपक्षे सीतया लागलपद्धत्या सहिता 'सीता
 लागलपद्धतिः' इत्यमरः । तथा वनेः नगराकारे वृता वेष्टिता । पक्षे वनेः
 वेदारस्यमृन्कूटेः वृता वेष्टिता । पुरीपक्षे कलवती मुखाद्युपलब्धिमती । पक्षे
 सत्यसमृद्धिमती । पुरीपक्षे असिला सपूर्णा । क्षेत्रपक्षे अप्रहता 'द्वेऽसिलापहने
 समे' इत्यमरः । श्लेषालंकारः ॥ ५५ ॥

रोमोद्भेदेति । मया पृथ्व्या पनिः स्वामी जनकः हृदि हृदये रोम्यां
 लोम्ना 'तनूस्त्वं रोम लोम' इत्यमरः । उद्भेदे प्रादुर्भावः, तस्य अपदेशः व्याजः
 तेन 'व्याजोपदेशो लक्ष्य च' इत्यमरः । अकुरा, सजाना, अस्य स अकुरितः
 तं 'तदस्य सजानम्' इति तात्वादित्वात् इत्यर्थः । हर्षं अश्रूणां नेत्रोदकानां
 मवः, मृतिः, 'कदोरप्' इत्यप् प्रत्ययः । तेन सिचन् सिचतीति सिचन् सन्
 मुनि विश्वामित्र आहस्म । स्मेति पादपूर्णे अतीने वा 'स्मान्तीति' 'तु हि
 च स्म ह वे पादपूर्णे' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ५० ॥

जनकः मुनिमाहेति उक्तं किमुक्तं तद्वाह-प्रौढेपीति । यत् चापभगदेयं
 चापस्य धनुषः भगे दातव्यं प्रकृतं कृणु विक्रमस्य क्रयेण लम्बितं प्रापितं
 रामस्य दास्यं दामभावः गतं प्राप्तं तन् मे सीमन्तिनीधनं कन्याद्वयं धनं प्रौढेपि
 प्ररुद्धेपि 'प्ररुद्धे प्रौढमेधितम्' इत्यमरः । वयसि वार्धके इत्यर्थः । प्रायः
 तपसि स्पृहां रुणद्धि । अस्य रामभद्रस्य ह्रस्वद्वितीये ह्रस्वात्सो द्वितीयश्च
 तस्मिन् कनिष्ठधातोरि लक्ष्मणे ऊर्मिलामपि एतन्नाम्नी कन्या मे मया
 'ने इति स्थाप्यतेत्यर्थः मे इति स्थानमेति च' इति त्रिकांशेन । न्यास्तां
 अर्पितां विद्धि जानीहि । विद्विज्ञाने लोणमध्यमेकवचनम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

शोकेति । तपश्चरतीति तपस्यन् तपस परस्मैपदश्चेति । स विश्वामित्र अस्य
 जनकस्य सद्यःसामान्ये पण्डितः । एतस्य शून्यमित्यनेनान्वयः । वैदेह्या जानक्या
 सद्यः परिलयन अवस्थस्य परिलय भावे यत् पण्डितधनुज्योक्त्वाशक्तत्वात्

अथ दूतास्थितः प्रायाद्राजद्वयमनोरथः ।

अयोध्यामन्यराजन्यप्रीतिप्रदामनो रथः ॥ ५४ ॥

यन्नासीद्रघुपतिरूपनिर्जितोऽसौ

वैलक्ष्यक्षतरुतसम्मदावसादः ।

लालाट्यज्वलनरयेण भूतभर्त्रा

नैरात्म्यं हृदयभुवः शिवाय सृष्टम् ॥ ५५ ॥

सर्वराजभिः त्यक्तत्वेन अवस्रसनं ज्ञेयम् । विवाहस्य परिणयनस्य यः परिलभः
अवस्रसनं तस्माज्जातं 'पचन्मामजातो' इति जनेर्दः । शोक इति आख्या
नाम यस्य एतादृशं हृदः शल्यं शकुः 'स्वातं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
अस्तुकारेण करणं कारः भावे घञ् अस्तु इति कारः तेन नुप्पुरेति समासः ।
यथा वदसि तथास्तु इति अगीकारेणेत्यर्थः । विचक्षणं आरुहवान् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ विवाहांगीकारानन्तरं दूतेन सेवकेन आस्थितः अधिष्ठितः
अन्येषां इतरेषां राजन्यानां सन्निधायां 'राजह्वयशुराद्यत्' इति यत् 'ये चाभा-
वकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । या प्रीतिः मुत् 'मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्य-
मरः । तस्याः प्रथमनः नाशनः राजद्वयमनोरथः राज्ञोः विदेहदशरथयोः द्वयं
द्वितीयं तस्य मनोरथः मूर्तिमान् अभिलाष इव रथः स्पन्दनः अयोध्यां सावेतं
'अथ साकेतमयोध्यात्तरकोसलाः' इति त्रिकांडशेषः । दशरथाह्वानार्थं
दूताधिष्ठितो रथः अयोध्यां गत इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५४ ॥

यदिति । यत् यस्मात् कारणात् 'यत्तयतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । रघूणां
रघ्वपत्यानां पतिः अधिपतिः रामचन्द्रः । एषुशब्दः लक्षणया तदपत्येषु वर्तते ।
तस्य रूपं सौन्दर्यं 'रूप स्वभावे सौन्दर्यं' इत्यभिधानात् । तेन-निर्जितः परा-
जितः असौ मदनः वैलक्ष्यस्य लज्जायाः क्षत आघातः तेन रुतः समदस्य
हर्षस्य 'प्रमोदाप्रमोदसमदाः' इत्यमरः । अवसादः नाशो यस्य । लज्जावधात-
कृतहर्षनाश इत्यर्थः । एतादृशः नासीत् नाभूत् इत्यर्थः । तस्मात् भूतानां पिशा-
चादीनां भर्ता अधिपतिः शकरः तेन । शेषपक्षया समासः । ललाटे भवः
ललाट्यः तत्र भव इत्याधिकारे 'शरीरावयवाश्च' इति यत् ततः 'प्रज्ञादिभ्यश्च'
इति स्वार्थेऽण् । लालाट्यः ललाटभवो यो ज्वलनः अग्निः तस्य रयेण वेगेन
हृदये अतःकरणे भषतीति हृदयभूः 'किप्च' इति किप् । तस्य मदनस्येत्यर्थः ।
निर्गत आत्मा देहो यस्य स निरात्मा तस्य भावः नैरात्म्यं भावे घञ् । अनग-
त्वमित्यर्थः । शिवाय कल्याणाय सृष्टं उत्पादितम् । शिवायेति तादर्थ्यं चतुर्थी ।
निलज्जस्य नाश एव युक्त इति भावः । अनुप्रासालंकारः । महर्षिणीवृत्तम् ।
तद्वस्तुतः तु 'मी जो गस्तिदशपतिः महर्षिणीयम्' इति ॥ ५५ ॥

पीनांसो नियतमुरस्तटो विशालः
 क्षामं तद्यथयति मध्यमं शरीरम् ।
 धाम्नेति स्वयमनुचिन्त्य लम्बबाहु-
 स्तम्भमाभ्यां दृढमिव यन्त्रितोऽस्य देहः ॥ ५६ ॥
 नेत्रान्ताधरकरपल्लवप्रभाभि-
 स्तेनोष्णद्युतिफरकुङ्कुमानुलितः ।
 व्याकोशाखणवनजप्रभाविशेषो
 निर्जित्पाहित इव पादयोरधस्तात् ॥ ५७ ॥
 ज्ञानं धिलोचनमिति प्रथिते तदीये
 नेत्रे उभे विमलवृत्तिगुणस्वभावे ।
 एकं तयोः श्रुतिपथस्य समीपमात्रं
 यातं प्रपन्नमखिलश्रुतिपारमन्यत् ॥ ५८ ॥

पीनांस इति । पीनो पुरो असौ यस्मिन् एतादृशः विशालः पृथुलः 'विशालं पृथुलं मदत्' इत्यमरः । उरसः तटः प्रांतः 'तट त्रिषु' इत्यमरात् तटस्य पुम्त्वं तत् क्षामं लक्ष 'क्षायोमः' इति निष्ठा तस्य माचुद्विष्य देशः मध्यम मध्यवर्ति 'मध्यान्मः' इति मन्त्ययः । शरीर देह मध्यमस्य शरीरत्वाभावेऽपि अवयवे अवयवित्वविवक्षयाऽयं प्रयोगः । नियत यथा तथा व्यधनक्रियायाः विशेषणमेतत् । व्यधयति पीडयति 'वर्तमानसाम्राज्ये' इत्यादिना वर्तमानसमीपे भविष्यति वा लट् । इति एव प्रकारेण धाम्ना वसुणा मय्य अनुचित्य स्वतो विचार्य लघो बाहु एव स्तम्भो स्थूणे साभ्यां अग्न्य श्वागमभद्रस्य देहः शरीरं दृढ यथा तथा मन्त्रित इव स्तम्भित इवेति यावत् । यथा फलमारासहनस्य कदलीवृक्षादेः उपग्रमार्थं स्तम्भादि दीयते तद्वदित्यर्थः । अनेन आशानुबाहुत्वं दर्शितम् । उन्मेषालंकारः । महर्षिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥ ५६ ॥

नेत्रान्तेति । तेन रामेण उष्णा द्युतिः प्रकाशो यम्य एतादृशः सूर्यः तस्य चे फाः किरणाः तदेव कुकुम धुसृण तेन अनुलितः अथ च उष्णद्युतिना सूर्येण वराभ्यां करणेन कुकुमेन उपलेपनसाधनभूतेन अनुलितः एतादृशः । व्याकोशानि विकृषानि 'व्याकोशविकृषस्फुटाः' इत्यमरः । यानि अरुणवनजानि रत्नकमलानि तेषां यः प्रभावविशेषः कान्तिविशेषः । नेत्रयोः अंतः प्रांतभागः अधरः अधरोष्ठः करपल्लवो करकिसलयः 'पल्लवोऽर्धो किसलयः' इत्यमरः । तेषां प्रभाभिः निर्जित्य पादयोः परणयोः अपस्तान् आह्नि इव स्थापित इव । यथा परसाहायकेन वृद्धिगतः शत्रुः स्वकीये । अनेकसहायेः निर्जित्य पादापीभागे निशिष्यते तद्वदित्यर्थः । स्वशोभया अरुणपद्मजयकारिणी तत्पादपदे इत्यर्थः । उन्मेषालंकारः । महर्षिणीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानमिति । तस्य राममद्रस्य ह्मे नदीये 'रयदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञार्था 'वृद्धाष्टः' इति छः । तत्तत्पथिनी इति यावत् । प्रथिते मन्त्रिते विधाटे च ।

इत्थं वराश्रयकथेषु जनेषु सीता
 नम्रेण घर्मसलिलास्पदगण्डलेखा ।
 तस्थौ मुखेन शशिनिर्मलदन्तकान्ति-
 ज्योत्स्नानिपिक्तदशनच्छदपल्लवेन ॥ ५९ ॥

विमलवृत्तिगुणस्वभावे वृत्तेगुणः स च स्वभावश्च तथोक्तो विमलो वृत्ति-
 गुणस्वभावो ययोस्ते । विमलवृत्तिगुण ज्ञान विमलस्वभाव विलोचनमिति भावः ।
 एतादृशे एक ज्ञान अपर विलोचन इति उभे नेत्रे आस्तामिति शेषः
 तयोर्मध्ये एक अर्थात् विलोचन श्रुतेः कर्णस्य पथाः मार्गः तस्य 'कक्षपूरब्धुः'
 इत्यादिना अप्रत्यय समासानः । समीपमेव समीपमात्र मयूरव्यसकादित्वात्
 एवार्थेन मात्रशब्देन समास । यात प्राप्त 'गत्यथाकर्मकेति' वर्तरेकः । अन्यन्
 अर्थात् ज्ञान अलिलाना श्रुतीना वेदाना पार अत प्रपन्न प्राप्तम् ॥ श्लेपाल-
 कुरः । वसततिलकावृत्तम् । उक्त च 'उक्ता वसततिलका त म जा ज
 गौ ग.' इति ॥ ५८ ॥

इत्थमिति । जनेषु लोकेषु इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण 'इदम.स्थमु' इति प्रकारे
 थमुप्रत्ययः । वरः श्रीरामभद्रः आश्रयः आलचन यासां ताः वराश्रयाः कथाः
 गोष्ठयो येन एतादृशेषु सत्सु वरगुणवर्णनतत्परेषु इति यावत् । घर्मरूप यत्सलिल
 तस्य आस्पद स्थान गण्डलेखा गण्डरेखा यस्याः भ्रमजघर्मभिदुयुक्तजलेत्यर्थः ।
 एतादृशी सीता जानकी शशीव निर्मलाः ये दत्ता. रदना. तेषां या कान्तिज्यो-
 त्स्ना कान्तिचट्टिका तथा निपिक्तः आर्द्ररुतः मिथ इति यावत् । एतादृशः
 दशनच्छदपल्लव ओष्ठपल्लवो यस्य 'ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ' इत्यमरः ।
 स्मितकान्तियुताधरपल्लवेनेति यावत् । एतादृशेन नम्रेण मुखेन उपलक्षिता
 सती तस्थौ । वसततिलकावृत्तम् । लक्षण नृकम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीयुगपदवाक्यप्रमाणपाग्वारीणमहामहोपाध्यायपदव्य-
 करुणपण्डितप्रकांडर्षीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्रोपालाया-
 र्चनेयासिना निगुडकरोताभिधेन नारायणशर्मणा
 विरचितायां महोत्साहारुयजानकीहरणका-
 व्यटीकायां षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

सप्तमः सर्गः ।

—००००—

ततो धरिघ्नोत्तनया गरीयः सा शासनं प्राप्य गुरोरलङ्घयम् ।
स्थपत्यशुद्धान्तजनैः परीता जगाम कर्तुं व्रतिना नमस्याम् ॥ १ ॥
सुरेन नत्वा गजकुम्भपीनस्तनाघट्टा चरणौ महर्षेः ।
तमेव भूयो भरमुद्रहन्ती समुज्जनाम प्रतिपद्य यत्नम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सीताविवाह विवर्णयितुं तदनुकूलत्वेन ता वणयितुं मना गुरुजनानुज्ञया विश्वामित्रं नमस्कृतुं सातायानमुपक्षिपति - तत इति । चाप-
भगानंतरं सा पूर्वाकना धरित्रीतनया धरिण्या पृथ्व्या तनया । स्थपत्यो कचुकिनि
साधवः स्वपत्या 'तत्र सायु' इति माध्यर्धयत् । 'मध्यर्ध' कचुकिनि कान्
भदे गुरुयागरुत इति त्रिकाशेषः । कचुकिनि रक्षणक्रियायां शुद्धातजन-
सत्त्वे एव सभवात् कचुकिमाधुन शुद्धातजनस्य इति यथाकथञ्चित् समाधेयम् ।
एतादृशौ शुद्धातजनैः अवरोधजनैः परीता वेष्टिता अनुगतेति यावत् । एतादृशी
साता गुरोः पितुः जनकस्य 'गुरुं गाप्सतिपित्रायो' इत्याद्यमरः । अतएव
उल्लङ्घयितुं अहं लप्स्य तया नेति अलप्स्य ऋल्लोप्यन् इति ण्यत् । एतादृश
शासनं आज्ञां प्राप्य । व्रतं नियमं अस्यास्तीति व्रता 'नियमो व्रतमर्थांतश्चो
पवासादिपुण्यक' इत्यमरः । तस्य विश्वामित्रस्य 'पष्ठी शेषे' इत्यनेन पष्ठी ।
नमस्यां पूजां नमस्कार इति यावत् । नमोवरिवसि 'त्यनेन म्यजनात् नमः
शब्दात् 'अप्रत्यय' इत्यनेन अप्रत्ययः । कर्तुं विधानं जगाम गम्धानो
ल्लिङ् । उपजातिवृत्तम् । अनतरोदीरितलम्भभाजो पादौ यदीयानुपजातयन्ताः
इति लक्षणान् ॥ १ ॥

सुरेनेति । गजस्य हस्तिन कुम्भो गङ्गफलं कुम्भो घटेभ्यमूर्धोऽंशौ' इत्यमरः ।
ताविव पीनो पुण्यो यो स्तनो कुचो ताभ्यां अवरुष्टा नक्षीरुता जघात् सा सीता
इति प्रकरणाहम्भ्यते । महर्षे विश्वामित्रस्य रूपयः सत्यवचसः 'इत्यमरः ।
चरणौ पादौ' पदग्नश्चरणोऽस्त्रियां इत्यमरः । सुरेन अनायासेनेत्ययः ।
नत्वा नमस्कृत्य । तमेव पूर्वाकमेव स्तनसम्बन्धिनमित्ययः । भर भार उद्बहन्ती
धारयती । बहुधातोः शतृतात् क्तिप् । भूय प्रभूतः । भूय शब्दः चाहृत्यवाचकः
अव्ययमपि । अथवा भूय इति पुनरर्थः । अतएव 'हमानि तर्हि भूयस्तन्निमित्त-
ग्रहणस्य प्रयोजनानि' इति माध्वे 'भूय पुनः' इति कैट्यटोव्याख्यम् ।
यन् आयासं प्रतिपद्य प्राप्य समुज्जनाम समुज्जना वभूव । स्तनयोगुरुत्वात् ।
नमनसमये स्तनभारेण क्षटिति नमनानुकूल्यं जातम् । उन्मनसमये तु तयो
गुरुत्वादेव प्रयासः समजनीति भावः । अनेन स्तनयोगुरुत्वं सूचितम् । तेन च
सुदरत्वं ध्वनितम् । उक्तं च पराहमिहिताचार्यैः 'मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाधम

सत्यं यदस्याः प्रविभाव्यरागो दृष्टिप्रवेकः खलु कृष्णवर्त्मा ।
 स्नेहेरितं तद्धनदोषमस्य धैर्येन्धनं तेन ददाह भर्तुः ॥ ३ ॥
 विन्यस्तपीनस्तनहेमकुम्भा स्वेदाम्बुभिस्तद्दृढयोपकार्या ।
 मनोभुवस्तत्प्रथमप्रवेशे सिक्ताऽपि नो तत्र रजः शशाम ॥ ४ ॥
 तुष्टो नु भङ्गादविपन्नघासः शैवस्य चापस्य सुबाहुशत्रुम् ।
 स्मरस्तमालिङ्ग्य तथा प्रयुक्तश्चक्रे विहस्तं नु विशालदृष्ट्या ॥ ५ ॥

‘रोमश च वृत्तो घनावविपमो कठिनावुरस्यो’ इति । उपेंद्रवज्रावृत्तम् । ‘उपेंद्रवज्रा
 जतजास्ततोगो’ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

सत्यमिति । यत् यस्मात् कारणात् अस्याः सीतायाः प्रविभाव्य सुज्ञेयः रागः
 रक्तिमा यस्मिन् । मवि इति उपसर्गाभ्या भूधातोः जिजन्तात् यत्प्रत्ययः ।
 एतादृशः दृष्टिप्रवेकः उत्तमा दृष्टिः दृष्टिप्रवेकः कृष्णवर्त्मा अग्निः । ‘वर्हिः शुष्मा
 कृष्णवर्त्मा’ इत्यमरः । सत्यं खलु । तत् तस्मात् कारणात् दृष्टिप्रवेकस्य कृष्णव-
 र्त्मत्वात् इत्यर्थः । तेन दृष्टिप्रवेकेन धनदः कुपेरः स उपमा उपमान यस्य
 एतादृशस्य भर्तुः रामचन्द्रस्य स्नेहेन प्रेम्णा ईरित प्रेरित अभ्य च स्नेहेन तैलेन
 ईरित तद्विशिष्टमिति यावत् । धीरस्य भावो धैर्यं ‘बाह्यणादित्वात् प्यन्’ ।
 तदेव इधन ददाह भस्मीचकार ॥ इन्द्रवज्रावृत्त तद्वक्ष्ये ‘स्यादिन्द्रवज्रा
 यदि तौ जगौ गः’ इति । रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

विन्यस्तेति । पीनो पुष्टो यो स्तनो तावेव हेमकुम्भौ सुवर्णकलशौ विन्यस्तौ
 स्थापितौ पीनस्तनहेमकुम्भौ यस्या एतादृशी तद्दृढयोपकार्या तस्याः जानक्याः
 यत् हृदय सैव उपकार्या राजसदन ‘सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका’
 इत्यमरः । मनसि भवतीति मनोभूः । मन उपपदे भुवः क्तिप्चेति क्तिप् । तस्य
 मदनस्य । तत्प्रथमप्रवेशे प्रथमं पूर्वप्रवेशः सुपसुपेति समासः । तस्या इदयोप-
 कार्यायां प्रथमप्रवेशः तस्मिन् स्वेदाम्बुभिः घर्मजलैः सिक्तापि आर्द्राकृतापि
 तत्र हृदयोपकार्यायां रजः रजोगुणः पासुश्च नो शशाम न शतो बभूव ।
 दीपकविरोधाभासावलङ्कारौ उपजातिवृत्तम् ॥ ४ ॥

तुष्ट इति । न विपन्न नष्ट अविपन्न तथा धाम प्रभावो यस्य तत् अविपन्न-
 धाम तस्य अतिरोहितप्रभावस्य ‘गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि’ इत्यमरः ।
 एतादृशस्य शैवस्य शिवस्य इदं शैवं तस्य चापस्य धनुषः भगात् नाशात्
 तुष्टो नु सतुष्टो नु । सुबाहोः एतन्नामकराक्षसविशेषस्य शत्रुं अरिं तं रामं
 जालिङ्ग्य । विशाला दृष्टिः नयन यस्याः एतादृश्या तथा सीतया प्रयुक्तः
 प्रेरितः नु स्मरः मदनः तं रामं विहस्य ध्याकुलः ‘विहस्यध्याकुलो समो’
 इत्यमरः । चक्रे । निजशत्रोः शक्रस्य चापस्य भङ्गः श्रीरामस्य सीताविशाल-
 दृष्टिप्रेरितः मदनः शृगाररसामदाविर्भावेन प्रत्युपकार चक्रे इत्यर्थः । उन्नेक्षा-
 लङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

विधातुमुत्तरपि दृश्यरूप रूप निरूप्यार्द्धनिरीक्षितेन ।
 एवं स गुण्यो गणयाम्यभूय भूम्ना मनस्वी मनसैव तस्या ॥ ६ ॥
 प्रसीद मैव परिभूदण्ड ताराधिपं ते वदनामृतांशुः ।
 इति प्रियायाः पतितेव पादे ताराततिर्दीप्तनयच्छलेन ॥ ७ ॥
 क्लिप्ता नितान्तं रुशवृत्तिमध्यं मासं च्छिनच्छोणिरिति प्रचिन्त्य ।
 गुर्वी तदुत्तरयशातकुम्भस्तम्भद्वयेनेव धृता विधात्रा ॥ ८ ॥

विधात्रिति । विधाता मन्त्रा मुनयो यथा 'विधाना विश्वसृष्टिधि' इत्यमर ।
 तैरपि दृश्यरूप द्रष्टु योग्य दृश्य 'अर्ह कृत्यतृचन्नेति' अर्हऽर्ह 'ऋदुपधाच्चा-
 कृषि' इत्यादिना यप्प्रत्यय । प्रशस्त दृश्य दृश्यरूप 'प्रशस्तायां रूपप्'
 इत्यनेन रूपप्प्रत्यय । एतादृश रूप अर्धनिरीक्षितेन । निरीक्षितस्य अर्ध इति
 'अर्धं नपुंसक' इति एकदशितमास । भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यानात् वमधारयो
 वा । निरूप्य अवलोक्येत्यथ । अधनिरीक्षणं च लज्जाहेतुत्वात् । गुण्य प्रशस्ताः
 गुणा यस्य स गुण्य 'रूपादाहनप्रशमयोयप्' इति सूत्रम्येन 'अन्येभ्योपि
 दृश्यते' इति वार्तिकेन यप्प्रत्यय । प्रशस्त मनो यस्य स मनस्वी 'अस्माया-
 मेधा' इत्यादिना विनिप्रत्यय । स गमचट्ट तस्या तन् रूप सौंदर्य 'रूप स्वभावे
 सौंदर्य' इत्यभिधान ॥ भूम्ना बाहुल्येन बहुश इत्यर्थः । मनसैव अतः करणेनेव
 न तु दृष्ट्या इति एकारो व्यक्छेय गणयांबभूव चिंतयामासेत्यर्थः । लज्जया
 निरीक्षणासम्भवात् । एकदा अर्धनिरीक्षणेन तदवलोक्य अनंतरं केवलं मनसैव
 सत्प्रोगेत्यर्थः । अनुप्रासात्कार ॥ उपजाति ॥ ६ ॥

रूप मनसैव गणयांबभूवेत्युक्तं तदेव कतिपयं श्लोके प्रपचयति-प्रसीदेति ।
 ते तव वदनमेव मुखमेव अमृतांशु चद्र एव असद नास्ति सद छेदो यस्य स
 अमद परिपूणमित्यर्थः । ताराणां नक्षत्राणां अधिपः चद्र त एव मापरिभूत
 पराभव न करोतु 'माडिलुङ्' इतिलुङ्सर्वलकारापवादत्वेन प्रार्थना लोत्वियेष्वपि
 भवति 'नमाङ्योगे' इत्यङ्गमनिषेध । प्रसीद प्रसन्ना भव । प्रपूर्वात्सदे प्रार्थ
 नायां लोप्ति 'पाधाप्तेति' सूत्रेण सीदादेशः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ताराणां
 नक्षत्राणां तति पक्ति दीप्ताणि उज्ज्वलानि 'नमिकपि' इत्यादिना ताच्छीत्ये
 दीपेरप्रत्यय । यानि नक्षत्राणि तेषां छलेन मिथेन 'छल मिथ च वैदग्धी' इति
 त्रिकांशोप । प्रियाया जानक्या पादे चरणे 'पादा रश्म्यघ्नितुर्पाशा'
 इत्यमरः । पतितेव । उत्पेक्षात्कार ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

क्लिष्टेति । विधात्रा मन्त्राणां श्रोणि कटि रुश वृत्ति वतन यस्य । रुश-
 स्वरूप इत्यर्थः । एतादृशो यो मध्य मध्यमाग तं नितान्तं अत्यन्तं क्लिष्टा
 भागेण प्रविष्ट मासं छिनत् न छिनत् । अप्रापि पूर्ववदेव लुङ् । इति प्रचित्य
 विधाय गुर्वी अर्धात् श्रोणिरिति विशेष्यम् । तस्या सीताया यदुत्तरय
 शातकुम्भस्य सुषणस्य स्तम्भद्वय रथूणाद्वयं तेन धृतेव आलभितेवेत्यर्थः ।

तदस्तु सोष्मं कठिनं प्रकृत्या तनोति तापं स्तनयोर्द्वयं यत् ।
 मध्यस्थमप्येतदनिश्चयवृत्तेर्वलित्रयं मां दहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
 स्तनौ नु कुम्भप्रतिमौ सुदृष्ट्या नि शेषवक्षस्तद्वद्विम्बौ ।
 पिण्डौ नु पीनौ नवयौवनस्य न्यस्तौ शरीरादतिरिक्तवन्तौ ॥ १० ॥
 विभाति तन्व्या नवरोमराजिः शरीरजन्मानलधूमेखा ।
 अन्योन्यबाधिस्तनमण्डलस्य मध्यस्य धात्रा विहितेव सीमा ॥ ११ ॥

यथा किञ्चित् रुषा काष्ठ उपरितन गृहभार बोधुमर्हं गृहभारधारणार्थं अधः
 स्तनमद्वयेन अवष्टभ्यते तद्वत् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः । उद्भवनावृत्तम् ॥ ८ ॥

तदिति । अनिचवृत्तेः नं निया गन्ना अनिया ' गिदि कुस्तापो '
 ' कृद्व्योर्ण्यन् ' इति ण्यन् । अनिया वृत्तिः वर्तनं यस्याः शुद्धाचरणायाः
 सीताया इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन यत् सोष्म उष्णत्वसहितं आतप-
 सहितं च ' कृष्मातपनिदाययोः ' इति बोधालिनः । कठिनं दृढं कटोरम्बभावं
 च एतादृशं स्तनयोः कृचयोः द्वयं तापं स्मरजतापं दुःखं च तनोति विस्तारयति
 तत् अस्तु तिष्ठतु इत्यर्थः । दुष्टम्बभावः तापं करोति चेत् नाशश्चर्यमित्यर्थः ।
 किं तर्हि आश्चर्यकर इत्यत आह-मध्यस्थमिति । मध्ये मध्यभागे तिष्ठतीति
 मध्यस्थ ' सुपि ' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । मध्यस्थ मध्यभागावस्थित
 निःपक्षपानं च एतादृशं एतत्समीपवर्ति बलीनां त्रयत्रितयैमपि मां रामं दहति
 इति चित्रं आश्चर्यम् । श्लेषालकारः ॥ उपेद्भवनावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ९ ॥

स्तनाविति । शोभनाः दत्ताः यस्याः सा सुदती ' ययसि दत्तस्य दत् ' इत्यनेन
 दत्तादेशः ' उगितश्च ' इति ङीप् । तस्याः सीतायाः । कुम्भौ कलशौ प्रतिमे उपमे
 ययोस्तौ ' प्रतिमानं प्रनिधिष्य प्रतिमा प्रतिपातना प्रतिच्छाया ' इत्यमरः ।
 कलशानुत्प्यौ इत्यर्थः । स्तनौ निःशेषं सकलं सदृक्षस्तत् तत्र बद्धे प्रतिबद्धे विम्बे
 ययोस्तौ सकलवक्षस्तदव्यापिनौ नु इत्यर्थः । अथवा द्वितीयामुत्प्रेक्षामाह ।
 शरीरात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । शरीरं व्याप्य अतिरिक्तवन्तौ अतएव न्यस्तौ विधा-
 त्रेति शेषः । नवं यौवनं तारुण्यं ' तारुण्यं यौवनं समं ' इत्यमरः । तस्य पीनौ
 रूढौ पिण्डौ गोलकौ नु सर्वशरीरं व्याप्य अवशिष्टौ तारुण्यगोलकौ इति
 भावः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

विभर्तीति । शरीराज्जन्म यस्य स शरीरजन्मा मदनः स एव अनलः अग्निः
 तस्य धूमरेखा धूमपक्तिः । तन्व्याः सीतायाः नया मयीनां रोग्णां लोम्नां
 राजिः पक्तिः अन्योन्यं परस्परं बाधते तत् अन्योन्यबाधि ' सुष्यजाता-
 विति गिनिः ' । एतादृशं यत् स्तनमण्डलं स्तनचक्रवालं ' चक्रवालं नु
 मण्डलम् ' इत्यमरः । तस्य तत्सदृशी यो मध्यः मध्यभागः तस्य धात्रा मक्षणा

यात्यङ्गदोऽप्येव विद्वद्दीप्तिरनङ्गदत्वं न्यसनेन यत्र ।

तथाहि शक्तिर्मदनस्य दाने चारुप्रकोष्ठस्य भुजद्वयस्य ॥ १२ ॥

यम्त्रेन्दुलीलामनुयातुमस्याः कलान्तराणि प्रतिपद्य चन्द्रः ।

पूर्णांऽपि साधर्म्यविशेषशून्यः क्रमेण शोकादिव याति हानिम् ॥ १३ ॥

सृगाङ्गानां नयनानि पूर्वं विधाय नीलानि च नीरञ्जानि ।

कृतप्रयोगेण पुनर्विधात्रा सृष्टं ह्यनेनद्वयमायताश्याः ॥ १४ ॥

विहिता निर्मिता ममैव मयादेव विभानि शोभते । यथा क्षेत्रविषये परस्पर
कलहं कुर्वन्तोः द्वयोः कलहनिरसनार्थं क्षेत्रमध्ये यथा सीमा क्रियते तद्वदि-
त्यर्थः । उपेक्षा रूपकं च । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

यातीति । भुजद्वये विद्वद्दीप्तिः कानिर्मस्य 'स्युः यथा रुक् रवि-
स्त्विद् भा भारुविद्युनिर्दीप्तयः' इत्यमरः । एतादृशः एवः समीपवर्ती
अंगदोपि केयूरमपि 'केयूरमगदं तुल्ये' इत्यमरः । अत्र अगदस्य पुस्त्य विचार-
णीयम् । यत्र यस्मिन् भुजपुगे न्यसनेन स्थापनेन अनगदत्वं अगदभिन्नत्वं
मदनदानत्वं च याति प्राप्नोति । चारुप्रकोष्ठो यस्य एतादृशस्य भुजद्वयस्य बाह्वोः
द्वितयस्य । मदनस्य मन्मथस्य दाने तथाहि तादृशीत्यर्थः । शक्तिः सामर्थ्यं
अस्तीति शेषः । यत्र धृतेन अगदमपि मदनदानं भवति सा शक्तिः
भुजद्वयस्य नात्वगदस्येत्यर्थः ॥ उपजानिवृत्तम् ॥ १२ ॥

वक्त्रंद्विति । चन्द्रः यदि आह्लादे 'कर्जंद्रेत्यादिना' रक् इत्ययः । अन्याः
सीतायाः वक्त्रं मुक्तमेव इदुः पद्ममाः तस्य लीलां शोभामित्यर्थः । अनुवातु जनु-
कर्तु अन्याः कलाः कलान्तराणि अन्यपौडशभागान् 'कला तु पौडशो भागः'
इत्यमरः । घनु, पष्टिकलाश्च । मयूरव्यसकदित्वात्समासः प्रतिपद्य प्राप्य प्रतिपूर्वा-
त्पदधानोः क्त्वा प्रत्ययः 'समामे मयूरपूर्वकत्वोन्मय' इत्यनेन न्यसादेशः ।
पूर्णांऽपि सपूर्णांऽपि समानः धर्मो यस्य स सधर्मा 'धर्मादिनिष् केदलान्' इति
अनिष् प्रत्ययः समामानः । तस्य भावः साधर्म्यं 'माहृणादिच्चात्' इत्यञ् । तस्य
यो विशेषः अतिशयः तेन शून्यः विगदितः मन् क्रमेण एकैककलाक्रमेण
शोकादिव मुक्तसाधर्म्यान्लाभशोकादिव हानिं नाशं याति प्राप्नोति । रूपकोत्ते-
साधनीपान्दकाराः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

मृगाननेनि । पूर्वं प्रथमं क्रियाविशेषणमेतत् । विधात्रा महृणा मृगानां
इगिणानां भगनाः मियं तासां नयनानि नेत्राणि विधाय रुन्वा च नीलानि
नीलवर्णांविशिष्टानि वर्णवाचिनीलशब्दानु विहितस्य मनुष्यः 'मुक्तवचनेभ्यो
मनुषो लुगिष्टः' इत्यनेन लुङ् । एतादृशानि नीलान् उदकान् अजनिषन् इति
नीरञ्जानि 'अन्धेष्टवि दृश्यते' इति दन्त्ययः 'उपपदमानिद्' इत्यनेन

अन्वेति कान्त्या कमनीयमस्या युग्मं भ्रुवोरायतनमल्लेखम् ।

रोपेण कृतस्य हरेण मध्ये च्छेदद्वयं मन्मथकार्मुकस्य ॥ १५ ॥

असर्पतामापतितालकान्तपर्यन्तकान्तिध्रुतिमूलमस्याः ।

भ्रुवौ तु यत्तुं तरलत्वमक्षोर्भूयुग्मकौटिल्यमिमे नु दृष्टौ ॥ १६ ॥

तन्व्या मनोश्चरनेपुणेन विनिर्जितो रोपविलोहिताक्षः ।

प्रसक्तचिन्तादितमन्यपुष्टः शोकेन काण्यं वहतीति मन्ये ॥ १७ ॥

समासः। कमलानि विधाय कृत्वा इति कृतप्रयोगेण कृत, प्रयोगो येन एतादृशेन अर्थात् विधात्रेव पुनः आयते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्याः सीतायाः 'बहुग्रीहो सवधक्ष्णोः स्वागात् पच्' इत्यनेन पच् प्रत्ययः समासात्, पित्वात् डीप् । नेत्रयोः द्वयं द्वितयं सृष्टं नु उत्पादिनं नु इत्यर्थः । यथा कश्चन नदादिः आत्मप्रत्ययार्थं पूर्वं नाट्यं विधाय अनंतरं प्रेक्षकपुरतः करोति तद्वदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ उपजातिः ॥ १५ ॥

अन्वेतीति । अस्याः सीतायाः आयते विस्तृते नेत्रे च लेसे यस्य तत् त्रिपदबहुग्रीहिः । एतादृशं कमनीयं सुंदरं भ्रुवोः भ्रुकुट्योः युग्मं युगुलं कान्त्या हरेण शक्रेण रोपेण क्रोधेन मध्ये मध्यभागे कृतस्य छिन्नस्य कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं 'कर्मण उक्कञ्' इति उक्कञ् प्रत्ययः । मन्मथस्य मदनस्य कार्मुकं धनुः तस्य छेदयोः सडयोः द्वयं द्वितयं अन्वेति अनुकरोतीत्यर्थः । अत्रोपमोपमेयभावः आर्थिकः अतएव आर्थी उपमेयम् ॥ इदमजावृत्तम् ॥ १५ ॥

असर्पतामिति । अस्याः सीतायाः आपतिता प्राप्ता अलकानां केशानां अंतः समीपभागः तत्पर्यंतं कान्तिर्यस्य अथवा आपतिताः ये अलकाः तः केशायाणि तैः पर्यंतः समतलः कान्तिर्यस्य एतादृशं श्रुत्योः कर्णयोः मूलं भ्रुवः भ्रुकुटी अक्ष्णोः नेत्रयोः तरलत्वं चंचलत्वं यत्तुं नु असर्पतां अप्राप्नुताम् । इमे दृष्टौ भ्रुयुग्मस्य कौटिल्यं कुटिलत्वं वस्तु नु असर्पताम् ॥ उत्प्रेक्षादपिकालकारौ ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तन्व्या इति । तन्व्याः सीतायाः मनोज्ञाः मञ्जुलः यः स्वरः ध्वनिः 'मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुल' इत्यमरः । तत्र यन्त्रेण कौशलं 'युवादित्वात्' अणप्रत्ययः । विनिर्जितः पराभूतः अतएव रोपेण अमर्षेण 'घोषक्रोधामर्षरोषो' इत्यमरः । विलोहिते रक्ते अक्षिणी यस्य 'बहुग्रीहो स्वागात् पच्' इत्यनेन समासात् पच् । एतादृशः अन्यपुष्टः अन्यैः काकादिभिः पुष्टः कोकिल 'वनप्रियः परमृतः' इत्यमरः । शोकेन सीतास्वरनेपुणपराभवशोकेन प्रसक्ता सह्यमा प्राप्तेति यावत्-या चिता तया आहितं रथापितं, प्रापितमित्यर्थः । एतादृशं यत्काण्यं रुग्णस्य भावः 'गुणवचननास्तेति' भावे ष्यञ् । तत् वहति धारयति इति मन्ये, जानामीत्यर्थः । मनु ज्ञाने लट् । कोकिलस्य काण्यं न स्वनः किन्तु सीतास्वरनेपुण-

पुष्पायुधः स्वात्मनि शस्त्रपातान् कुर्वीत सीताकृति वीक्ष्य रत्नम् ।
चित्रीयते तत्र यदात्मयोनेस्तीव्रा मयि व्यापृतिरायुधानाम् ॥ १८ ॥
सति स तस्यातिगुरुप्रतर्कं चेतस्यथ प्राह मुनिं तरेन्द्रः ।
प्रणम्य शुद्धान्तमुपैति पादौ तीर्यादूनौ भवतः स्तुपेति ॥ १९ ॥
कलत्रभारेण कुचद्वयस्य स्थाप्ता तथा मन्थरविक्रमायाः ।
आसीत्स तस्या गतिमन्थरत्वेऽसौ राजपुत्रोऽपि तृतीयहेतुः ॥ २० ॥

जनितुमभवोत्पन्नचिताशाम वैवर्ण्ये इति मन्ये इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः
उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

पुष्पायुध इति । आत्मा अंतःकरणं योनिः कारणं यस्य स मनोभव इत्यर्थः ।
'आत्मयोनिः पुमान् कामदेवे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । तस्य मदनस्य
मयि रामचन्द्रे तीव्रा तीक्ष्णा आयुधानां शस्त्राणां व्यापृतिः व्यापारः प्रहारः
इत्यर्थः । तत् मद्द्विषयप्रहारकरणं न चित्रीयते नाश्चर्यकारकमित्यर्थः । 'नमो-
परिभिन्नदः क्यचू' इत्यनेन क्यचि आत्मनेपदम् । यत् पुष्पाणि तानि च
'अरविदमशोकं च चूर्तं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पचैते पचबाणस्य
सायकाः' इति आयुधानि यस्य स पुष्पायुधः मदनः । सीता एव आकृतिः
आकारो यस्य तत् सीताकृतिः सीतान्तरूपमित्यर्थः । रत्नं वीक्ष्य अवलोक्य
स्वात्मनि स्वस्य आत्मा शरीरं तस्मिन् स्वदेहे इत्यर्थः । शस्त्राणां पाताः तान्
कुर्वीत सभावनायां लिङ् । द्रव्यावृत्तम् ॥ १८ ॥

सतीति । तस्य रामचन्द्रस्य चेतसि अन्तःकरणे जतिशयितः गुरुः प्रतर्को
परिमन् एतादृशे सति, अनेकविधतर्कं कुर्वति सतीत्यर्थः । नराणां द्वेन्द्रः जनकः ।
अथ पूर्वोक्तकारानन्तरं मुनिं विश्वामित्रं इति ब्राह्मणं उवाचेत्यर्थः । एतेति अती-
तकालबोधकं अथवा पादपूरणार्थं 'स्मार्ततिरतमद्रश्ने' 'तु हि च स्म ह वै
पादपूरणे' इत्युभयप्राप्यमरः । नन्दः मुनिं प्राहेत्युक्तं तत्र किं प्राहेत्यत आह—
भवतः स्तुवा सीता दशरथसत्सित्वात् रामस्य षष्ठातिषष्टाल्पविद्यादानेन
गुरुत्वाच्च विश्वामित्रस्य अश्रुत्वं वेदितव्यम् । तीर्थान् ऋषिगुहजलात् 'तीर्थं
शाखापारक्षेत्रोपाधोपाध्यायमग्निषु ॥ अवतारिर्गुह्यांश्च शीरजःसु च विश्रुत'
इत्याभिधानात् । अग्नौ अन्यौ तीर्थं तुल्यौ इत्यर्थः । पादौ अर्धाङ्गौ भवत इति
गम्यते । अथवा भवतः पादौ इत्यन्वयः । स्तुपेत्पत्रं भवत इति आर्थिकलङ्घम् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य । शुद्धान् अवरोधं 'शुद्धान् आवरोधश्च' इत्यमरः । उपैति
प्रापयति । उपपूर्वकात् इण् घातोः वर्तमानसामान्ये लट् ॥ उपजाति-
वृत्तम् ॥ १९ ॥

कलत्रेति । कलत्रस्य धोनीपदेशस्य यो भारः तेन 'कलत्रं धोनिभार्ययोः'
इत्यमरः । तथा कलत्रभारत्वं कुपयोः स्तनयोः यत् दूष्यं द्वितर्यं तस्य रधाप्या
वलेन 'द्रव्याणि रधाप्यं शुष्णं च' इत्यमरः । कुचद्वयमारेण इति कलिनं । मंथाः

अनुव्रजन्तं परिवारवर्गं प्रत्याहरन्ती किल नाम किञ्चित् ।
तिर्यग्विवृत्ताननचन्द्रविम्बा रामं जघानार्धनिरीक्षितेन ॥ २१ ॥
तस्यां गतायां सह राघवाभ्यां भर्ता भुवः संघमिनं ततस्तम् ।
द्रष्टुं निनाय स्वयमृद्धिसारं सत्रस्य विप्रैरकुशं ततस्य ॥ २२ ॥

मदः विक्रमः पादप्रक्षेपो यस्याः मदगतेरित्यर्थः । तस्याः सीतायाः गतेः
गमनस्य मथरत्व मदत्वं तद्विषये साः प्रसिद्धाः असौ राजपुत्रोपि दशरथपुत्रोपि
रामचद्रोपि । तृतीयः त्रयाणां पूरणः एतादृशः हेतुः कारण 'त्रेः सप्रसारणं च'
इति त्रिशब्दात्तीव्रप्रत्ययः सप्रसारणं च । आसीत् । रामविद्योगास-
हिष्णुत्वेन तद्गतिमदत्वे कलत्रकुचभारवत् रामोपि तृतीयः हेतुरासीदित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २० ॥

अनुव्रजतमिति । अनु व्रजतीति अनुव्रजन् त अनुपूर्वकात् मज्जगतादित्य-
स्मात् लटः शत्रादेशः । एतादृश परिवाराणां परिजनानां वर्गः समूहः 'परिवारः
परिजने सङ्गकोशे परिच्छदे' इति मेदिनी । 'वृद्धभेदाः समैर्वर्गः' इत्यमरः । त
किञ्चित् नाम शब्दरूपप्रत्याहरती भाषमाणा किलेति सभावनायां अथवा किञ्चि-
त् प्रत्याहरती इत्येवान्वयः नामेति प्राकाशये प्रसिद्धावित्यर्थः । 'नाम कोपेभ्युपगमे
विरमये स्मरणेपि च । सभाव्य कुत्साप्राकारयविकल्पेपि च दृश्यते' इति मेदिनी ।
अत्र प्रत्याङ्पूर्वः हृषातुः उपसर्गवशादिना भाषणार्थः 'कवेरभिमतः तेन
'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वम् । आननमेव चन्द्रविषं तिर्यक् विवृत्तं प्रचलितं
आननचन्द्रविषं यया एतादृशी अर्थात् सीता । अर्थं यत् निरीक्षितं अपलोकि-
तेन । अत्र समाशवाच्यार्थशब्दाभावात् कर्मधारय एव समाप्तः । अपि च यथोक्त-
रमुनीनां प्राणाण्येन एकदेशितमासप्रत्याख्यातमाप्यमते सुतरां कर्मधारय एव ।
'राम पापान' अत्र हनिस्ताडनार्थः । अत्र ताडनं ह्येतप्रसिद्धार्थत्वेन काव्ये दोष
इति चेत् हिंसार्थक एवास्तु । अतिदुःसमेव हिंसाऽत्र विषक्षिता । स्पष्टं चेद्
भक्षोरहिंसार्थस्य नेति शेषरे भक्षयति बलीषदां स्वयमित्युदाहरणे क्षेत्रस्थानां
सस्यानां भक्षणे स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या इत्यनेन यथेनेति दिक् । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ २१ ॥

नस्यामिति । तस्या सीताया गतायां अतःपुरे इति शेषः । ततः सीतागमना-
नंतरं भुवः पृथिव्याः भर्ता पालकः जनकः स्वयं रघोः । गोत्रापत्ये राघवौ
ताभ्यां 'तस्यापत्य' इत्यण् । रामलक्ष्मणाभ्यां सह त पूर्वोक्तं संयमः इन्द्रियनि-
ग्रहः सोऽस्यास्तीति सयमीति 'यमः समुपनिविषु च' इति सपूर्वात् यमधातोर्णप्
प्रत्ययः । तस्मात् 'अनग्निठनो' इति हनिः । विप्रैः ब्राह्मणैः ततस्य विस्तृतस्य
सत्रस्य यज्ञविशेषस्य 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । अरुणः अतिशयित
ऋद्धेः समृद्धेः सारं स्थिरां द्रष्टुं अपलोकिन्तु निनाय नीत्रं प्रापणे लिट् । इद-
मिदं वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ २२ ॥

दूरोऽपि देहेन वियोगवद्वेः प्रवर्धिताधिः स्फुटतीति भीतः ।
तद्रक्षणाथैव कृतप्रयत्नो रामो न तस्या हृदयं मुमोच ॥ २३ ॥
याते च रामे नयनाभिरामे दृष्ट्वा दिशः किं फलमस्ति शून्याः ।
इतीव पद्मापतलोचनाया विलोचने नेत्रजलं करोध ॥ २४ ॥
कृतेऽपि पाणिग्रहणे मयेयं जाता परश्राहितरागवृत्तिः ।
घालेति तस्या चलयं कृताङ्गयाः ससर्ज रोपेण यथां कराग्रम् ॥ २५ ॥
सन्तापयद्विह्वलि सन्नताङ्गयाः कामाहितः स्रवयिलोहितेन ।
नेत्रद्वयेनेव बहिःप्रवृत्तज्वालाचलिः संविधिदे सखीभिः ॥ २६ ॥

दूरोपीति । देहेन शरीरेण दूरोपि वियोग एव बद्धिः तस्मात् हेतोः स्फुटति स्फुटि-
व्यतीत्यर्थः । वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । अत्र स्फोटनक्रियायाः सीताहृदयं
कर्ता । इति भीतः अतएव प्रवर्धितः आधिः मनोव्यथा यस्य सः तस्य हृदयस्य
रक्षणाप कृतः प्रयत्नः तत्र स्थितिरूपः येन स रामः तस्याः सीतायाः हृदयं
अतःकरणं न मुमोच न त्यक्तवान् । सीता निरंतरं रामचंद्रगतमनसा आसीत्
इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

यात इति । नयनयोः अभिरामे मनोहरे रामे रामचंद्रे याते गते सति ।
चकारः पादपूर्णे । शून्याः रामदर्शनाभावात् उद्देगकारिता इत्यर्थः । दिशः
काष्ठाः दृष्ट्वा विलोक्य किं फलमस्ति न किमपीत्यर्थः । इतीव इति हेनोरिव
पद्मे कमले इव आपते विस्तीर्णे लोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः सीतायाः
विलोचने नयने नेत्रजलं अभ्यु ररोध स्फुधानोर्लिङ् । रामदर्शनशून्यं दिग्वि-
लोकनं स्वर्ध इतीव नेत्रजलं दृष्ट्वा ररोध रामवियोगेन सीताया नेत्रे अभ्युपरुद्धे ।
उन्नेहसालकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

कृतेपीति । मया पाणेः ग्रहण स्वीकारः तत्र स्थितित्यर्थः । पक्षे पाणि-
ग्रहणे दिवाहः 'उपयामाः पाणिपीडनं' इत्यमरः । तस्मिन् कृतेपि आपगतिं
परत्र पारिमन् परपुत्रे भगवति रामचन्द्रे अध च अविवाहिने पुरुषे आहिता
स्थापिता रागेण प्रेम्णा वृत्तिः वर्तनं यथा । इयं बाला । अस्तीति शेषः । इति
हेतोः एतं अगं यस्याः सा कृशांगी 'अगमाश्रकंदेभ्यो वक्तव्यं' इति
ढीप् । तस्याः सीतायाः बल्यं कवचं करस्य इतरस्य अप यथा यथावत्
रोपेण ससर्जं तस्याज । रामवियोगजनितकृशत्वेन सीताइतान् कंकणानि
गलितानीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

सन्तापयद्विह्वलि । सन्नतानि अंगानि यस्याः सीतायाः हृदि अंतःकरणे
कायेन मद्मेन आहिः स्थापितः सन्ताप एव आधिः बहिः मेदेन दुःमेन
विलोहितं रत्नं तेन नेत्रयोः हृदयं हितयं तेन बहिः प्रवृत्ता घाता व्यावर्तना

याता ह्य सा तानवमङ्गजाप्रितप्ते चिरं तद्दृश्ये निधासात् ।
 उत स्वकीये हृदि तं निविष्टमूढा तत्तत्त्वं श्रमजं गता ह्य ॥ २७ ॥
 दूरेऽपि रामः परिकल्पवृत्त्या किं दृश्यतेऽस्मिन्नथवा स्थितेऽपि ।
 किं मे प्रवासः प्रतिभाति पापादित्यास तस्या विविधो विकल्पः ॥ २८ ॥
 मृदुप्रवालास्तरणेऽपि तन्वी शिलातले नैव धृतिं सिपेवे ।
 अस्त्रस्रवाद्रे शरतल्पमध्ये सा पुष्पकेतोरिव वर्तमाना ॥ २९ ॥

आवलिः पक्तिर्यस्य एतादृश इव ससीभिः आलिभिः सविविदे ज्ञातः ।
 विद् ज्ञाने कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षालकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २६ ॥

यातेति । सा सीता अगात् अजनीत्यंगजः मदनः स एव अग्निः अथवा
 सीताविरहजांगतापः स एव अग्निः तेन तप्ते तस्य रामस्य हृदये अतःकरणे
 चिरं चिरकाल निवासात् हेतोः तनोः रुशस्य भावः तानव काश्यम् 'इगताच्च
 लघुपूर्वात्' इतिभावेऽण् । याता नु प्राप्ता नु उत अथवा स्वकीये स्वस्य इदं स्वकीय
 गृहादित्वाच्छ्रमप्रत्यये स्वस्य चेत्यनेन कुगागमः । हृदि अतःकरणे निविष्ट स्थित
 त रामचद्र ऊढा धृत्वा । श्रमज श्रमात् अजनीति श्रमज । तनोः रुशस्य भावः
 तनुत्व रुशत्व 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः । गता नु । महापुरुषधारणे हि
 अधलायाः श्रमः आवश्यक एवेति तात्पर्यम् । अत्र उत्प्रेक्षालंकारमूलकः
 सदेहालकारः । अतः उत्प्रेक्षासदेहयोर्गांभीभावः सकरः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ २७ ॥

दूरेपीति । दूरेऽपि दूरस्थेपीत्यर्थः । रामः परिकल्पः सकल्पः तद्रूपा या वृत्तिः
 चित्तवृत्तिः तया दृश्यते किं रामचन्द्रे दूरेऽपि तन्मनस्कृतया कल्पितां करणवृत्त्या
 समीप भाति किं इत्यर्थः । अथवा अस्मिन् रामचन्द्रे स्थितेऽपि मे पापात्
 प्रवासः प्रतिभाति इति तस्याः सीतायाः विविधः अनेकप्रकारकः विकल्पः
 कल्पना आस 'अस् गतिदीप्तादानेषु' इत्यस्य लिटि णालि रूपम् । धानूनाम-
 नेकार्थत्वात् सत्तार्थत्वम् । न च 'अस् भुवि' इत्यस्य शङ्ख भ्वादेशेन इष्टरूपा-
 सिद्धेरिति दिक् ॥ सदेहालकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २८ ॥

मृदुप्रवालेति । असृजः रक्तस्य यः स्रवः स्रवणं तेन आर्द्रं एतादृशो पुष्प-
 केतोः मदनस्य 'प्रसुन्नः श्रीनदनश्च कंदर्पः पुष्पकेतनः' इति हेमः । शराणां
 बाणानां तत्त्वं शय्या तस्य मध्ये वर्तमाना इव सा तन्वी सीता मृदवः ये
 प्रवालाः अंकुराः ते एव आस्तरणं यस्मिन् एतादृशो शिलातलेऽपि धृति संतोष
 सुसमित्यर्थः । नैव सिपेवे नैव प्रापेत्यर्थः । मदनदाहकतत्वात् शीतोपचारै-
 रपि सुखं न प्रापेत्यर्थः । अत्र सुसकारणसत्त्वेऽपि सुस्वरूपकार्यानुत्पत्तिवर्णनात्
 विशेषोक्त्यलकारः ॥ 'कार्पाजनिर्दिशेपोक्तिः सति पुष्पलकारणे' इति लंश-
 णात् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ २९ ॥

तुषाररश्मेरुदयेपि तस्या नेत्रोत्पलं नो मुकुलीयम्बु ।
चन्द्रे मुखच्छन्ननि दीर्घकालमभ्यासतो तु म्रियच्चिन्तया नु ॥ ३० ॥
सशीकरं गर्भदलं कदल्या न्यस्तं नताङ्ग्या हृदये सखीभिः ।
यवन्य भिन्नस्फटिकावदातं पुष्पेषुवाणमणपट्टशोभाम् ॥ ३१ ॥
कस्यापि दृष्ट्या ययि यद्विरागः स्वपादसेवामिरतेऽपि नत्किम् ।
इतीव शीथिल्यमतानि तस्या युग्मेन सन्नूपुरयोः सन्दम् ॥ ३२ ॥

तुषारेति । तुषाराः शीतलाः रश्मयः किरणाः यस्य स तुषाररश्मिः ।
'तुषारः शीतलः शीतः । 'गभस्तिपृणिरश्मयः' इत्यमरः । तस्य चन्द्रस्य उदयेपि
तस्याः सीतायाः नेत्रेभ्य उत्पलं कमलं न मुकुलीयम्बु न कुङ्कुलीयम्बूत्यर्थः ।
मुकुलीयवनाभावे हेतुमुन्नेसते । मुखं दृष्ट्वा यस्य तस्मिन् मुखरूपे इत्यर्थः । चन्द्रे
दीर्घकालं दीर्घसमयं अभ्यासतो नु अभ्यासात् । अथवा म्रियस्य रामचन्द्रस्य
चिन्तया । नु इति वितर्के । मुखचन्द्रस्य निरतरसाहचर्येण नेत्रोत्पलस्य कुङ्कुली-
भावाभावः । वैरिणः दीर्घकाटसाहचर्ये अनापत्या चेपावष्टमेन तत्तृणापकारः
सहते ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

सशीकरमिति । नतानि अंगानि यस्याः सा नताङ्गी 'अंगमात्रकठेभ्यः' ।
इति ङीप् । तस्याः अतिप्रेलङ्घना. सीतायाः हृदये सखीभिः आलीभिः
न्यस्तं स्थापितं शीकरैः तुषारैः सहितं सशीकरं 'शीकरोन्मुखकृणाः स्मृताः'
इत्यमरः । भिन्नः निदीर्घः यः स्फटिकः मणिविशेषः तद्गुदवदातं सितं कदल्या
रभायाः 'कदलीवारणयुसारमानोचांशुमत्कला' इत्यमरः । गर्भदलं गर्भस्य
मध्यस्य दलं गर्भभूतं दलं वा पुष्पाणि इत्यर्थः । यानां यस्य स पुष्पेषुः मदनः
'शयवारिर्नसिञ्जः कुसुमेषुः' इत्यमरः । तस्य यो वाणः धारः तत्संयुक्ती यो
व्यणः अरुः 'मणोऽक्षिणामीर्मरुः' इत्यमरः । तस्य यः पट्टः पट्टिका तस्य
शोभां यथैव उत्पादयामासेति यावत् ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

कस्यापीति । स्वस्य पादौ स्वपादौ तयोः सेवा तत्र रिधतिः आराधनं च
तत्र अभिरतेपि तत्परेपि ययि नूपुरयुग्मे कस्यापि दृष्ट्याः यद्विरागः वैराग्य,
प्रेमराहित्यमित्यर्थः । यद्विति सामान्ये नपुंसकं अव्ययं वा । एव तदित्यत्रापि शेष
तत् किं तत् । कुत इत्यर्थः । यः स्वपादसेवां करोति तत्र प्रेमदृष्टिरवश्यं अवित-
त्येव तादृशी ययि कस्यापि नास्तीत्यर्थः । लोकः प्रायः अपकोटदृष्टिरेव
प्रचलति ननु स्वपाददृष्टिरित्यभिप्रायेणेदं । इतीव इतिहेनोरित् तस्याः सीतायाः
सती च ते नूपुरे च सन्नूपुरे सन्नजीरौ 'मज्जितौ नूपुरोक्षिणौ' इत्यमरः । तयोः
युग्मेन युगलेन 'युग्मे नु युगुळं युग्' इत्यमरः । अमदं गभूतं शैथिल्यं शिथि-
लस्य मायः 'माहाणादित्वात् प्यञ्' । अतानि स्थितारि । ननु विस्तारं कर्मणि
लुङ् चिणो लृङ् । उत्प्रेक्षालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

सखीसमीपेऽपि सखेदवृत्तिश्चन्द्रातपैरप्यनुतापभाजा ।
 देहेन वैदेहसुता निनाय दिनानि दीना कतिचित्कथञ्चित् ॥ ३३ ॥
 सार्धं द्विजैः पावनसोमपाननिर्धूतपाप्मन्यथ सन्ननाथे ।
 मत्स्यस्य कोटिं प्रकृतस्य मुखे क्षितिक्षितामीयुपि वीतविग्रम् ॥ ३४ ॥
 जनाधिनाथः पुरहूतकल्पः समग्रशक्तिः सुतयुग्ममन्यत् ।
 ततः समादाय सुमन्त्रसूतः पुरं प्रपेदे जनकस्य राज्ञः ॥ ३५ ॥

ससीति । सखीना आलीनां समीपेपि स्नेहो दुःखेन सहिता सखेदा वृत्तिः
 यस्याः । आलिभिः समाधाने रुतेपि दृढविरहात् सखेदवृत्तिरित्यर्थः । अतएव
 दीना विदेहायां मिथिलायां भवः वैदेहः जनकः 'विदेहा मिथिले ममे' इति
 त्रिकांशशेषः । 'तत्र भवः' इत्यण् । तस्य सुता कन्या सीता चन्द्रस्य
 आतपैः प्रकाशैः अनुताप सेद भजतीति अनुतापभाक् तेन 'भजोपिदः' ।
 चन्द्रकिरणदर्शने हि विरहिणां सेदजननात् एवमुक्तिः एतादृशेन देहेन सह ।
 साहित्ये तृतीया । कथञ्चित् अतिसकटेनेत्यर्थः । कतिचित् कानिचित्
 दिनानि दिवसान् निनाय पापयामासेत्यर्थः । गीशू प्रापणे लिट् । उपजा-
 तिवृत्तम् । अनुप्रासविशेषोक्त्यलकारौ ॥ ३३ ॥

युग्म सार्धमिति ॥ अथ एतादृशसीतावस्थानंतरं द्विजैः ब्राह्मणैः सार्धं
 ताप 'साक सार्धं सम सह' इत्यमरः । साहित्ये तृतीया । पावनं पवित्र
 यत् सोमरसस्य पानं यज्ञांगभूतं तेन निर्धूतः निर्दलितः पाप्मा पाप यस्य
 'अस्त्री पक् पुमान् पाप्मा' इत्यमरः । एतादृशे सन्नस्य कतिक् यजमाने-
 क्यादिधर्मविशेषविशिष्टस्य यज्ञविशेषस्य नाथः अधिपतिः तस्मिन् । क्षितिं
 क्षिण्वति अरयति इति क्षितिक्षितः तेषां राज्ञां 'नृपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः ।
 शेषे पक्षा । मुसभिव प्रधानत्वात् मुख्यः 'शासादिभ्यो यः' इतीवार्थे यप्रत्ययः ।
 तस्मिन् प्रकृतस्य उपक्रांतस्य मत्स्यस्य सन्नविशेषस्य कोटिं उत्कर्षः 'अत्युत्कर्षो-
 श्रयः कोटयः' इत्यमरः । अवसानमित्यर्थः । वीतानि विघ्नानि यस्मात् तत्
 वीतविग्रं इण्पाठ्यर्थविशेषणमिदम् । इणुपि प्राप्तवति सति । उपेत्यविशक्ति-
 मित्युक्तत्वात् 'उपेयिषाननाम्बाननूचानश्च' इति वसु प्रत्ययः । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ३४ ॥

जनेति । ततः जनकसमग्रसमाभ्यनंतरं ईषदूनः पुरहूतः पुरहूतकल्पः
 इन्द्रतुल्य इति यावत् 'ईषदसमाप्तो षत्वपूदेःपदेशीयरः' इति कल्पएत्यप्ययः ।
 समपाः संपूजाः शक्तयः प्रभाषोत्साहमंघ्रजाः शक्तयो यस्य । मुमंघ्रा एत-
 न्नामको मंघ्री सूतः सारथिः यस्य । मुमंघ्रः सूतः मंघ्री चेति रामावणे
 मसिद्धम् । एतादृशः जनानां लोकानां अधिनाथः अधिपतिः दशरथः अन्यत्
 रामरुक्मणयुग्मादन्यन् मुमयोः पुमयोः युग्मं भरतशत्रुघ्नौ इत्यर्थः । समाश्रय
 जनकस्य विदेहस्य राज्ञः पुरं पुरं प्रपेदे । सुतयुग्ममिति प्रधानत्वादुक्तं

क्षत्रस्य नक्षत्रमदोषदुष्टं वैवाहिकं चाहितशत्रुवीरः ।
पुरोहितेनाभिहितं निशम्य सप्ताद्यामास विधिं विधिज्ञः ॥ ३६ ॥
स्नातद्विज्जारूढमद्विषेन्द्रस्कन्धस्य कार्तस्वरकुम्भपङ्कजा ।
नृपस्य धिष्ण्ये प्रकृते समन्तादच्छेदवत्पापनतीर्यतोय ॥ ३७ ॥
रथ्योभयान्ताहितशातकुम्भकुम्भस्यपङ्केरुहगन्धविष्टे
तिरोदधाने गगनं भुगन्धौ कर्पूरकृष्णागरुसारधूपे ॥ ३८ ॥

वस्तुतस्तु चतुरस्रेत्येन सरुलोद्वाहिकोपयोगिताम्य्या न पोरजनसमूहेन च
नगरं प्रपेदे इति होयम् । अतएव जनाधिनाथः पुरोहितकल्पः समप्रशक्तिः
इत्यादिविशेषणानि स्वरसतः सगच्छते । रामायणे तथैवोक्तत्वाद्वाज्ञो विवा-
हस्य तथैवोचित्याच्च । वक्ष्यति च ' वृद्धेभ्यः शत्रुत्वस्य ' इत्यादि इति दिक् ।
अनुमासालकारः । उपेद्रवजावृत्तम् ॥ ३५ ॥

क्षत्रत्वेति । आहिनाः प्रापिताः शत्रुरूपा वीराः येन । शत्रुराज्यं गृहीत्वा
ते निजराज्यान् निःसारिता येनेत्यर्थः । न केवलं शत्रुनिवर्हणपूर्वकं साम्राज्य-
वृद्धिकायक एव किन्तु स्वधर्मज्ञानपूर्वकं तस्यानुष्ठानापीत्याह-विधिज्ञः विधिं
विधानं जानाति इति विधिज्ञः ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः उप-
पदसमाप्तः । अर्थात् जनकः पुरोहितेन शतानदेन ' पुरोधास्तु पुरोहितः '
इत्यमरः । अभिहितं उक्तं अदोषदुष्टं दोषैः दुःप्रचाग्यादेकविंशतिमहादोषैः
ज्योतिःशास्त्रोक्तैः दुष्टं न भवतीति अदोषदुष्टम् । वैवाहिकं विवाहं अर्हतीति
वैवाहिकं ' तवर्द्धति ' इति ढक् । नक्षत्रं कक्षं निशम्य क्षत्रस्य क्षत्रियस्य वैवाहिकं
विवाहयोग्यं विधिं इतिकर्तव्यत्वात् सप्ताद्यामास । वैवाहिकमिति नक्षत्रस्य
विधेः तत्रेण विशेषणम् । अनुमासालकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इत आरभ्य वैवाहिकमविधानकमेव कलकेनाह-स्नातोति । स्नाताः स्नातभि-
षेकाः ये द्विजाः ते आरुढाः अधिष्ठिताः ये मद्युक्ता द्विर्बद्धाः । शार्ङ्गपाधिवा-
दित्वात्मभ्यमपदलोपिसमाप्तः । तेषां स्तब्धेषु तिष्ठतीति स्वधरथाः । सुपीतिकः ।
एतादृशा ये कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः ' एकम कार्तस्वरं जायूपदम् '
इत्यमरः । तेषां पक्त्वा परपरया नृपस्य जनकस्य धिष्ण्ये स्थाने ' धिष्ण्य
स्थाने गृहे भेऽग्नौ ' इत्यमरः । समन्तान् छेदः विच्छेदः अस्ति अस्य तत्
छेदवत् तादृशं न भवति सत् अच्छेदवत् सर्वतो विद्यमानं पापनं पवित्रं
तीर्थतोयं तीर्थोदकं यस्मिन् एतादृशो सर्वतो उदकज्यामे इत्यर्थः । प्रकृते
सति विरचिते सति । सर्वेषां सन्तप्रत्ययानां पदानां ततानेति नवमश्लोकस्थ-
क्रियापदेन अन्वयः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

रथ्येति । उभो अंतो प्रतो उभयांतो रथ्यायाः प्रतोल्याः यो उभयांतो
तत्र आहिनाः ये शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भाः कलशाः । तपनीयं शातकुम्भं

चरत्सुबन्धानननिःसृतेषु नरेन्द्रसूनोर्जयघोषणेषु ।

प्रध्मातशङ्खध्वनिर्बृंहितेषु ध्वनत्सु तूर्येषु च मंगलाय ॥ ३९ ॥

लाजा जलं दर्भमिति प्रसक्तमाधिष्कृताग्नेदितशीघ्रनादे ।

आहूय सम्पादयतोऽपि भृत्यान् प्रत्युद्भजत्याकुलभृत्यवर्गे ॥ ४० ॥

ज्ञातुं मुहुर्यामघटीजलस्य वृत्तिं प्रयुक्ते नृपदासवृन्दे ।

धावत्युरोधातनिपातितार्धमार्गस्थलोकेऽपि गतागताभ्याम् ॥ ४१ ॥

इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति कुभस्थानि 'सुपीति कः' । यानि पकेरुहाणि कम-
लानि तेषां यो गन्धः सुगन्धः तेन विद्वे ताडिते मिश्रिते इति यावत् । सुप्तं गन्धः
आमोदः यस्य स सुगन्धिः तस्मिन् 'गधो गधक आमोदे' इति विश्वः ।
'गधस्येदुत्सृत्तिसुसुरभिभ्यः' इति समासातः इकारादेशः । कर्पूरः चंद्रनामा
रुष्णागरुस्तार्क्ष्यं तद्रूपो यो घृषः तस्मिन् गगनं आकाशं 'नर्मोत्तरिक्षं गगन-
इत्यमरः । तिरोधत्ते इति तिरोद्धानः तस्मिन् आच्छादयितरि सति । तिरोपूर्वका
दुधातेः शानच् । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

परस्त्विति । नराणां इद्रः अधिपतिः तस्य सूनुः श्रीरामचन्द्रः तस्य मंग-
लाय भद्राय 'भद्र' कल्याणं मंगलं शुभम्' इत्यमरः । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
जयस्य घोषणानि विशब्दनानि जयोस्तु इत्यादिशब्दोच्चारणानि तेषु यदिनां
स्तुतिपाठकानां 'यदिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । आननानि मुक्तानि
तेभ्यः निःसृतेषु बहिर्गतेषु सत्सु च प्रध्माताः फुल्लताः 'ध्माशब्दाधिसंघो-
गयोः' इत्यस्मात् कर्मणि कः । ये शस्ताः केचनः तेषां ध्वनिभिः शब्देः
बृंहितेषु वर्धितेषु । बृहस्पतिं बृद्धौ कर्मणि कः । तूर्येषु पादेषु ध्वनत्सु रणत्सु
सत्सु ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ३९ ॥

लाजा इति । संपादयन्ति निष्पादयन्ति इति संपादयन्तः तान् संपादयन्तः
अपि अर्थात् लाजाः जलं दर्भं इति कर्माणि गम्यन्ते । भृत्यान् कर्मकरान् ।
'भृत्योस्तज्ञायां' इति ऋषिः । आहूय लाजाः जलं दर्भं संपादयन्त इति संपा-
दनक्रियानिरूपितानि कर्माणीमानि तत्र 'न मासृणं हन्यात्' इतिषत्
दर्भमिति जात्येकवचननिर्देशः । प्रसक्तं क्रियाविशेषणमेतत् । सरागं इत्यर्थः ।
निरंतरमिति यावत् । आविष्कृतः प्रकटीकृतः आग्नेदितः द्विस्तिरुक्तः शीघ्र-
नादः त्वरितध्वनिर्धन एतादृशो आकुलः कापंसम्प्रातः यः भृत्यवर्गः तस्मिन्
उद्गमजति सति उद्गच्छति सतीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । ईदृशजावृत्तम् ॥ ४० ॥

ज्ञातुमिति । यामः ग्रहरः तत्संबन्धि घटी घटिकाख्यो पंचविशेषः स्पष्टः ।
तत्संबन्धि यज्जल उद्गम अधवा यामज्ञानार्थं घट्टीजलं तस्य वृत्तिं वर्तनं
ज्ञातुं अवर्तन्तु प्रयुक्ते निपुक्ते गत गमनं आगतं आगमनं साभ्यां हेतुभ्यां
उरसां पातः निपातः साहचर्यं यस्मिन् सङ्गोपातं तद्यथा स्वासथा निपातिताः

आसन्नभूतो महितो मुहूर्तः किं स्वीयते तावदिति प्रगल्भम् ।
 वृद्धेषु वंशद्वितयस्य धीरं ज्ञानाय सद्यस्त्वरयत्सु रामम् ॥ ४२ ॥
 उच्चैर्भृतान्यस्वरमुच्चरन्तु समं समाविष्टतमंगलेषु ।
 आपूरिताशेषककुम्भसुषेपु पटुप्रसक्तं पटहृष्यनेषु ॥ ४३ ॥
 चेन्नेत्रेण चेन्नग्रहणाधिकारे जने च तत्राहपयोगवन्ति ।
 दिदक्षुर्वृन्दानि निरस्यमाने मुक्तेन हुंकारयता नितान्तम् ॥ ४४ ॥

अर्धमार्गे निष्ठर्ताति अर्धमार्गस्थाः तादृशाः लोकाः येन एतादृशे तृपस्य राज्ञः
 ये दाताः भृत्याः तेषां वृद्धे समूहे अपि धावति सति । अपिः पूर्वोक्तकार्याणां
 समुच्चायकः । कियान् कालो जात इति ज्ञानार्थं स्थापितघटिकायत्रस्थजल-
 निरीक्षणार्थं सध्रमेण धावतां भृत्यानां मार्गस्थलोकानां च उगोघातपूर्वकं
 निपातो जात इति तात्पर्यम् । तेन स्वरातिशयो व्यज्यते । इन्द्रवज्रा-
 वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आसन्नेति । महितः पूजितः । मह पूजायां 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कः ।
 मुहूर्तः आसन्नभूतः समीपवर्तीत्यर्थः । किं स्वीयते तावत् तूष्णीं किं स्वीयते
 इत्यर्थः । तावदिति वाक्यालङ्कारः । इति प्रगल्भ प्रौढ यथा स्यात्तथा वंशयोः
 अन्ववाययोः द्वितय द्वय तस्य तत्सवयिनः वृद्धेषु, जनकदशरथकुलवृद्धेष्वि-
 त्यर्थः । धीरं माज्ञं 'धीरो मनीषी ज्ञाः माज्ञः' इत्यमरः । राम सद्यः
 सपदि 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । स्नानाय अभियेकाय त्वरयन्तु सन्तु ॥
 इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४२ ॥

उच्चैरिति । समाविष्टतानि प्रवट्टीकृतानि मंगलानि येः तादृशेषु आपूरि-
 तानि अशेषाणां ककुभां दिशां मुस्तानि येः एतादृशेषु पटु मनोहरं प्रसक्तं
 सहस्रं यथा स्यात्तथा पटहानां आनक्तानां । 'आनक्तः पटहोऽस्त्री स्यात्' ।
 इत्यमरः । ध्वनाः शब्दाः । 'घञर्थे कविधानं' इति भावे कर्मत्ययः । तेषु समं
 युगपत् उच्चैर्भृतः स्वस्मिन् समिधितः अन्येषां वाद्यानां स्वरः ध्वनिः यस्मिन्
 कर्मणि यथा स्यात्तथा । उच्चरति उद्गच्छति इति उच्चरताः तेषु सन्तु । उपजा-
 तिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

चेन्नेत्रेणेति । चेन्नग्रहणे अधिकारो यस्य स चेन्नग्रहणाधिकारः चेन्नग्रहणनिमुक्त
 इत्यर्थः । एतादृशे जने हुंकारः अस्ति अस्मिन् सन् हुंकारवन् तेन 'तदस्यास्त्य-
 स्मिन्' इति मतुप् । मुक्तेन वज्रेण तत्र विवाहोपयोगिसामपीसघटने उपयोगः
 सामपीसघटनयोगः अस्ति येषां तानि उपयोगवन्ति तादृशानि न भवन्तीति अनु-
 पयोगवन्ति एतादृशानि द्रष्टुं भर्तान् विवाहकुतुर्क इच्छवः दिदक्षुः तेषां वृन्दानि
 चेन्नेत्रेण निरस्यते दूरीकरोति इति निरस्यमानः 'उपसर्गादस्यत्पृष्टोः' इति आत्म-
 नेपद् तस्मिन् सति । चकारः पूर्वोक्तकार्यसमुच्चयार्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

हुङ्कारमात्रप्रथितैरमर्पैस्तिर्यकराग्रस्य विकम्पितेन ।

निवारयन्तो मुखरं जनौघं माशाब्दिका वेश्मनि तत्र चेरुः ॥ ४५ ॥

शच्या विवाहस्य विधानमाद्यं नामान्तरेण प्रथितं विधिज्ञः ।

पर्यस्य चित्तानि तथा सुताया नृपस्य तत्रैव जनस्ततान ॥ ४६ ॥

केचिद्विधातुं विधिमुद्यतेभ्यः क्रियासु दक्षाः कुशलेतरेभ्यः ।

आच्छिद्य वैवाहिककर्मयोग्यवस्तूनि भृत्या विदधुर्विधानम् ॥ ४७ ॥

हुकारमिति । हुकारः हुकरणतदेव हुकारमात्र मयूरव्यसकादित्वात्समातः । तेन प्रथितैः वित्तैः । 'प्रतीतेप्रथितव्यावृत्त-^१ इत्याद्यमरः ॥ हुकार इत्यत्र वर्णा-
त्कारः । इत्युक्तेऽपि 'वषट्कार' इति निर्देशेन कश्चित् समुदायादपि वारप्र-
त्ययः । अमर्पैः क्रोधैः करणैः निवारणक्रियायां करणमिदम् । करस्य अम करग्रह
तस्य कराग्रस्य तिर्यक्वक्र यथास्यात्तथा विकम्पितेन विधूनेनेन करणेन । मुखं
लक्षणया मुखशब्दः अस्यास्तीति मुखरः 'रप्रकरणेसमुखकुजेभ्य उपसंख्यान'
इतिवार्तिकेन गत्वर्थीयो रप्रत्ययः । जनाना ओघ' समूहः त जनसमूहमित्यर्थः ।
निवारयति निषेधयति इति निवारयतः निषेधयत इत्यर्थः । मा शब्दं वार्ष्ट
इति च आह ते माशाब्दिकाः 'तदाहेति माशाब्दादिभ्य उपसंख्यान' इति
ठक् । तत्र तस्मिन् विशति यस्मिन् इति वेश्म 'विशू प्रवेशने अस्मात् बाहुकान्
अन्येष्वपि दृश्यते' इति अधिकरणे मनिन् । तस्मिन् चेरु' चरधातोर्लटि
एत्वाभ्यासलोपो । उपजातिपूतम् ॥ ४५ ॥

शच्या इति । तथा पूर्वोक्तविवाहांगवदित्यर्थः । विधिं विवाहविधिं जानानीति
विधिज्ञः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । एतादृशः जनः याज्ञिरलोः इत्यर्थः ।
अन्यन्नाम नामान्तरं तेन पूजन इति नाम्नेत्यर्थः । प्रथित मसिद्ध नृपस्य
जनकस्य सुताया, पुत्र्या, सीतायाः विवाहस्य आद्यं प्रथम शच्याः इद्राण्याः
विधानं पूजनरूप कर्मेत्यर्थः । तत्रैव शचीपूजनकर्मण्येव चित्तानि अतः कर-
णानि पर्यस्य निक्षिप्य ततान विस्तारयामास । वैश्यस्य माभूदिति चित्तैका-
र्येण याज्ञिकाः इद्राणीपूजन कार्यायभूवुः । इदं यागदानांगभूतम् । तथाहि
ततो दाता पात्ररभसिततदुलपुजे शचीमावाह्य षोडशोपचारे, पूजयेत् तां च
कन्यवै प्रार्थयेत्- 'देवैर्द्राणि नमस्तुभ्य देवैर्द्रामिषभामिनि ॥ विवाहं मायमारोग्य
पुत्रलाभं च देहि मे' इति । ततः पुरंध्रीभिर्निराजनादिमांगलिकं कार्यं
विश्राभ्य गंधतामूलादिना पूजिता आशीर्मिश्रान्येष्टपुरित्यादि । उपजाति-
पूतम् ॥ ४६ ॥

केचिदिति । केचित् क्रियासु विवाहोपयोगि क्रियासु दक्षाः कुशलाः भृत्याः
सेवकाः विधिं वैवाहिकसाधनविधिं विधानु कर्तुं उद्यतेभ्यः, प्रपूतेभ्य इत्यर्थः ।
कुशलेभ्यः निष्णानेभ्यः । इतरे अन्ये कुशलेतरे तेभ्यः । विवाहः प्रयोजनमस्ये-

स्नानस्य रत्नाभरणेन दीप्तमाकल्पमन्ते विधिवद्विधाय ।
ययौ वधूर्वेदविदा कृतार्थवेद्या उपान्तं विधुरा स्मरेण ॥ ४८ ॥
अथोपनिन्ये नयकोविदेन महेन्द्रसरयास्तनुजेन तन्वी ।
लज्जावधेया विधिवेतराभिर्विभूयिताऽसौ विभुनन्दनाय ॥ ४९ ॥
समाददे सम्मदभिन्नधैर्यः पाणि फणीन्द्राङ्गगुरुप्रकोष्ठः ।
तस्याः कुमारः सुकुमारसन्धिं वामेतरं वामविलोचनायाः ५० ॥

ति वैवाहिक 'प्रयोजन' इति टक् । वैवाहिक यत् कर्म तस्य योग्यानि
अर्हाणि यानि वस्तूनि तानि आच्छिद्य बलात्कारेण गृहीत्वा विधान अर्था-
द्वैवाहिक विदधुः चक्रुः । विपूर्वात् दधातेलिट् ॥ अनुप्रासालंकारः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

स्नानस्येति । स्मरेण मन्त्रेण विधुरा विकला विह्वलेति यावत् । 'वैकल्प्येऽपि
च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति मेदिनी । एतादृशी वधूः सीता 'वधूः स्त्री
शारिवोपधौ' । 'स्नुषा शठीनवोदासु' इति मेदिनी । स्नानस्य अभियेकस्य अंते
अवसाने रत्नानां आभरणे अलंकारः । जात्येकवचनं । तेन दीप्त उज्ज्वलित
आकल्पं वेवं 'आकल्पवेधो नेपथ्यं' इत्यमरः । विधिं अर्हं विधिवत् 'तदर्हं'
इति वतिः । यथायोग्यमित्यर्थः । विधाय कृत्वा वेदान् वेत्तीति वेदयित्
तेन 'सत्सुद्धि' इत्यादिना क्तिप् । अर्थात् पुरोहितेन कर्त्ता कृता अर्था
विवाहसामग्री यस्मिन् एतादृश वेद्याः परिष्कृतमूल्याः 'वेदिः परिष्कृताभूमिः'
इत्यमरः । उपांत समीपभाग ययौ आप । या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । लिट् ।
अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ वेद्युपांतप्राप्त्यनंतरं लज्जायाः ह्रियः विधेया वश्या । यद्यपि
'विधेयो विनयमाही' इति कोशे विधेयशब्दः वचनस्थितवाचकः तथापि वचन-
स्थितो हि परवशो भवति तत्सुल्यत्वात् लक्षणया विधेयशब्दः वश्यवाची गृह्यते ।
विधवाभ्यः विश्वस्ताभ्यः इतराः अन्याः सुवासिन्य इत्यर्थः । तामिः विभूयिता
अलंकृता तन्वी रुशांगीत्यर्थः । असौ सीता । नये नीतो कोविदः निपुणः 'सन्
सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः । महेन्द्रः मयवा तस्य सती प्रिया अहल्या ।
महेन्द्रेण हि अहल्या कपिरूपेण भुक्ता इति पुराणेषु ईडिमः । अतएव
'अहल्यायेजार' इति मुमृक्षयाह्वाने ईद्विशेषणम् । तस्याः तनुजेन पुत्रेण
शतानन्देनेत्यर्थः । विभोः दशरथस्य नन्दनः पुत्रः श्रीरामचन्द्रः तस्मै उपनिन्ये
समीपं प्रापिता । अनुप्रासालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

समादद इति । समन्वेन आनन्देन 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । मित्र नष्ट
धैर्यं यस्य एतादृशः कर्णार्द्रः शेषः तस्य अगं शरीरं भोग इत्यर्थः । गदत्
गुरुः प्रकीर्णो यस्य एतादृशः कुमारः रामः सुकुमारः मृदुलः सधिः यस्य एतादृशः

प्राज्यं ततः प्राज्ञतरेण हव्यमावर्जितं वर्जितदुष्कृतेन ।
 विधातृधात्रा विधियत्कृशानौ सदिन्धने शीलधनेन तेन ॥ ५१ ॥
 वेद्यामनंसीदनवद्यवृत्तिस्तन्वी ततो वेदविदा प्रयुक्ता ।
 प्रदक्षिणीकृत्य विवाहसाक्षीकृतं कृशाद्यं सह राघवेण ॥ ५२ ॥
 गण्डस्य चिम्बं कुहितुर्घटिष्या घर्माग्भसां चिन्दुरलञ्चकार ।
 चेतःस्थकन्दर्पकृशानुना वा तस्योष्मणा वा परमार्थघट्टेः ॥ ५३ ॥

यामे मनोहरे विलोचने नेत्रे यस्याः एतादृश्याः तरयाः वामात् सव्यात्
 'वाम शरीरं सव्यं स्यात्' इति कोशः । इतरः अन्यः त दक्षिणमित्यर्थः ।
 पाणि हस्त समाददे जमाह । अनुप्रासात्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५० ॥

प्राज्यमिति । ततः पाणिग्रहणानन्तरं अतिशयेन प्राज्ञः प्राज्ञतरः 'द्विवचन-
 विभक्त्योपपदेतरधीपसुनी' इत्यनेन तरपुत्रत्ययः । तेन 'धीरो मनीषी ज्ञः
 प्राज्ञः' इत्यमरः । तेन वर्जितं त्यक्तं दुष्कृतं पापं येन 'अहोदुरितदुष्कृतं'
 इत्यमरः । विधाता मल्लदेवः 'विधाता विन्यसृद्धिविधिः' इत्यमरः । स इव
 धाम यस्य तेन शीलधनेन शीलं सद्गुणं 'शीलं स्वभावे सुदृढं' इत्यमरः । तदेव
 धनं यस्य तेन । तेन रामचन्द्रेण सदिधने सति उत्तमानि इधनानि कामानि
 यस्मिन् एतादृशे कृशानौ अग्नौ 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । विधि विवा-
 हविधि अर्हं विधियत् 'तदर्थं' इति वतिप्रत्ययः । प्राज्यं प्रभूतं 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं'
 इत्यमरः । हव्य इविर्द्रव्यं आवर्जितं प्रक्षिप्तं दुतमिति यावत् । अनुप्रासात्कारः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ५१ ॥

वेद्यामिति । ततः आज्यादिद्विवर्जितानन्तरं अनयया निर्दोषा वृत्तिः पतनं
 यस्याः 'कुपूयकुत्सितावयः' इत्यमरः । वेदान् ऋगादिवेदान् वेत्तीति वेदविद् ।
 'सन्सूद्विष' इत्यादिना क्रिप् । तेन शतानदेन प्रयुक्ता मेरिता तन्वी 'पोतो गुण-
 वचनात्' इति ङीप् । कृशांगपटिः सीनेत्यर्थः । वेदां परिष्कृतभूमौ 'वेदिः
 परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । विवाहसाक्षीकृतं साक्षाद्दृष्टा साक्षी 'साक्षाद्दृष्टि-
 सज्ञाय' इति इनिः । स इव कृतः साक्षीकृतः विवाहस्य उपधामस्य साक्षीकृतं
 साक्षिषत् द्रष्टारमित्यर्थः । कृशानुं अग्निं 'कृशानुः पावकोनलः' इत्यमरः । रघोः
 गोत्रापत्यं पुमान् राघवः 'तस्यापत्यं' इत्यण् । तेन रामचन्द्रेण सह प्रदक्षिणी-
 कृत्य अनसीदन् गणतवती । 'नम् महत्त्वे शब्दे च' इत्यस्मान् लुङि 'यमरनेतीट्
 सकौ' । अनुप्रासात्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

गण्डस्येति । चेतसि अतःहरणे निष्ठतीति चेतस्यः 'सुरीनिवः' यः कदप्यं
 मदनः स एव कृशानुः तद्गृहाहकत्वात् । तेन वा तस्य पुरोवर्तिनः परमः बाल्यवः
 यो बद्धिः अग्निः तस्य कृष्मणा वा । द्वौ वाराधौ विकल्पाभौ 'वा स्याद्विक-
 लोपमयो' इति मेदिनी । जातमिति शेषः । अथवा इत्यर्थे मृतीये इमे तदे-

चकार चक्राङ्कतलेन पाणौ करेण भर्त्राऽभिनिपीड्यमाने ।
सीत्कारमाकुञ्चितदीर्घदृष्टिः स्पर्शेन बह्वेः किल नाम सीता ॥ ५४ ॥
व्यापारिता वाङ्मयपारगेण द्विजेन तेन द्विजराजवक्त्रा ।
वाला कृशानौ कृशगात्रयष्टिर्भावानभिज्ञाऽथ जुहाव लाजान् ॥ ५५ ॥
पत्युः करस्पर्शकृते कृशाङ्ग्या हर्षे सखीभिः प्रविभाव्यमाने ।
आचारधूमागमल-धजन्मान्यशूणि तत्संवृतये बभूवुः ॥ ५६ ॥

नुना यानि घर्मरूपाणि अभासि तेषां विदुः पृषतः धरित्र्याः पृथिव्याः
दुहितुः कन्यकायाः सीतायाः गडस्य कपोलस्य 'गडकपोलौ तत्परा हनुः'
इत्यमरः । विंश मडल 'विंश तु प्रतिविंबेऽपि मडले पुनपुस्तक' इति मेदिनी ।
अलचकार भूषयामास । रूपकालकारः । इद्रवभावृत्तम् ॥ ५३ ॥

चकारेति । सीता जानकी भर्त्रा रामचन्द्रेण वक्त्रा चक्रस्य सुदर्शनचक्रस्य
अंकः चिह्न सपर्येणजचिह्नमित्यर्थः । तले यस्य अथवा चक्रमेव अंकः
चिह्न तले यस्य एतादृशेन करेण हस्तेन पाणौ अर्थात्सीतायाः निपी-
ड्यमाने गृह्यमाणे इत्यर्थः । आकुञ्चिता दीपां विशाला दृष्टिर्षस्याः एतादृशी
सती बह्वेः अमेः स्पर्शेन किल स्पर्शेन वेत्यर्थः । किलेति सभावनायाम् ।
सीत्कार कामविकारजन्य शब्दविशेष चकार । नामेति सभावनायां 'नाम
प्राकाश्यसंभाव्य' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५४ ॥

व्यापारितेति । अथ पाणियहणानंतर वाङ्मयस्य वाग्जालस्य पारः अतः त
गच्छतीति वाङ्मयपारगः 'अतात्पते'त्यादिना गमेर्द्विप्रत्ययः । तेन सकलवेदशास्त्र-
पारगामिनेत्यर्थः । तेन पूर्वकेन द्विजेन शतानदाख्यब्राह्मणेन व्यापारिता
मेरिता द्विजराजः चन्द्रः तद्वत् वक्त्र आननं यस्याः 'द्विजराजः शशधरो न-
म्रचेशः' इत्यमरः । कृशा तनुः गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः यस्याः भावस्य रत्यादि-
भावस्य अनभिज्ञा रामाभिप्रायानभिज्ञा वा वाला सीता कृशानौ अमो लज्जान्
जुहाव हुतपती । हुधातोर्लिट् । उपमालकारः । उपजानिवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पत्युरिति । कृश अग यस्याः सा कृशाङ्गी 'अगगात्रकटेभ्यः' इति ङीप् ।
तस्याः सीतायाः पत्युः श्रीरामस्य करस्य हस्तस्य । स्वरीः तेन कृते
उत्पादिते हर्षे आनन्दे सखीभिः आलिभिः 'आलिः सखी इयस्याय'
इत्यमरः । प्रविभाव्यतेऽती प्रविभाव्यमन् । प्रविपूर्वकात् बूधातोर्णिजतान
कर्मणि लृशानजादेशश्च तस्मिन् । आनदाख्यादिभिः तत्पर्यमाजे सतीत्यर्थः ।
आचारस्य सदाचारस्य विवाहस्यैव रूपमाचारस्येत्यर्थः । तत्तदधी यो धूमः तस्य

कृत्वा नमस्यामनुपूर्वमुको भर्तुर्मुचो विप्रवरेण रामः ।
 समेतजानिर्जनकस्य राज्ञो वन्दिस्तु तस्याङ्घ्रियुगं ववन्दे ॥ ५७ ॥
 पश्यन् सुतं पाशभृतो दधानं गङ्गाकरासक्तकरस्य कान्तिम् ।
 तस्थौ नृपः स्तब्धविशालदृष्टिरश्रुस्त्रवक्षालितपक्षरेखः ॥ ५८ ॥
 रत्नासनस्थामथ पौरमुख्या बाष्पप्रकाशप्रणयाः प्रणेमुः ।
 भर्तुः सुतामेत्य वरं च तस्याः कक्षान्तरे दत्तसितातपत्रम् ॥ ५९ ॥

आगमः प्राप्तिः तेन लब्धं प्राप्त जन्म उत्पत्तिर्येषां एतादृशानि अधुनि नेत्रो-
 दकानि तस्य हर्षज्ञानस्य सवृत्तिः आच्छादन तस्यै चभूवुः । यद्यपि भूधातुः
 सत्तार्थकः तथापि प्रकरणादत्र प्रभवनार्थको गृह्यते । प्रियकरस्पर्शजन्यान-
 दाधुनि धूमजन्याश्रुभिः अन्यथाकृतानीत्यर्थः ॥ इद्वज्जावृत्तम् ॥ ५६ ॥

कृत्वेति । विप्राणां वरः श्रेष्ठः तेन शतानदेन पूर्वस्य कार्यस्य पश्चात् इति
 अनुपूर्वं 'अव्यय विभक्ती' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पूर्वस्य लाज-
 होमस्य पश्चादित्यर्थः । उक्तः भाषितः रामः समेता जाया यस्य स तथा
 'जायाया निङ्' इति समासात्तो निडादेशः । समेतजानिः सन् स्त्रीयुक्तः सन्नि-
 त्यर्थः । भुवः पृथिव्याः भर्तुः दशरथस्य नमस्यां नमस्कार कृत्वा जनकरस्य
 एतत्सङ्गाकस्य राज्ञः अङ्घ्रियुगं चरणयुगुलं ववन्दे यदिस्तु स्तुतिपाठस्तु तस्य
 रामस्य अङ्घ्रियुगं ववन्दे ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

पश्यन्निति । गगायाः भागीरथ्याः करे हस्ते आसक्तः सलमः करो यस्य तस्य
 गगावर हस्ते विधाणस्येत्यर्थः । पाशान् विभर्तीति पाशभृत् वरुणः तस्य कान्ति
 शोभां दधानम् दधातेः शानच् । सून पुत्रं रामचन्द्रं पश्यति अवलोकयतीति पश्यन्
 अश्रूणां स्रवः प्रस्रवः । 'ऋदोरप्' इत्यप् । तेन क्षालिता धौता पक्ष्मणां अक्षि-
 लोभ्रां रेसापकिः यस्य एतादृशः नृपः दशरथः स्तब्धा निश्चला विभात्या
 विस्तीर्णा दृष्टिर्गस्य एतादृशः सन् तस्थौ । वरुणसमानं पुत्रं जायासमेतं विलोक्य
 आनन्दस्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ इद्वज्जावृत्तम् ॥ ५८ ॥

रत्नासनस्थामिति । अथ रामरतुं दशरथादिनमनानतरं पौराः पुरपासि
 लोकाः भुग्व्याः प्रमुखाः येषाम् । पौरप्रमुक्तसर्वजना इत्यर्थः । कक्षा गृहस्य
 प्रकोष्ठः 'कक्षाप्रकोष्ठे इत्यादि' इत्यमरः । अन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधि-
 परिधानातिभिरेतदाद्वयं ॥ छिद्रागर्भेति वृत्तमर्थेऽन्तरात्मनि च' इत्यमरः ।

नीत्वा विवाहोत्सवसम्भृतेन सुप्तेन राम कतिचिद्दिनानि ।
तत कदाचित्समयावबोधदत्तेन विद्धो हृदि मन्मथेन ॥ ६० ॥
गोरीमिधाचारगुणेन गुर्वी करे गृहीत्वा करभोपमोरुम् ।
सत्तल्पभूभागमनत्पशोभ भवप्रभावो भवन विवेश ॥ ६१ ॥

एत्थं प्राप्य बाष्पण अश्रुणा प्रफाश प्रसिद्ध प्रकाशोऽतिप्रसिद्धोऽप्य' इत्यमर ।
प्रणय प्रेमा येषां एतादृशा सत रत्नाना आसनपीठ सिंहासनमित्यर्थ । तत्र
तिष्ठति इति तथा तां भनु पालकस्य जनकस्त्वय्यय । मुतां वर्यां सीतां दत्त
अर्पित सित शुभ्र आतपत्र छत्र यस्मिन् धृतशस्त्रउग्रमित्यर्थ । एतादृश तस्या
सीताया वर च राममद्र च इत्यर्थ । प्रणेमु नमश्चकुरित्यर्थ । इद्वचना
वृत्तम् ॥ ५९ ॥

गीत्वेति । राम विवाहरय उत्सव मह मह उद्भव उत्सव' इत्यमर । तेन
स्रमृत पूष तेन सुप्तेन आनदेन कतिचित् कतिपयानि असाकल्प्ये तु चिञ्चन
इत्यमर । दिनानि दिवसानि नीत्वा ता कतिचिद्दिनयापनानन्तरं समयस्य
तारण्यसमयस्य निजबाणप्रहारयोग्यकालस्य वा अवबोध ज्ञान तेन दृप्त
गवित तेन अनेककायासाकल्येपि त त नर तस्या तस्या अवस्थायां निजबा
णेन विष्णाम्येव इति । अहो मे दक्षता इति गर्वितेनेत्यर्थ । मन्मथेन मद्नेन हृदि
विद्ध ताडित अभूत इत्यप्याहार । एव च दिनानि नीत्वा मन्मथताडितोऽ
भूत इति समानवर्तृत्वत्वेन त्वामन्मथयोपपत्ति । अनुभासालङ्कार । उपजा
तिवृत्तम् ॥ ६० ॥

मदनवेधजनितकायमाह-गोरीमिति । भव शिव तद्वत् प्रभावो यस्य
एतादृश राम इत्यर्थ । आचारगुणेन सदाचारगुणेन गुर्वी श्रेष्ठा सदाचार
दक्षामित्यर्थ । करभ करस्य बहिर्भाग स उपमा यथास्त्रो करभोपमौ तौ
ऊरु यस्या सा करभोपमोरु । करभवत मृदुलोरित्यर्थ । ताम् । अत्र करभोप
मोरु इत्येव पाठ न तु दीर्घ उपमानवाचिपूर्वपदवाभावेन ऊह प्रामेर
भावान् । एतादृशीं सीतां गोरीमिव पार्वतीमिव अतएव रामस्य भवप्रभव
इति विशेषण साधकम् । करे हस्ते गृहीत्वा अनल्पा महती शोभा यस्य तदनल्प
शोभ अनङ्गचित्रपदार्थे रजितमित्यर्थ । तल्प शय्या तेन सहित सतल्प
एतादृश भूभाग यस्य एतादृश भवन विवेश । अनुभासालङ्कार । उपजा
तिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

भुवि विरचितमग्रे तल्पमालोक्ष्य भीतिं
स्पृशति मनसि बालां साक्षुपातस्थितां ताम् ।

नृपतिभवनरत्नस्तम्भमालिङ्ग्य दोर्भ्यां
रघुपतिरूपगुह्यं प्रापयद्भूमिशय्याम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीकुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
सीताविवाहवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भुवीति । रघूणां रघ्वपत्यानां पतिः रघुशब्दस्य रघ्वपत्ये लक्षणा । राम-
चन्द्रः अग्रे अग्रभागे भुवि भूम्यां विरचितं कृतं स्थापितमित्यर्थः । तल्पं शय्या
'तल्पं शय्यादृशेषु' इत्यमरः । आलोक्ष्य मनसि अतःकरणे भीतिं भय
स्पृशति सति इत्यर्थः । नृपतेः जनकस्य भवनं गृहं तत्सदृशी यो रत्नस्तम्भः
त आलिङ्ग्य अवष्टभ्येत्यर्थः । अश्रूणां पातः पतनं तेन सहितं अश्रुपातं
यथास्यात्तथा स्थितां 'सुप्नुषेति' समासः । तां बालां सीतां दोर्भ्यां मुखाभ्यां
'भुजबाहू मवेष्टो दोः' इत्यमरः । उपगुह्य आलिङ्ग्य भूमिशय्यां पूर्वोक्तां प्रापयत् ।
इति यथामिति अयमर्थः कवेस्तु हृदयं ईश्वरः कविर्वा वेदः ॥ मालिनी-
वृत्तम् । 'ननमयपयुतेय मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदव्यलंकृत-

पण्डितपकांडशीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्गोपालाचार्यतेवासिना

निगुडकरोपाभिधेन बासुदेवतनूजेन नारायणशर्मणा विर-

चितायः महोत्साहारूपजानकीहरणकाव्यटीकायां

सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ श्रीरघुनारपणभरतु ॥

अष्टमः सर्गः ।

आचरन्नथ स योपितो हृत् सा च वामचरिताऽतुरागिणः ।
अप्यनीक्षितविधानचेष्टितौ तेनतुः सपदि सम्मदं मिथः ॥ १ ॥
कामिना समुपगृह्य बालिका सप्रयत्नमुपवेशिताऽप्यसौ ।
वाञ्छति स्म समुदेतुमद्भुतः साध्यसेन चपला मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीराधारुण्याय नमः ॥ अथ कविः 'उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोन्मदेः'
इत्यायुक्तमहाकाव्यलक्षणाज्ञातत्वात् वर्णनीयत्वेन प्राप्त श्रीसीतागमचन्द्रयोः
शृंगार विषयं चितुः पूर्वसर्गानि तयोः शय्यागृहप्रवेशं वर्णयित्वा तदुत्तरकालिन-
क्रीडा वर्णयितुमाह—

आचरन्निति । अथ भूमिशय्याभाषणानन्तरं योपितः स्त्रियाः सीताया
इत्यर्थः । हृत् बलात्कार 'प्रसभं तु बलात्कारो हृत्' इत्यमरः । आचरन्
कुर्वन् इत्यर्थः । आङ्गपूर्वाच्चरतेः शतृप्रत्ययः । सः रामचंद्रः अनुरागः रतिः
सोऽस्यास्तीति अनुरागी 'अत इनिटनो' इति इनिप्रत्ययः । तस्य अर्धाङ्ग-
मस्य वाम प्रतीप प्रतिहूलमिति यावत् । 'वामौ बलुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः ।
चरित आचरण यस्याः एतादृशी मा च सीता च अनीक्षित अनभीष्टं
व्यद्विधान तद्विषय चेष्टित ययोः एतादृशावपि मिथः परस्परं 'मिथोऽन्योन्य
रहस्यपि' इत्यमरः । सपदि सयः समग्र प्रमोद 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः ॥
तेनतुः विस्तारयाचरतुः । तनु विस्तारे लिट् एवाभ्यासलोपो । रामस्य हठा-
त्कारः सीतायाः अतरर्भाक्षितोऽपि बहिरनर्भाक्षितत्वप्रदर्शनचेष्टया उभयोः
रसातिशयपोषकोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सीतारामचन्द्रयोः समोगशृंगारो
वर्ण्यते । तल्लक्षणं तु 'दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवन्ते विलासिनौ ॥ यत्रानुरक्ता-
न्योन्य समोगोऽपमुदाहृतः' इति । तत्र सीतारामौ परस्परं आलपन-
विभावौ । तदुक्तं 'आलपनो नायकादित्तमालम्ब्य रसोद्गमान्' इति । अत्र
आदिपदेन नायिका प्रकृते श्रीरामचन्द्रः धीरोदात्तो नायकः तदुक्तं 'अविक-
ल्बनक्षमावानतिगभीरो महासत्त्वः ॥ स्येयान्निगूढभावो धीरोदात्तो रदधनः
कथितः' इति । तथा नायिका सीताऽपि 'नायकसामान्यगुणेष्वन्ये यथासम-
वैयुक्ता' । तत्र त्रिविधनायिकामध्ये इयं स्वीया । तदुक्तं 'विनयार्जवादि-
युक्ता गृहकर्मपरा पनिप्रता स्वीया' इत्यादि विशेषो विस्तरमभियान लिख्यते
इति दिक् । अस्मिन्सर्गे द्विनवतिश्लोकेष्वप्येतं रथोद्गतावृत्तानि तल्लक्षणं तु
'रान्नराविह रथोद्गता लग्ना' इति ॥ १ ॥

कामिनेति । अतिशयितः कामः अस्यास्तीति कामी तेन । मत्वर्थे 'अन
इनिटनो' इति इनिः । यत्पत्नेन प्रयासेन सहित सप्रयत्नं यथा स्वासथा भु-
-

राघवेण परिरभ्य पृष्ठतः सस्पृहं निगदिते मनोरथे ।
 व्रीडयाऽवनतवक्रपङ्कजा धीरमस्मयत चारुहासिनी ॥ ३ ॥
 अंगुलीषु परिगृह्य राघवे वेधयत्युरसि रागिभिर्नखैः ।
 सस्मितं विचलितांगुलिर्बलादात्मनः करमुदास मानिनी ॥ ४ ॥
 किं नु वक्ति कुपितेति चेदितुं कामिना निधुवने सविग्रहम् ।
 याचितैनमभिकोपजिह्वितप्रेरितेक्षणकटु व्यलोकयत् ॥ ५ ॥

पृष्ठस्य सम्यगालिग्य उपवेशितापि । अकमित्यर्थाहंभ्यते । साध्यसेन भीत्या
 'भीतिर्भीः साध्यस्त भय' इत्यमरः । चपला चचला जसौ चालिका संतत्यर्थः ।
 अकान् इति अकतः उत्सगान् मुहुर्मुहुः पुनः पुनरित्यर्थः । समुदत्तु अग्यत्र गतु-
 मित्यर्थः । वाच्छतिम्म इच्छतिम्म 'लट्स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ २ ॥

राघवेणेति । रघोः गोत्रापत्य राघवः श्रीरामचन्द्रः तेन । पृष्ठतः पृष्ठभाग-
 मित्यर्थः । सार्वविभक्तिवृत्तसिः । परिरभ्य आलिग्य स्पृहया इच्छया सहित
 सस्पृह यथा स्यात्तथा मनोरथे सभोगेच्छारूपेऽभिलाषे निगदिते कविते सति
 व्रीडया लज्जया अवनत अवाकूकन वक्रपङ्कजं मुक्तकमल यथा एतादृशी चारुः
 मनोहरो यो हासः हास्य सोऽस्ति अस्याः सा चारुहासिनी, सीतेति यावन् ।
 चारुहासिनीत्यत्र कर्मधारयादापि इतिप्रत्ययः । 'असुञ्चतः' इति भाष्यप्रयो-
 गेण 'न कर्मधारयात्' इत्यस्य अनित्यत्वात्कृतः । धीर गभीर यथा स्यात्तथा
 अस्मयत ईगद्वसितवती । स्मे ईपद्वासने लब्ध् ॥ ३ ॥

अंगुलीष्विति । राघवे रामे अंगुलीषु करशास्त्रासु परिगृह्य धृत्वा रागः
 रक्तिमा अस्ति येषां तानि रागोणि तैः नखैः नखरैः उरसि वक्षस्थले वेधयति
 सति विदारयति सतीत्यर्थः । स्मितेन हासेन सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा
 विचलिताः पृथक्कृताः अंगुलयः करशास्त्राः यथा एतादृशी मानिनी कान्ता
 सीतेत्यर्थः । 'प्रमदा मानिनी कान्ता' इत्यमरः । बलान् इडात्कारेण आत्मनः स्वस्य
 कर हस्त उदास उचिस्तेषु । उत्पूवंकात् 'असु क्षेपणे' इत्यरमाहिट् ॥ ४ ॥

किं निति । कथिता अर्थात् सीता किं नु वक्ति किं वक्ष्यति । नु वितर्के । बन्धनाद-
 सामीप्ये लट् । इति चेदितुं ज्ञातुं कामिना कामाविशिष्टेन श्रीगमेण कत्रां विशेषेण
 यहः यहणं 'यहृदृतिभिगमश्च' इत्यप् । तेन सहितं सविग्रह यथा स्यात्तथा
 निधुवने रते 'मेधुन निधुवनं रत्नं' इत्यमरः । याचिता आलिग्यनादिना तां
 धृत्वा रते प्रापितेत्यर्थः । सीतेति प्रहरणालङ्घ्यम् । अभितः कान्तेन जिह्वितं
 कुण्डिल एतादृशं वेरिम-पदीक्षण अवलोकनं तेन कटु गीर्णं यथा स्यात्तथा
 एनं रामं व्यलोकयत् ऐसत ॥ ५ ॥

पुष्पकेतुद्वयैर्बन्धनं तस्य भावमवगम्य निर्गमैः ।

साऽवकाशमप्य कुर्वतीः सखीः संश्लोच वसनान्तसङ्गिनीः ॥ ६ ॥

इच्छति स्म विरहं न कामिनी सङ्गमं न भृशमाकुलीकृता ।

विप्रयोगसमये मनोभ्रुवा लज्जया नृपसूतस्य सन्निधौ ॥ ७ ॥

तस्य हस्तमबला व्यपोहितुं मेखलागुणसमीपसङ्गितम् ।

मन्दशक्तिररतिं न्यवेदयन्नीलनेत्रगलितेन वारिणा ॥ ८ ॥

तत्र राजदुहितुर्वलात्किपामाचरत्युदितलोचनाम्भसः ।

आगमिष्यदनुचिन्त्य खण्डनं भीतवदृशमकम्पताधरः ॥ ९ ॥

पुष्पकेत्विति । अथ रामयाचनानतरं पुष्पाणि केतुष्वंजो यस्य स पुष्प-
केतुः मदनः । 'प्रयुम्नः श्रीनदनश्च कर्षः पुष्पकेतनः' इति हेमः । तेन हन
अपहृत धैर्यमेव बधन यस्य एतादृशं तस्य रामस्य भाव अभिप्राय रतिचि-
कीर्षाहपमित्यर्थः । अवगम्य ज्ञात्वा । निर्गमैः बहिर्गमनैः । गम् धातोः
'गह्वृद्वनिश्चिगमश्च' इति भावे अप् । अवकाशः चारितार्थ्यं तेन सहित
सावकाश सफलमित्यर्थः । भावस्य विशेषणमेतन् । अथवा अवकाश व्यव-
धानं कुर्वतीः वसन वस्त्र तस्य अत अचल तस्य सगः सयधः सः अग्नि
यासा ताः गृहीतवसाचला इत्यर्थः । एतादृशीः सखीः सा सीता मश्लोच ॥ ६ ॥

इच्छतीति । कामः अस्या अस्तीति कामिनी । 'कन्नेभ्यो डीप्' इति डीप् । नृ-
पस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः रामः तस्य सन्निधौ मन्त्रिकर्षं लज्जया ग्रपया 'मदाक्ष
ह्रीस्वपा मडा लज्जा' इत्यमरः । मगमं सम्भोगमित्यर्थः । न इच्छतिस्म न
काक्षतिस्म । विप्रयोगस्य विप्रयोगस्य समयः काल तस्मिन् । अत्र वियोगो
नृपसूतस्येति अर्थाहभ्यते । मनसि भवतीति मनोभूः । 'किप् च' इति
किप् । मदनः तेन भृश अत्यत आकुलीकृता विह्वलीकृता सती विरह वियोग
न इच्छतिस्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्येति । अबला सीता मेखलायाः कांच्याः । 'स्त्रीकट्यां मेखला काची'
इत्यमरः । यो गुणः तनुः तस्य समीपः समीपभागः तस्य सगः सयधः सः
अस्यास्तीति त, नीलीमोचनार्थं मेखलागुणसमीपमाप्तमित्यर्थः । तस्य रामस्य
हस्तं कर व्यपोहितुं दूरीकर्तुं मदा शक्तिः मामर्थ्यं यस्याः तादृशी सती नीले
नीलवर्णे ये नेत्रे नयने ताभ्यां गलितेन अधःप्रसृतो वारिणा उद्वेन, अधु-
ष्णेनि यावत् । रतिः रागः नदिरुद्धा अरतिः द्वेष इत्यर्थः । 'रतिः स्त्रीस्मरदारेषु
रागे मुरतगुह्ययो' इति मेदिनी । तां न्यवेदयन् कथितवती 'निपूर्वादिद्वि-
ज्ञाने' इत्यस्माज्जिज्ञासा ॥ ८ ॥

तत्रेति । तस्मिन्निति तत्र रामचन्द्रे इत्यर्थः । उदित उत्पन्नं लोचनयोः
नेत्रयोः अंभः उदक यस्याः भीतत्वात् इत्यर्थः । राजा जनकः तस्य दुहि-
ता कन्या सीता तस्याः बलात्किपां हतमित्यर्थः । 'प्रसमं तु बलात्कारो ह्यः'

न स्पृशामि रशनागुणं पुनर्निर्दयं भुजयुगेन पीडितः ।

इत्युवाच नृपसूनुरर्धिनी सा ततान परिरन्ममस्फुटम् ॥ १० ॥

अन्तरीयहरणे कृतत्वरं राघवं तमपयान्तमङ्गना ।

तत्पटान्तपरिधानरक्षिता संसरोद्य परिरभ्य पृष्ठतः ॥ ११ ॥

अंशुकस्य निशि रक्षणाकुला हस्तयुग्मधृतनीविधन्धना ।

अप्रमादकृति विघ्नमन्तरा स्वापमाप शयने पराङ्मुखी ॥ १२ ॥

इत्यमरः । आपरतीति आचरन् तस्मिन्नाचरति कुर्वति सतीत्यर्थः । आगमिष्यति माप्स्यतीति आगमिष्यन् । 'लटः सद्वा' इति लटः शस्त्रादेशः । सङ्गं छेदने अनुचित्य विमृश्य अधरः अधरोष्ठः र्भूमेन चक्रितेन तुल्यः भीतवन् । 'तन् तुल्य' इति वतिः । भूशं अत्यन्तं अकपत अवेपत । यथा कश्चित् चोरादिभ्यः भाषिच्छेदनादिर्भाति स्मृत्वा कपते तद्दधरः चकपे इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९ ॥

नेति । नृपसूनुः श्रीरामः भुजयोः बाह्वोः युगं तेन । तव सीताया इति शेषः । निर्दय निष्कृप पीडितः आलिंगित इति यावत् । रशनायाः मेसलायाः गुणं पुनः न स्पृशामि इत्युवाच । त्वया अहं दृढं आलिंगितश्चेत् तव रशनागुणं पुनः न स्पृशामीत्युवाचेत्यर्थः । अर्थः रशनास्पर्शनाभावद्वयप्रयोजनं अस्ति अस्याः सा अर्धिनी । 'अर्धोभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । सा सीता । अस्फुट अस्पष्ट मन्दमित्यर्थः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुत्पणं' इत्यमरः । परिरभ आलिंगनं 'परिरभः परिलेपः' इत्यमरः । ततान वितस्तार । तनु विस्तारे लिट् ॥ १० ॥

अन्तरीयेति । प्रसन्न अगं शरीरं धरयाः सा अगना । 'अगात् कल्याणं' इति गणसूत्रेण मत्वर्थीयो नमत्ययः । अन्तरीयरस्य परिधानस्य 'अन्तरीयोप-संघानपरिधानान्यर्थाशुद्धे' इत्यमरः । हारणे अपहारे कृता त्वरा येन अपमानं दूरं गच्छतं न राघवं रामं पृष्ठतः परिरभ्य आलिंग्य तस्य रामस्य यः पङ्कजं तस्य अंतः अचलं तद्देव परिधानं परिधानीयवत् तेन रक्षिता कृती न संसरोद्य । निजपरिधानीयापरिहारिण राम तत्पृष्ठतो गत्वा तं परिरभ्य तत्पटवद्देवं परिधाय तं हरोपेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अशुक्लयेति । निशि रात्रौ अंशुकस्य वस्त्रस्य रक्षणे पालने आकुला व्यथा अतएव हस्तयुग्मेन भुजस्तेन धृतं अवष्टब्धं नीविधनं यथा एतादृशी गार्मि प्रमादकृतिः प्रमादकारणं परिमन् तन् अप्रमादकृति सावधानं यथा स्वातन्त्र्या पराङ्मुखं यथाः सा पराङ्मुखी 'दिङ्पूषंदात्' इति ङीप् । विघ्नं जगृन्निष्कारामहृत्कारकृत्स्नं जगतां विना 'जगतां तरेण शुद्धे' इति द्वितीया । शयने पर्यङ्के स्वापं आप माप ॥ १२ ॥

यद्रक्ष दृढवस्त्रबन्धनैः स्वापकालावगम्य भर्तारि ।
 तत्प्रमृष्टवति सङ्गतस्मृतिः सा करोद मुषितेय सस्वरम् ॥ १३ ॥
 यत्नगम्यमथ मैथिलीमुखं सोऽनुभूय नहि हृत्तिमाययौ ।
 आनतेन परिघट्य बोधितं राजहंस एव पद्मकुललम् ॥ १४ ॥
 प्रमेवेगदृढदंष्ट्रापीडितं यत्तदीयमधरोष्ठपल्लवम् ।
 तद्वयार्द्रहृदयः शनैः पिबन् स क्षणेन विनिनाय वेदनाम् ॥ १५ ॥
 ग्राहितं नृपतिशक्रसूनुना स्वाधरं विविधचाटुचेष्टितैः ।
 पानयार्जितमदन्तपीडितं भूय एव सृजति स्म मानिनी ॥ १६ ॥

यदिति । सा सीता दृढानि बानि वस्त्रबन्धानि यथ्यादीनि तैः यत्, अत-
 रीयाशुकमित्यर्थः । ररक्ष रक्षितवती । भर्तारि रामचद्रे स्वापस्य शयनस्य काल
 समय अवगम्य ज्ञात्वा तत् परिधानीयाशुक प्रमृष्टवति स्वर्षं कुर्वन्ति मोचनार्थं
 आलुष्टवति सतीत्यर्थः । सगता प्राप्ता स्मृतिः स्मरणं यस्याः सा, जागरिता
 सतीत्यर्थः । मुषितेव सस्वर स्वरेण महता ध्वनिना सहित यथा स्यात्तथा
 करोद । उपमालकारः ॥ १३ ॥

यत्नगम्यमिति । अथ वस्त्रमोचनप्रकारानन्तर राजहंसः मरालविशेषः आन-
 नेन चच्चा परिघट्य समर्थेत्यर्थः । बोधित विकसितं यस्य कुललः कालिका
 तमिव सः रामभद्रः यत्नेन प्रयत्नेन गम्यं प्राप्य मैथिल्याः सीतायाः मुखं वक्त्रं
 अनुभूय चुम्बनादिनाऽनुभूय नृषि अलमुद्रि नहि आययौ न प्राप ।
 उपमालकारः ॥ १४ ॥

प्रेमेति । सः रामचद्रः यत् प्रेम्णः वेगः तेन यत् दृढदशनं तेन पीडितं
 तस्याः इदं तदीय 'तदीयं च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति
 छ. । अधरोष्ठ एव पल्लवः कितल्य 'पुसिक्लृये च पल्लवः' इति व्यादिकोशात्
 नपुसकल्लिग्यपि । तत् अधरोष्ठपल्लवमित्यर्थः । दयया रूपया आर्द्रहृदयं अतः व-
 रण यस्य सः पीडामाभूत् इति दयान्वित इत्यर्थः । अतएव शनैः मंदमंदं पिबन्
 सन् क्षणेन क्षणमात्रेण आनदेन वा 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः'
 इत्यमरः । वेदनां दशनजन्यपीडां विनिनाय हरीचकार । रूपकालकारः ॥ १५ ॥

ग्राहितमिति । ग्राहिणी सीता नृपतिशक्रः नृपतीन्द्रः । इशरथ इत्यर्थः ।
 तस्य सन्तुः पुत्रः श्योरामचद्रः तेन । विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि चाटुनि
 मिथ्याश्रियमापणानि चेष्टितानि च तैः ग्राहितं स्वीकारितं स्वस्य रामस्य
 अधरं अधरोष्ठं दत्तैः दशनेः पीडितं न भवतीति अर्दन्तपीडितं पानेन माशनेन
 वर्जितं रहितं भूय एव पुनरपि सृजति स्म उत्सर्जनं । रामचाटुभाषणेन
 तदधरं गृहीत्वापि लज्जया दशनपीडनायस्त्वैव उत्सृष्टवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वं नितम्यमपवाहितांशुकं कामिनी रहसि पश्यति प्रिये ।
 प्रार्थनामपि विनैव पल्लवस्निग्धरागमधरं स्वयं ददौ ॥ १७ ॥
 सा मदेन मदनेन लज्जया साध्वसेन च विमिश्रचेष्टिता ।
 आययौ सपदि तादृशीं दशां या न यक्तुमपि शक्यविभ्रमा ॥ १८ ॥
 वर्जनाय सुरतस्य भामिनी चाञ्छति स्म पटुचाटुचेष्टितम् ।
 यत्तदेव समजायत स्वयं योषितो निधुवनस्य वृद्धये ॥ १९ ॥
 अश्रुणा सुरतस्नेहमात्मनः सम्मदं च पुलकेन कामिनी ।
 व्याजहार नतु लज्जया गिरा नव्यनृत्यकुशलेष भर्तारि ॥ २० ॥

स्वमिति । रहसि एकातरस्थले अपवाहित दूरीकृत अशुक वस्त्र यस्मात्
 एतादृश स्व आत्मीय नित्य कटिपश्चाद्भाग प्रिये रामचन्द्रे पश्यति सति अव-
 लोचयति सति । दृशेर्लट् शत्रादेशः । कामिनी सीता प्रार्थना विनैवापि रामचन्द्रक-
 तयाचनां विनाऽपीत्यर्थः । 'पृथविनानानाभिः' इति द्वितीया । पल्लवः किसलयः ।
 'पल्लवोऽस्त्री किसलयः' इत्यमरः । स इव स्निग्धः मधुरः रागः रक्तिमा यस्य
 एतादृश अधर अधरोष्ठ स्वय आत्मनेव ददौ । इदाञ्च दाने लिट् । रामः
 विवस्त्र निजनिजतव माद्राक्षीत् इति याचना विनापि निजाधर तस्मै
 दृदावित्यर्थः ॥ १७ ॥

सेति । सा सीता मदेन मयेन । 'चित्तोद्रेकः मयो मदः' इत्यमरः ।
 मदनेन कामेन लज्जया त्रपया च । च. समुच्चयार्थः । साध्वसेन भयेन ।
 'भीतिभीः साध्वस भय' इत्यमरः । विमिश्र अर्थात् पूर्वोक्तावस्थाभिरिति शेषः ।
 चेष्टित यस्याः सा एतादृशी सती या दशा यक्तुमपि भाषितुमपि शक्यः विभ्रमः
 विलासो यस्याः एतादृशी न भवति तादृशीं दशां अवस्थां सपदि सयः आययौ
 आजगाम ॥ १८ ॥

वर्जनायेति । भामः क्रोधः दीप्तिर्वा सोऽस्या अस्तीति भामिनी । 'भामः
 क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति मेदिनी । सुरतस्य निधुवनस्य वर्जनाय त्यागाय यत् पटु
 मुदरं चाटु मिथ्याप्रिय वाक्य चेष्टित च वाञ्छतिस्म इच्छतिस्म, प्रवर्तयामासे-
 त्यर्थः । तदेव चाटुभाषितादिकमेव स्वयं स्वतः योषितः सीतायाः निधुवनस्य
 रत्नस्य वृद्धये वर्जनाय समजायत समभवत् ॥ विषमालंकारः । 'अनिटस्याप्य
 वासिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

। अश्रुणेति । नष्टा नूतना मृत्वे कुशला सेव । सा यथा भावैरेव अभिश्रायं
 क्लापयति, ननु प्रत्यक्षं वदति तद्वदित्यर्थः । कामिनी सीता भर्तारि रामचन्द्र-
 विषये आत्मनः स्वस्याः, सीताया इत्यर्थः । सुरतस्य सेदः श्रमः ते अश्रुणा नेत्रो-
 दकेन व्याजहार कथयाम्यभूव । च पुलकेन रोमाचेन सम्मदं प्रमोदं व्याजहार
 कथयामास । लज्जया गिरा वाण्या करणभूतेन न तु व्याजहार । उपमा-
 लंकारः ॥ २० ॥

यद्यदास तरसाऽभियोजित योषितो रतिपु स्नेदघृत्तये ।
 तत्तदेव मृदु साधित पुनः कामिनाऽपनयति स्म तच्छ्रमम् ॥ २१ ॥
 केशपाशमथ यद्बुधता मैथिली निधुवनेन विश्लथम् ।
 बाहुमूलगतलोचने मिये लज्जयाऽवनमति स्म सस्मितम् ॥ २२ ॥
 इत्यनङ्गशिखिना हते हृदि क्षमाधिपस्य दुहितुर्निविष्टया ।
 लज्जया कतिपयेषु तानयं वासरेषु गलितेषु शिथिये ॥ २३ ॥
 शर्वरीषु विरलीकृतत्रया निद्रया किल हृता नृपात्मजा ।
 नीविबन्धनमतीत्य सस्थित हस्तमस्य न बलादपाहरत् ॥ २४ ॥

यदिति । कामिना श्रीरामेण रतिपु योषित सीतायाः तरसा वेगेन अभि-
 योजित स्नमित्यर्थः । यत् यत् वीप्साया द्विबन्धनम् । स्नेदस्य दुग्धस्य वृत्तिः
 वतन तस्य दुस्रोत्पादनायेत्यर्थः । आस धभूव । 'असूयतिदीप्तादानेषु' इत्यस्मा-
 द्छिदि रूपम् । तत्तदेव तत्तत्काममेव पुनः मृदु कोमल साधित कृत तस्याः
 सीताया श्रम स्नेद अपनयतिस्म दूरीचकार ॥ २१ ॥

केशपाशमिति । अथ पूर्वोक्तक्रीडानन्तरं निधुवनेन रतेन हेतुना विश्लथ,
 शिथिलमित्यर्थः । केशपाश केशसमूह 'पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापाथा' कच्चा
 त्वरे' इत्यमरः । यद्बु सयनु उद्यता प्रवृत्ता मैथिली जानकी 'मैथिली
 जानकी सीता' इति त्रिरुडिशेषः । मिये श्रीरामचन्द्रे बाह्वो मूले बाहुमूले तयोगते
 प्राप्ते लोचने नयने यस्य एतादृशे सति केशपाशबधनार्थं उपरि क्रियमाणयोः
 बाह्वोः । मूल मिये पश्यति सतीत्यर्थः । लज्जया त्रया स्थितेन ईपद्मासेन
 सहितं सस्मितं यथा स्यात्तथा अवनमतिस्म प्रह्वीबभूव ॥ २२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अनगो मदन तस्य शिखी बाण तेन हते
 विद्वे ह्माया पृथ्व्या अधिप जनक तस्य दुहितु कन्यकाया, सीताया
 इत्यर्थः । हृदि अतः करणे निविष्टया विद्यमानया लज्जया कन्या कतिपयेषु
 वासरेषु दिवसेषु गलितेषु गतेषु सत्तु इत्यर्थः । ननो रुशाया भाव तानव
 कारश्चित्यर्थः । शिथिये आथितम् । शिथ् धातो कमणि लिट् । कामबाणवेधेन
 उत्तरोत्तरं रामपरिचयेन च सीताद्वयस्थलज्जा मदीभूतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शर्वरीष्विनिविरलीकृता शिथिलीकृता त्रया लज्जा यथा शर्वरीषु रात्रिषु 'अथ
 शर्वरी ॥ निशा निशाधिनी रात्रिः' इत्यमरः । निद्रया स्वापेन । 'स्यान्निद्रा
 शयनं स्वापः' इत्यमरः । हृता किल व्याप्त्यर्थः । किलेति वाक्यालङ्कारः ।
 नृपस्य जनकस्य आत्मजा भीता नीचे परिधानीयवस्तुपथे. यद्बन्धनं तत्
 अनीत्य अतिक्रम्य सस्थित विद्यमान अस्य रामस्य हस्तं करं बलात् इडाङ्का-
 रेण न अपाहरत् न दूरीचकार । गलितप्रपातान् पूर्ववत् नीविषधननि-
 कटस्थितं हस्तं न दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

निद्रिता प्रतिभयं भयानकस्यप्रदर्शनकृतं प्रपद्य सा ।
 राघवं कुचघटायुरःस्थले सन्निधाय परिपश्यजे रुदम् ॥ २५ ॥
 ज्ञातमन्मथरसा मदातुरे कामिनी क्षिपति नीचिबन्धनम् ।
 सा जहार करयुग्ममंशुकादञ्जलिं किल भयेन कुर्वती ॥ २६ ॥
 सम्मताऽपि भुवनस्य मेघया राघवे निधुवनोपदेदिनि ।
 ध्याजहार गुणितस्य विस्मृतिं भूरिशस्तदुपेदशाघाञ्छया ॥ २७ ॥
 स्वेदविन्दुनिचिताप्रनासिका धृतहस्तलतिका सशीत्कृतिः ।
 सोढमन्मथरसा नृपात्मजा राघवस्य न बभूव नृत्तये ॥ २८ ॥

निद्रितेति । निद्रिता सुप्ता सा सीता भयानकस्य भयंकस्य स्वप्नस्य दर्शनं
 अवलोकनं तेन कृतं उत्पादितं प्रतिभयं भीतिजनकं चिन्तितं 'घोर भीमं
 भयानकम् ॥ भयंकरं प्रतिभयं' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य उरःस्थले कुचापेव घटौ
 यत्स्थौ तौ सति राघवं रामचंद्रं सन्निधाय संस्थाप्येत्यर्थः । रुदं अशिक्षितं यथा
 स्थातृत्वा परिपश्यजे आलिलिङ्गं 'उपसर्गात्तुनोति' इति पत्वम् ॥ २५ ॥

ज्ञातेति । ज्ञातः अवगतः मन्मथस्य रसः मदनस्य स्वादो यथा एतादृशी का-
 मिनी सा सीता मदेन आतुरे पिहले सकामे इत्यर्थः । श्रीरामचन्द्रे नीच्याः बधन-
 नेषः तत् क्षिपति दूरीकुर्वति सतीत्यर्थः । भयेन भीत्या अंजलिं सहनकरो करो-
 तीति कुर्वती रुधातोः शर्घतात् ङीप् । किल अशुकात् वसात् करयोः हस्तयोः
 युग्मं युगलं जहार दूरीचकार । नीवीरक्षणार्थं स्थापित करयुग्मं ज्ञातमदन-
 रसत्वात् अंजलीकरणनिमित्तेन दूरीचकारेत्यर्थः ॥ २६ ॥

संमतेति । राघवे रामे निधुवनस्य उपदेशः इतिकर्तव्यतोपदेशः सोऽस्या-
 स्तीति निधुवनोपदेशी तस्मिन् सति, निधुवने इतिकर्तव्यतामुपदिशति
 सतीत्यर्थः । मेघया धारणापत्वा मुद्रया 'धीर्धारणावती मेघा' इत्यमरः ।
 भुवनस्य विष्टपस्य 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । सम्मतापि मान्यापि ।
 सीता मेधावतीति लोकमान्याऽपीत्यर्थः । भूरिशः 'बह्वल्पर्याच्छस् कारकात्'
 इति शम् । बहुवारमित्यर्थः । गुणितस्य आवृतस्य अर्थात् रामोपदेशस्य तस्य
 रामस्य यः उपदेशः इतिकर्तव्योपदेशः तस्य वाञ्छया इच्छया विस्मृतिं विस्म-
 र्णं ध्याजहार उवाच । ध्याद्पूर्वान् रुधातोः लिट् । रामः निधुवनस्य इति-
 कर्तव्यतां उपदिशतु इतीच्छया पुनः पुनः उपदिष्टमापे विस्मृतमि-
 त्युवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वेदेति । स्वेदस्य पर्मस्य बिंदवः पूषतः तेः निचिता व्याप्ता अभ्रनासिका
 नासिकाप पत्त्याः । धूताकंपिता हस्त एव लतिका लता यस्याः सा । शीत्कृतिः
 शीत्कारः रत्नो शब्दविशेषः तेन सहिता सशीत्कृतिः । सोढः मन्मथस्य मदनस्य
 रसः स्वादो यथा । मदनरसाविष्टेत्यर्थः । एतादृशी नृपस्य जनकस्य आत्मजा
 सीता राघवस्य रामस्य नृत्तये अलंभादाय न बभूव । एतादृशी सीता विलोक्य
 रामः नृत्तिं नाययौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चोदयत्यवनिपालनन्दने शिक्षितुं युवतिरुत्पन्नैपुणम् ।

देहजन्मशरत्खण्डितस्रपासा ययौ रहसि कर्मकर्तृताम् ॥ २९ ॥

यज्ञगाद मदनने पीडिता तत्सदासरसमूचिवि प्रिये ।

सस्मितं पलितदेहशोभिनी तत्तदस्फुटमुवाच लज्जिता ॥ ३० ॥

रत्नतल्पनिकटस्थिते शुके सद्गतौ हृदि निधाय भाषितम् ।

निःसहास्मि विमृजेति जल्पति श्रीडिता परिजयान पञ्जरम् ॥ ३१ ॥

रामयक्रगलितैः धमाम्युभिदिछद्रितं कुचयुगस्प कुंकुमम् ॥

सा निरीक्ष्य हसिते सपीजने सम्मुखाद्वथपजगाम सस्मितम् ॥ ३२ ॥

चोदयतीति । अवनि पृथ्वीं पालयतीति पृथ्वीपालः दशरथः तस्य मदनः रामः तस्मिन् युवतीनां एव ययौ तस्य तेषु पुत्रं निपुणत्वं शिक्षितुं अभ्यर्त्तितुं चोदयति प्रेरयति सतीत्यर्थः । देहाच्छरीराज्जन्म यस्य स देहजन्मा मदनः तस्य शरः बाणः तेन खंडिता माशिता यथा लज्जा यस्याः एतादृशी सा रहसि एवांतराधत्ते कर्म च तत्कर्तुं च कर्मकर्तृ 'सामान्ये नपुंसकः' । तस्य मायः कर्मकर्तृता तां ययौ प्राप्ता । सीता रामोपदेशक्रमांवि मदनबाणपीडितत्वात् कर्त्री बभूव । यथा 'ओदन पचति' इत्यत्र ओदनः पचने कर्म तथापि सौर्यविशेषायां 'पच्यंत ओदनः स्वयमेव' इत्यत्र ओदनः कर्ता भवति । तथा युवतिरुत्पन्नैपुण्यशिक्षणप्रेरणकमांवि सा मदनबाणपीडितत्वात् रामप्रेरणं विनापि स्वयमेव युवतिरुत्पन्नैपुण्यं पचतिरुत्पद्ये ॥ २९ ॥

पदिनि । मदनं पापेन पीडिता । सीतेत्यप्याहालभ्यम् । यन् निपुण-संपत्तिं जगाद उवाच । प्रिये रामे हासश्च रसश्च हासरसौ ताभ्यां सहितं सहामरं तस्मिन् पूर्वमेवसाहितमित्यर्थः । तन् भाषणं कचिपि जवोचत् इति कथितान् तस्मिन् कचिपि सति । मूषानोल्लिखि यसौ सप्रसारणे हसम् । उक्तं सति सतीत्यर्थः । तस्मिन् हासेन सहितं तस्मिन् यथा स्वागताया । पलितः निर्वेषण इत्यर्थः । यो देहः तेन शोभने तच्छीला । 'मुण्यगतौ' इति नि-म्यन्तात् द्वौ । लज्जा गताया जगताः । तत्कटादिनात् इत्यम् । तत्तत् अनेनैव वक्तुमुचितं भाषणमित्यर्थः । अस्फुटं अस्पष्टं मद्मित्यर्थः । उवाच ॥ ३० ॥

रम्येति । रम्यानी होत्वादीनां सत्यं शय्या तस्य निकटः समीपभागे । 'स-मीपे निवृत्तामग्नमभिरुद्धमनीह्वयत्' इत्यमरः । तत्र स्थिते विद्यमाने शुके वीरे मृगलो रतिसमये नि-गहा सोऽनुमतमर्थो रतिधममिति शेषः । अस्मिन् विमृजं मुच मांमिदं भाष्यं यदे । इति एवं वक्तव्यं भाषितं भाषणम् । मनुष्ये भाषे वः । हृदि जलं वरुणं निधाय स्थापयित्वा जन्तुवीकि जन्तु तस्मिन् वदति सतीत्यर्थः । शुभं तस्य स्वभावः पादौ वक्ष्यं भूमीति सारमु-वाचयति । सीता सीता पञ्जरं परिजयान तावतामग्न ॥ ३१ ॥

रम्येति । रामाय वक्ष्यं मुच तस्माद्विद्वेः पवित्रैः धमेन रतिधमेन वदति अर्द्धे उद्वर्त्ति । मुण्युदेति रम्यानिः कर्तव्यमात्रव्यवृत्ता वा सत्यानिः । तेः

स्वानुवृत्तिविधिबन्ध्यमीर्ष्या चोदितोद्यत इवाथ लज्जितम् ।
 मैथिलस्य दुहितुर्मनोभवश्चेतसो निरवशेषमाक्षिपत् ॥ ३३ ॥
 दीर्घिकाजलतरङ्गनिर्धुतत्यक्तपुष्पमयमण्डनौ क्वचित् ।
 चाटुरम्यमितरेतराश्रयास्तेनतुः प्रमदकानने मृजाः ॥ ३४ ॥
 चाटुमात्रकरणप्रयोजनस्तुल्यरागमपि स न्यपातयत् ।
 योषितश्चरणपङ्कजद्वये याचकं तरुणपल्लवप्रभे ॥ ३५ ॥

छिद्रितं क्षालितमित्यर्थः । कुचयोः स्तनयोः युगस्य युगुलस्य कुकुम विलेपन-
 मित्यर्थः । निरीक्ष्य सखीजने आलिलोके हसित अस्यास्तीति हसितः तस्मिन्
 हसिते सतीत्यर्थः । इस्मातोर्भावकातादर्शआदित्वादचूप्रत्ययः । सा सीता
 स्मितेन हासेन सहित यथा स्यात्तथा समुत्तात् समुत्तदेशात् अर्थात्सखी-
 जनस्य । व्यपजगाम दूरंगतवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वानुवृत्तीति । अथ सीताव्यपगमानन्तर ईर्ष्या मदावेशेपि लज्जितं तिष्ठ-
 तीति ईर्ष्या नपुसक्तेनापि लज्जितेन पुलिगोऽप्यहं पराजित इतीर्ष्या वा ।
 पूर्व चोदितः मेरितः पश्चादुद्यतः चोदितोद्यतः 'पूर्वकालेकसर्व-' इत्यादिना
 समासः । तादृश इव मनोभवः मदनः मनासि भवो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा
 साधुः । स्वस्य मदनस्य वा अनुवृत्तिः वर्तनं तस्याः यो विधिः विधानं
 मदनसत्ताविधानमित्यर्थः । तेन बध्य प्रतिबध्यम् । मदनप्रचारे हि लज्जा
 प्रतिबद्धा भवति । अथवा स्वस्य मदनस्य अनुवृत्तिः अनुकूलवर्तनम् ।
 तादृशमदनसचारे हि स्त्रीणां यथेष्टं वर्तनं प्रसिद्धम् । तस्य यो विधिः करण
 तेन बध्य प्रतिबध्यम् । लज्जाप्रतिबधं विना मदनसचाराणुकूलं वर्तनं कदापि
 न भवतीति तात्पर्यम् । एतादृश लज्जित लज्जा 'नपुसके भावे क' इति भावे क-
 प्रत्ययः । मैथिलस्य जनकस्य दुहितुः कन्यायाः सीतायाः चेतसः अंतःकरणात्
 निर्गतः अवशेषो यस्मात्तन्निरवशेषं समूलं यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषण
 लज्जितविशेषण वा । आक्षिपत् दूरीचकार ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३३ ॥

दीर्घिकेति । प्रमदकानने प्रमदवने । अतः पुरोचितक्रीडाकानने इत्यर्थः ।
 'पुमानाग्रीव उच्चांन राज्ञः साधारणं वनम् ॥ स्यादेतदेव प्रमदवनमतः पुरो-
 चितम्' इत्यमरः । क्वचित् कुत्रचित् स्थले दीर्घिकायां वापीनां यज्जल
 इत्ये त्रगाः भगाः सैः निर्धुतानि कपितानि अतएव त्यक्तानि उम्मुष्टानि
 पुष्पमयानि मंडनानि भूषणानि याभ्यां एतादृशौ । जलक्रीडासमये त्रगाघातेन
 पुष्पालकरणानां अभ्यवस्थितत्वात् तानि याभ्यां त्यक्तानि इत्यर्थः । चाटु
 प्रेम्णा यन्मिथ्याकथनं, तेन रम्य मनोहर तथा स्यात्तथा इतरेतरं परस्पर
 आश्रयो यासां एतादृशाः मृजाः जलोक्षणादिक्रियाः तेनतुः विस्तार-
 इयामासतुः ॥ ३४ ॥

चाटुमात्रेति । चाटुमात्रस्य प्रेम्णा मिथ्याभाषणादिमात्रस्य यत्करणं
 सांप्रयोजनं कल यस्य एतादृशं, सः रामः तुल्यः तमः रागः रनिमा वर्य

अंग्रियुग्ममनुलिम्पतः स्वयं कुंकुमेन तरुणार्करोचिषा ।
आहरोह करयुग्ममस्य तदूरमेव परिवृद्धवेपथु ॥ ३६ ॥
मेखलामधिनिर्ममर्ष्यस्तत्र तत्र पुनरादधौ करम् ।
अत्र किञ्चिदनुपाश्रितं परं दुर्नहो ह्यमाणमेखलागुणः ॥ ३७ ॥
आचरन्नथ विलेपनक्रियां पाणिना पुलकितेन सस्पृहम् ।
सोऽस्पृशत्कुचयुगं पुनः पुनश्चन्दने सममपि स्थिते सति ॥ ३८ ॥

एतादृशं यावः अलङ्कृतः स एव यावत् तम् । 'यावादिभ्यः कन्' इति स्वार्थे
कन् । योषितः सीतायाः तरुणः कोमलः यः पल्लवः किसलयः तद्वत्प्रमा
तस्य एतादृशो चरणपङ्कजयोः चरणकमलयोः यद्वद्वयं द्वितयं न्यपातयेत्
लिपतिस्म । चरणयोर्वपल्लववत्स्वत आरक्तत्वेपि चाटुकारमयोजनत्वात्
यावत् लिपतिस्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अंग्रीति । तरुणः यः अर्कः नूतनोदयं प्रात इत्यर्थः । तद्वद्वोषिः कातिर्यस्य ।
'रोचिः शोचिरुमे क्लीबे' इत्यमरः । तेन कुंकुमेन काश्मीरजन्मना 'न
सियामथ कुंकुमम् ॥ काश्मीरजन्माऽमिश्रितः' इत्यमरः । स्वयं स्वतः अङ्गयोः ।
चरणयोः । सीताया इति शेषः । युगं युगुल अनुलिपतः विलेपनं
कुर्वतः रामस्य तत् प्रसिद्ध करयुग्मं हस्तयुग्मं परिवृद्धः वृद्धिगतः वेपथुः कपः
यस्य एतादृशं सन् अस्य सीताप्रियुग्मस्य दूरमेव आहरोह स्थितमित्यर्थः ।
कुंकुमेन सीताचरणयुगुलं लिपनो रामस्य करयुग्मं कामविकारोत्पन्नकंपेन
चरणयुगपर्यन्तं न प्राप किन्तु दूरमेवानिष्ठदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

मेखलामिति । नितम्बयोः इत्यधिनिर्मम विमर्षवर्धेऽप्यपीभावः । मेखला
कांची अपङ्गन् ददत् तत्र तत्र प्रत्येकस्मिन्नितम्बभागे इत्यर्थः । पुनः अमी-
र्यण करं इत्तं आदधौ रथापयामास व्यापारयामासेति यावत् । तत्र तत्र
करव्यापारणे हेतुमाह-अथेति । अत्र नितम्बे परं किञ्चित् अनुपाश्रितं अवत-
मानम्, मेखलापङ्गनार्थं कोऽप्यल्लयो नास्तीत्यर्थः । तदेतादृश-मणिभिः रत्नैः
युक्ता मेखला मणिमेखला तभ्याः गुणः तनुः दुःस्तेन नष्टे वस्यते इति दुर्नहः ।
'ईषट्-मुपु' इत्यादिना पुरुषपदे नहधातोः सत्प्रत्ययः । नु हेनौ अत इत्यर्थः ।
यतः किञ्चिदत्र मेखलागुणपङ्गनसाधनं नास्ति अतः मेखलागुणो दुर्नहः इति
सात्वयम् ॥ ३७ ॥

आचरन्निति । अथ मेखलापङ्गनप्रयामाननरं विलेपनस्य क्रिया आचरति
इत्याचरन् सः रामचन्द्रः चन्दने सम स्पृनाधिकभावरति यथा इयासथा स्थिते
सत्यपि विद्यमानेऽपीत्यर्थः । पुलकाः रोमांशाः संजाता अस्य न पुलकितः ।
तारकादित्वादितम्बप्रत्ययः । पाणिना हस्तेन स्पृहया इच्छया सति सत्स्पृहम् ।
सामिटावमित्यर्थः । पुनः पुनः बारवारं कृपयोः स्तनयोः युग अस्पृधन् ।
चन्दने समे स्थितेऽपि तत्समीकरणव्याजेन कृपयुगं पुनः पुनः अस्पृश-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पत्रमनमिततर्जनीशिरः स्पृष्टकर्णलतिकोऽयमर्पयन् ।

पूर्वमर्धमुकुलीकृतेक्षण तन्मुखं सुरभिगर्भमन्वभूत् ॥ ३९ ॥

आत्मनैव स तदा पुरा वृत यावक् युवतिदन्तवाससि ।

उज्जहार मुदितः पुन पुनर्निष्पिषधधरपानलोलुप ॥ ४० ॥

चुम्बति प्रियतमे विलोचनं योषितं स्वयमुपाहिताञ्जनम् ।

प्राप रागमविकाशचक्षुषा कर्णं निजमशोकपल्लवम् ॥ ४१ ॥

पुष्परत्नाविभवेर्यथेप्सितं सा विभूषयति राजनन्दने ।

दर्पणं ननु चकाङ्क्ष योषितां स्वामिसम्मदफलं हि मण्डनम् ॥ ४२ ॥

पत्रमिति । आनमितं ईषद्वकीकृतं यत्तज्जनीशिरः तज्जन्यस्य पत्रार्पणार्थं
आनमितं यत्तज्जन्यप्रमित्यर्थः । तेन स्पृष्टा कर्णलतिका कणवल्लिर्यत्र । तनुलते
न्यादिवत् कणलतिकाशब्दो ज्ञेयः । एतादृशं रामचन्द्रं पत्रं पत्रलोकां अर्पयन्
कुर्वन्तान् अर्धमुकुलीकृते अर्धकुञ्जलीकृते इक्षणे नेत्रे यस्मिन् एतादृशं सुरभि
सुगन्धः गर्भे मध्यमागते यस्य एतादृशं तन्मुखं तस्या सीताया मुखं पूर्वं
पत्रार्पणात्पूर्वं अन्वभूत् अनुभूतवान् । तदा स्वादं जमाहेत्यर्थः । पत्ररचनां
तज्जन्यमेण उन्नमितवर्णं मुखं पूर्वं चुचुष पश्चात् पत्ररचनां चकारे
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मनैवेति । मुदितं हृष्टं अधरस्य ओष्ठस्य पानं प्राशनं तत्र लोलुप
लुब्धं 'समो लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । अतएव पुन पुन निष्पिषन् ।
प्राप्तवान् । अधरमिति शेषः । स रामचन्द्रं तदा अधरपानकाले आत्मनैव
स्वत एव पुरा अधरप्राशनात्माह कृतं अर्पितं युवया सीताया दन्तवासासि
दन्तवस्त्रे अधरोष्ठे इत्यर्थः । यावत् अल्पा उज्जहार दूरीचकार । स्वत एव
पूर्वं समर्पितं अधरोष्ठे अल्पावत् पुनः पुनश्चक्षणेन प्रमृष्टवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

चुम्बतीति । स्वयं उपाहितं अर्पितं अञ्जनं कज्जलं यस्मिन् एतादृशं यो
षितः सीतायाः विलोचनं नेत्रं अतिशयेन प्रियः प्रियतमं तस्मिन् रामे ।
'अतिशययने नमविप्रयो' इति तमप् । चुम्बतीति चुम्बन् तस्मिन् । शत्रामे
तत् । अविवाशं इच्छित्कसितं यमसु तेषां नेत्रा । इतुना कणयो ध्वजयो
गच्छतीति कर्णं 'अयेष्वपि दृश्यते' इति दृशिषहणात् पार्श्वतरादपि
इत्यप्य । अशोकपल्लवं किशलयं निज आर्माय 'स्वयं' निचे निज
प्रियु इत्यमरः । रागं रतिमानं प्राप । पूर्वं नम्रयो अजापेगिदधन आहण
मात्रित्वेन च तन्नीलमासा कणगर्भे अशोकपल्लवं नीलमिव अमाम् ।
तन्मण्डनलोपमपुष्पनदीदया कज्जलपत्रमे अशोकपल्लवं निजरागे
लोपयति ॥ ४१ ॥

पुष्परत्नं । रागा दशमधाय गन्तां पुत्रं श्रीरामं तस्मिन् पुष्परागा
पुष्परागे रतिर्यथेप्सितं इति अर्पितं अर्पितं अर्पितं यमः । इति पद्यवित्त

तामनङ्कृतचारुविभ्रमां निर्दयं समुपगृह्य चुम्बितुम् ।
 वीक्षितुं च समकालमप्रमुन्याकुलो मुहुरिवास्त राघवः ॥ ४३ ॥
 प्रार्थिताऽपि न चकार कानिचित् कानिचित् स्वयमपि व्यधत्त सा
 अन्वभूद्वृद्धयस्त्नविभ्रयक्रीतमेनमवल्ल पथेऽस्ति तम् ॥ ४४ ॥
 येन येन हरति स्म तामसौ तत्तदेव पुनराग योपितः ।
 सज्जतेषु विहितं हि यच्छुभं सद्य एव फलमन्धि जायते ॥ ४५ ॥
 कर्मणि स्वमुत्पन्नविच्युतस्वेदायिन्दुहतकान्तवक्षसि ।
 तस्य चक्षुरपकाञ्चि सधरद्रीक्ष्य वक्षसि मुमोच सा तनुम् ॥ ४६ ॥

यथेष्टमित्यर्थः । विभूषयति । शत्रुनेतृत्वं । अलकुर्वति सतीत्यर्थः । सा सीता दर्पण
 मुकुरम् । 'दर्पणे मुकुरादर्शः' इत्यमरः । चकाक्ष ननु इयेष । नन्दिति वाक्या-
 लकारे । ननु दर्पणाकांक्षा स्वस्य नोपयुक्ता, नहि निजरूपदर्शनेन स्वोपयोगः,
 स्त्रीरूपदर्शनेन हि पुरुषस्यानन्दो जायते पुरुषस्य दर्शनेन वा स्त्रियाः अतः
 आह-इति । हि यतः योपितां स्त्रीणां मदन भूषण स्वामिनः समदः आनन्दः
 स्वयमेव फल यस्य एतादृश भवतीति शेषः । यतः रामचन्द्रः मां मण्डयति अतः,
 तत्समदकारि निजरूप सपन्न वा न वेति दर्शनार्थं दर्पणं चकाक्षेत्यर्थः ।
 काव्यालिंगमलकारः ॥ ४३ ॥

तामिति । अनगेन मदनेन कर्मां कृतः उत्पादितः चारुः सुन्दरः विभ्रमः
 विलासो यस्याः एतादृशीं तां सीतां निर्गता दया रूपा यस्मान् तन् निर्दयं
 दृढं यथा स्यात्तथा समुपगृह्य आलम्ब्य चुम्बितुं वीक्षितुं च, तामित्यर्थः ।
 समकाल एककालमित्यर्थः । अप्रभु असमर्थ इत्यर्थः । राघवः मुहुः बारवार
 व्याकुल इव आसन्न भूव ॥ ४३ ॥

प्रार्थितेति । सा सीता प्रार्थितापि, रामेणेति शेषः । कानिचित् शृणार-
 त्बंधकार्याणि न चकार । कानिचित् स्वयमपि अप्रार्थितापीत्यर्थः । व्यधत्त
 चकार । विपूर्वाङ्गधानेर्लङ् इति । अथला सीता हृदयमेव रत्नं तस्य विक्रयः
 मूल्यरूपेण दानं तेन क्रीत एव श्रीरामचन्द्र यथेष्टित यथाभीष्टं अन्वभूत् अनुभू-
 तवती । स्वहृदयापणमूल्येन तेन साऽयथेष्टक्रीडितवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येनेति । असौ रामचन्द्र येन येन शृणारकर्मणा तां सीतां हरतिस्म, रजय-
 तिरमेत्यर्थः । तत्तदेव तत्तच्छृणारकर्म पुनः योपितः सीतायाः सकाशात् आप
 प्राप । येन येन अयं तां रंजयतिस्म तेन तेन साऽपि एव रंजयतिस्मेत्यर्थः । हि
 यतः मज्जनेषु साधुजनेषु यत् शुभं विहितं कृतं तत् सद्य एव तत्कालमेवेत्यर्थः ।
 फलं वप्नोतीति फलमधि फलदार्थित्यर्थः । जायते भवति । जनीं प्रादुर्भावे लट्
 'जाजनीर्जा' इति जादेशः ॥ ४५ ॥

कर्मणीति । स्वस्या सीतायाः यत् मुसपन्नं मुसदमलं तस्यात्, विच्युताः
 गलिता ये स्वेदपिष्टयः धर्मविषयः तैः हतं ताडितं कृतस्य वक्षः । वक्षःस्थल

भर्तरिप्रणयमौनमास्थिता जल्पयत्यधरदंशनिग्रहैः ।

नो चकार वचनानि तादृशं निग्रहं चिरमवाप्तुमिच्छया ॥ ४७ ॥

बालया हृदि निधाय स स्तनौ दन्तमास्यकमलं प्रसादने ।

प्राप्तुमिच्छुरपि दोषतो विना रोपमाविरकरोन्मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥

अल्पदोषविषयेऽपि जम्पती जग्मतुः प्रणयकोपवक्रताम् ।

श्लेहजातिरतिवृद्धिमागता जायते सुलभरोपसवणा ॥ ४९ ॥

अश्रुषु प्रणयकोपवह्निना लोहितत्वमुपनीय पायितः ।

तत्कटाक्षविशिखो निपातितो धैर्यमस्य निचकर्त सुस्थिरम् ॥ ५० ॥

यस्मिन् एतादृशे कर्मणि सुरतकर्मण्यर्थः । तस्य रामस्य चक्षुः नेत्रम् । कांच्याः समीपं उपकाचि । समीपेऽव्ययीभावः । मेसलासमीपे सचरतीति सधरत् वीक्ष्य वक्षसि रामस्येति शेषः । सा सीता तनु निजदेह मुमोच तत्थाज । विपरीतरतिसमये अतिरतिश्रमेण धर्मविदुक्षालिते रामचद्रहृदये सति विद्यामार्धं किञ्चित् स्थिरायां सीतायां तज्जघने रामे दृष्टिं प्रक्षिपति सति जघनं माद्राक्षीदित्यभिप्रायेण पुनरपि वक्षसि पपातेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भर्तरीति । प्रणयेन प्रेम्णा यन्मौनं मूकत्वं तत् आस्थिता प्राप्ता सीता अधरस्य दशाः दशनानि तेषां निग्रहाः प्रतिबधाः तेः पुनरेव अधरदशनानि न करिष्यामि मौनं मुच इति प्रतिज्ञापूर्वकं भर्तारं रामचन्द्रे जल्पयति भाषमाणे सतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निर्दर्शन' इति बहुलग्रहणत्वार्थे णिच् । तादृशं निग्रहं चिरं अवाप्तुं प्राप्तु इच्छया वाञ्छया वचनानि भाषणानि नो चकार ॥ ४७ ॥

बालयेति । सः रामचन्द्रः प्रसादने प्रसादनविषये बालया सीतया कन्या हृदि हृदये स्तनौ कुक्षौ दंत दशन आस्यकमलं मुखकमलं प्राप्तुं लब्धु इच्छुरपि 'विदुरिच्छुः' इति निपातनास्तापुः दोषतो विना रोप विना अपराधं विनेत्यर्थः । मुहुर्मुहुः बारंवारं रोपं अमर्यं आविरकरोत् प्रकटीयकार ॥ ४८ ॥

अल्पदोषेति । जपती जायापती । जायाशब्दस्य जभाषो निपात्यते । सीतारामचन्द्रौ इत्यर्थः । अल्पो यो दोषः अपराधरूपः तस्य विषयेऽपि प्रणयको-
पेन प्रेमरोपेण वक्रतां कुटिलतां जग्मतुः प्रापतु । तदेव समर्थयति-अतिवृद्धिं अत्युत्कर्षं आगता प्राप्ता श्लेहस्य हार्दस्य जातिः श्लेहसामान्यमित्यर्थः । सुलभः अल्पकारणेनापि लभ्य इत्यर्थः । यो रोपः क्रोधः तेन समणा सच्छिद्रा जायते । अतिश्लेहे स्वन्यापगाधेऽपि क्रोध आयानीत्यर्थः । काव्यलिंगमलंकारः ॥ ४९ ॥

अश्रुष्विति । प्रणयकोपः प्रेमकलहः स एव वृद्धिः तेन कन्यां लोहितस्य आरक्त्य भावः लोहितत्वं तत् उपनीय प्राप्य अश्रुषु नेत्रोदयेषु पायितः भाषित इत्यर्थः । पिबतेर्णिजन्तानृहप्रत्ययः 'शाष्टासाह्याभ्यां च' पुष्ट' इति पुगागमः । निपातितः श्रीराम इति शेषः । तस्याः सीतायाः कटाक्षः

कोपिता चिरनिवृत्तसङ्गतिः सुप्तमेत्य परिवोधशङ्किनी ।
 हस्तरुडचलकुण्डला धृतश्वासवृत्ति शनकैश्चुम्ब सा ॥ ५१ ॥
 कैतवेन कलहेषु सुप्तया स क्षिपन् वसनमात्तसाध्यस्तः ।
 चोर इत्युदितहासविभ्रमं सप्रगल्भमवसृण्वितोऽधरे ॥ ५२ ॥
 सङ्गतानि परिहृत्य चारिणौ मानमेत्य कलहं वितेनतुः ।
 अन्ययातनयनौ किलोरसा तौ निहृत्य कुहचित्परस्परम् ॥ ५३ ॥
 एकदारिकदनः स कान्तया सार्धमिद्धरुचि सौधमम्बरम् ।
 आरुरोह परिसंहतातपं द्रष्टुमर्धशशिमौलिसन्निभः ॥ ५४ ॥

अपाङ्गदर्शनमेव विशिस्तः बाणः अस्य रामस्य सुस्थिरं अतिस्थिर धैर्यं
 गाभीर्यं निचरतं चिच्छेद । रुती च्छेदने लिट् । छपकालंकारः ॥ ५० ॥

कोपितेति । कोपिता अतएव चिर चिरकाल निवृत्ता अतरिता सगतिः
 सगमो यस्याः एतादृशी सुप्त श्वाश्वरामचन्द्र एव प्राप्य । विरहासहिष्णुतयेति
 शेषः । परिवोधः निद्राहानिः तस्माच्छङ्किनी हस्ताभ्यां रुद्धे निरुद्धे चले चंचले
 कुण्डले यया सा सीता धृतां श्वासवृत्तिः श्वासरूपमाणावर्तनं यस्मिन्, निरुद्धश्वा-
 समित्यर्थः । शनकैः चुम्ब ॥ ५१ ॥

कैतवेनेति । कलहेषु प्रेमकलहेभ्यस्त्यर्थः । कैतवेन कपटेन सुप्तया शयितया
 वस्तुतो निद्राभावेऽपि मुसाकृति प्रदर्शयत्या इत्यर्थः । सीतया । वसनं वस्त्र क्षिपन्
 दूरिदुर्वन् नीवी मुचस्मित्यर्थः । अतएव आत्त गृहीत साध्वस भीतिर्येन
 वखापहाररूपापराधाद्रीतिः एतादृशः सः रामः चोर इति स्तेन इति उदितः उत्पन्नः
 हासविभ्रमो हास्यविलासो यस्मिन् अवसृण्वनक्रियाया विशेषणमिदम् । प्रगल्भेन
 धाष्टर्येन सहित सप्रगल्भम् । प्रगल्भमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । अधरे
 अधरोष्ठे सङ्कितः दृष्ट इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सगतानीति । मान अभिमानं एव प्राप्य अतएव सगतानि सगतीरित्यर्थः ।
 सपूर्वाद्विभक्तिर्भावे कः । परिहृत्य त्यक्त्वा चारिणौ चरतौ अतएव अन्यत्र अन्यस्मिन्वि-
 पये पाते गते नयने नेत्रे पयोः । एतादृशी कुहचित् कुञ्चित् तौ सीतारामचन्द्रौ उर-
 सा वक्ष स्थलेन परस्परं अन्योन्यं निहन्य आहत्य कलहं वितेनतुः किल विस्तार-
 यामासतुः किल । मान प्राप्य परस्परसगतिपरिहारेण कुत्रचिद्वृत्तौ अन्यत्र विपये
 गतनेत्रौ यदृच्छया कुत्रचिन् सगतौ अन्यत्र दृष्टेः सत्वान् परस्पराहतोरस्मौ
 किमित्युरसि प्रहृत इति कलहं रुन्धन्तौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एकदेति । एकदा अरीणां शत्रूणां वदनं नाशनं यस्मान् स अरिकदनः ।
 'सप्तमीविशेषणे बटुमीहो' इति स्तोत्रकाल् व्यधिकरणबटुमीहि । वदनशब्द-
 स्य नाराधत्व पुराणादौ प्रसिद्धम् । शशिनाः अर्थे अर्धशशी सः मौलौ
 यस्य स अर्धशशिमौलिः शिवः तेन सन्निभः तुल्यः स रामः कान्तया सीत-
 या सार्धं साकं 'सार्धं सम सह' इत्यमरः । इद्वौ वृद्धिगता रुचिः कान्तिर्यस्य
 एतादृशं परितः सङ्गतः उपसङ्गत इत्यर्थः । आतपः ऊष्मा यस्मान् एतादृशं

वासरस्य विगमे समीरणैर्मन्दनर्तितसुगन्धिकुन्तलाम् ।

सौधपृष्ठमधितस्थुर्पा वचो जानकीमिदमुवाच राघवः ॥ ५५ ॥

सन्निगृह्य करसन्तर्ति कञ्चित्प्रस्थितोऽपि रविरेव रागवान् ।

अस्तमस्तकमधिध्रितः क्षणं पश्यतीव भुवनं समुत्सुकः ॥ ५६ ॥

दिङ्मुखादपसरन्तमातपं नष्टेजसमनुमज्जन्मुहुः ।

रश्मिभिः समववध्य भानुना कृष्यमाणमिव लक्ष्यते तमः ॥ ५७ ॥

अन्तराणि तमसः प्रयच्छति स्मररीय जगती युगक्षये ।

भूय एव रश्मिण्डले रुचिर्लीयते जलधिमध्यवर्तिना ॥ ५८ ॥

अबर आकाशः द्रष्टु सौध सुधया निर्मित (गच्छीति नृभाषाया मसिद्धम्)
स्थलविशेषं आश्रोह प्रापेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

वासरस्येति । राघवः रामः वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तो समीरणैः
वायुभिः मन्दं नर्तिताः चालिताः सुप्तु गधो येषां ते सुगन्धयः एतादृशाः कुन्तलाः
केशा यस्याः सा । 'कुन्तलो बालः, कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । सुगन्धि-
शब्दे 'गन्धस्येदुत्पत्तिः' इत्यादिना इकारादेशः । एतादृशी सौधपृष्ठ सौधतलं
अधितस्थुर्पा अधिष्ठिताम् । अधिपूर्वात् रथाधातोः लिटः क्तुः 'त तस्थि-
धांस नगरोपकृते' इत्यादिवत् लोकेऽपि साधुः । सौधपृष्ठमित्यत्र 'अधिशोद्-
स्थासां कर्म' इत्यनेन आधारस्य कर्मसंज्ञा । एतादृशी जनकस्य अपत्य स्त्री
जानकी सीता तां इदं वक्ष्यमाण वचः भाषण उवाच । मृगः द्विवर्म-
वत्त्वात् 'अकथित च' इत्यनेन कर्मसंज्ञा ॥ ५५ ॥

सन्निगृहेति । करानां किरणानां संततिः परपरात् । सन्निगृह्य आरुप्ये-
त्यर्थः । एव रविः प्रस्थितोऽपि स्तम्भस्थानारमोऽपि प्रपूर्वकासिष्ठितेरादिकर्मणि
वर्तते क्तः । कञ्चित् अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तकं शिखरं अधिध्रितः प्राप्त
इत्यर्थः । अतएव राग रक्तिमा अस्पास्तीति रागवान् अनुरक्तश्च 'तदस्त्य-
स्मिन्' इति मनुष्यः । अतएव समुत्सुकः उत्कटितः सन् क्षण क्षणमात्रं भुवनं
विष्टप पश्यतीव अवलोकयतीव । यथा कञ्चित् घामांतरं प्रस्थितः उत्कटया
पूर्वाधिष्ठित देशं पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५६ ॥

दिङ्मुखादिति । दिङ्मुखान् अपसरन् दूरीभवन् नष्टं तेजः कान्तिः यस्य
एतादृश आतपं प्रकाशं 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । मुहुः वारं
वारं अनुमज्जति अनुगच्छति इत्यनुमज्जन् अनुगच्छदित्यर्थः । एतादृशं तमः
अधकारः भानुना सूर्येण कर्त्रा रश्मिभिः किरणैः प्रपङ्क्तैश्च 'किरणप्रपङ्क्तौ रश्मी'
इत्यमरः । समववध्य यधन कृत्वेति यावत् । कृष्यमाणमिव आरुप्यमाणमिव ।
रुधधातोः कर्मणि लट् शानजादेशः । लक्ष्यते दृश्यते । अस्तमस्य सन्-
धितकिरणाननुमज्जन् तमः तेषां द्वा आरुप्यमाणमिव लक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्तराणीति । पुगाणां क्षयः नाशः तस्मिन् प्रपङ्क्ते इत्यर्थः । जगती पृथ्वी
तमसः अधकारस्य अन्तराणि अवकाशान् प्रपच्छति ददानीति प्रपच्छन्

ध्वान्तजालमुपयाति सर्वतः सागरे निहितमण्डलं रविम् ।
 वारिभिः पिहितदण्डमापतं मृद्वचक्रमिव फुल्लमम्बुजम् ॥ ५९ ॥
 एकचक्रमिव राजते नभःस्पन्दनस्य रविविम्बमस्तगम् ।
 उत्पतत्यविकले निशाकरे धातुपङ्कपरिदिग्धमण्डलम् ॥ ६० ॥
 संहतात्मकिरण यथा यथा वृद्धिमुद्वहति मण्डलं क्रमात् ।
 सागराभ्रमसि तथा तथा रविर्गौरवादिषु शनैर्निमज्जति ॥ ६१ ॥
 उन्मुखा दिनकरस्य रश्मयः सागरान्तरितमण्डलश्रियः ।
 भान्ति तोयमभिभूय निर्गता घाटवस्य शिपिनः शिष्या इव ॥ ६२ ॥

तस्मिन् " तम आसीत् तमसा गूढमग्रे " इति श्रुतेः । मृदवीव जगन्निर्मातरीव,
 जलधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे वर्तिनी रुचिः कानिः भूय एव पुनरपि
 रवेः सूर्यस्य मंडले लीयते विलीना भवति । लीड् ग्लेपणे दिवादिः ।
 उपमालकारः ॥ ५८ ॥

ध्वान्तेति । वारिभिः उदरेः पिहितः आच्छन्नः दंडः नाली यस्य एतादृशं
 आयतं विस्तीर्णं फुल्लं विकसितं अमुजं कमलं भृगाणां भ्रमराणां च समूहः
 भृगुचक्रं तद्वत् सागरे समुद्रे निहितं स्थापितं मंडले यस्य एतादृशं रविं
 सूर्यं सर्वतः सर्वभागे । ' उभसर्वतसोः कार्ये- ' त्वनेन तसंतस्य उभशब्दस्य
 योगात् रविशब्दान् द्वितीया । ध्वान्तस्य अधकारस्य जालं समूहः उपयाति
 समीपं प्राप्नोति । उपमालकारः ॥ ५९ ॥

एकचक्रमिति । अविकले संपूर्णं निशां रात्रिं करोतीति निशाकरः चंद्रः
 तस्मिन् ' दिवाविभानिशा' इत्यादिना दृष्टः द्रष्टव्यः । उत्पतति उद्गच्छति
 इति उत्पतन् तस्मिन् उद्गच्छति सतीत्यर्थः । धातोः गेरिकादेः च पङ्क-
 वदंमः तेन परिदिग्धं लिप्तं मंडलं यस्य रश्मयः यथा गेरिकादिपत्रेण लिप्तं
 भवति तद्वत्पद्मेदये सति सत्त्वतिरूपपङ्केन लिप्तमित्यर्थः । एतादृशं अग्नं अस्ता-
 चलं गच्छतीति अग्नौ ' अग्नेध्वान् दृश्यते ' इति द्रष्टव्यः । एतादृशं रविमिषं
 सूर्यमिषं नभः आकाशमेव स्पन्दनः रश्मयः एकं च तद्यत् एकचक्रं
 सदिपं राजते शोभते । उपमालकारः ॥ ६० ॥

सहतेति । सहताः उपसहताः आत्मनः किरणा येन एतादृशं मंडलं
 सूर्यमंडलं क्रमात् अनुक्रमान् यथा यथा वृद्धिं रश्मोन्मं उद्वहति धारयति ।
 अन्तर्भागे सूर्यमंडलं रश्मिभिः प्रतिभातीति मार्गजनीतमेतत् । तथा तथा
 रविः सूर्यः गौरवादि सफलकिरणानां प्रसिद्धिं धाम्जज्यगौरवादिबेत्यर्थः ।
 सागरस्य समुद्रस्य अंभसि उदरे भानेः मर्दमर्दं निमज्जति ।
 उन्मोखाटकारः ॥ ६१ ॥

उन्मुखा इति । सागरे समुद्रे अंतरिता व्यवहिता मंडलस्य श्रीः यस्य
 एतादृशस्य दिनदृश्यस्य सूर्यस्य उद्गते सूर्यं घेर्वा ते उन्मुखाः एतादृशाः रश्मयः

सन्ध्यया च परिरुद्धमप्रतो वासरस्य विगमे घनं तमः ।

भाति सिन्धुजलमिन्नमेकतः प्रावृषीव सलिलं पयोनिधेः ॥ ६३ ॥

सन्ध्ययाऽरुणितपत्रसञ्चयं श्लक्ष्णपल्लवनिरन्तरं वनम् ।

विन्दतीव परिणामसम्पदं पश्य तत्तमसि सर्पति क्रमात् ॥ ६४ ॥

अन्धकारनिकरेण सर्वतः रुग्णसर्पमलिनेन सर्पता ।

रुध्यमानविषयाः समन्ततः संकुचन्ति परिक्षा नु दिग्भुवः ॥ ६५ ॥

भाति मत्तशिक्षिकण्ठकर्षुरं ध्वान्तजालपरिरुद्धमम्बरम् ।

अर्कदीपकृततापसम्भृतमौढकज्जलमलीमसं यथा ॥ ६६ ॥

किरणाः तोय उदक अभिभूय पराभूय निर्भिद्येत्यर्थः । निर्गताः । वडवायाः

अपत्य पुमान् वाडवः तस्य शिक्षा सति यस्य स शिक्षी तस्य 'प्रीत्यादित्वात्

निप्रत्ययः । वडवाप्तेरित्यर्थः । शिक्षा इव ज्वाला इव भाति दीप्यते ।

उपमालकारः ॥ ६२ ॥

सन्ध्ययेति । वासरस्य दिवसस्य विगमे समाप्तौ अयतः अद्यभागे सन्ध्यया

वितृप्तत्वा । 'सायसध्या पिटृप्तम्' इत्यमरः । मिश्रं घनं सांद्रं तमः अधिकारः

प्रावृषि वर्षाकाले एकतः एकस्मिन् भागे सार्वविभक्तिकस्तसि । सिंधोः नद्याः

जलेन भिन्न मिश्रं पयोनिधेः समुद्रस्य सलिलमिव उदकमिव भाति शोभते ।

प्रावृष्काले नदीनां पूरेण ताम्रोदकत्वात् समुद्रसलिलस्य च नीलत्वादित्यर्थः ।

उपमालकारः ॥ ६३ ॥

सन्ध्ययारुणितेति । श्लक्ष्णाः कोमला मुदुला वा ये पल्लवाः किसलयः तैः

निरंतरं निविडितं सन्ध्यया अरुणित आरक्तकृतं पत्रसचयः पत्रसमूहो परिमन्

एतादृशं वनं अरण्यं तमसि अधिकारे क्रमान् सर्पति व्याप्रवति सतीत्यर्थः ।

परिणामस्य पञ्चनायाः या सपत् सपत्ति तां विंदतीव लभत इव तन् आरण्यं

पश्य अवलोक्य । पल्लवाः पूर्वं नावदारका भवति परिणामदशायां नु हरिता

भवति तथा च पूर्वं घनस्थपल्लवाः कोमलत्वेन सध्याभङ्गाशेन च आरणाः

पश्चात् क्रमात्तमसि उपसर्पति सति परिणामसंपदं हरित्वं प्राप्ता इत्यर्थः ।

उत्प्रेक्षालकारः ॥ ६४ ॥

अपकारेति । दिगेव भू, तस्याः सर्वतः परितः परितः सप्तदशप्रतिभागाः रुग्णसर्प

इव मलिनः रुग्णः तेन सर्पता गच्छता, ध्यामुवनेत्यर्थः । एतादृशेन अधकारस्य

ध्यातस्य निरुहः समूहः तेन समन्ततः परितः रुध्यमानाः विषयाः यासां एता-

दशाः संकुचन्ति नु संकोचं प्राप्नुवन्ति किलेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ ६५ ॥

भातीति । मत्ता, उन्मत्ता ये शिक्षिनः मपूरा 'शिमावटः शिक्षी केकी'

इत्यमरः । तेषां ये कंठाः तद्वत्कर्षुरं ध्यातस्य अधकारस्य जालं समूहः तेन

परिरुद्धं ध्यातं पत् अंबरं आकाशं तन् अर्कः सूर्य एव दीपः प्रदीपः तेन

पश्य दीप्तयश्चि पूर्वमुद्गत ज्योतिरेतदसितोरगत्विष ।
 छिद्रमेकमिव पिण्डवर्त्मनो दूरमग्नरविरदिग्भासुरम् ॥ ६७ ॥
 पश्चिमे नमसि भान्ति लोहितास्तारका रविरयस्य वैगिन ।
 लाह्यप्रद्वतमेकमस्तकादुद्गता इय हुताशचिमुष ॥ ६८ ॥
 मीलिता रविमयेन तारका रदिग्धामद्वतलोहिता इव ।
 उन्मिषन्ति दिनदृश्यरात्रये दिदमुपैकरचनता समन्तत ॥ ६९ ॥
 पूर्वघारिनिधिपृष्ठत प्रमाद्दर्शयन् द्विमरुचि कलान्तरम् ।
 एवपक्षमुलम्भप्रमामसौ घृदिमद्य मुहुरेष विन्दति ॥ ७० ॥

एन यस्ताप सताप तेन सभृत उपन्न पन्नोद महत् कज्जल तेन मलामसं
मलिनं मलीमसं तु मलिनं । इत्यमरः । यथा तद्दृष्टियव । भाति शोभते ।
उपमालङ्कारः ॥ ६६ ॥

पश्येति । दीप्ता रविर्वांतिरस्य सत्पूर्व पृथक्भागश्चमिष्यथ । उद्भूत उद्भिर्न
दूरगान् जलानां हितं यो रविः सूपं तस्य रश्मयः किरणः । तेभासुरम् ।
असितं सूर्यं य उरगं सप तस्य त्विडिव त्विद् यस्य एतादृशस्य विष्णु
श्चमन आवाशम्य विमद्विष्णुपदं वा तु पुण्याशाश्रिदायसी' इत्यमरः । एवं
उद्भिर्निर रश्मिष एतत् पुरोवाचि ज्यातिः तेन पश्य उपमात्कारः ॥ ६७ ॥

पश्चिम इति । पश्चिमे नभासि पश्चिमे आकाशभागे लाहिना रक्ता तारका
ताराणि 'मह्यप्रमृत्' भं तारा तारकाऽप्युद्वा शिवाम्' इत्यमरः । अति
शयित वेगो यस्य स वर्णा 'अत इति ठनो' इति अनिशये इति एतादृशस्य
रश्मिधस्य सूर्यधस्य लाहस्य अपस पचन मेग इतं नाडितं पश्चेत्तत्तत्क
मेमशिमरं तस्मात्पुत्रता उपपन्ना हुताशस्य अग्ने विमुष इषपिद्व इष रकुलिगा
इति यावत् । मङ्गलंति । उपमात्काः ॥ ९८ ॥

मीलित्वा इति । रश्मयः विज्जा धाम तेजो यस्य प्लान्ता सूर्यं तेज
हृत् । तादृशता अतएव तादृशता आगता तादृशताः मन्त्राणि १६ स्यान्
भवन् मीलित्वा तास्य अहोपनां गता । दिवं कर्मातीति दिनहन् सूर्य
तस्य कर्माणां क्रियाणां अयमे गतो सति दिहसुतनु एका मुग्धा रचना
पाता एतादृशः सधनत रश्मि 'समन्ततानु पति मरुता विष्णुर्गिरि' ।
इत्यमर । उम्भिदन्तेषां प्राग्भूतानां । यथा कश्चित् प्रवृत्त प्रवृत्तेन मरुति सन्
दिनोप विदुति यवज्जगतो नु पुन प्राग्भवति तद्विषय । उन्मत्ता-
संज्ञाः ॥ १५ ॥

५५ (११)। दूर्योधनः योर्ध्वं विधाय सप्तदश शतं दूतान् प्रेषयति । तेषां मध्ये
 एकः नाम दूतः कुरुक्षेत्रं गच्छति । तत्र दूतः दुर्योधनं पश्यति । तत्र दूतः
 दुर्योधनं पश्यति । तत्र दूतः दुर्योधनं पश्यति । तत्र दूतः दुर्योधनं पश्यति ।

पश्य भृङ्गपटलासितप्रभं पूर्वतः सपदि निर्गतं तमः ।

यत्करेण जघने हिमांशुना तुद्यमानमिव याति पश्चिमम् ॥ ७१ ॥

क्षीरवारिनिधिना विवर्धता प्लाव्यमानवदसौ निशाकरः ।

उत्पतत्युदयतः शनैः शनैर्हार्शुभ्रनिजरदिमसञ्चयः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणघनतामसोत्करं दूरमुत्सरतिमंडलं दिशाम् ।

शीतरदिमकिरणस्य सर्वतो दातुमन्तरमिव प्रसर्पतः ॥ ७३ ॥

इत्यर्थः । तेन सुलभ कमो यस्याः एकपक्षमाध्यामित्यर्थः । एतादृशी वृद्धि
अयं मुहुरेव वात्वारमेव विदति प्राप्नोति । पूर्णचन्द्रोदये सर्वासां कलानां क्रमेण
श्रुतिरिति दर्शनेन एकपक्षमाध्यां वृद्धिं सद्य एव लभते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

पश्येति । यत् तमः हिमा अशवः किरणा यस्य स हिमाशुः चंद्रः तेन
करेण किरणेन हस्तेन च । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । जघने कटिपुराभागे
नुयते पीडयते इति नुद्यमानमिव पीडयमानमिवेत्यर्थः । भृगाणां धमराणां
पटलं समूहः तद्बद्धसिता रुष्णा प्रभा कतिचरस्य एतादृशं पूर्वतः पूर्वदिक्तः
सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि नत्क्षणे' इत्यमरः । निर्गतं निरुत तमः पश्चिम
पश्चिमदिग्भाग याति गच्छति तत् पश्य । यथा केनचित् निजहस्तेन ताडय-
मान वस्तु पृष्ठतः गच्छति तद्वत् चद्रेण निजकरेण नुद्यमान तमः पश्चिमायां
गच्छतीति तात्पर्यम् ॥ उपमेयालंकारः ॥ ७१ ॥

क्षीरिति । विवर्धता विवर्धतेऽसौ विवर्धन् तेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपद-
स्वानित्यत्वान् परस्मैपदम् । क्षीरस्य दुग्धस्य वारिनिधिः समुद्रः भूमिसरोज-
मिति वत् वारिनिधिशब्दस्य समुद्रे दृढत्वम् । अथवा क्षीरमेव वारि तस्य निधिः
शेवधिः तेन प्लाव्यतेऽसौ प्लाव्यमानः तेन नुद्यमानमिव । 'मुहं मुहं
गतौ' इत्यस्मात् निर्जन्तान् वमणि शानञ्च तदतादृतिः । हारवत् शुभ्रा नि-
जानां रश्मीनां सचयः समूहो यस्य एतादृशं असौ निशाकरः चंद्रः शनैः
शनैः मद्धमद् उदयतः उदयाचलान् । सार्वविभाकिः पचम्यास्तासिः उत्पतति
ऊर्ध्वमायाति । यथा वर्धमानसमुद्रपातित वस्तु शनैः शनैः ऊर्ध्वमायाति तद्वद-
यमपीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ७२ ॥

क्षिप्यमाणेति । सर्वतः सर्वदिग्भू भागे प्रसर्पति प्रसारति इति प्रसर्पन् तस्य
प्रसर्पतः प्रसरणशीलस्य शनिः रश्मयो यस्य स शीतरश्मिः चंद्रः तस्य किर-
णस्य । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । अन्तर भवकाशं दातुमिव दिशां दातुमानां
मंडलं चक्रवर्त्तं वतुं क्षिप्यमाणः निरस्यमानः । चद्रकिरणेनेति शेषः । घनः
निविष्टः यस्यामसस्य नमोऽतर्पणी उत्करः समूहः तं दूर उत्तारनि न्यजती-
त्यर्थः । सारितरभां वितरणार्थः । उपमेयालंकारः ॥ ७३ ॥

क्षीयमाणवपुरिन्दुदृग्मे वर्धमानकिरणः समन्ततः ।
 अर्कतप्तगमनानुबन्धिना तेजसेष परितो विलीयते ॥ ७४ ॥
 बद्धरागमुदितो निशाकरः सन्त्यजन्दिशमसौ बलिद्विषः ।
 शोकदिग्ध इव पाण्डुरोचिया कार्श्यमेति वपुषा मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥
 र्पातमंतदलिघृन्दमेचकं ध्रान्तमेव सकलं हिमत्विषः ।
 स्थच्छविप्रदतया शशावृतिच्छन्नना यहिरियाम्य लक्ष्यते ॥ ७६ ॥
 विप्रयुतघनितामुषाम्भुजप्रोद्धृतद्युतिचयेन चन्द्रमाः ।
 नूनमेव पुनरात्ममण्डलं पूरयत्यसितपक्षकक्षितम् ॥ ७७ ॥

क्षीयमाणेति । उद्गमे उदये क्षीयमाण क्षीणमित्यर्थः । वपुः शरीरे
 यस्य, तदानीं गर्वभः चद्रिकावसराभावात् । चद्रविषे क्षीयमाणत्वात्पे. ननु
 वास्तवं क्षीयमाणम् । एतादृश इंदु चद्रमा समन्ततः परितः वर्धमाना
 वृद्धिगता किरणा वरा यस्य अकस्य सूर्यस्य तमं यथा स्यात्तथा चद्रमनं
 संपार. तेन अनुबन्धिना संबन्धिना उत्पन्नेति यावत् । तेजसा परितः 'पर्य-
 मिध्यां च' इति तसिन् । विलीयत इव द्रवीभवतीत्येवम् । यथा नवनीतादि
 अग्न्यादिनेत्रस्वमं स्थले वसिष्ठं द्रवीभवति तद्वत् सूर्यकिरणसतताकाशमार्गं
 ग्रामभ्रंद्रमा विलीयत इत्येवम् । उन्नेशालंकारः ॥ ७४ ॥

बद्धरागमिति । बद्धः रागः अग्रागः रगिमा च परमिन् कर्मणि यथा स्या-
 त् यथा उदितः उदयं प्राप्तः असौ पुरोवर्ती निशाकरः चद्रः । बलि एतन्नामक
 देव्ये द्वेष्टीनि पण्डित्वा ताप बलिद्विष इद्रम्यदिधे काश्री मयजतीनि संप-
 जत् । शोकद्विष पूर्वदिग्बिषयोगज-योगिनेन दीन इव । पाण्डु पाण्डुवर्णं तेषां काश-
 योग्य तेन वपुषा शरीरेण । मुहुर्मुहुः बारंवारं राग्य भावः बारम् । बाधनादि-
 त्वात् स्यात् । एति प्राप्नोति । उन्नेशालंकारः ॥ ७५ ॥

पीनमिति । मलीना धमरात्तुदं समूहः तद्वत् मेघकः स्यात्तम् । 'हृत्पि
 जीर्णमिति' यामकात् (यामलेमेघका) 'हृत्पिमा' । मलत्वं मरुत्वं पीनं प्राणिनं
 एतत् समीपं दृश्यमानं स्थानमिव निमित्तम् । अग्रे पुरोवर्तिन इत्यर्थः । हिमा
 श्रिता दिग्ध कस्यया पाप एतादृशस्य चद्रादेवम् । सारवः निमज्ज
 विपरीतं दृष्ट्वा पापं तस्य भावः सारवः सारवः तस्य । निमज्जद्विनेत्यर्थः ।
 शशावृतिः शशावृतिः तस्य । छच्छविः सतः बलिः चद्रम इव दृश्यत इव ।
 उन्नेशालंकारः ॥ ७६ ॥

विप्रयुतघनिता । एव चद्रमा विप्रयुता विप्रयुतः वा वर्धमानः निमज्ज
 मुहुर्मुहुर्मुहुः मुहुर्मुहुर्मुहुः इत्यर्थः । शशावृतिः शशावृतिः । शशावृतिः शशावृतिः ।
 शशावृतिः शशावृतिः । शशावृतिः शशावृतिः । शशावृतिः शशावृतिः ।
 शशावृतिः शशावृतिः । शशावृतिः शशावृतिः । शशावृतिः शशावृतिः ।

अन्धकारनिकरं करैरिमं भिन्दतः शशधरस्य मण्डले ।
 धूलिपुञ्ज इव भाति तामसः क्षोभवेगपतितः शशकृतिः ॥ ७८
 गुल्मलीनमलिकर्तुरं तमः क्रुद्धकाम इव शर्वरीकरः ।
 सर्वतो विटपजालरन्ध्रकैः प्रयत्युदयशेखरः करान् ॥ ७९ ॥
 चन्द्ररश्मिनिहताऽपि तामसः सुप्तकोकिलकुलेन सञ्चयः ।
 उल्लसत्कुमुदगन्धसम्भृतैः सावशय इव भाति पट्टपदैः ॥ ८० ॥
 सामिसिक्त इव भूरुहस्तले स्थण्डिले निरवशेषमिन्दुना ।
 भाति मुक्त इव रश्मिसञ्चयः पञ्चजालशतरन्ध्रविच्युतः ॥ ८१ ॥

रुशारुतम् । रुशपातोर्णिजतात् कमणि कः । ' निष्ठायां सेट् ' इति णेलीपः ।
 आत्मनः स्वस्य मडलं विच ' वियोऽस्ती मडलं त्रिषु ' इत्यमरः । पुनः नूनं
 पूरयति । उन्मेषालकारः ॥ ७७ ॥

अधकागेति । इमं अंधकारस्य तिमिरस्य निकरं समुदायं 'स्तोमोषनिद्रा-
 व्रातवारसंघातसचयाः ॥ समुदायः समुदयः' इत्यमरः । करैः किरणैः भिनत्ती-
 ति भिदन् तस्य शशधरस्य । गगाधरादिवत् शैपिकपष्ठ्या तामसः । मंडले
 त्वये तमसः अथ तामसः एतादृशः क्षोभस्य वेगः तेन पतितः शश इव
 आकृतिर्यस्य एतादृशः धूलेः पांसोः पुन इव समूह इव भाति शोभते ।
 यथा कश्चित् पुरुषः निजकरैः लोभादि भिनत्ति तदा तद्वत्पुञ्जः तस्य
 शरीरे पतति तद्वत् निजकरैः मियमानतमसः सूक्ष्मतदवयवपुञ्जः शश-
 मिषेण चद्रमसः शरीरं पततीत्यर्थः ॥ उपमालकारः ॥ ७८ ॥

गुल्मेति । उदयस्य उदयाचलस्य शेखरः मस्तकभूषणभृतः उदयं प्राप्त इत्य-
 र्थः । शर्वरी रात्रिं करोतीति शर्वरीकरः चद्रमाः ' रुशो हेनुताच्छान्यानुलोम्पेयु ' इत्यनेन
 टप्रत्ययः । गुल्मेषु स्तंभेषु लीनं अलिखत् कर्तुरं तमः अंधकारं कर्तुं
 आक्रुद्ध कामो यस्य ' तुकाममनसोरपि ' इत्यनेन तुमुनो मलोपः । एतादृश इव
 सर्वतः विटपानां शास्तानां जालानि समूहाः तेषां रन्ध्रकैः अल्पच्छिद्रैः ' णल्ये ' इत्यनेन
 कप्रत्ययः । कगान् किरणान् प्रेरयति । उन्मेषालकारः ॥ ७९ ॥

चद्रेनि । चद्रस्य हिमांशोः रश्मयः किरणाः तैर्निहताऽपि नाशितोऽपि तमसः
 अंधकारस्य अथ तामसः । ' तस्येद् ' इत्यण् । सचयः समूहः । सुप्ताः शयिताः
 ये कोकिलाः पित्राः तेषां कुलेन समूहेन । उल्लसति विक्रमति यानि कुमुदानि
 किरयाणि । ' सिने कुमुदकिरये ' इत्यमरः । तेषां गणः सुगणः तेन संभृतैः
 मिलितैरित्यर्थः । एतादृशैः पट्टपदैः धमरैः । कोकिलकुलेन पट्टपदैर्भवेति समुच्चयः
 स च " गामस्य पुष्पानह " इत्यादौ चकार विनापि दृष्टवान् । अत्र चकार
 विनापि भवत्येव । अवशेषेण सहितः सावशयः ' तेन सहितं तुन्दयोगे ' इति
 तामसः । उर्वरिण इव भाति ॥ उन्मेषालकारः ॥ ८० ॥

सामिसिक्त इति । भूरुहः ' रुहपातोः छिप् च ' इति छिप् । वृक्षस्य तले मूले
 इत्यर्थः । रुधिरं रेषां इन्दुना चद्रेण । निर्गतः अकोपः यस्मात् नितापं यथा
 रपात्तथैव । मुक्तः उन्मेषः इव यथाणां जालानि समूहाः तेषां रश्मी

उल्लसत्सु कुमुदेषु पद्मपदाः समस्तानि परितो हिमाशुना ।
 भिद्यमानतमसो नमस्तलादिच्युता इव तमिस्रयिन्दवः ॥ ८२ ॥
 तारका रजतभङ्गभासुरा लाजका इव विभान्ति तानिताः ।
 दिग्बधूमिरुदयादुदेप्यतो वर्त्मनि ग्रहपतेः समन्ततः ॥ ८३ ॥
 मित्रनाशपरिरोदिताश्चिरं मूर्छिता इव विभान्ति दीर्घिकाः ।
 सुसपन्नविनिमीलितेक्षणा वृद्धशान्तकलहंसकूजिताः ॥ ८४ ॥

शतानि अपरिमितानीत्यर्थः । 'शतमंजत मवाति' इति यास्कोक्तेः । रधाणि
 छिद्राणि तेष्व्, विच्युतः गलितः । रश्मीनां किरणानां सचयः सामिसिक्त इव
 अर्धसिक्त इव 'सामि त्वर्थे जुगुप्सिते' इत्यमरः । 'सामि' इत्यनेन समासः ।
 भाति शोभते । चन्द्रेण निजकिरणसमूह निःशेष मुक्तोऽपि वृक्षपत्ररन्ध्रेभ्यः
 मध्यमेभ्योपतितः वृक्षमूले अर्धसिक्त इव प्रतिभाति ॥ उन्मेशालंकारः ॥ ८१ ॥

। उल्लसत्सु । पद्मपदाः भ्रमराः कुमुदेषु केरवेषु उल्लसत्सु विकसत्सु इत्यर्थः ।
 हिमाशुः चन्द्रमाः तेन भिद्यमान नाश्यमान तमः अधकारो यस्मिन् एतादृशात्
 नमस्तलात् आकाशपदात् विच्युताः गलिताः तमिस्रस्य तमसः बिन्दवः पृषत
 इव परितः समन्ततः 'समन्ततस्तु परितः' इत्यमरः । सपतति । उन्मे-
 शालंकारः ॥ ८२ ॥

। तारका इति । रजतरय रूप्यस्य भगाः सहाः तद्वत् भासुराः शोभनशीलाः ।
 । भजभासमिदोर्धुरचू' इति घुरच्प्रत्ययः । तारकाः नक्षत्राणि उदयात्
 उदयाच्छलात् उदेप्यतः उदय प्राप्यतः । उत्पूर्वकादिणधातोः, लट्, शत्रादेशः ।
 ग्रहपतेः सूर्यस्य । 'विभावसुर्यग्रहपतिः' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे समन्ततः सर्वैतः
 दिश एव बध्वः तामिः तानिताः विस्तारिताः । तनु विस्तारे णिजतात
 कप्रत्ययः । लाजका इव विभान्ति । यथा कश्चित् राज्ञि गच्छति सति नगरवा-
 सिस्त्रियः तन्मार्गे मगलार्थं लाजान् विकिरति' तद्वत् दिग्बधूमिः उदेप्यतः
 सूर्यस्य मार्गे तारकाः लाजा इव विकीर्णाः इति तात्पर्यम् । उन्मेशालंकारः ॥ ८३ ॥

। मित्रनाशेति । सुप्तानि मीलितानि यानि पश्यानि कमलानि तान्येष विनि-
 मीलितानि पिहितानि कक्षीणि नेत्राणि यासां ताः । पूर्वं वृद्ध अतिशयितं पश्चा-
 द्भोजितं 'वृद्धवृद्धभाषायाः' इत्यस्मैद् छन्दस्य क्त्वापत्यये इह्यिकत्वाद्
 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां इग्निवेधात् । कल मधुर अस्फुट च हसतां कूजित
 शब्दित यासु एतादृशः दीर्घिकाः बाण्यः चिर चिरकालं मित्रस्य सूर्यस्य
 सख्युश्च नाशः अदर्शनं मरणं च तेन प्रयोजककत्रां परिरोदिताः । परिपूर्व-
 कात् हेतुमण्णिजतात् रुद्धातोः कर्मणि क । मूर्च्छा सजाता यासां ताः मू-
 र्छिताः । तारकादित्वादितचमत्ययः । ता इव विभान्ति । उन्मेशालंकारः ॥ ८४ ॥

सैकते शशिमरीबिलेपने रोषसीन्दुकरपुञ्जसन्निभम् ।
 राजहंसमसमोदय कातरा रौति हंसवनिता सगद्गदम् ॥ ८५ ॥
 तिग्मरश्मिविरहे सरोजिनि लोकमिन्दुकिरणावगुण्ठितम् ।
 नाभिर्वीक्षितुमिव क्षपागमे मीलयत्यसितवारिजेक्षणम् ॥ ८६ ॥
 जृम्भमाणचलपत्रसंहतेरन्तरं कुमुदपण्डसम्पदः ।
 संविधानुमिव पद्मसन्ततिः संकुचत्यनतिदूरवर्तिनी ॥ ८७ ॥
 भ्राति बिभ्रद्सितोत्पलप्रभं लक्षणं मृगमयं हिमद्युतिः ।
 श्यामलायदनबिम्बकान्तिभिर्बद्धमध्य इव रूप्यदर्पणः ॥ ८८ ॥

सैकत इति । शशिनः चन्द्रस्य मरीचयः किरणाः ते लेपनं लेपनकरण
 यस्य एतादृशे सैकते सिकतामये ' सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'देशेलुपि-
 लचो च' इत्यनेन मत्वर्थेऽण्यत्पथः । एतादृशे रोषसि तीरे इंदोः चंद्रस्य
 कराः किरणाः तेषां पुनः समूहः तेन सन्निभं तुल्य राजहंस मरालं असमीक्ष्य
 अनवलोक्य कातरा भीता हंसवनिता हंसस्य स्त्री गद्गदेन वाक्स्सलनेन सहितं
 सगद्गद यथा स्यात्तथा रौति शब्दं करोति । मीलितालंकारः । 'मीलितं
 यदि सादृश्याद्देह एव न लक्ष्यते' इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

तिग्मेति । सरोजं अस्ति यस्यां सा सरोजिनी कमलिनी 'अत इनिटनो' इति
 इनिप्रत्ययः । 'कन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तिग्माः तीक्ष्णाः रश्मयः किरणाः यस्य
 सः तिग्मरश्मिः सूर्यः तस्य विरहे विषोगे सति क्षपायाः रात्र्याः आगमः प्राप्तिः
 तस्मिन् इंदोः चंद्रस्य किरणैः करैः अवगुण्ठित व्याप्तमित्यर्थः । लोक भुवनं
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । नाभिर्वीक्षितुमिव नावलोकयितुमिव
 असितं रूपं यद्धारिजं कमल तदेव ईक्षण नयनं मीलयति सकोचयतीत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८६ ॥

जृम्भमाणेति । जृम्भमाणः विकसंती एतादृशी चलानां पंचलानां पत्राणां
 संहतिः समुदायो यस्याः एतादृश्याः कुमुदानां चंद्रविकासिकमलानां पंडः
 समूहः 'पंडं पद्यादिसंपाते च स्त्री स्याद्गोपतो पुमान्' इति मेदिनी । तस्य
 संपन्नं संपत्तिः तस्याः अंतरं अवकाशं 'अंतरमवकाशावधिरधिधानां तर्धिभेद-
 तादर्थ्ये' इति कोशांतरम् । संविधानुमिव कर्तुमिव अनतिदूरं समीपं वर्तते इति
 अनतिदूरवर्तिनी समीपवर्तिनीत्यर्थः । पद्यानां मूर्ध्वविकासिकमलानां संततिः
 परंपरा संकुचति मुकुलीभवतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८७ ॥

भ्रातीति । अस्मितं रूपं यत् उत्पल कमलं तद्गतमभा कान्तियंत्य एतादृशं
 मृगमयं मृगस्वरूपमित्यर्थः । 'बिम्बमयं मल' इति वत् स्वार्थे मपर । तच्च
 तद्विज्ञा इति यदुपचनकरणान् पामटिकेत्यादिबन् कल्प्यते । लक्षणं बिम्बं
 बिम्बलक्ष्म च लक्षणं इत्यमरः । बिभर्तीति बिभर्त् पारयन् 'नाम्यवनाच्छतुः'

यौवनोपहितापाण्डु कान्तिना त्वन्मुखेन विजितो निशाकरः ।
लज्जयेव घनमेघमन्तनौ रुद्धरदिमनियहो निर्लीयते ॥ ८९ ॥
अङ्कितः शशमयेन लक्ष्मणा कृष्णमेघशकल निशाकरः ।
मध्यलग्नमिव मन्दमुद्गदधिष्पतत्यसितवारिदोदरात् ॥ ९० ॥
उद्धृतद्युतिर्गवैव मध्यतो भाति कृष्णमृगलक्षणः शशी ।
कुन्दगौरदशनावलीमिमां वेधसा रचयितुं तव प्रिये ॥ ९१ ॥
त्वन्मुखावजितमण्डलधियस्तत्कलङ्कममृतद्युतेरयम् ।
वीक्ष्य शीतकरमान्ततोरणः शोकव्याप्पमिव धारि मुञ्चति ॥ ९२ ॥

इति मुञ्चिषेयः । एतादृशः हिमद्युति चद्रमा श्यामलाना श्यामवर्णसुन्दरीणा
यानि वदनविभगानि तेषां कान्तिभिः त्विङ्गभिः यद्गः मध्यः मध्यभागो यस्य स
कृष्णस्य रजनस्य दर्पणः मुकुर 'दर्पणे मुकुरादर्शो' इत्यमरः । स इव भाति
शीमते । उपमालङ्कारः ॥ ८८ ॥

यौवनेति । युवत्याः भाव यौवनम् । युवतिशब्दात् 'हायनातयुवादिभ्योऽण्'
इत्यणि 'भस्यादे तद्धिने' इति पुषद्भावे 'अन्' इति प्रकृतिभावे रूपम् । तेन
तारुण्येन उपहिता प्रापिता पाण्डुः कान्तिर्यस्य एतादृशेन त्वन्मुखेन त्वद्गदनेन
विजित पराजितः निशाकर चद्र 'दिवाविभानिशाप्रभा' इत्यादिना निशा-
शब्दोपपदे करोतेष्टः । लज्जयेव द्वियेव रुद्धः रश्मीनां किरणानां निवहो समूहो
येन एतादृशः सन् घनाः निरन्तराः ये मेघा तेषां सततो परपराया निर्लीयते
लीनो भवति । 'निपूर्वात् लीङ् श्लेषणे' इत्यस्मात् लट् । स्वाधिकेन स्वपराजये
कृते स्वमुखतिरोपान लोके सुप्रसिद्धं हि । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८९ ॥

अङ्कित इति । शशमयेन पूर्ववत् स्वार्थे मयट् । शशस्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्मणा
चिह्नेन अङ्कः संज्ञास्तोऽस्य अङ्कितः । तारकादित्वादितच् । निशाकरः चद्रः ।
मन्द स्वल्पमित्यर्थः । मध्ये लग्नं सहस्र एतादृश इव कृष्णमेघस्य घनाघनस्य
शकलं स्रष्ट उद्गहन् धारयन् अस्मित कृष्णः यो वारिदः मेघः तस्य उद्गहन्
मध्यात् निष्पतति निस्सरति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९० ॥

उद्धृतेति । हे प्रिये सीते वेधसा महिषा तव इमां पुरोवर्तिनीं कुद्वत् गौराः
शुभाः ये दशनाः रदाः तेषां आवली पक्ति रचयितुं निर्मातुं मध्यतः मध्यादि-
त्यर्थः । आद्यादित्वान् सार्वविभक्तिकः पचम्यतात्तसिः । उद्धृता निष्काशिता
द्युतिः कान्तिर्यस्य एतादृश इव एषः पुरोवर्ती कृष्णमृगः लक्षणं चिह्नं यस्य
एतादृशः शशी चद्रः भाति ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९१ ॥

त्वन्मुखेति । त्वन्मुखेन अवजिता निष्कलङ्कत्वेन पराजिता मंडलध्याः
हिमशोभा यस्य एतादृशस्य । अमृत द्युतिः कान्तियस्य एतादृशस्य चद्रस्य । स
व्यासो कलङ्कश्च तत्कलङ्कः तम् । तदिति हेतुबोधकं मिश्रं पदं वा । वीक्ष्य

इति सपदि वदन् वदान्यवयः शयनशिलातलमिन्दुपादधौतम् ।
 अलसतरगतिर्नरेन्द्रकन्यामनुगमयन्मदमन्धरः प्रपेदे ॥ ९३ ॥
 अथ सुरतमले सुखं समाप्ते मदनहुताशनदग्धमानहृदये ।
 चपकमधुनि सन्निविष्टविम्बं मुखमनयद्वयितासखः स सोमम् ॥ ९४ ॥
 दुहितुरवनिभर्तुरुन्मयूखं मणिचपकं परिमण्डलं विहाय ।
 म्रियमुखपरिभुक्तधामवाञ्छा करकमलं नयति स्म हेमशुक्तिम् ॥ ९५ ॥

अवलोक्य अथ निकटवर्ती शीतकरकांतस्य चद्रकातस्य तोरणः वहिर्द्वारं
 पद्रकातपटितवहिर्द्वारमित्यर्थः । शोकरयः शोकसमधि क्षाप्य अश्रु इव वादि
 उदक् मुचति उत्सृजति ॥ उत्प्रेक्षालकारः ॥ ९२ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदन् मुक्त्वा वदान्यानां स्थूललक्ष्याणां वयः
 श्रेष्ठः 'स्पर्शदान्यः स्थूललक्ष्यः' इत्यमरः । अलसतरा अतिमन्दा गतिः गमन
 यस्य अतएव मदेन मन्धरः भद्रः अर्थात् रामः सपदि सद्यः इदोः चद्रस्य
 पादौ धौतः क्षालितः ते शीतलमित्यर्थः । एतादृशं शयनसमधि शिलातल तत्
 कर्म । नरेन्द्रस्य जनकस्य कन्या सीता अनुगमयन् प्रापयन् प्रपेदे प्राप ।
 प्रपूर्वात् पयतेर्लिट् एत्वाभ्यासलोपो । अनुप्रासात्कारः । पुष्पिताप्रावृत्तम्
 'अयुजिनयुगोक्तो यज्ञारो युजि च नजो जरागाश्च पुष्पितापा' इति
 लक्षणात् ॥ ९३ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तप्रकारान्तर मदन एव हुताशनः अग्निः तेन दग्ध
 मानरूप हृष्य इषिर्द्रव्य परिमन् एतादृशे सुरतमेव मत्सः यज्ञः तस्मिन् मुक्तं यथा
 स्यात्तथा समाप्ते सति अवसिते सतीत्यर्थः । दयिताया सीतायाः सखा मित्र
 'राजाह ससिन्धवश्च' इति टच् । सीतासहित इत्यर्थः । सः रामचद्र नितरां
 सन्निविष्टं प्रतिफलितं विवं मुखविषं यस्मिन् एतादृशं चपकस्य पानपात्रस्य
 समधि मधु मय 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । तद्रूपं सोमं सोमरसं मुक्तं वर्जं
 अनयन् प्रापयन् । यज्ञे सोमपानं भवति तद्वत्सुरतयज्ञे मयिरूपं सोमं अपि-
 यदित्यर्थः । रूपकालंकारः । पुष्पिताप्रावृत्तम् । लक्षणं नूतनम् ॥ ९४ ॥

दुहितुरिति । अवनेः पृथ्व्याः भर्तुर्जनकस्य दुहितुः कन्यकायाः गीतायाः
 श्रियः श्रीरामचन्द्रः तस्य परिभुक्तं भोजनाधिकरणं पानाधिकरणमित्यर्थः ।
 'कोऽधिकरणे च प्रोष्यगतिमत्यवसानार्थेभ्यः' इति अधिकरणे क्तः । यत्
 धाम स्थानं 'धाम देहे गृहे रत्नो रथाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । तस्य
 वाञ्छा इच्छा पश्चीं परितः मण्डलं यस्य तत्परिमण्डलं उद्गताः मण्डलाः किरणाः
 यस्य तत् उन्मयूख एतादृशं मणीनां दीप्कादीनां चपकं पानपात्रं विहाय ।
 अतर्मावित्यपधौ जहातिः । त्याजयित्वेत्यर्थः । हेमशुक्तिं करकमलं प्रति
 गच्छति स्म । मणिचपकेण पाने तु श्रियभुक्तपात्रेण पानं न समवति अतः हेम-
 शुक्तिं करकमलं गच्छतिमेत्यर्थः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ९५ ॥

नियतमिह पतन्ति दन्तधारा मदमदनोद्धतयोरितीय भोत्या ।
 अधरकिसलये विहाय यूनोर्मधु पिबतोर्नयनान्यथाप रागः ॥ ९६ ॥
 मुहुरपि मधुतो विवृद्धतृष्णो न विरमति स्म पिबन् सुगन्धि हृदयम् ।
 युवतिमुग्रमसंशयं यतो यत् सरसिरुहं परमार्थतस्तदेतत् ॥ ९७ ॥
 अचकमत मधु प्रियामुसेन क्षितिपसुतः प्रणयादसौ वितीर्णम् ।
 अधरमितवतो व्रणस्य दाहात् स्फुटरचितभृकुटिर्मधुस्रवेण ॥ ९८ ॥
 इति सपदि निशामतीयतुस्तौ प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषम् ।
 रतिकलहकचग्रहेण माल्यं विन्दुलितकेशसमर्पितं दधानौ ॥ ९९ ॥

नियतमिति । रागः रक्तिमा कर्ता । मदः गर्वः मदनश्च ताभ्यां उद्धतयोः
 उन्मत्तयो मधु मय पिबतोः प्राशनतो यूनो तस्त्रयोः मातागमचद्रयोः
 इह अधरकिसलययो दाना धाराः परपरा नियत नियमेन पतति पतिष्य-
 तात्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । इति भीत्येव भयेनेव अधरावेव
 किसलये पल्लवौ । 'पल्लवोऽस्त्री किसलय' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा नयनानि
 नेत्राणि अवाप प्राप ॥ उत्प्रेक्षालकारः । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ९६ ॥

मुहुरिति । यतः यस्मान् कारणान् विवृद्धा तृष्णा अभिलाषो यस्य एतादृशः
 मधुप धमरः सुष्ठु गधो यस्य तन् मुगधि 'गधस्यैदुत्पत्तिसुरभिभ्यः' इत्या-
 दिना समासतः इदादेशः । एतादृश इय इदयस्य प्रिय 'इदयस्य प्रियः'
 इत्यनेन यत्प्रत्ययः । यत् युवतेः स्त्रियाः मुख वक्त्र मुहुरपि वारवारमपि
 पिबन् प्राशनन् न विरमतिस्म न विरराम । तत् तस्मात् कारणात् एतत् पुरो-
 र्चति असंशय सशयाभाव यथा स्यात्तथा परमार्थतः वस्तुत इत्यर्थः । सर-
 सिरुहं कमलम् । अस्तीति शेषः । वृत्तं प्रागुक्तम् ॥ ९७ ॥

अचकमतेति । क्षितिपस्य दशरथस्य सुतः पुत्रः असौ श्रीरामचन्द्रः प्रण-
 यान् मेष्णा प्रियायाः सीतायाः मुस तेन वितीर्णं दत्त मधु मयं अचकमत
 ऐच्छत् । अधर अधरोष्ठं इतवतः प्राप्तवतः । इण्धातोः क्तवतुप्रत्ययः । व्रणस्य
 ईमंस्य 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमरः । मधुस्रवेण मधुद्रवेण दाहात् हेतोः
 स्फुटा स्पष्टा रचिता कृता भृकुटिः येन एतादृशः आस । अधवा स्फुटरचित-
 भृकुटिः इत्यादिविशेषणविशिष्टः क्षितिपसुतः प्रियामुसेन मधु अचकमते-
 त्यन्वयः ॥ ९८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रविधुताः चलिताः कोमुमाः कुसुमसंबन्धिनः
 भक्तयो भागा यस्मिन् अतएव सूत्र शेषं यस्य तत् प्रविधुतकौसुमभक्तिसूत्रशेषं
 रतेः संबन्धी यः कलहः तेन यः कचग्रहः केशपट्णं तेन विलुलिताः चचलाः
 ये केशाः कचाः तत्र समर्पितं माल्यं मालां दधानौ धारयतो तौ सीताराम-
 चन्द्री । सपदि सद्यः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । निशां रात्रिं अनीयतु
 अतिक्रान्तवन्तौ । अतिपूर्वकात् इण्धातोः लिट् । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ९९ ॥

अथ हृदयज्ञमध्वनितवंशकृतानुगमै —

रनुगतवल्लकीमृदुतरकणितैर्ललनाः ।

तमुपसि भिन्नपङ्कजविषयेकृतमन्दरवैः—

शयितमवोधयन् विविधमङ्गलगीतिपदैः ॥ १०० ॥

हृदयनिपीडनोद्धृतपयोधरकुङ्कुमया

रतिषु दधानया दशनखण्डितमोष्ठमणिम् ।

चिरकृतजागराणिणितमन्थरलोचनया

शयनममुच्यत प्रियमनु प्रमदोत्तमया ॥ १०१ ॥

इति कुमारदासरय कृतौ ज्ञानकीहरणे महाकाव्ये

सम्भोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ रात्र्यतिक्रमणानंतरं ललनाः गीतिकुशलाः स्त्रियः हृदयग-
मानि 'गमश्च' इत्यनेन सूचयन्त्यस्य । ध्वनितानि येषां एतादृशाः ये वंशाः
वेणवः सुपिराणीति यावत् । 'पशादिकं तु सुपिर' इत्यमरः । तेः कृतः
अनुगमः अनुगमनं येषां तैः । अनुकूलमुपिरध्वनिभिर्मिश्रितैरित्यर्थः । अनु-
गताः गेयानुकूलानि वह्न्याः वीणायाः मृदुतराणि कोमलानि कणितानि
शब्दितानि येषु ते भिन्नाः ये पङ्कजाः पङ्कजादिसप्तस्वराः ते विषयीकृताः
मन्दरवैः मधुरध्वनिभिर्वेषु पङ्कजादिसप्तस्वरानुगुणैरित्यर्थः । न तु विस्वरैरिति
धावत् । एतादृश विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि मङ्गलगीतिपदानि मङ्गल-
गेयपदानित्यर्थः । ते उपसि मनुपसि शयितं सुप्तं तं रामचन्द्रं अवोधयन् जाग-
रितं चकुरित्यर्थः । नर्दत्कं वृत्तम् । 'हृदयभिरंगो भजजला गुरुन-
र्दत्कम्' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

हृदयेति । रतिषु सुरतेषु हृदयस्य यन्निपीडनं ताडनं तेन उद्धृतं निःसारितं
मयोपारयोः स्तनयोः कुङ्कुम धर्याः तथा दशने दन्तैः संक्षितः छिन्नः मणितः
इत्यर्थः । यः ओष्ठ एव मणिः ओष्ठः मणिरिव इति वा तं दधानया धर्यां
चिरं चिरकालं कृतः यो जागरः जागरणम् । जागतेर्भावे घञ् । जापोविचिणी-
ति गुणः । तेन अरुणिते आरुके मधुरे मदे च लोचने नेत्रे धर्याः एतादृशा
ममदासु स्त्रासु उत्तमया श्रेष्ठया सीधयेत्यर्थः । प्रिय रामचन्द्रं अनु 'नृतीपार्थे'
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीयपुके द्वितीया' इत्यनेन द्वितीया ।
रामचन्द्रेण सहोत्थः । शयनं शय्या अमुच्यत उगृह्यतेत्यर्थः । मुखद मोक्षणे क-
र्मणि लङ् । नर्दत्कं वृत्तम् ॥ लक्षणं नु पूर्वत्र श्लोके उक्तम् ॥ १०१ ॥

इति श्री ६ युतपद्मवन्दनमागवागवातीजमहामहोदयाध्यायरक्ष्य-

लक्ष्मणविरचितकवीकरीरकारोपनामकधीमद्रोपाध्याया-

यतिशर्मिणा निगूढकगेयामिधेन रामदेवसुतनारा-

यणशर्मणा विरचिताया महोत्साहात्म्यजा-

नकीहरणकाव्यगीतायामष्टमः सर्गः

समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

इति प्रवृत्तस्य सुतस्य केषुचिद्व्रतेषु भासेषु सुखेन भूपतिः ।
 पुरं प्रतस्थे वनितापरिग्रहैस्त्रयं सुतानामितरत्समस्य सः ॥ १ ॥
 उपेत्य पत्या सह शोकसम्पदा कलत्रभारेण च मन्थरक्रमा ।
 पितुः प्रयाणाभिमुखी भुवः सुता ततान पादावुद्विन्दुभिर्दृशोः ॥ २ ॥
 असावपत्यं गुणपक्षवर्तिनीं मतिं समालम्ब्य गुणैः पुरस्कृतम् ।
 जगौ ततः साधु गुरुर्गरीयसीं गिरं सतीनामुचितव्रताश्रयाम् ॥ ३ ॥

। श्रीराधारुण्याय नमः ॥ अ५ पूर्वसर्गे श्रीसीतारामचंद्रयोः मिथिलायामेव
 संभोगः सवर्ण्यं अस्मिन् सर्गे राज्ञो दशरथस्य पुत्रैः सह अयोध्यापुरीमवाणमाह
 इतीति । इति अष्टममर्गोक्तप्रकारेण प्रवृत्तस्य संभोगे इति शेषः । सुतस्य श्रीरा-
 मचंद्रस्य । ' पत्नी शेषे ' इति सवधसामान्ये पत्नी । केषुचित् भासेषु सुखेन
 आनदेन गतेषु सत्सु । सुखेनेति प्रकृत्यादिस्वातृतीया । भूपतिः सः दशरथः
 वनिताः स्त्रियः च परिग्रहाः भृत्यादयः च तैः सह इतरत् रामेतरादित्यर्थः
 सुतानां पुत्राणां त्रयं तृतयं समस्य सक्षिप्य रामेण सह स्वीकृत्येत्यर्थः । पुरं
 अयोध्यां प्रतस्थे ' समवप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्मिन् सर्गे पट्य-
 र्छिलोकपर्वतं वशस्थं वृत्तम् । तदुक्ता ' जतौ तु वशस्थमुदीरितं जरो ' इति ॥ ३ ॥

उपेत्येति । कलत्रस्य श्रोण्याः यो भारः तेन ' कलत्रं श्रोणिर्भाययोः ' इत्यमरः ।
 मभारः मंदः क्रमः पादविक्षेपो यस्याः एतादृशी प्रयाणस्य अभिमुखी भुवः पृ-
 थिव्याः कन्या सीता पत्या सह श्रीरामचंद्रेण सह उपेत्य प्राप्य शोकस्य वियो-
 गजन्यस्य संपत् तया अतिशोकेनेत्यर्थः । द्वेता तृतीया । दृशोः भेद्ययोः उदस्य
 उदकस्य बिंदुभिः पृषतैः ' मथोदनसकुबिंदु- ' इत्यादिना उदकस्य उदादेशः ।
 पितुः तातस्य जनकस्य पादौ धरणी ततान विस्तारयामास । शोकाश्रुभिः
 नतिसमये पितुः पादौ आर्द्राधिकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

असाविति । ततः सीतानत्यनतरं असौ गुरुः जनकः गुणैः सद्गुणैः
 पुरस्कृतं जयतः कृतं सर्वसद्गुणसंपन्नमित्यर्थः । अपत्यं लोकं सीतारूपं कम
 गुणानां सद्गुणानां पक्षः परियहः न पतति तच्छीला ' सुष्यजालो ' इति
 णिनिः । नां मतिं बुद्धिं समालम्ब्य समाश्रित्य तादृशीं बुद्धिं निश्चित्येत्यर्थः
 सतीनां साध्वीनां ' सती साध्वी पतिव्रता ' इत्यमरः । उपितं योग्यं यद्भूतं
 नियमः स आश्रयो यस्याः । पतिव्रतायतविषयिणीमिति यावत् । अतएव अति-
 शयेन गुर्वी इति गरीयसी ताम् । गुरुशब्दान् ' द्विवचनविभक्त्या ' इत्यनेन ईष-
 तुनि ' मिषस्थिर ' इत्यादिना गरादेशो ' उगितश्च ' इति ङीष् । एतादृशीं
 गिरं वार्त्तां साधु यथा स्पात्तथा जगौ णे शब्दे लिट् । अनुमासालंकारः ॥ ३ ॥

परः प्रकर्षो वपुः समुन्नतिगुणस्य तातो नृपतिर्नवं वयः ।
 इति स्म मा मानिनि मानमागमः पतिप्रसादोज्ज्वलतयो हि योषितः ॥ ४ ॥
 स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं त एव तद्धामविभूतिहेतवः ।
 तडिद्वियुक्तोऽपि धनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ५
 गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं गिरः कथा मा परुषार्थदीपनीः ॥
 कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम् ६
 पतिव्रता वश्यमवश्यमद्भुता करोति शीलेन गुणस्पृहं पतिम् ।
 विनष्टचारिप्रगुणा गुणैषिणः परामर्शं भर्तुरुपैति दुस्तरम् ॥ ७ ॥

। पर इति । मानः कुलायभिमानः अस्ति अस्याः सा मानिनी तत्सबुद्धिः
 हे मानिनि । वपुः शरीरस्य परः श्रेष्ठः प्रकर्षः उत्कर्षः तथा गुणस्य
 ज्ञात्येकवचनं गुणानामित्यर्थः । समुन्नतिः औन्नत्यं तातः पिता नृपतिः ।
 जनकः नव नूतन वयः तारुण्यमित्यर्थः । इति एवप्रकारेण हेतो वा । माने
 अभिमानं मास्म आगमः न भ्रामुहीत्यर्थः । गमूधातोः 'स्मोत्तरे लङ् च'
 इत्यनेन मास्मोपपदे सर्वलकारापवादो लङ् 'नमाइयोगे' इत्यनेन अडागम-
 निषेधः । कुतो न पर्यः करणीयः इत्यत आह-पतीति । हि योषितः स्त्रियः
 पत्युः धवस्य प्रसादः स एव उन्नतिर्यासां एतादृशः भवतीति शेषः । इतरी-
 न्नत्यपेक्षया पतिप्रसादोज्ज्वलतिरेव श्रेयस्करित्यर्थः । काव्यलिंगमलकारः 'सम्-
 र्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं' इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

। पत्यनुकूलत्वेन भर्तनेन उन्नतो साध्यायां अन्वयव्यतिरेकेण पत्युरेव
 साधन्यं दर्शयति-स्त्रिय इति । पुंसां पुरुषाणां उदयस्य उत्कर्षस्य साधनं
 साधनकरणं 'करणाधिकरणयोश्च' इति स्युट् । स्त्रियः न भवतीति शेषः ।
 तै एव पुरुषा एव तासां स्त्रीणां यद्धाम तेजः विभूतिः ऐश्वर्यं च तयोः
 हेतवः कारणानि भवन्ति । तदेव द्रष्टव्यं-तडिदिति । तडिता विद्युल्लतया
 विद्युक्तोऽपि विरहितोऽपि धनः मेघः प्रजृम्भते आविर्भवति विद्युतस्तु तडितस्तु
 मेघं विना न विलसति न चकासति ॥ अर्थोत्तरन्यासालकारः ॥ ५ ॥

। एवं पतिप्रसादस्य अवश्यसाध्यस्य उपदिश्य इदानीं पत्यो वर्तनमुपदि-
 शति-भतापीति । आपतं दीर्घं भर्तृमतमित्यर्थः । परिकोपं क्रोधं गतापि प्राप्ता-
 पि भर्त्रे पत्ये परुषः कठोरः यः अर्थः तस्य दीपिनीः प्रकाशयित्रीः परुषार्थ-
 पतिपादिका इत्यर्थः । गिरः वाणीः मा रुधाः न कुरु इत्यर्थः । अत्रापि रु-
 धातोः माहयोगाहोढर्थे लुङ् उञ्जेति सिचः क्त्वे 'तनादिभ्यस्तभातोः'
 इत्यनेन सिचो लुङ् अडागमनिषेधश्च । हि यस्मात् कारणान् भर्तृजनस्य 'कर्तृ-
 कर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठीयम् । भर्त्सने तर्जने भर्तृजनकर्तृकतर्जने सती-
 न्यर्थः । कुलस्त्रियः कुलीनाः स्त्रियः मौनं मूकत्वं परं श्रेष्ठं साधनं प्रवदन्ति क-
 थयन्ति । भर्त्रो भर्त्सने कृते सति मौने कार्यं प्रत्युत्तरं न देयमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥
 । पतिव्रतेति । पत्योः व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता पतिसेवातत्परा सा-
 ध्यात्यर्थः । अंगना श्री गुणान् नष्टादिगुणान् स्पृहयति स्पृहतीति गुण-

अलं त्वयि व्याहृतिविस्तरेण मे कुरुष्व तद्यच्चरितं त्वदाश्रयम् ।
 श्रुतिं प्रयातं जरसैव जर्जरं सहस्रधेदं हृदयं न दारयेत् ॥ ८ ॥
 अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो वृथाऽद्य देवादपि नाम नो भवेत् ।
 इति प्रवस्तुर्जरतो निरासिरे निगृह्य कण्ठं वचनानि मन्युना ॥ ९ ॥
 उदग्रमासः शिष्या शिष्यामणेः स्रजा च धम्मिल्लकिरीटदृष्टया ।
 प्रमृज्य पादौ जनकस्य जम्पती क्षयादघातामथ लम्बिताशिपौ १०

स्पृहः तम् । मूलविभुजादित्वात् कः इगुपधेति क विधाप शेषपष्ठया समासो वा ।
 गुणाभिलाषिणमिति यावत् । एतादृशं पतिं शालेन अवश्यं वश्यं वशंगतं
 'वशंगतः' इति यत्प्रत्ययः । करोति । वैपरीत्येऽनिष्टमाह-विनष्टेति । विनष्टाः
 चारित्रं शीलं गुणाश्च यस्याः एतादृशी । गुणान् इच्छति तच्छीलः गुणैर्षी 'तुल्य-
 जातो' इति णिनि । तस्मात् भर्तुः पत्युः सक्ताशान् दुस्तरं दुःखेन तरणयोग्यं
 'ईषद्, नुपु' इति सल् । पगभव पगजयं अभीत्यादिक उपैति प्राप्नोति ॥ ७ ॥

अलमिति । त्वयि त्वद्विषये मे मम व्याहृतीनां भाषणानां विस्तरः तेन
 'व्याहार उक्किलंपित' इत्यमरः । अलं निषेद्धं उपयोगो नास्तीत्यर्थः । व्याहृ-
 तिविस्तरेणेति गम्यमानक्रियाकरणं 'अलं भूषणपर्याप्तिः' इत्यायमरः । त्व
 आश्रयो यस्य एतादृशं यच्चरितं धृतिं धवणं ममेति शेषः । प्रयातं सत् प्राप्तं
 सत्, जरसैव वृद्धत्वेनैव जर्जरं शिथिलं इदं हृदयं अंतःकरणं सहस्रधा सहं-
 स्रप्रकारं 'अधिकरणविचालेति' धाप्रत्ययः । न दारयेत् न विदारयेत् । तत्
 चरित्रं कुरुष्व स्वीकुरु इत्यर्थः । पतिप्रनाथममाचरेत्यर्थः । 'विधिनिमग्ने-'
 स्यादिना रुधातोः विधौ लोट् ॥ ८ ॥

अयमिति । त्वय्येव एकः प्रवणः प्रह्वः 'प्रवणं क्रमनिष्प्रोर्व्यो प्रहे' इत्य-
 मरः । त्वदेकप्रवण इत्यर्थः । अयं पूर्वोक्तः, पातिप्रत्यस्वीकाररूपः मनोरथो-
 ऽभिलाषः । अयं साधनम् । देवादपि अवशेनापीति यावत् । वृथा, मुधा निर-
 र्थकं इति यावत् । नो नाम भवेत् माभूदित्यर्थः । नामेति संभावनायां । इति पूर्वो-
 कप्रकारेण प्रवस्तुः भाषितुं 'जरतः' जीर्णस्य, वृद्धस्य जनकस्येत्यर्थः । 'जीर्य-
 तेतृन्' इति जृधातोर्तृन्प्रत्ययः । मन्युना शोकेन कर्त्रा 'मन्युशोको तु
 शक्नु स्त्रियाम्' इत्यमरः । कठं निगृह्य अवहृष्य वचनानि भाषणानि कर्माणि
 निरासिरे निरस्तानीत्यर्थः । निःपूर्वकात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मान् कर्मणि लिट्
 श्रेजदेशश्च ॥ ९ ॥

उदग्रमास इति । अथ जनककृतोपदेशानंतरं जपती जायापती सीतारामौ ।
 राजदत्तादित्वात् जायाशब्दस्य ज आदेशः । उदग्रा उद्या भाः कातरियस्य स
 उदग्रभाः तस्य शिष्यामणेः चूडामणेः शिष्या ज्वालाया तेजसेत्यर्थः । च
 धम्मिल्लः संवतक्चाः स एव किरीटं अथवा सीताया धम्मिल्लः रामचंद्रस्य
 किरीटः तत्र दृष्टया सकया । सकथेत्येव पाठः साधुरिति भाति । स्रजा
 मालया । जनकस्य मेधिलस्य पादौ चरणौ प्रमृज्य सशोध्य लम्बिता

कृतो वियोगेन शुचः समुद्रवः समर्पितः साधुवरेण सम्मदः ।
 मनस्यवस्थाननिमित्तमीशितुः क्षणं विवादानिव तस्य चक्रतुः ११
 हलायुधामस्य सकादलो रयः पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः ।
 ततः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः प्रकाशयामास गतिं समन्ततः १२
 गजेन्द्रघण्टाघातितश्च निःस्वनः कोणुकावृंहितवृंहितो मुहुः ।
 अयं वितन्वन् भवनेषु पक्षिणां दिशः ससर्पाय समं समुद्धतः १३
 समाकरोहाथ रथं महारथः सहेमचित्रं सह राजकन्यया ।
 दिनादिसन्ध्यानुगतां पिशङ्गितां स्वरदिमदीह्येव दिवं दिवाकरः १४

आपिता आशीः आशीर्वादो याम्याम् । कम् धातोर्भिजतात् कप्रत्यये लभे-
 श्च । इति मुनागमः । एतादृशो सैतो क्षयात् गृहात् 'क्षयो रोगातिरे बेश्मक-
 स्वातापचयेषु च' इति मेदिनी । अयाता अगच्छताम् । या प्रापणे लङ् ॥ १० ॥

कृत इति । वियोगेन विरहेण कृत उत्पादितः शुचः शोकस्य समुद्रवः
 उत्पत्तिः । साधुः उत्तमो यो वरः जामाता तेन समर्पितः उत्पादितः सम्मदः
 प्रमोदः । 'प्रमोदामोदसमदाः' इत्यमरः । ईशितुः लोकनिधतुः तस्य जनकस्य
 मनसि अतःकरणे अवस्थानं स्थितिः निमित्त कारणं यस्मिन् । विवादकरण-
 विशेषणमिदम् । क्षण क्षणमात्रं विवादान् चक्रतुषि अहंपूर्विकया समद-
 भुक्तसमुद्रवो विवादं चक्रतुरित्यर्थः । उन्मेषालंकारः ॥ ११ ॥

हलायुधेति । ततः मस्थानानन्तरं काहलेन (कणां इति लोके) सज्जन्य-
 प्यनिनेत्यर्थः । सहितः सवाहलः । पयोधिः समुद्रः तस्य यो निर्घोषः प्यनिः
 तद्वत् गभीरः गंभीरः भैरवः भयंकरः । प्रगल्भ आहता ताडिता वा भेरी
 बुदुभिः तस्याः सकाशात् सभयो यस्य एतादृशः । समन्ततः परितः यो रयः
 प्यनिः सः हलः सौरः आसुध यस्य स हलायुधः मलदेवः तद्वद्भावा कानि-
 र्यस्य एतादृशस्य दशरथस्य गतिं गमनं प्रकाशयामास भेषादिनिस्वनेन
 दशरथस्य प्रयाणमनुमितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गजेन्द्रेति । अथ प्रयाणभेषाभिधातानन्तरं गजेन्द्राणां घटाः निनादाः सेप-
 टितः मिश्रितः मुहुः पुनः पुनः कोणुकाणां हस्तिनानां वृहिनानि गर्भितानि
 नेवृंहितः वृद्धिगतः । अत्र 'वृद्धितं करिगर्भितम्' इति कोशात् वृहिनपदेनेव
 विशिष्टार्थताभेदे कोणुकापदसाम्प्रिप्येन वृहिशब्दः केवलगर्भितपरः 'विशि-
 ट्वाचवानां पदानां सति विशेषणसमभिध्याहारे विशेष्यमात्रपरता' इति
 न्यायान् । अतएव 'सर्वाचवेमांस्त्यपूर्णार्थः' इति कालिदासोऽपि संगच्छते ।
 भवनेषु गृहेषु कुलापेदित्यर्थः । पक्षिणां पक्षिणां मय मीतिं वितन्वन्
 विस्तारयन् समुद्धतः उर्दीर्घः निःस्वनः प्यनिः दिशः काष्ठाः समं एव समवा-
 बच्छेदेनेत्यर्थः । विषाविशेषणमिदम् । ससर्पं जगाम व्यापेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

समाकरोहेति । अथ प्रयाणप्यनिवितर्पणानन्तरं दिवाकरः सूर्यः 'दिवाविधा'
 इत्यादिना करोतृप्रत्ययः । दिनस्य दिवसारव्य भादिः आरंभः मार्गवापिनी

शिरःप्रदेशस्थसमुद्रपेटिकागृहीतबीणाशुकपञ्जरादयः ।
 सथैत्रहस्तैः स्थविरेरधिष्ठिताः स्त्रियोऽप्यनुस्पन्दनमत्यगुर्मुदा १५
 मदान्धमातङ्गघटादिसङ्कटे परिक्रणन्ती बलकायनिस्रगा ।
 तरङ्गिता बलगुनुरङ्गरङ्गितैः पुरः प्रतस्थे पुरुदूततेजसः ॥ १६ ॥
 स्वदृष्टिरोधि श्रवणाप्रमारुतै रजो रथोत्थं यदि नाहरिष्यत ।
 विनिर्गताभिर्न पुरो मदस्तुतां घटाभिरद्रक्ष्यत वर्त्म दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

या संप्या वितृप्तसूः तया अनुगतां युकां अतएव पिशगितां पिगलाम् । 'पिशंगो
 वृद्धपिगलो' इत्यमरः । दिवं अंतरिक्षं 'योदिवो द्वे स्रियामग्रं' इत्यमरः ।
 स्वस्थ रश्मयः किरणाः तेषां दीप्त्येव वात्स्येव महारथः 'एवो दशसहस्राणि
 योधयेयस्तु घन्दिनाम् ॥ शस्त्रशासप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः' । एतादृशः
 रामचंद्रः हेमः सुवर्णस्य चित्राणि आलेख्यानि तैः सह वर्तमानः सहेमचित्र
 एतादृशं रथं स्पंदनं राज्ञः जनकस्य कन्या सीता तया सह समागच्छेत् ॥ उपमा-
 लंकारः ॥ १५ ॥

शिर इति । शिरसः प्रदेशः भागः तत्र तिष्ठतीति शिरःप्रदेशस्थाः 'स्थः'
 इति योगविभागात् कप्रत्ययः । समुद्राः सपुटकाः पेटिकाः मजूपाश्च यातां
 अथवा शिरःप्रदेशस्थाः समुद्रकानां पेटिका यासान् । तथा बीणा बलङ्गी शुक-
 पञ्जराः कीरपञ्जराः बीणाशुकपञ्जराः आदयो येषां एतादृशाः सर्वे उपचाराः
 गृहीताः बीणाशुकपञ्जरादयो याभिः । वेत्रैः वेतसैः सहिताः सवेशाः तथामृताः
 हस्ताः कराः येषां तैः । हस्तगृहीतवेत्रयष्टिकैरित्यर्थः । स्थविरेः वृद्धपुरुषैः ।
 'मथयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । अधिष्ठिताः रक्षिता इति यावत् । एतादृशः
 स्त्रियोऽपि दाम्यादयोऽपि मुदा हर्षणं अनुस्पंदनं रथमनुलक्ष्यैरुत्प्रेत्यर्थः ।
 'अनुपन्तामया' इत्यव्ययीभावः । अत्यगुः अत्यगमन् इत्यर्थः । रणधातोः
 लुङि 'इणोगालुङि' इति गादेशो 'गातिरधेति' सिचो लुकि पररूपे रूपमिदम् ॥
 अनुभामालंकारः ॥ १५ ॥

मदेति । मदेन अथाः ये मातगाः हस्तिनः तेषां घटा घटना
 'त्रिणां घटना घटा' इत्यमरः । स एव अद्रिः पर्वतः तस्य सकटे सयाधे
 'सकटं ना तु सयाधे' इत्यमरः । परिक्रणन्ती ध्वनन्ती । बलगुनि मुंदराणि यानि
 तुरंगाणां अश्वानां रिंगिनानि गतिविशेषाः तैः हेतुभिः 'उत्त उत्ती' न्यादि-
 प्रपट्टकस्पर्शगिधातोर्मेत्यर्थकस्य 'नपुसकै मावे कः' इति कप्रत्यये रिंगितेति रूपम् ।
 नरगाः भंगाः संजाता यस्याः । तरंगशब्दाच्चाकादित्वादिनचप्रत्ययः ।
 एतादृशी बलं सैन्यं कायो देहो यस्याः सा बलकाया बलस्वरूपेति यावत् ।
 या निम्नगा नदी सा पुरुदूतः इंद्रः तद्दूतेजो यस्य स पुरुदूततेजाः जनकः तस्य
 पुरः नगरात् मिथिलाया इत्यर्थः । प्रतस्थे ॥ रूपकालंकारः ॥ १६ ॥

स्वदृष्टीति । पुरः नगर्याः मिथिलायाः विनिर्गताभिः-निर्याताभिः मदं
 दानं स्ववतीति मदस्तुतः 'गंडः कटो मदो दानं' इत्यमरः । तेषां मदस्तुताम् ॥

व्यतीतरथ्येऽथ रथे कपोलयोर्विलासवत्या लसदंशुजालयोः ।
 पपात तस्याः पुरगृह्यर्धाधिकसमीरणानर्तितपद्मजं रजः ॥ १८ ॥
 घराङ्गना प्रस्तरभेदकोटिभिर्हतस्य चक्रे चलनं बहूयिनः ।
 पिधाय यत्तच्चलनं पथि प्रियं तमाललम्बे बलसन्निधावपि ॥ १९ ॥
 रथध्वनिप्रापितसम्मदं गवां कुलं समुत्पुच्छयमानमुन्मुखम् ।
 उदग्रकर्णं परिधावदेकतो ददर्श सीताऽथ वनान्तवर्तिनी ॥ २० ॥

मदस्त्राविणामित्यर्थः । मदराब्दे उपपदे सुधातोः 'किप् च' इति किप् । एता-
 दृशां दतिनां हस्तिना घटानिः घटानिः 'समूहैरित्यर्थः । श्रवणानां कर्णानां
 अपाणि मांताः तत्संबन्धिनो ये मारुताः वाताः तैः करणैः स्वेषां दृष्टीः अभीक्ष्णं
 रुणद्धीति स्वदृष्टिरोधि । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । एतादृशं रथेभ्यः
 स्यद्नेभ्यः उत्थं उत्पन्न रजः धूलिः यदि न अहरिष्यत तर्हि वस्त्रं मार्गः
 न अद्रक्ष्यत् । श्रवणमारुतैः रथोत्थधूलिर्दूरीरुता अतो मार्गो दृष्ट इत्यर्थः ।
 'लिङ्गनिमित्ते लङ् क्रियातिपञ्चौ' इति लङ् ॥ १७ ॥

व्यतीतेति । अथ सेनानिर्गमनानंतरं रथे स्यद्ने व्यतीताः अतिक्रान्ताः
 रथ्याः प्रतोल्यः येन एतादृशे सति 'रथ्या प्रतोली विशिष्टा' इत्यमरः । लसत्
 देवीप्यमानं अंशूनां किरणानां जाल ययोः, तेजस्विनोरित्यर्थः । एतादृशयोः
 विलासाः सन्ति अस्याः सा विलासवती तस्याः एतादृशाः तस्याः सीतायाः
 कपोलयोः गंडयोः पुरस्य नगरस्य गुहाः बासाः 'पदास्वैरिवासापक्षेषु च'
 इत्यनेन ग्रहधातोः क्यप् । या दीर्घिकाः वाप्यः तत्संबन्धीनि यानि समीरणेन
 वायुना आनर्तितानि कवितानि पद्मानि कमलानि तेभ्यो जातं रजः पासुः
 पपात प्राप ॥ १८ ॥

घराङ्गनेति । वर श्रेष्ठा एतादृशी या अंगना सीता प्रस्तराणां पापाणानां
 ये भेदाः खंडाः तेषां कोटयः अपाणि तानिः । अप्यदाद्वयार्थं तत्र पापाणामंडा
 विस्तीर्यते तेषामपेरित्यर्थः । इतस्य ताडितस्य बहूयः रथगुप्तिः सा अस्यास्तीति
 बहूयः रथः तस्य 'रथगुप्तिर्वहूयो ना' इत्यमरः । चक्रे यत् चलनं
 स्त्रलनम्, अभूत् इति शेषः । स्त्रलनमिति पाठः सुकरः । तन् चलनं विज्ञाय
 अत्र पिधाय इति पाठो लेखकप्रमादान् इति भानि । पथि मार्गे चलस्य
 सैन्यस्य सन्निधावपि सानिध्मेपि प्रियं न राम आललम्बे आशिषाय ।
 चक्रापानं विज्ञाय घनं माभूदिति भीत्या सैन्यसन्निधावपि लज्जां विज्ञाय न
 राम आललम्बे इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

रथेति । अथ पुरो यद्दिगमनानंतरं वनानि वनमध्ये वने इति वनान्तवर्तिनी
 एतादृशी सीता । एरिमन् इति एकतः एकस्मिन् भागे इत्यर्थः । आघादित्वात्स-
 म्यतत्त्वान् तानिः 'इतराम्बोपि दृश्यते' इति वा । रथस्य ध्वजः स्वगाः
 तैः बाधितः उत्पादितः रामदः समोदो वरय । 'धनोदामोदसमदाः' इत्यमरः ।

विनिद्रपद्मा मृदुभिः समीरणैर्विसारयन्तः कलहंसिकागिरः ।
स्वदेशसीमासरितो विलंघिताः शुचं वधूचेतसि साधु सन्दधुः २१
विवृत्तदृष्टा विषयव्यतिक्रमाच्छनैर्निमज्जन्त इवावनीतले ।
स्वजन्मभूमौ गिरयो नृपात्मजाकपोलपातेनुरजस्रमश्रुभिः ॥ २२ ॥
गजेन्द्रदन्ताहतवन्यशङ्काकपायगन्धिः पथि तत्र योषिताम् ।
शनैर्विधुन्वन्नलकाप्रवहरोर्ध्वानि पस्पर्श वनान्तमारुतः ॥ २३ ॥
अथ प्रतानः प्रततान तामसो नृपस्य भीमं भयमादिशन्दिशः ।
क्षिपन् क्षपाया विगमेऽपि संहर्ति प्रमह्य वैरोचनरोचिषां पथि ॥ २४ ॥

समुत्पुच्छयते समूर्ध्वं पुच्छं करोति इति समुत्पुच्छयमान 'पुच्छभांडचीव-
राणिङ्' इति णिङ्ङात् कर्तरि शानच् । उद्गतं मुखं यस्य उदगो उच्चो कर्णो
यस्य एतादृश परिधावतीति परिधावत् गवां धेनूनां कुल समूह ददर्श ।
स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं—'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिरस्य
वर्णनम्' इति ॥ २० ॥

विनिद्रपथेति । विनिद्राणि प्रकुलानि पद्मानि यामु एतादृश्यः मृदुभिः कोमलैः
ताः
यः
गन्धाः सीतायाः चेतः अतःकरणं तस्मिन् साधु यथा स्यात्तथा शुचं शोक
संदधुः उत्पादयामासुः । संपूर्वात् धाधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

विवृत्तदृष्टेति । विवृत्तेन विवर्तनेन, पराद्मुखीभवनेनेत्यर्थः । विवृत्त इत्यत्र
मावे कः । दृष्टाः विलोकिताः विषयस्य देशस्य व्यतिक्रमात् उलंघनात्
शनैः अवनीतले पृथ्वीतले निमज्जन्त इव अंतर्गच्छन्त इव दृश्यन्त इति शेषः ।
एतादृशाः स्वस्याः सीतायाः जन्मभूमौ ये गिरयः पर्वताः ते नृपस्य जनकस्य
आत्मिजा कन्या तस्याः कपोल गल्ल अजस्र मतत अश्रुभिः नेत्रोदकैः आतेनुः
विस्तारयामासुः । नववधूनां स्वजन्मभूमिस्थवन्तूनां अदर्शने दुःखेन अधुपातो
भवति तद्वत् सीतापि रुरोदेत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २२ ॥

गजेन्द्रेति । तत्र अरण्ये पथि मार्गे गजेन्द्राणां हस्तिना दत्तेः तैः आह्वताः
कन्याः वनप्रभवाः 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् । या
शङ्क्यः अपेक्षितोपाः तासां कपायः सुरभिः । 'कपायो रसभेदे च निर्पाते
च विलेपने ॥ अग्रागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते त्रिषु' इति मेदिनी । गधो
यस्य 'अल्पाख्यायां' इति समासान् इदादेशः । अलकानां केशानां अग्राग्येव
पल्लवीः शनैः मन्दं विधुन्वन् कपयन् दन्तान्मारुतः अरण्यमध्यवर्ती वायुः
योषितां मुक्तानि पस्पर्श । मदशीतमुगंधिकायुः तदा क्वाचित्पथः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ मदवातप्रसरणानंतरं नृपस्य दशरथस्य भीमं घोरं 'घोरं
भीमं भयानकं' इत्यमरः । मयं भीर्ति आदिशति सूचयति इति आदिशन्,

अरिष्टसन्तापविरूपदर्शनास्तमोभिभूताः प्रतिकूलमाहृताः ।
 अविप्रसन्नानि मुखानि भेजिरे दिशो विनाशोपनता इव क्षणम् ॥ २५ ॥
 अथ प्रकाशीभवद्व्रतो दिशं क्षणादुदीर्चामवभास्य दीप्तिभिः ।
 बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्रिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ २६ ॥
 ततो दधानः श्रवणावसङ्गिनीं विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकाम् ।
 विनिद्रस्कोत्पलशङ्कया सतां विलोचनोपान्त इवालिसन्ततिम् २७

सूचयन्नित्यर्थः । पथि मार्गे विरोचनस्य सूर्यस्य समधीनि वैरोचनानि ।
 'तत्स्वेदमित्यण्' एतादृशानि यानि रोचिषि तेजांसि । 'रोचिः शोचिहमे क्लीबे'
 इत्यमरः । तेषां सहति समुदाय प्रसङ्ग इष्टान् क्षिपन् तिरस्कृवंन् क्षपायाः
 रात्र्याः विगमेपि नारोपि, अभावेपीति यावत् । तमसः अंधकारस्य अयं तामसः
 एतादृशः यः प्रतानः विस्तारः । तनु विस्तारे भावे षञ् । दिशः वाष्टाः
 ततान विस्तारयामास व्यापेत्यर्थः । दिवैव अधतमसं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।
 अनुमासालकारः ॥ २४ ॥

अरिष्टेति । अरिष्टः अशुभः संतापः ततता येषु एतादृशाः विरूपदर्शनाः
 भयकरा इत्यर्थः । पक्षे अरिष्टः संतापः दुःखं येषां अतएव विरूपं दर्शनं अव-
 लोकरुं येषाम् । तमसा अंधकारेण अभिभूताः पराभूताः व्याप्ता, इति यावत् ।
 पक्षे तमसा अज्ञानेन अभिभूता व्याप्ताः, कर्तव्याकर्तव्यशून्या इत्यर्थः ।
 प्रतिकूलमाहृताः विरुद्धवायवः शत्रुघाता इत्यर्थः । पक्षे प्रतिकूलतां प्राप्ताः ।
 देवाः क्षणं क्षणमात्रं विनाशाय प्रलयाय उपनताः प्राप्ताः । पक्षे विनाशे क्षयं
 उपनताः प्राप्ता इव दिशः वाष्टायाः । जात्येकवचनं दिशामित्यर्थः । अविप्र-
 सन्नानि उद्विग्नतोत्पादनानि मुखानि भेजिरे सिधेदिरे । तदानीं शत्रुघाताः
 अधवारविशिष्टाः प्रवदुः देवाश्च नितित्युः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ उत्पातदर्शनानंतरं उत्पातमनु तमः प्रादुर्भावाद्युत्पातानंतरं
 'अनुलक्षणे' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयतयायां 'कर्मप्रवचनीयपुत्रे' द्वितीया
 इति द्वितीया । अपतः अग्रभागे । आयादित्वात्तात्पर्यं तात्तसिः । क्षणान् क्षण-
 मात्रेण उदीर्ची दिशं दीप्तिभिः कांतिभिः अवभास्य प्रकाश्य प्रकाशीभवत्
 प्रकटीभवत् । प्रकाशाब्दान् अभूततद्भावे चिः । पुरुषस्य आकृतिः आकारः
 तस्याः श्री शोभा मया विभक्तं पृथक्त्वेन दर्शितं पुरुषस्वरूपमित्यर्थः । तेजः
 कर्म बलेन तेज्येन कर्मा व्यदृश्यत विलोकितम् । विपूषां दशधातोः
 परंणि लृट् ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिस्तं पुनश्च विधिनष्टि-तत इति । ततः पुनश्चाकृतिदर्शनानंतरं
 विनिर्द्रं विकसितं पद्मलोपत कोट्यन्तं तस्य शंखा आकाशं तथा विलोच-
 नस्य मेघस्य उपाने मन्त्रभागे तनां व्याप्तं अक्षीर्णं धनगणां संततिमिव
 पत्पामिव ध्वजयोः श्वोत्रयोः अवतनः सर्वथ सोऽङ्गवातीभि 'अन

विशालवामांसतदावलंबिनीं समुद्रहन् द्वीपितनुं तनूदरः ।
परिज्वलस्तीव्रतपोद्गुताशनस्फुल्लिरूपातैरिव बिन्दुचित्रिताम् २८
भुजेऽतिभीमे सशरं शरासनं निधाय वामे निधनावहं द्विषाम् ।
करेऽपरस्मिन् परदुर्गपारगं परं स बिभ्रत्परशुं परासुहा ॥ २९ ॥
तपोभिधानस्य सितेतराध्वनः शिखा इवादित्यमयूषपिङ्गलाः ।
जटा विधुन्वन् वलिताः समन्ततः समीरणैरात्मरयेण सम्भृतैः ३०

इनिठनी, ' इति इनिः । तदतान् ' कन्नेम्यो डीप् ' इनि डीप् । विभुष्काणि
यानि पकेरुहाणां कमलानां बीजानि तेषां मालिका मालां दधानः धारकः ।
आरकनेत्रस्य दीर्घस्यात् कर्णातिक्रमात्त्वेन कोकनदमिति मत्वा तत्रागतं
धमरपक्तिमिव कर्णे शुष्ककमलबीजमालां दधानमित्यर्थः । पञ्चमश्लो-
कस्थभृगूणां प्रभुः इत्यस्येमानि विशेषणानि स रामेण जगदे इति तत्रत्यक्रियया
संघट्टः । अतएवेद् कुलकम् । तदुक्तम्- ' द्वाभ्यां युग्ममिति श्लोक त्रिभिः श्लो-
कैर्विशेषकम् ॥ कलापक चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलक स्मृतम् ' इति ॥ २७ ॥

विशालोति । तनु रुशं उदरं यस्य एतादृशः सः पुरुषः परितः ज्वलन् दीप्यमानः
नीर्म पत्तपः स एव हुताशनः अग्निः तस्य स्फुल्लिगाः कणाः ' त्रिपुस्फुलिगोऽग्नि-
कणः ' इत्यमरः । तेषां पातेरिव पतनेरिव बिन्दुभिः चित्रितां सज्जानपिग्राम् ।
चित्रशब्दात्तारकादित्वादित्यप्रत्ययः । विशाल विस्तृत यद्वामांसस्य तद अवल-
म्बते आश्रयते एतादृशीं द्वीपिनः व्याघ्रस्य ' शार्ङ्गलद्वीपिनी व्याघ्रे ' इत्यमरः ।
तनुं देहं समुद्रहतीति समुद्रहन् ॥ २८ ॥

भुज इति । द्विषां शत्रूणां ' द्विद्विपक्षाहितामिन्द्रदस्युशाश्रवशाश्रवः ' इत्यमरः ।
निधनस्य मरणस्य आवह प्रायकम् । आद्रपूर्वाद्वहतेः पचायच् । शरेण बाणेन
सहितं सशरं अस्यते क्षिप्यते अनेनेति असनम् । असु क्षेपणे करणे ल्युट् ।
शराणां बाणानां असनं शरासनं, धनुरित्यर्थः । अतिभीमे अतिभयकरे वामे
भुजे सव्ये भुजे निधाय अपरस्मिन् अन्यस्मिन् दक्षिणे करे हस्ते परं श्रेष्ठं परे
शय्ये एव वा दुर्गे दुर्गमस्थानं तस्य पारगं अंतगं अथवा परेषां शत्रूणां दुर्गे
तस्य पारगं एतादृशं परशुं विभर्ति इति विध्यत् । विभर्तैः शतरि रूपम् । अतएव
परेषां शत्रूणां असून् प्राणान् हतीति परासुहा एतादृशः सः पुरुषः ॥ २९ ॥

तप इति । तप एव अभिधानं नाम यस्य सितात् इतरः सितेतरः रुष्णाः ।
मुष्णुपेति समासः । सः अप्वा मागो यस्य तस्य अग्नेः ' वह्निः शुष्मा रुष्णवर्त्मः ' इत्यमरः ।
तपोरूपाग्नेरित्यर्थः । शिखा इव ज्वाला इव आदित्यस्य सूर्यस्य ये
मयूराः किरणाः तद्वत् पिङ्गला पिशंगा आत्मजः स्वदेहस्य रयः वेगः तेन
संभृतैः उत्पन्नैः समीरणैः बाधुभिः समतनः सर्वतः ' समंततस्तु परितः सर्वतः ' इत्यमरः ।
वलिताः वलीभूताः जटाः सदाः विधुन्वन् विषवांश्चुनोते शत्रुप्रत्ययः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

प्रभुर्भृगूणां जगदे जगत्सृजः परोऽवतारो ज्वलनं वितन्वता ।
 हसेन धुन्वन्नथ तद्वलं बली प्ररुद्धथ रामेण रुपानृता गिरः ॥ ३१ ॥
 न राम रामं युधि जेतुमुद्यमो विधीयतामन्यमिव क्षितिक्षितम् ।
 सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशं न गोपतिं प्राप्य विशीर्यते नगः ॥ ३२ ॥
 रघोरपत्ये जगतीपतिद्विपो वृथा तव स्यादिह विक्रमकमः ।
 अलं विसारिप्रसनस्यपाटवो न दन्दशूकप्रभवे विहङ्गमः ॥ ३३ ॥
 तव प्रयोगे धनुषोऽनुशासितुः शरासने भूधरधन्वनः परम् ।
 इतः प्रवृत्तापि न नूनमागता विपत्स्वदीयश्रवणस्य गोचरम् ॥ ३४ ॥

प्रभुरिति । अथ जगत् सृजतीति जगत्सृजः तस्य जगत्सृजः विष्णोः परः
 श्रेष्ठः अवतारः ज्वलनं अग्निं वितनोतीति वितन्वन् तेन हसेन ह्रास्येन ।
 'अथो हसः ॥ हासो ह्रास्य च' इत्यमरः ॥ हासस्य क्रोधजन्यत्वात् तीक्ष्णत्वम-
 नेन योत्यते । तत् पूर्वोक्तं बलं सैन्यं धुन्वन् कम्पयन् अतएव बली भृगूणां प्रभुः
 परशुराम इत्यर्थः । रामेण दाशरथिना प्ररुद्ध्य रुपा रोपेण वृताः युक्ता इत्यर्थः ।
 गिरः वाणीः जगदे ऊचे । गदधातोः ब्रूयर्थत्वात् द्विकर्मकत्वेन गौणे कर्मणि
 लिट् । तदुक्तम्-गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधानेनीदृक्पूर्वहाम् इति ॥ ३१ ॥

रामेण भृगूणां प्रभुः जगदे इत्युक्तं किं नत् इत्यपेक्षायामाह नेति । हे राम
 अन्यं इतरं क्षितिक्षितमिव राजानमिव 'नृपभूषमहीक्षिनः' इत्यमरः । राम
 मामित्यर्थः । युधि युद्धे जेतु उद्यमः न विधीयतां न क्रियताम् । तदेव द्रव्यनि-
 सरिदित्यादिना । सरितः नद्याः तटी तट तस्य पाटनं विदारणं तत्र यत् पाटव
 कोशलम् । 'इगताश्च लघुपूर्वात्' इति भावे अण् । तत् स्पृशति इति स्पृक्
 एतादृशम् 'स्पृशोनुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः । गवां वृषभाणां पतिः
 गोपतिः वृषभः तं प्राप्य । नगः पर्वतः 'नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इति
 निपातः । न विशीर्यते । विपूषां 'भृङ्गिस्तायां' इत्यस्मात् कर्मकर्तरि लट् ॥ ३२ ॥

रघोरिति । जगत्वाः पृथ्व्याः पतयः स्वामिनः राजान इत्यर्थः । तान्
 द्वेष्टीति जगतीपतिद्विद् 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्तिप् । एतादृशस्य
 तथ परशुरामस्य रघोः अपत्ये इह मयि विक्रमस्य पराक्रमस्य क्रमः वृथा
 मुधा स्यादित्यर्थः । 'व्यर्थके तु वृथा मुधा' इत्यमरः । विसारी मत्स्यः
 'विसारीणो मत्स्ये' इति निपातनात् साधुः । तस्य भसनं मक्षणं तत्र तिष्ठ-
 तीति विसारीप्रसनस्य 'गुपीति' योगविभागात् कर्मप्रत्ययः । प्रसनकारीति या-
 पत् । एतादृशं पाटव कोशल यस्य एतादृशः विहायसा आकारेण गच्छतीति
 विहङ्गमः 'विहायसो विह व' इति गमेः ऋप् । विहायसो विहादेशश्च । पत्नी
 ददशूकानां सर्पाणां प्रभुः तस्मै महासर्पायेत्यर्थः । अलं न 'नमः स्वामि'
 इत्यादियोगे पतुर्धा ॥ ३३ ॥

स्वदीपं सामर्थ्यं मयि न प्रभवेत् इति पटुर्धं तत् स्वीयदृष्टानेन द्रव्यनि-
 त्तवेति । धनुषः प्रयोगे धनुर्विद्यायामित्यर्थः । तव परशुरामस्य धनुषालि

निशम्य तस्यैतद्विर्तारितं घञो जगाद शिष्यः स पुनः पिनाकिनः ।
परस्य वृद्धिं यदासो वितन्वतीं वृथा विधित्सन् धनुषो भिदामिदम् ३५
नवेद्वर स्तब्धतरं धनुर्द्वयं विधाय चन्धेतरबाणपातनम् ।
विशामधीशो किल विश्वकर्मणा पुरन्दराख्याय पुरा व्यतीयेत ॥ ३६ ॥
विसृज्य पूर्वं धनुजारये धनुस्तयोरथादायि रथाङ्गधारिणे ।
धनुस्तथैकं त्रिपुरं विघ्नने त्रिलोचनाय भिदशाधिपेन तत् ॥ ३७ ॥

शिक्षयति इति अनुशासिता तस्य गुरोरित्यर्थः । एतादृशस्य भूधरः पर्वतः
धनुर्वस्य स भूधरन्वा शंकरः 'धनुषश्च' 'वा सङ्घायां' इत्यनङ् । तस्य
शरासने धनुषि परं प्रलुप्तं यथा स्यात्तथा । क्रियाविशेषणमिदम् । इतः
मत्तः प्रवृत्तात्, उत्पन्नाणि विपत् भगरूपा विपत्तिः तद्दीपं यत् श्रवणं तस्य
गोचरं विषयं नूनं निश्चयेन गायता न प्राप्ता ॥ ३४ ॥

निशम्येति । तस्य रामचन्द्रस्य एतत् इति पूर्वोक्तप्रकारेण इति उक्तं वचः
भाषणं निशम्य श्रुत्वा । परस्य शत्रोः रामस्य यशसः कीर्तिः । परस्य यशसः
इति वाङ्मन्यः । वृद्धिं वितन्वतीं विस्तारयित्रीं धनुषः भिदां भेदं वृथा व्यर्थं
विदधानुमिच्छतीति विधित्सन् एतादृशः पिनाकः अजगदः अस्यास्तीति
पिनाकी तस्य 'अत इनिठनो' इति इनिप्रत्ययः । शंकरस्य शिष्यः 'एतिस्तु
शारित्वेति' क्वप् । सः पूर्वोक्तः परशुरामः इदं वक्ष्यमाणं वचः पुनः जगाद ।
अनुभासालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नवेश्वरेति । नवः नूतनः स ईश्वरः अधिपतिः तत्सबोधनं हे नवेश्वर
राम । पुरा पूर्वस्मिन् काले विश्वकर्मणा एतादृशेन देवतया । वक्ष्य नि-
ष्फलं तस्मात् इतरत् अन्यत् । सुफलमित्यर्थः । एतादृशं बाणपातनं बाणो-
त्सर्गो यस्य एतादृशं अतिशयेन स्तब्धं उपलब्धं इति स्तब्धतरं 'एति, प्रति-
वधे' इत्यस्मात् क्तः । दृढमिति फलितार्थः । एतादृशं धनुषोः द्वितयं
द्विधायां कृत्वा पुरः शत्रुपुरः दास्यतीति पुरदर इदं पुरदर इति आख्या
यस्य स पुरदराख्यः तस्मै 'पूःसर्वयोदोरिसहोः' इति खच् 'सचि इत्स्व' इति छत्स्वः ।
'वाच यमपुरदरी य' इत्यमागमः । विशो मनुष्याणां 'ह्यो विशो वैदपम-
नुजो' इत्यमरः । मनुष्योपलक्षितत्रिभुवनस्थलोमानामित्यर्थः । अधीशे
अधिपतये । अधिपुत्रात् ईशपातोः विघ्नतस्य चतुर्ध्वेत रूपम् । व्यतीयेत
किल अदायि इति प्रसिद्धिः । निपूर्वात् 'तु' इवजत्तरणयोः ' इत्यस्मान्
कर्मणि लृङ् ॥ ३६ ॥

'विसृज्येति । अथ विश्वकर्मणा इदं धनुर्दोषानन्तरं विदधानां देवानां
अधिपः इदं तेन तयोः पूर्वोक्तधनुषोर्मध्ये पूर्वं आदावित्यर्थः । क्रियाविशेषणमे-
तत् । एकं धनुः शरासनं धनुजानां दैत्यानां अग्निः शत्रुः एतादृशायां रथानां
चक्रं अभीक्ष्णं धरतीति रथगणधारो 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति गिनि । तस्मै निश्चये

विवित्सया तद्गतजन्यतेजसो व्यधत्त यत्नेन तथा मरुत्पतिः ।
 यथाऽऽहवो हव्यवहोऽत्रतेजसोरज्यव्यशक्त्योरजयोरजायत ॥ ३८ ॥
 चकार चक्रादि विहाय देवयोर्युगं महेश्वासयुगेन संयुगम् ।
 दिशो दशापि प्रतिरुध्य पत्रिभिः समा^१ सहस्राणि समेतसाहसम्^२ ।
 अथो विकृष्टं मृदुभूतमीश्वरः ससर्ज यच्चापमभेदि तत्त्वया ।
 अगादचीकाय वितीर्णमक्षतं क्रमेण हस्तं मम वैष्णवं घट्टः ॥ ४० ॥

विसृज्य दत्त्वा तथा त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरं तत् दग्धुमिच्छतीति
 दिधक्षन् तस्मै । त्रिलोचनाय त्रीणि लोचनानि तैत्राणि यस्य तस्मै शि-
 वाय तत् पूर्वोक्त एक धनुः अदायि । 'हुदाञ्च दाने' अस्मात् कर्मणि
 लुङ् चिण् ॥ ३७ ॥

ननु विष्कर्मणा स्वयं निर्माय दत्त धनुर्द्वयं इदं किमर्थं विष्णुशिवभ्यां
 प्रददौ अत आह-विवित्सयेति । मरुतां देवानां पतिः मरुत्पतिः इदं । यह-
 तीति यहः हव्यस्य हविर्द्रव्यस्य वहः हव्यवहः अग्निः तद्वन् उभ तेजो ययौ ।
 अतएव जेतुं शक्या जप्या 'क्षय्यजप्यो शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । न
 जप्या अजप्या शक्तिर्ययोस्तौ अजप्यशक्तौ तयोः अजप्योः विष्णुशिवयोः
 आहवः युद्धं यथा अजायत अभवत् 'जनी मादुर्भावे' लङ् । तथा तौ विष्णु
 शिवौ प्रति गत प्राप्त यत् जन्यस्य युद्धस्य नेजः सामर्थ्यं तस्य विवित्सया
 विचारणेच्छया । विद विचारणे सन् विद ज्ञाने इत्यस्माद्वा सन् । 'आगमशास्त्र-
 मनित्यम्' इति इडभावेः । तदा जिज्ञासयेत्यर्थः । यत्नेन यत्नेन व्यधत्त
 अकृत । विपूर्वाद्धपातेलङ् । तयोर्युद्धतेजोज्ञानार्थं ताम्यां धनुर्द्वयं दत्तमित्यर्थः ।
 अनुप्रासालकारः ॥ ३८ ॥

चकारेति । देवयोः विष्णुशिवयोः युगं युगम् । चक्रं आदि यस्य तत् च-
 क्रादि नेजापुष्वृदमित्यर्थः । विहाय त्यक्त्वा महत् यत् इष्टासयुगं धनुर्युगं
 तेन पत्रिभिः धागेः दशापि दशसख्याका अपि दिशः बाष्ठाः प्रतिरुद्धप-
 निरुद्ध सहस्राणि सहस्रसख्याकानि समाः वर्षाणि । अत्यतसंयोगे द्वितीया ।
 समेत प्राप्त साहस यस्मिन् एतादृशं सयुगं युद्धं पपार । अनुप्रासाल-
 कारः ॥ ३९ ॥

अथो इति । अथो विष्णुशिवयुद्धानन्तरं ईश्वरः शिवः विकृष्टं आकृष्टं
 मृदुभूतं युद्धकर्मणा शोधित्वं प्राप्तं एतादृशं यच्चापं मद्भनुः ससर्ज तपणवान्
 तत् स्वयां अभेदि द्वेषाहतम् । मिदिर विदारणे कर्मणि लृङ् । अचीकाय
 एतन्नामकमयुष्मजाय कस्मैचिद्वये वितीर्णं दत्तम् । विष्णुनेति शेषः । विष्णो
 इदं वैष्णवं धनुः क्रमेण परंपराक्रमेण मम हस्तं अगात् ॥ ४० ॥

गुणाबुभावस्य तयोर्जगच्छ्रुतिं जहाति नैको दृढतेति विधृतः ।
 असंशयं ज्योतिनिरुद्धिमागतः परो ममैव श्रवणान्तगोचरः ॥ ४१ ॥
 अपाङ्गभागावधि चापपूरणं सुदुष्करं तिष्ठतु विष्णुगोचरम् ।
 गुणं यदि प्रापयसीह जिह्मतां बलोपपन्नेषु ततस्त्वमग्रणीः ॥ ४२ ॥
 निधाय बाणं धनुषीह पूरिते वधः स्वहस्तेन तवैष सत्क्रिया ।
 इतीरयित्वा तनयस्य भूपतेर्मुमोच हस्ते सशरं शरासनम् ॥ ४३ ॥
 ततः स शून्यामिव मुष्टिमानपन्नपाङ्गदेशं दशकण्ठसूदनः ।
 बलाद्विह्वलतधिकर्पणश्रमश्चकर्म गुञ्जदुण्वन्धनं धनुः ॥ ४४ ॥

गुणाविति । अस्य धनुषः दृढतेति ज्या इति च उभौ गुणौ स्त इत्यर्थः ।
 तयोर्गुणयोर्मध्ये दृढस्य भावो दृढता दाढ्य इति विधृतः प्रसिद्धः एकः गुणः
 जगति श्रुतिः प्रसिद्धिः तां न जहाति न ह्यजति । ज्या इति मोर्वीति
 असंशयं निःसंदेह यथा स्यात्तथा निरुद्धिं प्रसिद्धिं आगतः प्राप्तः परः
 गुणः ममैव श्रवणस्य कर्णस्य अतः समीपभागः तस्य गोचरः विषयः
 अस्तीत्यर्थः । इह दृढमिति जगत्प्रसिद्धम् । एतस्य ज्याकर्पणं मयैव कर्तुं शक्यं
 नान्येन इति भावः ॥ श्लेषालंकारः ॥ ४१ ॥

अपाङ्गेति । विष्णुः गोचरो विषयो यस्य तद्विष्णुगोचरं विष्णुनेव कर्तुं
 योग्यमित्यर्थः । अतएव दुःश्लेन कर्तुं शक्यं दुष्करं सुतरां दुष्करं सुदुष्करम् ।
 'ईषद् सुपु' इत्यादिना सल्लू प्रादिसमासश्च । अपाङ्गः नेत्रांतः 'अपाङ्गो
 नेत्रयोरंतो' इत्यमरः । तस्य भागः स अवधिर्यस्य एतादृशं यत् चापस्य धनुषः
 पूरणं आकर्पणं तत् तिष्ठतु अस्तु इत्यर्थः । विष्णवेव साध्यं तत् तव दुष्करत्वात्
 अस्तु परतु इह धनुषि गुणं ज्यां यदि जिह्मस्य वक्रस्य भावः जिह्मता
 तां प्रापयसि गपसि ततः तर्हि बलेन उपपन्ना । युक्ताः तेषु बलान्जेष्वित्यर्थः ।
 त्वं रामचन्द्रः अग्रणीः श्रेष्ठः असीति शेषः । 'सत्सुद्विप-' इत्यादिना क्विपि
 'अग्रप्रानाभ्याम्' इति णत्वम् ॥ ४२ ॥

निधायेति । इह पूरिते सज्ये धनुषि चापे बाणं शरं निधाय सयोज्ये-
 त्यर्थः । स्वहस्तेन निजहस्तेन वधः ममेति शेषः । एषः वधः तव सती चासीं
 क्रिया च सत्क्रिया सत्कार इत्यर्थः । इति पूर्वप्रकारेण ईरयित्वा उक्त्वा भूपते-
 दशरथस्य तनयस्य रामचन्द्रस्य हस्ते करे शरेण बाणेन सहितं सशरं शरा-
 सनं धनुः मुमोच ददौ । मुच्य मोक्षणे लिट् ॥ ४३ ॥

तत् इति । ततः परशुतमेण धनुर्दानानंतरं दश कटा यस्य स दशकटो
 रावणः तस्य सूदनः नाशकः । नद्यादित्वात् ल्युः । स रामचन्द्रः शून्यामिव
 मुष्टि अपाङ्गस्य नेत्रप्रांतस्य देशं आनयन् प्रापयन् अविह्वलतः न ज्ञातः विक-
 र्पणस्य आकर्पणस्य श्रमो यस्य एतादृशः सन् गुणत् शब्दायमानम् । गुणि
 अभ्यक्ते शब्दे शतृभन्त्ययः । गुणबंधनं रज्जुबन्धनं यस्य एतादृशं धनुः
 चकर्म ॥ ४४ ॥

स तेन मुक्तः किल्सायको दिवः पदं तपस्यद्वृषभस्य वाञ्छतः ।
 द्वितीयवर्णस्य निहन्तुरात्मनो विधाय नीशारमथ व्यतिष्ठत ४५
 रिपोरजय्यस्य जयेन मानवैः सभाज्यमानो बहुमानमन्त्रणैः ।
 मनोज्ञवासे पथि मैथिलीसखः सुखेन नीत्वा कतिचिद्दिनानि सः ४६
 व्यपावृतद्वारमुखेन सन्ततं बलेन भूम्ना विशता कृतध्वनिम् ।
 पुरीमुद्रन्वन्तमुद्रप्रनिस्वनं तत्तं पिबन्तीमिव कुम्भजन्मनः ॥ ४७ ॥
 नरेन्द्ररथ्योभयभागाचारितप्रसारिकालागुरुधूपवासिताम् ।
 ततामनन्तैरुपरत्नतोरणं सपङ्कजाष्टापदकुम्भमण्डलैः ॥ ४८ ॥

स इति । अध धनुःकर्षणानंतरं तेन रामेण मुक्तः उत्सृष्टः सः सायकः पाणः
 दिवः पदं स्वर्गस्य स्थानं वाञ्छतः इच्छतः द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियवर्णस्य निहन्तुः
 नाशयतुः तपस्यतां तपश्चरतां ' कर्मणो रोमधतपोभ्यां वर्णिचरोः ' इति षषट् ।
 मध्ये वृषभस्य श्रेष्ठस्य आत्मनः नीशारं प्रावरणम् । ' नीशारः स्यात्प्रावरणे '
 इत्यमरः । विधाय कृत्वा व्यतिष्ठत । विपूर्वातिष्ठतेर्लङ् । ' समवमविभ्यःस्थः '
 इत्यात्मनेपदम् ॥ ४५ ॥

रिपोरिति । जेतुं शक्यो जय्यः ' क्षय्यजय्यो शक्यार्थे ' इति निपातः ।
 न जय्यः अजय्यः तस्य रिपोः परशुरामस्य जयेन हेतुना मानवैः मनुष्यैः
 बहुमानेन सत्कारेण यानि मंत्रणानि आमंत्रणानि तैः सभाज्यते सेव्यते इति
 सभाज्यमानः । सभाज प्रीतिदर्शनयोः, प्रीतिसेवनयोरित्येके चुरादिः । मैथिल्याः
 सखा मैथिलीसखः । ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच् । स रामचन्द्रः मनोज्ञः
 मंजुलः अभीष्ट इत्यर्थः । वासः वसतिर्यस्मिन् एतादृशे पथि मार्गे कतिचित्
 दिनानि नीत्वा सुखेन पुरीं विवेश इति क्रियायामन्वयः ॥ ४६ ॥

— .पुरीमेव वर्णयति-व्यपावृतेति पञ्चभिः । व्यपावृतं उद्घाटितं यद्द्वारं तदेव
 मुखं तेन संततं निरंतरं विशता प्रविशता भूम्ना प्रभूतेनेत्यर्थः । ' बहोर्लोपो
 भूचयहोः ' इत्यनेन भ्वादेशः इमनिः इकारलोपश्च । बलेन सैन्येन हेतुना
 कृतः ध्वनिः शब्दो यथा एतादृशीम् । उदयः महान् निस्वनः ध्वनिर्यस्य एता-
 दृशं उदकानि सन्ति यस्मिन् स उदन्वान् तम् । ' उदन्वानुद्धो घ ' इति निपा-
 तनात्साधुः । पिबन्ती कुम्भात् कलशात् जन्म यस्य स कुम्भजन्मा अगस्त्यः
 तस्य तनुमिव देहमिव पूर्णि अयोध्यानगरीम् । विप्रेरेति पचमेनान्वयः ॥ ४७ ॥

नरैर्द्विति । नरैर्द्वस्य राज्ञः या रथ्या प्रतोली तस्याः उभयभागौ प्रांतभागा-
 वित्यर्थः । तत्र चारिताः संचारिताः ये प्रसारिकालागुरुधूपाः प्रसारणशीलका-
 लागुरुधूपाः तैः वासितां सुगंधितां रत्नतोरणस्य बहिर्द्वारस्य समीपं उपरत्न-
 तोरणं ' अव्यये विभक्ती ' त्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । रत्नबहिर्द्वारसमीप-
 मित्यर्थः । अनन्तैः अपरिमितैः सपङ्कजानि सकमलानि यानि अष्टापदस्य मुख-
 र्णस्य कुम्भानां कलशानां मण्डलानि चक्रपालानि समूहा इति यावत् । तैः तर्ता
 विस्तृता ध्यातामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

परिकणत्काञ्चनैकिद्रिणीगुणैः सुगन्धिना गन्धवद्देन तादितैः ।
 अमरपताकानिकरैरुद्राचिषो वितन्वतीमुष्णपृष्णैः करच्छिदाम् ४९
 मधुवतवातविराचकिद्रिणीरतेन रम्यं मणितोरणस्रजाम् ।
 चयं दधानामनिलस्य रंहसा धुतं पताकानुरुतानि बिभ्रतः ॥ ५० ॥
 धिवेश तामञ्जलियन्धसम्पदा मुहुर्मुद्येन्द्रोदयेन सघंतः ।
 नेरेन्द्रसूनुमुकुलानि कल्पयन् जनस्य हस्तारुणपद्मजानि सः ॥ ५१ ॥
 गुरुनष्टैश्च कुमारमीक्षितुं जवेन वातायनमीयुरङ्गनाः ।
 न ता न सत्यो न च मूढवृत्तयस्तथाहि पंशस्य रघोर्विनीतता ५२

परिकणदिति । परिकणतः सर्वतो ध्वनतः काचनस्य भुवणस्य किद्रिणीनां
 सुद्रपदानां गुणाः तंतवो येषु तैः ' किद्रिणी क्षुद्रपटिका ' इत्यमरः । सुमु गंधो
 यस्य स सुगंधिः ' गंधस्वेदुत्पूतिमुभिभ्यः ' इत्यादिना गंधस्वेकादेशः
 समासात् । तेन । वहतीति वहः । पचायच् । गंधस्य वहः प्राक्कः वायुरि-
 त्वर्थः । तेन तादितैः । आदितैः धमत्यः इतरततश्चलत्यः पताका, केतनानि
 ' पताका वैजयंती स्यात् केतन ध्वजमक्षिषा ' इत्यमरः । तेषां निरुतैः
 समूहैः ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' इत्यनेन करणे तृतीया । उद्रनानि अर्चीणि
 यस्य स उद्राचिः तस्य । उष्णाः तीक्ष्णाः पृष्णयः किरणाः यस्य स उष्णपृष्णः
 सूर्यः तस्य करणां किरणानां छिदा छेदनम् । भिदादित्वात् भावे अहम्रत्ययः ।
 वितन्वती कुर्वतीम् । निविडपताकासबलनैः सूर्यकिरणानां तापो नाभूदित्यर्थः ५१

मधुमतेति । मधुमताः धमराः ' मधुमतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः ।
 इत्यमरः । तेषां प्रातं समूहः तस्य यो विरावः गुजित तद्वत् यन् किद्रिणीम्नं
 क्षुद्रपटिकाशब्दः तेन रम्य मनोहर पताकानामनुरुतानि अनुकरणानि बिभ्रतः
 धारयतः । विघनेल्लटः शस्त्रादेशः नाभ्यस्तादिति मुम्निषेधः । एतादृशस्य अनि-
 लस्य वायोः रहसा वेगेन धुत कपित मणितोरणानां मण्यादिरचितषड्विह्वोराणां
 सघाधिन्यः याः मजः मालाः तासां चय समूहं धत्ते सा दधाना ताम् । दधाने-
 ल्लटः शानजादेशः ॥ ५० ॥

विवेशेति । सः पूर्वोक्तः नेर्द्रस्य दशरथस्य मूनुः पुत्रः रामचन्द्रः मुहुः पुनः
 पुनः सर्वतः सर्वस्मिन्देधो अजलीनां करपुटानां यो षधः करणमित्यर्थः । सेव
 सपन् तया जनम्व लोकरूप इत्या एव अरुणपंकजानि आरुणकमलानि तानि
 मुखमेव इदुः चद्रः तस्य स्वस्येति शेषः । उदयेन हेतुना मुकुलानि कुङ्गलानि
 ' कुङ्गलो मुकुलो क्षिपा ' इत्यमरः । कल्पयन् तर्कयन् समूहं तां अयोध्यापुरीं
 विवेश ॥ ५१ ॥

इदानीं अत्योत्सुक्येन तन्मुखावलोचनार्थं स्वस्वव्यापार परित्यज्य नगरवा-
 सिभिः स्त्रीभिरागतमित्याह—गुह्यमिति । अगनाः स्त्रियः कुमार रामचन्द्र ईक्षितु
 अवलोक्षितु गुह्यं स्वध्यादिगुरुजनान् अपृष्ट्वैव जवेन वेगेन वातायन गवाक्ष
 ' वातायनं गवाक्षोऽस्त्री ' इत्यमरः । ईयुः प्रापुः । अपृष्ट्वागमन उभयथा समवाति

रराज वातायनसन्ततिर्वृता विलोलनेत्रैर्वनितामुखांभुजैः ।

तता विनीलोत्पलपत्रसम्पदा सरोजिनी तिर्यगिव व्यवस्थिता ५३
दधौ द्युतिं जालगवाक्षसङ्गिनी नितम्बिनीनां चलदृष्टिसन्ततिः ।

ततेव पङ्केरुहनालजालके परिस्फुरन्ती शफरीपरम्परा ॥ ५४ ॥

पदं पुरंध्यामविशुष्कयावकं समर्पयन्त्यामविलम्बिविक्रमम् ।

बभूव सोपानविमर्दसम्भवः स्वराग एवांग्रितलस्य यावकः ॥ ५५ ॥

कयाचिदालोकपथं मुस्ताकुलं समेत्य घर्मस्रुतपत्रलेखया ।

सखीकपोलाहितगण्डभागया कृतस्तदीयेऽपि मुखे विशेषकः ५६

असतीत्वेन मूढत्वाद्वा, तत् उभयमपि अत्र कारण नेत्याह—नेति ताः स्त्रियः
सत्यो नेति न, मूढा वृत्तिः यासा ता मूढवृत्तयः तादृशोपि न च । किं तर्हि
कारणं तत्राह—तथाहीति । रघोः एतन्नामकराज्ञः वंशस्य कुलस्य विनीतता
विनीतस्य विनयान्वितस्य भावो विनीतता तथाहि तादृश्येव हि । रघुवशस्य
विनीतत्व वतंते अतः तदुद्भवस्य रामस्य विलोकनार्थं अपृष्ठागमने सतीत्य
न हीयते इति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

राजेति । विलोलानि चचलानि नेत्राणि येषु एतादृशानि यानि वनिता-
मुस्तांभुजानि स्त्रीमुखकमलानि तैः वृता वेष्टिता वातायनानां गवाक्षानां सन्ततिः
परपरा विनीलानि यानि उत्पलपत्राणि कमलपत्राणि तेषां सपत् शोभा नया
तता व्याप्ता तिर्यक् व्यवस्थिता विद्यमाना सरोजिनीव कमलिनीव रराज
शुभे ॥ उपमालंकारः ॥ ५३ ॥

दधाविति । जालस्य आनायस्य यो गवाक्ष- तस्य यः सगः सवधः सोऽस्याः
अस्तीति जालगवाक्षसङ्गिनी एतादृशी । प्रशस्तः नितम्बः अस्ति यासां नाः
नितम्बिन्यः ' भूमनिदामशशया ' इत्यादिना मशसायानिनिः । तासां स्त्रीणां
चला चंचला या दृष्टिसन्ततिः दृष्टिपरपरा पङ्केरुहानां कमलानां घाताः तेषां
जालके तता व्याप्ता अतएव परितः स्फुरन्ती शफरीणां मत्स्यीनां परंपरेव पङ्कौव
द्युतिं वार्ति दधौ धधार । दुधाञ्च धारणपोषणयोः लिट् । उपमालंकारः ॥ ५४ ॥

पदमिति । पुरंध्यां स्त्रियां अविशुष्कः आर्द्रः यावकः अलङ्करो यस्य अवि-
लम्बी विक्रमः विक्षेपो यस्य एतादृश पदं समर्पयन्त्यां स्थापयन्त्यां सत्यां सोपानस्य
आरोहणस्य यो विमर्दः सार्पण तस्मात् संभवो यस्य एतादृशः स्वरागः
स्वस्य अंग्रितलस्य यो रागः रकिमा स एव अंग्रितलस्य चरणाधोभागस्य याव
एव यावकः अलङ्कः ' यावादिभ्यः कन् ' इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः । बभूव ।
आर्द्राङ्गलपदस्य दिदृक्षात्पराया पुनः पुनः निक्षेपेण अलङ्कारगमेऽपि संघ-
र्षजन्यः सुकुमारपदस्य रकिमेव अलङ्करो बभूव ॥ ५५ ॥

कयाचिदिति । मुस्तौ आकुलं व्याप्तं आलोकस्य अपलोचनस्य पंथाः
मार्गाः आलोचनपथः ' कङ्कपूरम्भू ' इत्यादिना अग्रप्रत्ययः ममासातः । न गवा-

प्रसाधनव्यापृतयाऽपि रामया प्रवेशिनीपर्वधिकृष्टकर्णया ।

उपायये धामकरस्थपत्रया रयेण वातायनजालमन्यया ॥ ५७ ॥

दुतप्रयाणरुद्रयकेशवन्धना सधर्मवारिस्तुति विम्रती मुखम् ।

श्रमातुरोच्छ्रयमन्धराऽपरा ययौ सपत्न्या परिशङ्कनीयताम् ॥ ५८ ॥

नितान्तमेकीकृतगण्डभागयोर्मृशात्पवातायनयातमन्ययोः ।

समासुरं कुण्डलमेकमेव तन्मुसद्वयं मण्डयति स्म रामयोः ॥ ५९ ॥

विधाय काचित् प्रथमं तु लज्जया प्रियोपभुक्ताधरमर्घलक्षितम् ।

प्रयाति वूरं नृपती दिदृक्षया चकार वातायनयाद्यमाननम् ॥ ६० ॥

समित्यर्थः । धर्मेण मुता प्रमुता इत्यर्थः । पत्रलेखा यस्याः एतादृश्या कयाचित्
स्त्रिया समेत्य प्राप्य सत्याः यौ कपोलौ तत्र आहितः गडभागः गडभागो
यया एतादृश्या सत्या सत्या. सत्याः इदं सदीपं तस्मिन् 'त्वदादीनि च'
इति वृद्धसज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छन्दस्यः । मुसेपि वक्त्रेपि विशेषक-
तिलकः कृतः ॥ ५६ ॥

प्रसाधनेति । प्रसाधने अलकरणे 'सिद्धिर्विशे प्रसाधन' इति मेदिनी ।
व्यापृतयाऽपि सपत्न्याऽपीत्यर्थः । अतएव प्रवेशिनीमायत् पर्वे तेन विरुद्धः आकृष्टः
कर्णः श्रोत्रं यया धाम. सत्य. यः करः सत्र तिष्ठतीति धामकरस्थम् 'सुधी-
ति क' । एतादृशं पत्रं यस्याः एतादृश्या । अन्यया अपरया रामया स्त्रिया
रयेण वेगेन वातायनजालं गवाक्षजालं उपायये 'या प्रापणे' कर्मणोऽपि वाक्षित-
त्वात् भावे लिट् ॥ तदुक्तम्—'पातोर्धीतरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंभवात् ॥ प्रसिद्धे-
रविवक्षात् कर्मणोऽस्मिका क्रिया' इति ॥ ५७ ॥

दुतप्रयाणेति । दुते शीघ्रं यत् प्रयाणं तेन शूलं शिथिलं केशवन्धनं यस्याः
एतादृशी अतएव धर्मवारिणः. सुतिः प्रस्रवणं तेन सहितं सधर्मवारिस्तुति
एतादृशं मुखं विम्रती धारयती श्रमेण त्वरितगतिश्रमेण आतुरं ग्लानं यत्
ऊरुद्वयं सकिन्द्वयं तेन मथरा, मदगतितित्यर्थः । एतादृशी अपरा स्त्री सपत्न्या
समाना. एका पतिर्यस्याः सा सपत्नी 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति पत्युर्ना-
देशः ङीप् च । तस्याः परिशङ्कनीयता आशङ्कनीयता ययौ । श्लथकेश-
वन्धनस्य सधर्ममुसत्वरस्य श्रमातुरोच्छ्रयस्य स्वरितगतिरतिभ्यां जन्म्यतया
सपत्न्या, शकाम्पदमभूदित्यर्थः ॥ सदेहालकारः ॥ ५८ ॥

नितान्तमिति । नितान्तं अत्यन्तं एकीकृतं. गडभागः गडभागो ययोस्ते
एकीकृतगडभागे तयो अन्ययोः अपरयोः रामयोः स्त्रियो भूते अत्यन्तं अत्य-
यत् वातायनं गवाक्षं तत् वातं प्राप्तं सुतरां मासुरं 'मजभासमिदोपुष्टम्'
इति पुरचप्रत्ययः । एकमेव कुण्डलं तयोः मुसद्वयं तत् मण्डयति स्म भूय-
तिस्म । मडिभूषायां 'लट् स्मे' इति भूते लट् ॥ ५९ ॥

विभावेति । काचित् स्त्री तु प्रथमं पूर्वं लज्जया प्रपया प्रियेण उपभुक्ता
सदृष्टः अपरा अपरोक्षो यस्य एतादृशं औननं मुखं अर्धं च तत् लक्षितं

अतिष्ठदेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्ध्य वातायनमुन्नतस्तनी ।
 सखीजनो यत्कृशमभ्यभागतः पताकिनीमन्तरमाप वोक्षितुम् ॥ ६१ ॥
 निधाय काचित्तनयं तनूदरी प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
 अकारयत्पङ्कजकोशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलि बलात् ॥ ६२ ॥
 नृपः सुमिश्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
 तलप्रमापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेरुम्बरे ॥ ६३ ॥
 अशक्नुवन् वर्धयितुं नृपात्मजं यधूजनोऽभूष्टतया जयेन तम् ।
 पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिवं जगौ ॥ ६४ ॥

च अधोलक्षित विधाय कृत्वा अर्धं यथा जनेर्दृश्येत तथा बहिः कृत्वेत्यर्थः ।
 नृपतो रामचन्द्रे दूर पथां स्थापयामास प्रयाति सति गच्छति सति दिरक्षया
 द्रष्टुमिच्छया । दृग्धातोः सम्भतात् 'अप्रत्ययात्' । इत्यनेन अप्रत्ययः ।
 वातापनात् घाह्य वातायनवाह्य चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतो स्तनो यस्याः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनात्'
 इति डीप् । एषा सौ कुचयुग्मं तस्यं समत् संवातिः तथा वातायनं गवार्थं
 निरुद्धय अवरुद्धय अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः कृशो यो मध्यभागः, तस्मात्
 प्रताकिनी सेनां वोक्षितुं अवलोकयितुं अन्तरं अवकाशं आप माप । वाचित्
 स्त्री महाकुचयुग्मेन गवोक्ष निरुद्धय विधत्वा पितृस्तस्तीजमः तस्याः कृशमभ्यत्वान्
 तेनापकाशेनैव सेनां ददर्श इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

.. निधायेति । काचित् तनु कृश उदर यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोष्ठ-'
 इत्यादिना डीप् । तनय पुत्र वातायनस्य या देहली यहावषहणी तस्यास्तले
 प्रसह्य निधाय बलान् हठान् बालक पैकजस्य कमलस्य यः कोशः कुञ्जलः
 सद्भूतं कोमल एतादृशं अञ्जलि महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हृकोरन्यतरस्या'
 इत्यनेन अणिकतुर्बालकस्य णो कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

१ नृप इति । नृपः रामचन्द्रः सुमिश्रायाः तनयः पुत्रः लक्ष्मणः वधूः सीता
 इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तैः निर्दिशति सति निर्दिशं
 कुर्वन्ति सति तस्यां प्रभा वार्तिः तेन पाटलः श्वेतरक्तः यो भागः तस्य
 भागिनः सेविनः तद्युक्ता इत्यर्थः । नखानां अशयः चिरणां तेषां जालाः
 तन्मूलाः जालशब्दस्य पुंस्त्वं वित्यम् । तेषां अर्धं आकारो येषः जम्बुः ।
 प्रमासिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशक्नुवन्निति । यधूजनः सखीजनः अभूष्टतया अप्रागल्भ्येन न नृपात्मजं दुरा-
 रमपुत्रं रामचन्द्रमित्यर्थः । जयेन वर्धयितुं 'नव जयोऽङ्गु' इत्यादिशब्दैः आशिर्
 दानु इत्यर्थः । शक्नोतीति शक्नुवन् तथा न इति अशक्नुवन् तन् आविधवाजनः
 सौमाय्यवर्णाजमः तस्य उपितः, योग्यः अभ्यस्तो वा 'अभ्यग्नेऽप्युचितं
 म्याप्ये' इत्यमरः (१) तस्मिन् पाधि मार्गे पदं विधत्स्व म्यापय इति पत्न्यै
 सीतायै चिरं पित्राल जाशिवं आशीर्वादं जगौ उपारयामास ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविशुः समुद्रगाः ।

विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।

महार्णवस्येव न तस्य तत्कृतो

बभूव पूरश्च न चातिरिक्तता ॥ ६५ ॥

द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्वलं

नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।

निबध्यमानाञ्जलि शासिता भुवो

दृशाऽनुगृह्णन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥

देशं सुधाजिति जितं तनुजे तपोधी

विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविशुः ।

दूतेन तेन तनयं दुहितुर्विदधुः

कालस्य कस्यचिद्वधेन्द्रसखं यथाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृशः समुद्रं गच्छन्तीति समुद्रगाः नद्यः 'अम्बेष्वपि दृश्यते' इति इप्रत्ययः । ता इव नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेनाः समन्ततः यद्विविशुः महाभासो अणवश्च महार्णवः तस्यैव तस्य पुरस्य तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पूरः न बभूव अनिरिक्तता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णनदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अतिरिक्तता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशेऽपि तस्य नगरस्य पूरः अतिरिक्तता च नाभूत् । एतेन तस्याः पुर्यां अतिविशालत्वं ध्वनितम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वार उपेत्य द्विधा द्विप्रकारेण गतं नृपस्य अङ्गनं अजिर तस्य उभयभागौ प्रति सञ्चित स्थितं 'रुद्रपहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं' इत्यनेन संश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयातस्य 'द्वितीयाभिते' इत्यादिना समासः । निबध्यमानः रचितः अञ्जलिः करसपुटो येन एतादृशं तद्वलं सेन्यं भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचन्द्रः दृशा दृष्ट्वा अनुगृह्णन् सन् मन्दिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तप एव अर्थः प्रयोजनं स अस्यास्तीति तपोधी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितदेशं विन्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्स्नेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविशुः विशुभातोः सङ्गतात् 'सनाशंसभिक्षुः' इत्यनेन उग्रस्ययः । अथ वनविश्रान्तारं दुहितुस्त्वयं भारतमित्यर्थः । विदधुः सन् द्रष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कर्मस्थितिकाले इत्यर्थः । संबंधमाप्त्येव यही । दूतेन दूतीकृतेन तेन सुधाजिता इन्द्रस्य समो इन्द्रमखः 'राजाहःससिभ्यष्ट' इति टच्प्रत्ययः । तं दशरथं प्रति यथाचे । दृष्ट्वा च यात्रायां कर्तारि लिट् । याचेर्द्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् 'ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा जगो गः' इति लक्षणान् ॥ ६७ ॥

अतिष्ठवेका कुचयुग्मसम्पदा निरुद्धं च वातायनमुन्नतस्तनी ।
 सखीजनो यत्कृशमध्यभागतः पताकिनीमन्तरमाप धीक्षितुम् ॥ ६१ ॥
 निधाय काचित्तनयं तनूदरीं प्रसह्य वातायनदेहलीतले ।
 अकारयत्पङ्कजकौशकोमलं महीभुजे बालकमञ्जलिं बलात् ॥ ६२ ॥
 नृपः सुमित्रातनयो वधूरिति प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः ।
 तलप्रभापाटलभागभागिनो नखांशुजाला अपि चेरुम्बरे ॥ ६३ ॥
 अशङ्कुवन् वर्धयितुं नृपात्मजं वधूजनोऽधृष्टतया जपेन तम् ।
 पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते पथीति पत्न्यै चिरमाशिरं जगौ ॥ ६४ ॥

य अर्धलक्षित विधाय कृता अर्थं यथा जनेर्दृश्येत तथा बहिः कृतेत्यर्थः ।
 नृपतो रामचन्द्रे दूरं यथा स्यात्तथा प्रयाति सति गच्छति सति दिदृक्षया
 द्रष्टुमिच्छया । दृग्धातोः सम्भ्रंतात् 'अप्रत्ययान्' इत्यनेन अप्रत्ययः ।
 वातायनात् धासं वातायनबाह्य चकार विदधौ ॥ ६० ॥

अतिष्ठदिति । उन्नतो स्तनी यस्याः सा उन्नतस्तनी 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्' ।
 इति ङीप् । एका स्त्री कुचयोर्धुम् तस्य समत् संपात्तिः तथा वातायनं गवाक्षं
 निरुद्धं अवरुद्धं अतिष्ठत् । सखीजनः यस्याः कृशो यो मध्यभागः तस्मान्
 प्रताकिनी सेनां धीक्षितुं अवलोकयितुं अन्तरं अवकाशं आप प्राप । काचित्
 स्त्री महाकुपयुग्मेन गवाक्षं निरुद्धं स्थितापि तत्सखीजनः तस्याः कृशमध्यत्वात्
 तेनापकारोमेव सेनां दृशं इति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

निधायेति । काचित् तनु कृशं उदरं यस्याः सा तनूदरी 'नासिकोदरोत्' ।
 इत्यादिना ङीप् । तनय पुत्रं वातायनस्य या देहली महावपहर्णी तस्यास्तले
 प्रसह्य निधाय मलान् हठात् बालकं पङ्कजस्य कमलस्य यः कौशः कुञ्जलः
 सद्गन् कोमलं एतादृशं अञ्जलि महीभुजे रामाय अकारयत् । 'हृकोरन्यतरस्या'
 इत्यनेन अणिकर्तुर्गालकस्य णो कर्मत्वम् ॥ ६२ ॥

नृप इति । नृपः रामचन्द्रः सुमित्रायाः तनयः पुत्रः तस्मिन् नृपः सीता
 इति प्रियाजने प्रियासमूहे स्वयं स्वतः करैः हस्तेः निर्दिशति सति निर्देशं
 कुर्वन्ति सति तलानां प्रभा कातिः नेम पाटलः श्वेतारकः यो भागः तस्य
 भागिनः सेविनः तद्युक्ता इत्यर्थः । महानां अश्वः किरणाः नेपां जालाः
 समूहाः । जालशब्दस्य पुस्त्यं घिन्यम् । तेऽपि अर्बो आकाशे चेरुः जम्बुः ।
 ब्रमासिरे इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अशङ्कुवन्निति । वधूजना सखीजना अधृष्टतया अशान्मभ्येन तं नृपात्मजं दृष्ट-
 रथयुधं रामचन्द्रमित्यर्थः । जपेन वर्धयितुं 'नय जपोऽग्नौ' इत्यादिशब्दैः आशिरं
 दान् इत्यर्थः । शङ्कोतीति शङ्कुवन् तथा न इति अशङ्कुवन् तन् अविधवाजनः
 सौभाग्यवर्माजनः तस्य उचिता योग्या अग्नस्तो वा 'अग्न्यग्नेऽप्युचितं
 ग्याग्ने' इत्यमरः (१) तस्मिन् पार्थिवं पदं विधत्स्व ग्याग्य इति पार्थिवे
 शीतानि चिरं चिरकालं आशिरं आशांसां जगौ उवाच (पामाग) ॥ ६४ ॥

नरेन्द्रसेना विविधः समुद्रगाः

विवृद्धतोया इव परसमन्ततः ।

महार्णवस्येव न तस्यं तत्कृतो

बभूव पूरक न चातिरिक्ता ॥ ६५ ॥

द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्वलं

नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।

निबध्यमानाञ्जलि दासिता भुवो

दृशाऽनुगृह्यन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ६६ ॥

देशं सुधाजिति जितं तनुजे तपोर्यी

विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविधः ।

वृतेन तेन तनयं दुहितुर्विदधुः

कालस्य कस्यचिद्वेन्द्रसखं यथाचे ॥ ६७ ॥

नरेन्द्रसेना इति । विवृद्धं तोयं उदकं यासां एतादृशः समुद्रं गच्छतीति समुद्रगाः नयः 'अग्रेष्वपि दृश्यते' इति इत्ययः । ता इव नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेनाः समन्ततः यद्विविधः महार्णवो अर्णवश्च महार्णवः तस्यैव तस्य पुरस्य तत्कृतः सेनाप्रवेशकृतः पूरः न बभूव अतिरिक्ता आधिक्यं च न बभूव । महापूरपूर्णं नदीभिः समुद्रस्य यथा पूरः अनिरिक्ता च न भवति तद्वत् सर्वत्र सेनाप्रवेशेऽपि नस्य नगरस्य पूरः अनिरिक्ता च नाभूत् । एतेन तस्याः पूर्णं अतिविशालत्वं ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

द्विधागतमिति । द्वारं उपेत्य द्विधा द्विमकारेण गतं नृपस्य अङ्गनं अनिरा तस्य उभयभागो भूति संश्रितं दियतं 'रुद्रपङ्कजे गनिकारकपूर्वस्यानि घट्टनं' इत्यनेन सश्रितशब्देन उभयभागशब्दस्य द्वितीयानस्य 'द्वितीयाग्निने' इत्यादिना ममासः । निबध्यमानः द्रियतः अञ्जलिः करतपुटो येन एतादृशं तद्वलं सेन्यं भुवः पृथ्व्याः शासिता स रामचन्द्रः दृशा दृष्ट्वा अनुगृह्यन् मन् मन्दिरं गृहं विवेश ॥ ६६ ॥

देशमिति । तत्र एव अर्थः प्रयोजनं स अस्वास्ताति तपोर्यी एतादृशः केकयानां केकयदेशानां अधिपतिः सुधाजिति एतन्नामके तनुजे पुत्रे जितं देशं विन्यस्य स्थापयित्वा पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । विपिनं अरण्यं विविधः विश्वातोः सन्ततात् 'सनाशसिभिः उः' इत्यनेन उप्रत्ययः । अथ वनविपिस्तान्तरं दुहितुस्तनयं भगवत्त्वर्थः । दिदधुः सन् द्रुष्टुमिच्छुः सन् कस्यचित् कालस्य कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । संयधसामान्ये यद्वा । वृतेन वृतीकृत्येन तेन सुधाजिता इन्द्रस्य सभा इन्द्रस्यः 'राजाहः ससिम्बष्ट' इति दृष्टव्यः । तं दशरथं प्रति यथाचे । दृष्ट्वा च यान्त्रायां कर्तारि लिट् । यथेद्विकर्मकत्वात् अत्र तनयं इति द्वितीयं कर्म ॥ वसनतिलकं वृत्तम् 'केय वसनतिलकं तमजा जगो नः' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

जीविते जीर्णवयसः प्रत्याशा मे मुमूर्षतः ।
 तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्ना नास्तीति प्रथयन्निय ॥ १४ ॥
 दन्तकुन्तशतैरुग्रैर्मृत्योः सङ्कटमाननम् ।
 प्रवेष्टुमिव विभ्राणः कायसङ्कोचस्त्वताम् ॥ १५ ॥
 विभ्रदातङ्कनिर्भासव्यक्तलक्ष्यसमुद्रमाः ।
 घाचीरिव जरातटाः पशुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
 निर्दन्तत्वादसंस्कारं महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
 मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदन्नमूकृतं वचः ॥ १७ ॥

पलितस्य जराशोकस्य लटाः समूहान् यौवनस्य तारुण्यस्य उद्गारः दहन्तस्तथापि भस्मेव विभूतिरिव दधानः धारयन् ॥ उपमालकारः ॥ १३ ॥

जीवितं इति । जीर्णं वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्षतं मर्तुमिच्छते । 'मूढं प्राणत्यागे' अस्मात्तानि शत्रुप्रत्ययः । मे मम जीविते जीव प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्ना मस्तकस्य तिर्यक् दक्षिणं यानि विकृतितां कृपा ते, प्रथयन्निव मस्यापयन्निव । 'प्रथ मस्याने' शिजतात् शत्रुप्रत्ययः उत्प्रेक्षालकारः ॥ १४ ॥

दत्तेति । उग्रैः दन्तैः दशना एव कुतास्तेषां शतानि तैः सङ्कटं सभा मृत्योः आननं मुहं प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य या सकोचः सकुचितत्वं ते सर्वतां हस्ततां विभ्राण । भिन्नः लट्, शानच् । शपः श्लो द्वित्व 'भृजामिन्' इति इत्वम् । यथा कश्चित् विषमस्थले प्रवेष्टुं अगस्तकोचं करोति तद्वत् तीक्ष्णार्थदत्तसङ्कटे मृत्योर्मुक्ते प्रवेष्टुमिव अगस्तकोचं विभ्राण इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालकारः ॥ १५ ॥

विधदिति । आतका रोगाः तैः निर्मोस मासाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्रमः आविर्भावो यासां एतादृशी । जलं नदी तस्याः बीचीरिव ऊर्मीरिव पशुकाश्च पार्श्वोरुनाम् 'पार्श्वीरुर्भति तु पशुका' इत्यमरः । परंपरा पंक्तीरित्यर्थः । विधत् धारयन् । दुभृशं धारयं पोषणयोः । लट् शप्तादेशः 'नाभ्यरतरप' इति लुभ्निषेधः ॥ उत्प्रेक्षालकारः रूपकं च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिनिमित्तेणा इत्यादिप्रसङ्गं निर्दन्तस्य भवेत् निर्दन्तत्वं तस्मात् दन्तगतिव्यादित्यर्थः । असंस्कारः संस्कारः शिरोतटस्थानाद्युत्पत्तिरस्मात् नास्ति यस्य तत् मिथः अन्योऽयं अशंसितं अकथितमिव उक्तेषु पणानां तद्वत् स्थानादनुत्पत्तेः । अनुपपन्नमायं अथवा अशंसितं अनुपपन्नमप्यस्यान् निर्वापे स्वार्थं भासूपातो कप्रत्ययः । अतएव अस्पष्टं अस्पष्टं सानेष्टीय एतादृशं वचः भाषणं महान्मुष्टिं धयतीति मुष्टिधयाः 'नाडीमुष्टयोश्च' इत्यनेन तथा 'सित्यम-व्यपस्य' इति मुमागमः । स यथा तथा वदन् ॥

मामियं प्राणनिर्याणवैजयन्ती पुरःसरी ।

रक्ताक्षबाहनादेशदूती संसेवते जरा ॥ ५ ॥

जरसा तात नोऽङ्गानि स्पृहा कामेषु निर्विंदा ।

शैथिल्यमुपनीतानि तुल्यमेव शनैः शनैः ॥ ६ ॥

कालेन शिरसि न्यस्तैः श्वेतकेशशिताङ्कुशैः ।

निवर्तन्ते हि कामेभ्यो भद्रा राघवदन्तिनः ॥ ७ ॥

उभे वक्षसि वंदयानां तिष्ठतो रक्तकर्कशे ।

यौघने वनिता वल्कसन्ततिवार्धके च नः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । 'समासीनः उपविष्टः भुवः पृथिव्याः नाथः अधिपतिर्' इति शब्दार्थः । स्व आत्मीयः अतिशयेन प्रशस्यः इति व्याख्यानम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' । 'अथ च' इति व्याख्यादेशः । 'व्यादादीपत' इति ईप्सः आदादेशश्च । 'तौष्ठमिह' इति । 'सुत पुत्र अक उत्तंग' । 'उत्तंगविह्वयोरकः' इत्यमरः । आगेव्य अत्रादीन् । भूयो लङो रूपम् ॥ अनुमासालकारः ॥ ५ ॥

किमवतीतदाह-मामिति । प्राणानां असूनां यन्निर्वाणं गमनं तस्य वैजयन्ती पताका । यथा प्रयाणसमये ध्वजः उन्नीयते तद्वत् प्राणनिर्याणस्य ध्वजभूता एतादृशी पुरः अग्रतः सरतीति पुरःसरी 'पुरोपगतोपेयुसर्तः' इति टः । रक्ते आरक्ते अक्षिणी यस्य स रक्ताक्षः । 'अच्' इति योगविभागात् समासांतोऽच् । एतादृशः महिषः बाहन यस्य स यमः तस्य आदेशदूती आज्ञाकारी दूतीत्यर्थः । एतादृशी इय समीपं प्राप्ता जरा मां दृशथ मति संसेवते ॥ ५ ॥

जरसेति । हेतात । तातेति कोमलामन्त्रणे । जरसा जरया नः अस्माकं अंगानि अवयवाः निर्विंदा वैराग्येण । निरपूर्वात् विदधातोः सप्तदादित्वात् भावे क्तिप् । कामेषु भोग्यवस्तुषु इत्यर्थः । स्पृहा इच्छा इति उभयमित्यर्थः । शनैः शनैः तुल्यमेव सममेव शैथिल्य शिथिलत्व उपनीतानि प्रापितानि उपनीता च उपनीतानि च उपनीतानि इति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । तेन निर्विंदा कामेषु स्पृहा शैथिल्यमुपनीता । जरसा अंगानि शैथिल्यमुपनीतानीति फलितम् ॥ ६ ॥

कालेनेति । कालेन मृत्युनेत्यर्थः । शिरसि मस्तके न्यस्तैः क्षितैः श्वेतकेशः । एव शिताः नीक्ष्णा अङ्कुशा तैः भद्राः राघवाः रघुकुलोत्तरा एव दन्तिनः इति नः कामेभ्यः विषयेभ्यः निवर्तते हि ॥ रूपकालकारः ॥ ७ ॥

उभे इति । वशे भवाः वश्याः तेषां नः अस्माकं वक्षसि रक्तेन कर्कशं कर्कशं तस्मिन् यतः भावः यौघनं तस्मिन् । 'हापनांतपुत्रादिभ्योऽण्' इति भावे अण्-प्रत्ययः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । तारुण्ये वनिता स्त्री च वार्धके वृद्धत्वे वल्कानां वल्कलानां सततिः परम्परा इति उभे तिष्ठतः यौघने स्त्रीभिर्विलासा, वार्धके च वल्कलपरिधानपूर्वकः । जरण्ये यास इति उभयमस्माकं कुरुमतमिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

न जिष्णुः हतशस्त्रो यो यथाकरो यज्ञमिन्दुः ।

कामी यच्च क्षत्रयेते क्षत्रयंशेषु कद्रवः ॥ ९ ॥

पादशेषेऽपि धिराग्यं न यस्य पुरुषायुषे ।

कीदृशी लक्ष्यते तस्य जनस्य हृदयालुता ॥ १० ॥

नातिविग्रसपा भिक्षे देहे ना तप्यते तपः ।

इतरत्र चिरं जीर्णे तपस्यायां हता गतिः ॥ ११ ॥

मन्दशक्तीन्द्रियकपोतलालाविच्छुरिताधरः ।

अस्फुटस्मृतिचेष्टाभिर्बालप्रतमिवाचरन् ॥ १२ ॥

मृणालयलयच्छेदतन्तुजालसमरिषयः ।

पीवनोद्वाहमस्मेय दधानः पलितच्छटाः ॥ १३ ॥

नेति । यं: क्लृप्तः अभ्यन्तरोन्मात् इत्यर्थः । जिष्णुः जयनीयः 'क्लृ' जिग्मधगन्तुः' इति अनुगत्ययः । न भवति यः आकथः धनी यस्मै नितरुः निरिच्छः यश्च जान् 'जीर्णनेरतृन्' इति अनृतनृत्ययः । कामी विषयलोचनः एते क्षत्रवंशेषु क्षत्रियवंशेषु कुत्सिनाश्रयः कद्रवः 'श्री य' इत्यनेन शोः कद्रु वेशः ॥ तुल्ययोगिनालंकारः । तदुक्तम्—'वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता' इति ॥ ९ ॥

पादेति । यस्य पुरुषस्य । पुरुषस्य आयुषं पुरुषायुषं तस्मिन् पुरुषायुषे 'अचतुर-' इत्यादिना अच्यन्त्ययः समासतः । पादेन चरनेन शेषं अवशिष्टं तस्मिन् सत्यपि विगतः रागो विषयहीनिर्यस्य स विगतः तस्य भावो देशार्थं न लक्ष्यते न दृश्यते तस्य जनस्य हृदयालोः मुहुरदस्य भावो हृदयालुता 'हृदयाद्यालुत्पत्तयः' इति हृदयाद्यालुत्पत्तययः । कीदृशी । भवेन् इति शेषः ॥ १० ॥

नातीति । देहे नातिविग्रसमानातिविग्रसा 'मुष्णयो' समासः । ईषज्जरेत्यर्थः । भिक्षे भेद प्राप्ते मति ना पुरुषः तपःश्छटादि कर्म तप्यते आचरतीत्यर्थः । इतरत्र इतरथेत्यर्थः । चिरं चिरकाल जीर्णे देहे इति विशेष्यमत्र होयम् । तपस्यायां तपश्चर्यायां गतिः गमनं हता नष्टा, व्यर्थेति यावन् ॥ ११ ॥

वृद्धत्वमेव वर्णयति—मंदेति । मदा शक्तिर्धैर्यं तानि मदशक्तीति तथा रंदि-याणि यस्य श्रयोतति क्षतीति श्रयोन्ती या लाला तथा विच्छुरिता ध्यामः अधरः अधरोष्ठो यस्य अस्फुटा अस्पृष्टाः याः स्मृतिः चेष्टाश्च नाभिः बालस्य शिशोः व्रतं आचरन् कुर्वन् । बालो हि मदशक्तीन्द्रियः क्षत्रालाप्याभाधरोष्ठः अस्पृष्टस्मृतिध्यापारश्च तद्बुद्धयं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मृणालानां विमानां यानि बलयानि तेषां ये च्छेदाः तेषां ये ततपः तेषां यज्जालं समूहः तेन समा तुल्या त्विदृक्कान्तिर्यासात् । विसर्तनुवन् शुभा इत्यर्थः ।

जीविते जीर्णवयसः प्रत्याशा मे मुमूर्षतः ।
 तिर्यग्विकम्पितैर्मूर्ध्ना नास्तीति प्रथयन्निव ॥ १४ ॥
 दन्तकुन्तशतैरुग्रैर्मृत्योः सङ्घटमाननम् ।
 प्रवेष्टुमिव बिभ्राणः कायसङ्कोचपर्वताम् ॥ १५ ॥
 विभ्रदातङ्कनिर्मोसव्यक्तलक्ष्यसमुद्रमाः ।
 वीचीरिव जरानद्याः पर्शुकास्थिपरम्पराः ॥ १६ ॥
 निर्दन्तत्वादसंस्कार महान्मुष्टिन्धयो यथा ।
 मिथोऽशंसितमस्पष्टं वदन्म्वृकृतं वचः ॥ १७ ॥

पालितस्य जराशौक्ल्यस्य छटा, समूहान् जीवनस्य तारुण्यस्य उदाह दहत
 तत्सबाधि भस्मेव विभूतिरिव दधानः धारयन् ॥ उपमालकारः ॥ १३ ॥

जीविते इति । जीर्णे वयो यस्य स जीर्णवयाः तस्य अतएव मुमूर्षतः
 मर्तुमिच्छो । 'मृद् प्राणत्यागे' अस्मात्सनिः शतृप्रत्ययः । मे मम जीविते जीवने
 प्रत्याशा नास्ति इति मूर्ध्नाः मस्तकस्य तिर्यक् वक्राणि यानि विकपितानि
 कपाः तैः प्रथयन्निव प्रख्यापयन्निव । 'प्रथ प्रख्याने' निजतात् शतृप्रत्ययः ॥
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ १४ ॥

दत्तेति । उभेः दत्ता दशना एव कुतास्तेषां शतानि तैः सकट सवार्य
 मृत्योः आनन मुक्त प्रवेष्टुमिव कायस्य देहस्य यः सङ्कोचः, समुचितत्वं तेन
 सर्वता दस्वता बिभ्राण । भिन्नः लङः शानच् । शपः श्लो द्वित्व 'भृजामिन्'
 इति इत्वम् । यथा कश्चित् विषमस्थले प्रवेष्टु अगसङ्कोचं करोति तद्वत्
 तीक्ष्णप्रायदतसकटे मृत्योर्मुखे प्रवेष्टुमिव अगसङ्कोचं बिभ्राण इत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ १५ ॥

विभ्रदिति । आतका, रोगाः तैः निर्मोस मासाभावः । अर्धाभावेऽव्ययीभावः ।
 तेन व्यक्तः अतएव लक्ष्यः दृश्यः समुद्रम, आविर्भावो यासां एतादृशी । जरेव
 नदी तस्याः वीचीरिव ऊर्मीरिव पर्शुकास्त्रां पार्श्वोऽन्नाम् 'पार्श्वस्थानि तु
 पर्शुकाः' इत्यमर । परंपराः पंक्तीत्यर्थः । विभ्रत् धारयन् । हुमृन् धारण-
 पोषणयोः । लट्, शप्प्रदेश 'नाभ्यरतरय' इति नुमनिषेधः ॥ उत्प्रेक्षालकारः
 रूपक च ॥ १६ ॥

निर्दन्तत्वादिनिर्गता दत्ता यस्य स निर्दन्तः तस्य भावो निर्दन्तत्वं तस्मान् ।
 दन्तराहित्यादित्यर्थः । असंस्कार संस्कारः शिशोक्तदन्तस्थानाद्युत्पत्तिसंस्कार स
 नास्ति यस्य तन् मिथः अन्योन्य अशंसित अकथितमिव उक्तेषु वर्णानां तत्-
 त्स्थानादनुत्पत्तेः । अनुत्पन्नप्राय अथवा अशंसित अस्तुत अस्पष्टत्वात् निदामि-
 त्यर्थः । शस्त्रातो कप्रत्यय । अतएव अस्पष्ट अमूर्तानि निर्गता एतादृश वचः भाषणं
 महानपि मुष्टि धयतीति मुष्टिधयः 'नाडीमुष्टयोश्च' इत्यनेन तस्य 'सिन्धु-
 व्ययस्य' इति मुनागमः । स यथा तथा वदन् ॥ १७ ॥

मित्रभ्रुवमुदस्तांश्चो किञ्चि कम्पितगस्तकाम् ।
 नम्रो गद्गदितालापामनुनेतु जरामिव ॥ १८ ॥
 धार्ढ्ये धर्मतो मूढ स्नेहेद्वन्द्वेनेपि स ।
 विधित्सन्नप्यशक्तिष्ठस्तप कीदृग्निधास्यति ॥ १९ ॥
 अतो यातुस्तपस्यायामरण्ये वसति त्वया ।
 माजन्यश्रुप्रपेण प्रत्यूहो मे विरागिणे ॥ २० ॥
 अनुशिष्टि प्ररत्यैव भट्टे भवति कीदृशी ।
 मनस प्रीतये स्नेहकातरस्य निगद्यते ॥ २१ ॥
 औदासीन्य यत शत्रुददासीनश्च मित्रताम् ।
 मित्र भक्तौ वृद्धत्वं च याति तद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

मित्रति । मित्राभू भृकुण्डिस्थाम् । पथवरुद्विम् । उदस्तानि उक्षिप्तानि
 अश्रानि यस्याम् । पक्षे हृदतीम् । शिचित् कपित वेपितमस्तक शिरो यस्याम् ।
 पक्षे दर्पया उत्कपितशिरस्काम । गद्गदित आलापो भाषण यस्याम् । पक्षे स
 एवाय । एतादृशां जरां अनुनेतुमिव नम्र नत । समामाक्तवलकार
 उद्देशालङ्कारश्च ॥ १८ ॥

वाधक्ये इति । वाधक्ये स्थाविरे धमत वर्णाश्रमवर्मण स्वस्य दृढ शरीरं
 तस्य बहनेऽपि धारणेऽपि मूढ स वृद्ध विधित्सन् अपि विधातुमिच्छन्नापि
 विपूवाद्वात्र मनि सनिर्मामे यादिना इसादेशोऽभ्यासलोप प्रशक्तिस्थ शक्या
 तिष्ठतीति शक्तिस्थ । जुपीनि क । तथा न भवतानि तथा एतादृश सन्
 कीदृक् तप विधास्यति करिष्यति । विपूवाद्वाधो लि ॥ १९ ॥

अत इति । अत वृद्धवे तपस्यासमपाद्वेतो अरण्ये तपस्यायां विषये
 वसति वाध यातु गतु विरागिण विराग विषयेष्वनभिगम सोऽस्यास्तीति
 विरागी एतादृशस्य मे त्वया रामचद्रण अश्रूणां नरोदकर्ता प्रपण वपणेन
 प्रत्यूह इवम 'विप्रातराप प्रत्यूह' इत्यमर । माजानं माभून् ।
 जगधाता 'माडिलु हू' इति कर्तरि लुट् ॥ २० ॥

शत्रुश्चाक्षय अनुशिष्टिष्यथा तथापि स्नेहो मां भाषयतीत्याह-अनु-
 शिष्टिरिवि । प्ररत्यैव स्वभावनेव मद् । उत्तमे इत्यर्थ । निद्राप इति यावत् ।
 भवति त्वयि अनुशिष्टि अनुशासन कीदृशी कथं भवन् । यथैयथ । माभूत्तर्हि
 अनुशिष्टिरित्यत आह-मनस इति । स्नेहेन स्मर तस्य मनस अत करणस्य
 प्रीतये सतोषाय निगद्यते कथ्यते ॥ २१ ॥

श्रीरामचद्रं प्रति उपदेशुमारमते-औदासीन्यमिति । यत यस्माद्भाषणान्
 शत्रु रिपु उदासीनस्य भाष औदासीन्य मित्रवशानुत्तरदितत्वं याति । उदा-
 सीन मित्रवशानुत्तरदित मित्रस्य मग्न्युः भाषो मित्रता तां याति । मित्र
 मुहुन् भवो स्नेहे वृद्धत्वं च श्रेयमिदं । याति तत तादृश भाषणं
 वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

यो येन वाञ्छति एवार्ति लोकसंप्रहकामिना ।
 न तस्य निन्दनीयं तच्छ्रुतामप्यनिच्छता ॥ २३ ॥
 वृत्तिः शुभकरी सास्त्रो नये स्वपररजनी ।
 आयःशूलिकतेत्याहुर्न तां निष्णातबुद्धयः ॥ २४ ॥
 जिघांसुभिरपि प्राज्ञैः प्रयोक्तु साम साम्प्रतम् ।
 रञ्जयन्ति मृगान् गीतैर्बिभित्सन्तो मृगाविधः ॥ २५ ॥
 साम शाठ्यं जनो घेसि दानादत्यन्तवर्जितम् ।
 तत्सामौशनसं साधु युक्तं दानस्य मात्रया ॥ २६ ॥

य इति । यः पुरुषः येन कर्मणा एवार्तिं प्रसिद्धिं वाञ्छति इच्छति । लोकानां संप्रहः लोकैरजनमित्यर्थः । तत् कामयते स लोकसंप्रहकामी लोकसंप्रहैरु-
 रित्यर्थः । तेन श्रुतां श्रुतत्वं अनिच्छता । राज्ञेति शेषः । तस्य तत् कर्म न
 निन्दनीयं न द्वेष्यम् । अपिः संभावनायाम् ॥ २३ ॥

इदानीं सामादिचतुष्टयं यथायथं प्रयोक्तव्यमित्याह-वृत्तिरिति । मये नीतो
 सामः स्वं च परश्च स्वपरो तयोः रजनी, उभयानुक्तेत्यर्थः । वृत्तिः शुभं
 करोति तच्छीला शुभकरी । अस्तीति शेषः । 'रजनी हेतुताच्छीन्ये' ति द्रष्टव्यः ।
 अयःशूलं तीक्ष्णोपायः तेन अन्विच्छति अयःशूलिकः । 'अयःशूलदंशजिना-
 म्यां ठक्ठञौ' इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावः आयःशूलिकता । तीक्ष्णो-
 पाय इत्यर्थः । सा शुभकरी इति केचित् आहुः । निष्णाता कुशला बुद्धिः
 येषां ते निष्णातबुद्धयः 'निन्दनीयां स्नातेः कोशले' इति षत्वम् । तां आयः-
 शूलिकतां न शुभकरी नेति प्राहुरित्यर्थः । किंतु साम्नो वृत्तिरेव शुभक-
 रीति प्राहुः ॥ २४ ॥

जिघांसुभिरिति । जिघांसुः जिघांसवः तैः जिघांसुभिरपि हननेच्छुभिरपि ।
 ईनेः सज्जन्तान् 'समाशं समिक्ष उः' इत्युपत्ययः । प्राज्ञैः विद्वद्भिः सामसायं प्रयो-
 क्तुं सामं योग्यम् । ननु मात्वेन कथं हनने स्थान् अन आह-रञ्जयतीति ।
 बिभित्सन्तः भेतुमिच्छन्तः । भिदेः सज्जन्तान् शत्रुप्रत्ययः । एतादृशः मृगान् हरि-
 नान् बिभृषति ताडयति इति मृगाविधः । मृगशब्दे ठपपदे 'व्यधत्वादेर्' अगमात्
 'क्षिप्' च इति क्षिप् । पक्षिग्येति सप्तसारणे 'मङ्गिर्भुतिर्वृषिष्यधि-' इत्या-
 दिना पूर्वंपदस्य दीर्घः ॥ मृगाविधः व्याधाः गीतैः गेयैः मृगान् तुरगान् रज-
 यन्ति । अत्र 'रजैर्मृगरमणे न लोपो वक्तव्यः' इति मलोपो न भवति ।
 एतद्वाक्यस्य अनुवादेन मृगरमणभावान् । अर्धोत्तरम्यामादेवारः ॥ २५ ॥

सामापि 'निरत्ययं साम न दानवर्जितम्' इत्युक्तेः दानवर्जं न वार्प-
 क्षममित्याह-सामेति । दानात् विधाननात् अर्पयते वर्जितं अर्पयतवर्जितं,
 आर्पयदानवर्जितमित्यर्थः । एतादृशं साम जनः लोकः भाठ्यं इति वीति
 इदानीं उत्तमसामं स्वयमेवाह-तदिति । यत् साम दानस्य मात्रया सेवेन युक्तं
 तत् औशनसं उशनसा योक्तम् । 'जेन योक्तं' इत्यन् । साम साधु भवतीति
 शेषः ॥ २६ ॥

मा दा रहितसन्मानं त्यक्त्वा सत्कारसामनी ।
 वित्तं विश्राणितं नीतौ कृतिनो दूषितं विदुः ॥ २७ ॥
 शत्रुगृहेण दुर्धर्षे शत्रुं नेता निहन्ति हि ।
 घनेनेव स्फुलिङ्गाचिःप्रावृत्तं पिण्डमायसम् ॥ २८ ॥
 उपजापहतस्वामिस्नेहसीमि पराश्रयम् ।
 मौले चान्छति मेदिन्याः पत्युः पातो न संशयः ॥ २९ ॥
 इतरोपायदुःसाध्ये चण्डदण्डो महीपतिः ।
 अदुष्टायत्यसौ नीतिरश्राति विपुलं फलम् ॥ ३० ॥
 अव्याहति न शक्यं गौर्विना दण्डेन रक्षितुम् ।
 इति प्रत्येति मुग्धोऽपि बहवः किमु राजकम् ॥ ३१ ॥

इदानीं दान विधत्ते—मा देति । रहितः विरहितः सम्मानः सत्कारः यस्मिन्
 तत् यथा स्यात्तथा मा दाः न देहीत्यर्थः । कुत इति चेत्तत्राह—त्यक्त्वेति ।
 सत्कारश्च साम यः सत्कारसामनी ते त्यक्त्वा हित्वा विश्राणितं दत्तं वित्तं कृतिनः
 विद्वान्तः नीतौ नये दूषितं दूषणं 'नपुंसके भावे कः' । विदुःजानेति । विदुषा-
 नोः 'विदो लटो वा' इत्यनेन लट् उसादेशः ॥ २७ ॥

इदानीं भेदमाह—शत्रुगृहेणेति । नेता नायकः राजेत्यर्थः । स्फुलिङ्गानां अ-
 तिक्रान्तां अर्षीषि तेः प्रावृत्तम् । जायस अयसः अयं आयसः त लोहम् । पिण्डं
 गोष्ठम् । घनेनेव लोहताडनसाधनेन लोहेन दंडविशेषेणैव दुःश्रेयं धूष्यते इति
 दुर्धर्षः 'इन्द्र-सुनु' इत्यादिना खल् । तं शत्रुं रिपुं शत्रुगृहेण शत्रुपक्षीपेणाप्यर्थः ।
 'पदार्थैरिषाहापस्तेषु य' इति क्यपि सप्तसारणम् । निईति हि माशयत्येव 'हि
 हेतावकभारणे' इत्यमरः ॥ २८ ॥

उपजापेति । उपजापो भेदः 'भेदोपजापो' इत्यमरः । तेन हृता स्वामिनि
 स्नेहसीमा स्नेहपराकाष्ठा यस्य एतादृशो मौले आमसचिबद्धे 'मौलेराभायपा-
 मामुर्भरत स्नेहिताश्रुभिः' इत्यत्र आने. सचिबेरिति मत्तिनाथेन तथा
 व्याख्यातवान् । परस्य इतरस्य आश्रयः त चाच्छति सति इच्छति सति
 मेदिन्याः पृथ्व्या. पत्युः पातः राज्यपेश इत्यर्थः । न संशयः संशयो
 नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं शत्रुर्धर्मपापमाह—इतरोऽपि । इतरे दुन्देनरे ये उपायाः सामादयः तेः
 दुःसाध्ये साधमाधुष्ये सति यः महीपतिः चण्डः भयकरः दुष्टो यस्य एतादृशो
 मर्दान असौ राजा अदुष्टः आयतिः उत्तरकातो परस्य विग्रथापीत्यर्थः । एता-
 दृशो मौलेः नयस्य विपुलं विभातं महदित्यर्थः । कर्तुं अस्मान् भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

अव्याहतेति । दुर्धरे विना गो. अप्याहति नास्ति व्याहतिर्यस्मिन् तद्यथा
 रथात्तथा रक्षितुं न शक्यं इति मुग्धोऽपि बहवः गोपः प्रत्येने जानाति ।

क्षोणीपतिः पतत्याशु जराक्रान्त इव ध्रुवम् ।

। त्यक्तदण्डः पदं चान्छन्नगृहीतजगत्करः ॥ ३२ ॥

इत्थ युक्तिमुपायानां कुर्वाणस्य चतुष्टयीम् ।

प्रजतीन्दुप्रभागौरं परैरक्षय्यतां यशः ॥ ३३ ॥

शूरं पुरुषसारं नीतौ पटुमलम्पटम् ।

॥ सम्यक् संरक्षिताः कोशैर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥ ३४ ॥

नोच्चैः पदं लम्भनीयो गुण्योऽप्यन्वयवर्जितः ।

रत्नाढ्यमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥ ३५ ॥

राजक राजा समूहः 'गोत्रोक्षोद्भवा राज' इत्यादिना समूहेर्धे भुञ्जमत्ययः 'जस्तद्धिते' इति टिलोपः । प्रतीयान् किमु बध्यकम् ॥ ३१ ॥

'क्षोणीपतिरिति । त्यक्तः दण्डः चतुर्थोपायः—पक्षे लघुद्वन्द्वेन । अगृहीतः जगतः प्रजाभ्यः करः बलिः येन 'भागधेयः करो बलि' इत्यमरः । पक्षे न गृहीतः अवलंबनार्थं जगतः करो हस्तो येन एतादृशः पदं राज्य पक्षे स्वस्थाने चान्छन् इच्छन् क्षोणीपतिः राजा जरया आक्रान्तः जराक्रान्त इव ध्रुव निश्चयेन आशु शीघ्र पतति ॥ श्लेषोपमालङ्कारो ॥ ३२ ॥

इत्थमिति । इत्थ अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति भुञ्जमत्ययः । 'एते तौ रथोः' इति इदादेशः । उपायानां सामान्युपायानां चत्वारः अवयवाः पत्याः सा चतुष्टयी 'साहस्रया अवयवे तयप्' इति तयपि 'द्विद्वेति' ङीप् । युक्ति योर्णं कुर्वाणस्य इदोभ्रद्वयस्य भवेव गौरं यशः कीर्तिः परैः शत्रुभिः क्षेत्रं शक्यं क्षेयम् 'क्षय्यजय्यो शक्यार्थे' इति निपातनास्ताद्युः । तथा न भवतीति अक्षय्य तस्य भावः अक्षय्यता तां व्रजति । उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

इत्थ उपायचतुष्टयं मद्दर्शं सामान्यतो नीतिमाह शूरमिति । शूर वीरम् । पुरुषाणां सारः बलं पुरुषश्रेष्ठं वा जानातीति पुरुषसारस्तत्तम् । नीतौ भवे पटुं निपुणम् । लपटो न भवतीति अलपटः तम् । एतादृशं नृपं राजानं सम्यक् संरक्षिताः पालिताः प्रजाः प्रकृतयो कोशैः अर्धोपैः वर्धयन्ति अतस्त्वथा भाष्यमिति विधिर्धनितः ॥ ३४ ॥

नोच्चैरिति । प्रशस्ता गुणा परय स गुण्यः 'रूपादाहनप्रशस्तोपयोग्य' इति सूत्रे 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति वार्तिकेन प्रशस्तयो यप्प्रत्ययः । एतादृशोपि अन्वयेन यशेन वर्जितः रक्षितः, अकुलीन इत्यर्थः । उच्येः पदं मङ्गलं न लम्बनीयः न प्राणशीलः, न निपोक्त्य इति पाठः । रत्नैराढ्यं युक्तं एतादृशपरिपादयोः मङ्गलं भूयः मूर्ध्नि मानके कः कुर्वीत । अर्धमिदम्यासादङ्कारः ॥ ३५ ॥

मूर्खो वज्रपः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव भूभुजा ।
 गुणैः कैरप्यविद्यातो वंशेनैव विभावितः ॥ ३६ ॥
 तद्युक्तमुपधाभुञ्जमन्वयेन गुणेन च ।
 साचिव्यं लम्भयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥ ३७ ॥
 यस्मिन् कृत्यातुरोधेन सोद्ददं वितनोति यः ।
 स तं त्यजति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥ ३८ ॥
 यौ तु निष्कारणामुक्तज्ञेहपाशौ सुहृत्तरौ ।
 मृत्युमेव तयोर्भेदो देहजीवितयोरिव ॥ ३९ ॥
 दण्डद्रधिणदुर्गैकसङ्गी रक्षति भूपतिः ।
 आत्मानमेव सतत किमु रक्षत्यसौ जगत् ॥ ४० ॥

गुणवर्जितः कुलीनोऽपि न युक्त इत्याह—मूर्ख इति । भुव भुक्ते इति भूभुक्तेन भूभुजा । भूभाष्ये उपपदे भुञ्जधातोः क्तिप् । तेन राजा वंशेनैव कुलेनैव विभावितः मसिद्धः तैरपि गुणैः अविख्यातः अमसिद्धः । अतएव मूर्खः वालिगः कुलीनोपि मद्द्रव्योऽपि मातङ्ग इव चट्टाल इव 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी । वज्रपः एरिहृतव्यः ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

मदिति । उपधा धर्माधकामाद्युपन्यासेन अमात्यपरीक्षणम् । यथा—'चितावनः कथा चक्रुस्तथाभेदमीरवः' इति भट्टिः । तथा शुद्धं अन्वयेन मद्द्रवेण युक्तं च गुणेन गुणैः । जात्येकवचनम् । युक्तं मौल आश्रयचिव सचिवस्य भावः साचिव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्ज्यत्ययः । लम्भयन् प्रापयन् भूपतिः राजा न प्रमाद्यति । अवहितो मवतीत्यर्थः । मद्द्रव्यालोर्दिवादित्वात् श्यनि 'शमामष्टाना दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः ॥ ३७ ॥

यस्मिन्निति । यः यस्मिन् पुरुषविषये कृत्यस्य अनुरोधेन आनुगुणेन कार्यार्थमित्यर्थः । सोद्ददं प्रेम वितनोति करोति । तीर्णं तोय उदकं येन स तीर्णतोयः पुरुषः प्लवमिव उडुपमिव सः कृत्यस्य कार्यस्य अते तं पुरुषं त्यजति ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३८ ॥

उपधेपरीत्येनाह—वागिति । निष्कारणः निर्निमित्तः आमुक्तः स्नेहपाशो याम्या एतादृशौ यौ तु सुहृत्तरौ । सुहृद्वदः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । देहश्च जीवितं च देहजीविते तयोर्निव तयोः पूर्वोक्तसुहृदोः भेदः मृत्युमेव मरणेनैव ॥ उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

वंशेति । वंशः चतुर्धोपायः द्विजं द्रव्यं दुर्गं च एषां एकः मुख्यः सगः संबन्धः सोऽस्यास्तीति 'अन इनिटवो' इति इनिप्रत्ययः । एतादृशो भूपतिः राजा सततं आत्मानमेव न रक्षति किमु कतु इत्यर्थः । असौ राजा जगत् रक्षति । 'आत्मानमेव सतत' इत्यत्र 'नात्मानमेव सततं' इति पाठः ॥ ४० ॥

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रयः ।

क्षपितान्तर्वह्निःशत्रुः शाधि साधु वसुन्धराम् ॥ ४१ ॥

इत्थंवादिनि राजेन्द्रे रामो मौनमधिधितः ।

ववर्ष हृदयं चाप्यैः शोकेन हृदयाविधा ॥ ४२ ॥

ततो वज्रासने भद्रं स निधाय निधिः धियः ।

निर्भरीकृतसम्भारः प्राभिषिक्तो महीपतिः ॥ ४३ ॥

रुरुधे पृष्ठसंविष्टप्रन्थिमन्धरया तया ।

स्मारयित्वा वरौ वीरं राज्यं मन्धरया तया ॥ ४४ ॥

आदिदेश ततो यस्तुं धनेषु धनजैक्षणम् ।

चतुर्दश दशग्रीवशत्रुमिन्द्रसमः समाः ॥ ४५ ॥

अनुशिष्टि उपसहरति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकृतीनां प्रजानां वर्गः समूहः आदियेषां तेषां निर्णयेषु । प्रजारक्षणादिनिर्णयेष्वित्यर्थः । नयः नीतिः आश्रयो यस्य क्षपिताः नाशिताः अतः शत्रवः कामादयः वह्निः शत्रव-
श्च येन एतादृशः सन् वक्रधरां पृथ्वीं साधु यथा स्यात्तथा शाधि दुष्टनिर्णय-
शिष्टानुपहृपूर्वकं पालय । शासु अनुशिष्टो लोद ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । राजेन्द्रे दशरथे इत्थं अभीक्ष्णं वदतीति इत्थवादी तस्मिन्
सति मौनं अधिधितः आधितः रामः हृदयं विष्पति ताडयति इति हृदयान्तरं
'नद्विष्टिषि-' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । तेन शोकेन हेतुना चाप्यैः
नेत्रोदकेः हृदयं उरः ववर्षं तिषेच । सिद्धातोर्लिट् ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः पूर्वोक्तभाषणानतरं धियः लक्ष्म्याः निधिः शेषधिः निर्भ-
रीकृताः एकत्रकृता इत्यर्थः । समारा अभिषेकसभारा येन एतादृशः । मर्याः
पृथ्व्याः पतिः स दशरथः वज्राणां हीरकाणां आसनं वजासनं 'यजोऽस्त्री
हीरके पयो' इत्यमरः । भद्रं मंगलकारकं अथवा भद्रं रामभद्रम् । भीमसेन
इतिवत् निर्देशः । निधाय उपवेश्य प्राभिषिक्तः अभिषेकारं स एतद्वान् इत्यर्थः ।
'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' इति आदिकर्मणि क्तः । स च 'आदिकर्मणि
क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि । अनुभासात्लकारः ॥ ४३ ॥

रुरुध इति । पृष्ठे पृष्ठभागे संविष्टः संलग्नः यो पथिः मांसपथिविशेषः तेन
मधरं भद्रं यानं गमनं परथाः एतादृशया तया प्रतिद्वया मन्धरया वीरं दशरथं
प्रति वरौ निधिभूतो स्मारयित्वा राज्यं रूप्ये । रामस्य राज्यप्राप्तिर्निमित्तेत्यर्थः ।
अत्र रामराज्यविभ्रमस्य वैकल्याः वन्तृत्वेपि मन्धरया वैकल्याः मन्वर्तितत्त्वान्
मन्धरायाः वन्तृत्वं बोध्यं तेन रामायणेन न विरोधः ॥ ४४ ॥

आदिदेशेति । ततः मन्धराकर्तृकविभ्रानतरं इद्रेण मन्वयता रामः तुल्यः
दशरथः वनजे कमले इव इक्षणे नेत्रे यस्य एतादृशं दशं वीराः कंठा यस्य स
दशग्रीवो रावणः मस्य शत्रुः रामः मम । मादिकृताभिषेकावेनेद् दशग्रीवशत्रु-
त्वं पुर्दक्षत्याभिप्रायेण वा । चतुर्दश समाः वराणि 'राजपटोऽस्त्री शरत्समा' ।
इत्यमरः । वनेषु अरण्येषु वस्तुं आदिदेश आश्रययामास ॥ ४५ ॥

अनिन्द्यजानिनाऽऽरूढो निर्जगाम रथः पुरः ।
 कृतप्रस्थानसौमित्रिः स्फुरत्केतुरथो पुरः ॥ ४६ ॥
 अश्रुभिर्हृदयं सीता निजमेव न केवलम् ।
 चकारार्द्रं जनस्यापि प्रेक्षितस्य घनाध्वनि ॥ ४७ ॥
 जगन्नेत्राभिरामस्य रामस्य रहितागसः ।
 शङ्कुस्य त्यागिनं देवं घृणयेयासवो जहुः ॥ ४८ ॥
 न्यवर्तत परित्यज्य क्षत्ताऽथ क्षत्रियत्रयम् ।
 ऊढाधु बलितधीचं चिरं तेनैव योक्षितः ॥ ४९ ॥
 द्विघ्राण्येव रथं त्यक्त्वा पदान्याधाय निस्सहा ।
 येयमन्यत्क्रियद्हरमिति पमच्छ मैथिली ॥ ५० ॥

अनिन्देति । अधो दशरथाज्ञानतरं अनिन्दा जाया यस्य स अनिन्दजानिः
 रामचन्द्रः 'जायाया निङ्' इति समासात्तो निङादेशः । तेन । अनेन सीतायाः
 पतिव्रतत्वात् सीतापि रामेण साकं गता इति गम्यते । आरूढः अधिष्ठितः ।
 स्फुरतीति स्फुरन् एतादृशः । केतुः ध्वजो यस्य । पुरः अग्रतः कृत प्रस्थान
 येन एतादृशः सौमित्रिः लक्ष्मणो यस्य । गुरुकुलवन् नित्यसांगेक्षत्वात्
 समासः । एतादृशो रथः पुरः अयोध्यापुर्यां सक्ताशात् 'पूः सी पुरी
 नगर्यां वा' इत्यमरः । निर्जगाम ॥ ४६ ॥

अश्रुभिरिति । सीता जानकी वनस्य अरण्यस्य अध्वा मार्गः तस्मिन्
 अश्रुभिः नेत्रोदकेः केवलं निजमेव आत्मीयमेव हृदय आर्द्रं न चकार किंतु
 मरुत इक्षितं अवलोकनं यस्य स प्रेक्षितः तस्य प्रेक्षकस्येत्यर्थः । जनस्यापि
 हृदय आर्द्रं चकार ॥ ४७ ॥

जगदिति । जगतः नेत्रयोः अभिरामः मनोहरः तस्य । रहित आंगः
 अपराधो यस्य । निरपराधस्येत्यर्थः । शङ्कुस्य प्रियवदस्य 'शङ्कुः प्रियवदे'
 इत्यमरः । एतादृशस्य रामस्य त्यागिनं 'सपृचे' त्यादिना । त्यज्धातोर्धिगुण-
 प्रत्ययः 'त्यजोः' इति पित्वात् कृत्वम् । देव दशरथ असवः प्राणाः घृणयेव
 जुगुप्सयेव 'जुगुप्साक्' णे घृणे 'इत्यमरः । जहुः तत्पजुः । ओहाक् त्यागे
 लिङ् ॥ ४८ ॥

न्यवर्ततेति । अथ रामस्य अरण्यगमनानतरं क्षत्ता सारथिः सुमित्रः
 क्षत्रियो च क्षत्रिया च क्षत्रियाः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । तेषां त्रय
 प्रितयं परित्यज्य द्वित्वा ऊढानि अश्रूणि यस्मिन् बलिता बलीरुता धीवा
 यस्मिन् तन् बलितधीचम् । वीक्षणक्रियाया विशेषणमिदम् । अश्रुदृष्ट्या वक्र-
 धीयया चेत्यर्थः । तेनैव क्षत्रियत्रयेणैव चिरं चिरकालं वीक्षितं सन् अवलोकितः ।
 सन् न्यवर्तत निवृत्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्विघ्राण्येवेति । मैथिली जानकी रथे त्यक्त्वा द्वित्वा द्वे वा ग्रीणि वा
 द्विघ्राणि एव 'सत्ययाव्ययासन्ना-' इति बहुव्रीहिः । पदानि आपाप रथाप-

रामहस्तस्थशाखाग्रकलिपतातपवारणम् ।

प्रस्थानमभवत्तस्यास्तदग्रेसरलक्ष्मणम् ॥ ५१ ॥

इक्षुशाकटशालेयक्षेत्राहुत्तरकोशलान् ।

ययुर्भागीरथीतीरं पश्यन्तः सोत्पलाम्भसः ॥ ५२ ॥

अथानासाय कालिन्दीमुह्यं स्रितं दिवः ।

भारद्वाजाश्रमं पुण्यं चित्रकूटस्य चाध्वनः ॥ ५३ ॥

चिह्नं नदनदीदेशैरुक्त्या वृक्षक्षमाधरैः ।

राजन्यभोगिने याते राघवोऽपि गुहे गृहम् ॥ ५४ ॥

सपत्न्यो स्रितां पत्युः सुमित्रात्मजधीवरैः ।

चित्रकूटमकूटद्वयः प्रीतः प्रोत्तारितो ययौ ॥ ५५ ॥

यित्वा निःसहा श्रमासहिष्णुः सती या इयं गता पृथ्वीत्यर्थः । अन्यत् कियत् किप्रमाणं दूरं वर्तते इति पप्रच्छ । प्रच्छ ज्ञाप्यायां लिट् ॥ ५० ॥

रामेति । रामस्य हस्तः कणः तत्र तिष्ठतीति रामहस्तस्थ एतादृशं यत् शाखाग्र तेन कल्पितं कृतं आतपवारणं यस्मिन् । तस्याः सीतायाः अग्रेसरः 'पुरोप्रतोयपुसर्तः' इति टप्रत्ययः । लक्ष्मणो यस्मिन् एतादृशं तस्याः सीतायाः प्रस्थानं गमनं अभवत् ॥ ५१ ॥

इक्ष्विति । इक्षूणां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटं 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनी' इति शाकटप्रत्ययः । शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं इक्षुशाकटानि शालेयानि च क्षेत्राणि येषु एतादृशान् उत्पलैः कमलैः सहितानि सोत्पलानि तथा अंभांसि येषु एतादृशान् उत्तरकोशलान् पश्यतः अवलोकयतः भागीरथ्याः विष्णुपद्याः तीरं ययुः प्राप्ताः ॥ ५२ ॥

अथ विशेषकेनाह-अयेति । अथ भागीरथीतीरप्रारयनतरं कालिन्दी यमुना अनासाय अग्राप्य 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । यमुनायां परतः सत्यां पूर्वमित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य स्रितं भागीरथी उह्यं पुण्यं भारद्वाजस्य ऋषेराश्रमम् । अत्रापि 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । उक्त्वा च चित्रकूट-पर्वतस्य अध्वनः मार्गस्य नदाश्च नद्यश्च देशाश्च नदनदीदेशाः तैः । वृक्षाः महीरूढाः क्षमाधराः पर्वताः तैश्च हेतुभिः चिह्नं लक्षणं 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणं' इति कोशः । यत्र नदाः नद्यः देशाः वृक्षाः पर्वताश्च वर्तन्ते सचित्रकूटाद्या इत्येवं लक्षणमुक्त्येत्यर्थः । राजन्यान् क्षत्रियान् भोजयति पालयति ते राजन्यभोजः । राजन्यराष्ट्रोपपदे मुजयातो. धिन् । राजन्यभोजान्नः प्रभुः तस्मिन् । क्षत्रिय-सत्कारकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठे इत्यर्थः । गुहे एतन्नाम्नि निपादाधिपतो गृहं याने सति । कूटं कूटं जानातीति कूटज्ञः तथा न भवतीति अकूटज्ञः, कृणुषित इत्यर्थः । राघवोऽपि रामचन्द्रोऽपि स्रितां नदीनां पत्युः स्वामिनः समुद्रस्य सपत्न्यां भागीरथीरारिणो इत्यर्थः । सुमित्रायाः आत्मजः लक्ष्मणः धीवराः दायाः 'केवर्ने दायाधीवरो' इत्यमरः । तैः प्रोत्तारितः अतएव प्रीतः सः विष्णु-कूटं एतन्नामकं पश्यति ययौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ततः सीतामुखाम्भोजभ्रमरत्वे कृतस्पृहम् ।
 नष्टैकदृष्टिमस्त्रेण बलिपुष्टं चकार सः ॥ ५६ ॥
 ततः प्रतीकसङ्घाटो वीरः केकयवशजः ।
 विभ्रच्छोफद्विगुणितं धर्मं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥
 राजघो निर्घृणः कञ्चित् सम्प्राप्त इति साधये ।
 कथ्यतामिति तद्वाक्यं द्वारि शुभाय राघवः ॥ ५८ ॥
 अहम्रातोऽनुजस्तेन पर्णशालामधाविशात् ।
 द्वारवन्धातिरिक्तेन किञ्चित्तिर्यङ्गतोरसा ॥ ५९ ॥
 भरतः शोकसन्तप्तो राममादाय पादयोः ।
 आर्षेत्युक्त्वा सकुहीनः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ६० ॥

तत इति । ततः भिन्नकूटमाध्वनतर सः रामचन्द्रः सीतायाः मुखं वक्ष्य तदेव
 अभोज कमल तस्य धमा इव सीतामुखाभोजधमरः तस्य भावः तत्त्वतस्मिन् रुता
 स्पृहा इच्छा येन त एनस्पृहम् । धमरो यथा कमलस्य मकरंदं गृह्णाति एवं
 सीतामुखास्वादोलोपमित्यर्थः । बलिपुष्टं बलिना पुष्टः त काव अस्त्रेण गष्टा
 एकदृष्टिर्यस्य स नष्टैकदृष्टिः एतादृशं चकार ॥ ५६ ॥

तत इति । ततः कारुण्यदृष्टिध्यानतर प्रतीकान् प्रतिकूलान् संहति इति
 प्रतीकसंघाटः 'कर्मणि समि च' इत्यनेन अण्प्रत्यये नकारस्य टादेशश्च ।
 अतएव वीरः शोकेन वितृवियोगशोकेन रामविधातरशोकेन च द्विगुणितं धर्मं
 अश्वधर्मं विभ्रत् धारयन् केकयवशे अजनीति केकयवशजः 'ममम्यां जनेईः'
 इति डः । भरतः रामस्य आश्रमं रामाश्रमं ययौ ॥ ५७ ॥

राजघः इति । राजानं दशरथाग्न्यं हतीति राजघः एतद्राज्यलाभनिमित्तं
 रामस्य विदासगान् दशरथभरणान् भरतस्य परशया दशरथभरणकारण-
 त्वात् भरतो राजघः । राघव इति पाठान्तु साधोयान् । कञ्चित् निर्घृणः निर्दयः
 राघवः एषुकुलोत्पन्नः सन्मत्तः इति साधये सत्पुरुषाय रामाय कथ्यतां इति एव
 प्रकारेण तस्य भरतस्य वाक्यं राघवः रामचन्द्रः द्वारि शुभाय । स्वस्य पापत्वात्
 निजनाम्ना अनिर्देशः पापी चेन् रामो न पश्येन् इति शुद्धया राघव इति
 मयुक्तम् । एषुकुलोत्पन्नत्वात् तत्संयधेन रामं पश्येदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अनुज्ञात इति । अथ भरतवाक्यमवधानतरं द्वारस्य यो यथः यथर्न तस्मान्
 अनिर्दिष्टेन पृथग्भूतेन । विचित्रं पृथग्भावे अनिपूर्वत्वेन विचित्रातोः
 पापधर्मकर्मजैति कर्तारि वतः । अतएव किञ्चित् रस्यं तिर्यङ्गतं उरो येन ।
 द्वारिभिन्तो रामचन्द्रः तत्पवेसावकाशदानार्थं किञ्चित् अन्यत्र स्थित इत्यर्थः ।
 तेन रामचन्द्रेण अनुज्ञातः रुतानुक्तः अनुजः भरतः पर्णशालां उदज 'पर्ण-
 शालोटमोऽस्तिपा' इति बोधः । आविशात् ॥ ५९ ॥

भरत इति । शोकेन सततः अतएव दीनः भरतः रामं पादयोः परणयोः
 आदाय गृहीत्वा 'अये वृक्षः कविसंयोगी' इतिवत् पादयोर्नि सतमी । पादक-

ततः श्रुत्वा गुरोरन्तं स दुःखेन हृदिस्पृशा ।
 साभिपेकमिवास्त्रेण चक्रे कर्मोर्ध्वदेहिकम् ॥ ६१ ॥
 शपमानामथ स्वस्मै कैकेयीं भूतिनिस्पृहाम् ।
 गर्हन्तं भरतं वक्तुं रामश्चापि प्रचक्रमे ॥ ६२ ॥
 न स्मरामि गुरोराज्ञां ज्ञात्वा जानु विलंघिताम् ॥
 न सदृशं हि नो हन्तुं तातस्य समयं यतः ॥ ६३ ॥
 समयश्चस्य गुरोरिन्द्रलोकस्थस्य विलंघने ।
 बुद्धिं च निर्विशङ्कैवं पुनर्माजनि तावकी ॥ ६४ ॥
 पूजनीया च ते देवी पत्युः सत्यानुपालिनी ।
 पूजयिष्यति पूज्येषु पूजयिमुख्यमायतिम् ॥ ६५ ॥

छद्नेत्यर्थः । आर्यं । इति सल्लु उक्त्वा पुन किञ्चन नोवाच । शोकेन क-
 ठस्य अवरुद्धत्वात् पुनः किमपि वक्तुं न शशकित्यर्थः ॥ ६० ॥

तत इति । स. रामचन्द्रः ततः तस्मात् भरतात् गुरोः दशरथस्य अत मरणं 'अतो
 नाशो द्वयोर्मृत्युः' इत्यमरः । श्रुत्वा हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तेन हृदिस्पृशा
 'स्पृशोऽनुदके किन्-' इति किन् । उपपदसमासः 'हृदयुभ्यां च' इति सप्तम्या
 अलुक् । दुःखेन हृदिस्पृशेति अस्त्रविरोधेन वा । अस्त्रेण अश्विना अभिपेकेण
 सहित साभिपेके एतादृशमिव और्ध्वदेहिकं कर्म चक्रे ॥ ६१ ॥

शपमानामिति । अथ स्वस्मै आत्मने शपतेऽसौ शपमाना तां भूतो ऐश्वर्ये
 निस्पृहा निरिच्छा केकयस्य राज्ञः दुहिता कन्या कैकेयी 'जनपद' इति आशि
 'केकयमित्रपुत्रप्रलयानां यादेरियः' इति इयादेशः । अश्रुतत्वात् ङीन् । तां गर्हन्
 निदत् भरत वक्तुं रामोपि प्रचक्रमे । अपिर्वाक्यालकारे ॥ ६२ ॥

रामः प्रोक्तुं प्रचक्रमे इत्युक्तं विं तत् इत्यपेक्षायामाह-नेति समयस्येति च ।
 गुरोः आज्ञां ज्ञात्वा जानु कदाचित् विलपितां उल्लपितां न स्मरामि । यतः
 तातस्य दशरथस्य समयं प्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसं-
 विद' इत्यमरः । हन्तुं नाशयितुं उल्लपयितुमिति यावत् । नः अस्माकं सदृशं
 योग्यं न हि । अतः इन्द्रलोके स्वर्गे तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य स्वर्गस्थस्य । गुरोः
 दशरथस्य समयस्य प्रतिज्ञाया विलंघने उल्लपने तव इयं तावकी 'तवकमम-
 कावेकवचने' इत्यनेन अणि तवरादेशः अण्यतत्वात् ङीप् । निर्गता विशङ्का
 यस्याः सा निर्विशङ्का एतादृशी बुद्धिः एवं पुनः माजनि पुनः माभूत् । मदाग-
 मनार्थं आग्रहं करोपि तेन तातप्रतिज्ञाया भङ्गः स्यात् अतः तत्प्रतिज्ञाभङ्गा-
 भावार्थं पुनर्मेवं वच इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

कैकेयीमपि मानिंदीतित्याह-पूजनीयेति । ते त्वया पत्युः दशरथस्य सत्यं
 प्रतिज्ञासत्यत्वं अनुपालयति रक्षतीति सत्यानुपालिनी 'सुष्यजातो' इति
 शिनिः । देवी कैकेयी पूजनीया च माननीया इत्यर्थः । एनस्मिन्नितं रामविशेषः

स्वयं रुतेन दोषेण येन यो लज्जते गुरुः ।
 तेन तत्सन्धिधौ तद्दानन्योऽपि न च निन्द्यताम् ॥ ६६ ॥
 इति व्याहृत्य नम्राय ददौ दीनाय पादुके ।
 घर्मे मर्माधिधि मरौ धारि धारीष्यते यथा ॥ ६७ ॥
 द्विधाकारमिव ज्यायान् भरतं हृदयं चिरम् ।
 दर्शयन्तं परिष्वङ्गप्राप्तसान्त्वं व्यसर्जयत् ॥ ६८ ॥
 ततस्तं त्यजता शैलं धिराधो रावणारिणा ।
 दृष्टस्तनूनपादचिर्विभुः पञ्चवटीपथे ॥ ६९ ॥

इति तां मा तिरस्कार्यीत्यर्थः । तदेव द्रढयति-दूषयिष्यतीति । पूज्येषु मान्येषु पूजार्था वैमुख्य विमुख्यत्वं आपत्ति उत्तरकालं दूषयिष्यति । मान्याना तिरस्कारे भाविकालः मर्माचीनो नायाति इति तात्पर्यम् ॥ ६५ ॥

सा साक्षात् नैव निन्दनीया पश्चात्तत्त्वात् इति केमुतिकन्यायेनाह-स्वयमिति । यः गुरुः मान्यः स्वयं रुतेन येन दोषेण लज्जते तेन दोषेण तत्तन्निधौ गुणादिमान्यसन्निधौ तद्दानं तादृशदोषकर्ता अन्योऽपि गुणादिभिन्नोऽपि न च निन्द्यताम् । तादृशदोषवतोऽन्यस्य निन्दाकरणेऽपि सन्निरहितस्य तद्दोषवतो गुणादिमान्यस्य लज्जा भवति किमुत साक्षान्निन्दाकरण इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृत्य उच्यते मर्मं विदुष्यति तादृयतीति मर्माधित् । मर्मशब्दोपपदे व्यधधातोः क्तिप् । सप्रसारण 'नहि वृत्तिवृद्धिभ्यधि-' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । घर्मे उष्णकाले मरौ मरुदेशे यथा 'वारिवारि उदकं उदकं' इति इष्यते दूषते च जनैरिति शेषः । 'वारि' इत्यत्र बोधार्था द्विर्लपनम् । तद्वत् दीनाय अतएव नम्राय तत्ताय भरताय इति अर्थान् लभ्यते । पादुके ददौ ॥ अनुप्रासात्कारः ॥ ६७ ॥

द्विधाकारमिति । ज्यायान् ज्येष्ठः रामचन्द्र इत्यर्थः । हृदयं द्विधामारं इव द्विधाभूतमिषेत्यर्थः । हृदयं चिरं चिरकालं दर्शयन्तम् । रामत्रियोगात् हृदयं द्विधैव भवतीति चेष्टामि । दर्शयन्तमित्यर्थः । भरतं परिष्वङ्गेन आलिंगनेन प्राप्तं लब्धं सान्त्वं येन एतादृशं व्यसर्जयत् । अपोर्ध्यां प्रति गतुमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत इति । ततः 'भरतदोषजानतरं न पूर्वोक्तं शैलं धिराधो त्यजता त्यक्तवता रावणस्य अरिः शत्रुः रामः । भाविवृत्ताताभिप्रायेण विशेषणमिदम् । तेन रामेण पञ्चवट्याः यथा, पञ्चवटीपथः 'कक्कपूरब्धू-वधामागते' इत्यनेन समासात् 'अप्रत्ययः । तस्मिन् तनू देहं न पातयति इति तनूनपात् अभिः । षट्ठारमिना हि देहो धियते इति सुप्रसिद्धम् 'गङ्गाग्नपान्' इत्यादिना साधुः । 'जानवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । तद्वत् अभिः कांतिर्यस्य अतएव यधुः पिङ्गल-वर्णः 'यधू नकुलपिङ्गलो' इत्यभिधानात् । धिराधः एतन्नामा राक्षसः दृष्टः अवलोकितः ॥ ६९ ॥

हरन्तमथ वैदेहीं विनिहत्य निशाचरम् ।
 भविष्यादिव संक्षिप्य कथाया वस्त्वदर्शयत् ॥ ७० ॥
 पञ्चवट्याश्रमे रम्ये रङ्गन्सारङ्गशावकैः ।
 वृतेऽथ ववृते तस्य वासो वासववर्चसः ॥ ७१ ॥
 अथ रामं वृपस्यन्ती प्रपेदे नैकसीसुता ।
 इव चिन्ता दरिद्रस्य स्थूललक्ष्यं नरेदवरम् ॥ ७२ ॥
 चकर्त्त नासिकां क्रुद्धः सीताविद्रवणादथ ।
 लक्ष्मणस्तन्मुखास्मोजकणिकां रूपया समम् ॥ ७३ ॥
 भ्रातृद्वये तदाहूते क्षुरप्रप्रकरं बलम् ।
 शस्त्रैर्ध्वपयति क्षिप्रमपावरिष्टराघवौ ॥ ७४ ॥

हरतमिति । अथ निशाचरदर्शनानन्तरं वैदेही जानकी हरतं नयत निशायां
 चरतीति निशाचरः राक्षसः तम् । 'चरेष्टः' इति अधिकरणे उपपदे टप्रत्ययः ।
 विनिहत्य हत्वा भविष्यत् भावि कथायाः वस्तु संक्षिप्येव संक्षेपेण कृत्वेव
 अदर्शयत् । सीतामपहरत रावणं हनिष्यामि इति भाविन विस्तारिणी वृत्तांत
 तत्तुल्यं आचरितुरेतस्य राक्षसस्य वधेन संक्षेपेण प्रदर्शितवान् इत्यर्थः ॥
 उत्प्रेक्षालकारः ॥ ७० ॥

पचवट्याश्रम इति । अथ विराधवधानतः रगतः इतस्ततो धमतः ये
 सारगशावकाः मृगशिशवः तेः वृते वेष्टिते अतएव रम्ये मनोहरे पचवट्याः
 सवधी यः आश्रमः तस्मिन् वासवः इद्रः तद्वत् वर्चः तेजो यस्य एतादृशस्य
 तस्य रामस्य वासः वसतिः ववृते वर्नतेस्म ॥ अनुप्रासालकारः ॥ ७१ ॥

अथेति । अथ पचवटीवासानन्तरं दरिद्रस्य चिन्ता स्थूललक्ष्यं दानशोडं
 'स्वुर्बदान्यः स्थूललक्ष्यदानशोडाग्रहुमदे' इत्यमरः । नरेश्वर राजानमिव
 वृपस्यती मैथुनेच्छावती । रूढ. शब्दोऽयं यद्यपि 'अश्ववृपयोर्मैथुनेच्छापाम्'
 इति उक्तं तथापि 'वृपस्यती तु कामुकी' इत्यमरात् अन्यत्रापि प्रयोगो
 बाधकाभावात् । नैकस्याः एतन्नामकराक्षस्याः सुता कन्या शूर्पणसा रामं
 प्रपेदे । पदं गतो लिट् एत्वाभ्यासलोपो ॥ ७२ ॥

चकर्त्त इति । अथ शूर्पणसायां रामसन्निधिप्राप्त्यनन्तरं सीतायाः जानक्याः
 विद्रवणात् पलायनात् । भयकरतद्रूपदर्शनेन सीतायाः पलायनमित्यर्थः । क्रुद्धः
 लक्ष्मणः सौमित्रिः तस्याः शूर्पणसायाः मुक्तमेव अभोज कमल तस्य कर्णिकां
 पद्मपीजकोशीं 'कर्णिका कर्णभूषणे ॥ रुद्रिहस्तेंगुलौ पद्मपीजकोश्यां त्रिपूतरे'
 इत्यमरः । एतादृशी नासिकां रूपया दयया सम चकर्त्त चिच्छेत् ॥ रूपकसङ्गो-
 क्त्यलङ्कारो ॥ ७३ ॥

भ्रातृद्वये इति । तया शूर्पणसाया आहूत आक्रान्त एतादृशे धात्रोः द्वयं
 तस्मिन् शस्त्रैः ध्वपयति सति शब्दध्वपणं कुर्वन्ति सतीत्यर्थः । क्षुराणां क्षुरानु-

अदीधपत गृध्राणां व्रातमेकधनुर्धरः ।
 सत्यव्रतोऽमृजो धारां खरदूषणयोर्युधि ॥ ७५ ॥
 दम्भाजीविकमुत्तुङ्गजटामण्डितमस्तकम् ।
 काञ्चिन्मस्करिणं सीता ददर्शाश्रममागतम् ॥ ७६ ॥
 मृगव्याहृतराजन्यो वर्णलिङ्गी निशाचरः ।
 उग्ररूपो निजं घोरं रूपं प्रादुरवाभवत् ॥ ७७ ॥
 दशानामस्य शिरसामुग्रतेजस्कमाश्रयम् ।
 पश्यन्ती मैथिली प्रीत्या रूपधेयमकम्पत ॥ ७८ ॥
 प्रदीपमिव तं द्रष्टुं नात्यासन्नं दशशक सा ।
 असोढमरुतं तेजः परिप्लुतदशाननम् ॥ ७९ ॥

स्यवाणानां प्रकरः समूहः यस्य अधवा क्षुरघ्नान् प्रस्फुरति वर्पति तत् क्षुर-
 प्रकर् एतादृशं बलं राक्षससैन्यं कर्तुं । राघवो रामलक्ष्मणौ कर्म । क्षिप्रं शीघ्रं
 अपावरितं अववेशत् 'वृक्षं वरणे' अस्मात् अपपूर्वकत् लुङ् ॥ ७४ ॥

अदीधपतेति । सत्यमेव व्रतं यस्य एतादृशः एकः अद्वितीयः स चासौ धनुर्ध-
 रश्च रामर्षद्वयं युधि सग्रामे खरदूषणयोः एनन्नामकराक्षसयोः अमृजः रक्तस्य
 धारां गृध्राणां व्रातं समूहं अदीधपतः अपीष्यत् । घेद् पाने मिजतात् लुङ् ॥ ७५ ॥

दम्भेति । सीता जानकी दम्भः आज्ञाविका जीवनसाधनं यस्य 'आज्ञावो
 जीविका वार्ता' इत्यमरः । उत्तुगा अत्युच्चाः या जटाः नाभिः मण्डितं भूषितं
 मस्तकं यस्य एतादृशं आश्रम आगतं प्राप्तं कचिन्मस्करिणं परिभाजकं 'मस्क-
 रमस्करिणौ वेणुपरिभाजकयोः' इति निपातनात् साधुः । ददर्श ॥ ७६ ॥

मृगेति । मृगेण मृगरूपीमारीचेन प्रयोज्यकर्त्रा व्याहृतो भाषितो राजन्यो
 रामलक्ष्मणौ येन । मृगनिमित्तं रामलक्ष्मणौ वर्णशालायां बहिर्गता तत्र प्रयो-
 जकृता रावण एवेति रामायणे प्रतिद्वम् । रावणाज्ञां वै मृगरूपं धृत्वा मारीचस्य
 तत्रागमनात् । वर्णः प्रशस्तिः अटविधमैश्वर्याभावः सोऽस्यास्तीति वर्णी
 संन्यासी 'अतः ह्येनिदनी' इति ह्येनिः । तस्य लिङ् शिद्धं तदस्यास्तीति वर्णिङ्गि
 संन्यासीरूपधारी । उग्रं भयंकरं रूपं यस्य स उग्ररूपः एतादृशः निशाचरः
 रावणः । निजं आत्माश्रयं 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । घोरं भयंकरं
 रूपं स्वच्छं प्रादुरवाभवत् प्रकटीचकारेत्यर्थः । भूषातोर्गिजतात् लुङ् ॥ ७७ ॥

दशानामिति । मैथिली सीता अत्यरावणस्य दशानां शिरसां आश्रय आधा-
 रं अतएव उग्रं तेजो यस्य तत् उग्रतेजस्कं रूपं आकार एव रूपधेय
 'रूपमाकारसौदर्यमानकेष्वपि दृश्यते' इति त्रिकांशोपः । 'भागरूपनामभ्यो
 धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । तत् पश्यन्ती अवलोकयती सती भीत्या मयेन
 अकम्पत । कपि पलने लङ् ॥ ७८ ॥

प्रदीपमिवेति । सा सीता । असोढः मरुतः देवा येन तम् । पश्ये असोढः
 मरुत् शत्रुपुत्रेण एतादृशम् । तेजसा परिप्लुतानि भूषितानि दशसत्पाकानि

रामारत्नमसौ रामनामाक्रन्ददिदं वचः ।

जगाद् जगदीशस्य क्षेपद्रुष्टं क्षपाचरः ॥ ८० ॥

सारङ्गाक्षि शरस्तस्य केवलं तु खरे खरः ॥

दूषणे दूषणो भद्रे न त्रिलोक्या विभौ रणे ॥ ८१ ॥

लब्धाभया बलनिरीक्षणदौहदेन

द्वारे स्थिता निजपुरप्रवरस्य सिद्धाः ।

दृष्टा मया सुरपुरं व्रजता कटाक्षै-

रैरावणद्विपगतेन सदासगर्वम् ॥ ८२ ॥

आननानि मुक्तानि यस्य । पक्षे तेजसा ज्योतिषा परिष्कृत शोभित दशायां
वर्तिकायाः आनन अग्रभागो यस्य एतादृश प्रदीपमिव । नान्यासन्न किंचिदूर्
सुप्तुपेति समासः । त रावण द्रष्टु न शशाक । शक्नु शक्तौ लिट् ॥ ७९ ॥

रामेति । असौ क्षपाचर. राक्षसो रावण इत्यर्थः । जगतः ईशस्य अधि-
पस्य राम इति नाम रामनाम तत् आकृतीति आकृद् । उच्चैः स्वरेण
उच्चारयत् इत्यर्थः । एतादृश रामासु रत्न धेष्टम् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ।
सीतामित्यर्थः । क्षेपेण निदया द्रष्टु एतादृश इदं वक्ष्यमाण वचः भाषणं जगाद् ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ८० ॥

रावणः वचो जगादेत्युक्त तदेव निजप्रोढिरूप सीतालोभनार्थमाह—सारगा
क्षीति । सारगः हरिणः तद्वत् अक्षिणी यस्याः सा सारगाक्षी 'बहुमीहो
सकथ्यक्ष्णोः स्वांगात्पच्' इति समासातः पच्प्रत्ययः पित्वात् डीप् । हे सार-
गाक्षि मृगनयने सीते । तस्य बुद्धिस्थस्य रामस्येत्यर्थः । शरः बाणः केवल खरे
सरनाभि राक्षसे सरः तीक्ष्णः । हे भद्रे हे कल्याणि । चारूकित्वात् पुनः
सयोधनम् । दूषणे दूषणनामके राक्षसे दूषणः शर इति सकथ्यते रणे । प्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी 'अकारांतोत्तरपदो द्विगुः खियामिष्टः' इति
सीत्वे 'द्विगो.' इति डीप् । त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य विभौ तु स्वामिनि मयि तु
न । सरोपि न दूषणोऽपि नेत्यर्थः । रामबाणेन सरदूषणयोर्व्येऽपि पराक्रमेण
त्रिभुवनवशीकर्तारं मयि किं क्रियेत इति तात्पर्यम् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८१ ॥

लब्धेति । बलमय पन्निरीक्षण अवलोकन तस्य यदोद्द इच्छा 'अथ
दोद्दम् ॥ इच्छा काक्षा' इत्यमरः । तेन हेतुना निज आम्नीयं यत् पुरप्रवरं
नगरश्रेष्ठं तस्य द्वारे स्थिताः लब्धं प्राप्त अभयं ये । मत्त इति शेषः । एतादृशाः
सिद्धा. देवयोनिविशेषाः ऐरावणो नाम द्विपः इत्थी त गतेन प्रप्तेन सुराणां
देवानां पुर नगरं अमरावती व्रजता गच्छता मया रावणेन हास्य गर्वश्च
हासगर्वो ताभ्यां सहित पथा स्यात्तथा कटाक्षैः अपागदर्शनेः दृष्टाः अवलो-
किताः । देवा अपि तुच्छत्वेन मया विलोक्यन्ते इतरेषां तु का कथा इति भावः ।
यस्यतिलकं वृत्तम् । 'होयं यस्यतिलकं तभजा जगौ ग.' इति लक्षणम् ॥ ८२ ॥

अन्यायितोऽहमहमप्यनुवृत्त्य सेवां
निर्जीचिको मम हृतं भवनं पिशाचैः ।
इत्युन्नदन् सुरगणः सह लोकपालैः
राजाङ्गने भ्रमति मत्प्रतिहारमेत्य ॥ ८३ ॥
स्पष्टोत्पिष्टवृद्धत्रिविष्टपवलं बाहुं बहुक्षोभित-
हमापातालतलं तलेन दलितश्वेताचलेन्द्रं मम ।
नो वाञ्छत्युपधानभूतमबले धन्या सुरस्त्रीषु का
तल्पेऽनल्पपिकल्पजल्पमधुरक्रीडारसे सेवितुम् ॥ ८४ ॥

अन्यायित इति । हे राजाङ्गने रामचद्राङ्गने सीते ! लोकान् पालयतीति लोकपालाः 'कर्मण्यण्' इति अण् । इन्द्रादिलोकपालैः सह सुराणां देवानां गणः समूहः कर्ता । मम प्रतिहारः द्वार मत्प्रतिहारः मदीयगृहद्वारमित्यर्थः । 'द्वारिह्वा-स्थे' प्रतीहारः 'इत्यमरः । अहं अन्यायः अपराधः संजातोऽस्य अन्यायितः । तारकादित्यान् इतश्चमत्ययः । एतादृशः अस्मि इति शेषः । निर्गता जीविका जीवनसाधन यस्य एतादृशः अहमपि सेवां भवदीयामित्यर्थः । अनुवृत्त्य निष्ठा-सीति शेषः । मम भवनं गृहं पिशाचैः भूतैः हृतं अपहृतं इति उन्नदति वदति इति उन्नदन् उच्चैर्भाषमाणः सन् भ्रमति । सहलोकपाला देवा अपि देव्यं प्रकटयतः संतः मद्द्वारि भ्रमतीति तात्पर्यम् । एतेन स्वस्य सर्वेशितृत्वं सूचितम् । वसततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्पष्टोत्पिष्टेति । हे अबले सीते अनल्पः बहुः विकल्पः यस्मिन् एतादृशो यो जल्पः भाषणं । विविधप्रकारं भाषणमित्यर्थः । तेन मधुरः क्रीडारसो यस्मिन् । तल्पविशेषणमिदम् । अभया अनल्पजल्पमधुरो यः क्रीडारसः तस्मिन् तल्पे शय्यायाम् । 'तल्पं शय्यादिदारेषु' इत्यमरः । स्पष्टं यथा स्यात्तथा उत्पिष्टं मर्दितं वृहत् महत् त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्थलोकस्य बलं सामर्थ्यं येन । त्रिविष्टप-शब्दे 'मंवाः क्रोशति' इतिवत् तत्स्थलक्षणा । क्षोभः संजातोऽस्य तत् क्षोभितं बहु क्षोभितं हमापातालतलं येन । भूपातालस्थलोकमर्दनमित्यर्थः । तलेन दलितः शीर्णश्चिजः श्वेतः शुभवर्णः अचलेन्द्रं पर्वतः कैलासो येन एतादृशं मम रावणस्य बाहुं भुजं उपधानभूतं उपग्रहभूतम् । 'उपधानं तूपग्रहः' इत्यमरः । सुरस्त्रीषु देवस्त्रीषु मध्ये का धन्या सेवितुं नो वाञ्छति नेच्छति । एतेन 'त्रिभुवनमर्दनशालिवात् महाबलश्च सर्वार्थतिराहितत्वं च' सूचितम् । अनुभासालङ्कारः । चार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उक्तं च—'सूपाश्वेयंदि मः सत्री सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८४ ॥

१ हमा (धृवी) च पातालं च तयोस्तलमित्यर्थः । 'हमा च पातालतलं च हमापातालतले बहुक्षोभः संजातोऽनयोस्ते बहुक्षोभिते हमापातालतले येन तत्' इति वा समासः ।

उर्वर्या परिबीजनेषु मधुरं नृत्यं यथा लीलया
 तन्वन्त्या जितशारदेन्दुकिरणच्छायाोल्लसद्धारम् ।
 आसज्य स्वयमद्भुतस्य शिखरे निर्मोक्यन्त्या पुनः
 स्नेहस्विन्नविवेपमानकरया सोऽयं भुजः स्पृश्यते ॥ ८५ ॥
 एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्रालया-
 मुन्निद्रं शयितेन मञ्जरणयोः संवाहनव्यापृता ।
 पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता
 हर्षवेशसमर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो भुञ्जति ॥ ८६ ॥
 अक्षान् दीव्यति दानवेन्द्रसुतया सार्धं स्मरार्ते मयि
 कीडायत्नपरिश्रमः ण इति श्रुत्या गतासह्यताम् ।
 पत्नो मन्मथवस्तुसंहितविधौ वृद्धौ चिद्वृक्षस्पृहा
 द्यतं कारयति प्रयोगचतुरा रम्भोरु रम्भाऽऽह्वया ॥ ८७ ॥

उर्वर्येति । मधुर मनोहरं नृत्यं नर्तनं यथा यथापत् लीलया क्रीडया तनो-
 तीति तन्वती तया । पुनः नृत्यसमाप्त्यनन्तर इत्यर्थः । परिबीजनेषु बीजनकर्मसु
 जिता शारदेदोः शारदासमन्वीदोः किरणानां छाया कातिर्येन एतादृश
 यत् उल्लसत् चामर प्रकीर्णकम् । 'चामरं तु प्रकीर्णकं' इत्यनर । अगदस्य
 केचुरस्य 'केचुरमगद तुल्ये' इत्यनरः । शिखरे उपरिभागे स्वयं स्वतः आसज्य
 सचध्य तत्र निधायेत्यर्थः । निर्मोक्यन्त्या मोचयन्त्या 'निर्मोको मोचने ध्योन्नि
 सन्नाहे सर्पकचुके' इति मेदिनी । वस्त्रकोशात् बहिर्निष्कासयत्येत्यर्थः । ओद्रेण
 प्रेम्णा आतरेण केनचित् सात्विकभावेन स्विन्नः सजानघर्मं अतएव विवेपमानः
 विशेषेण कथमान् करो यस्याः एतादृश्या उर्वर्या स सुरस्त्रीभिः वाञ्छयमाना
 अयं भुजः बाहुः स्पृश्यते ॥ शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् । लक्षणं तूत्तम् ॥ ८५ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां निद्राया लयो यस्या सा निद्रा-
 लया तां गाढनिद्रामित्यर्थः । एतादृशी मधुरस्य एतन्नामकदेवस्य सुता मदी-
 दां मस्त्रियमित्यर्थः । आलिङ्ग्य आल्लिङ्ग्य उद्धता निद्रा यस्मात् ननुन्निद्रं
 यथा स्यात्तथा । निद्रारहितं यथा स्यादित्यर्थः । शयितेन 'शीहृ स्वप्ने'
 इत्यरमात् गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तरि कः । 'निद्रा शीहृदिदि निदि रिबदि
 धृषः' इत्यनेन क्तिन्निवेधान् गुणः । मया राजनेन मम चरणे मचरणे
 तपोः मत्पादयोः संवाहने समर्पितं ध्यापृता एतद्व्यापारा । निपुणेति दापन ।
 तिलोत्तमा एतन्नाम्ना देवागमा पादस्य चरणस्य अग्रेण स्तनतटे
 स्तनप्रतभागे सस्नेहे सस्नेहं यथा स्यात्तथा आपीडिता सती मर्दिता
 यन्ती हर्षस्य यः आवेश भरः तेन समर्पितानि दत्तानि पुलकानि रोषापान्
 अप्यापि नो भुञ्जति नृत्यजति । देवमाध्याया अपि तिलोत्तमाया मत्पादाभ्यां
 एतं स्तनमर्दनं हर्षं जनयति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अस्तानिति । रम्भे कृच्छ्रं यस्याः सा रम्भोरुः तत्सपुटो दे (भोरुः शीवे ।

सर्वस्वर्गवराङ्गनाभृतिहृति प्रेमप्रधानं मयि

त्रैलोक्याधिपतौ निधाय हृदयं याया जगत्पूज्यताम् ।

नारीमाश्रयसंपदेव नयति श्रेयस्करीमुन्नाति

मान्या मानिनि कस्य धूर्जटिजटाजुष्टा न जहोः मुता ॥८८॥

हस्तौ पल्लवकोमलौ करयुगेनादाय वासः शनै-

रन्येन व्यपनीय पाणियुगलेनामृग्य काञ्च्यास्पदम् ।

मय्यालिङ्गति बाहुभिः सुप्रहृभिः शैर्पर्वलक्षस्मित-

ज्योत्स्नासेकमनोहराधरपुटं वस्त्रं स्वयं दास्यसि ॥ ८९॥

दानवेंद्रस्य मयासुरस्य मुता मदोदरी तथा सार्धं स्मरेण मदनस्य आर्तः
तस्मिन् मयि रावणे अक्षान् पाशान् दीव्यति साति फाडति साति ' दिवः
कर्म च ' इति साधकतमस्य कर्ममज्ञा । मन्मथस्य मदनस्य सवर्धानि
यानि वस्तूनि आलिंगनचुबनादीनि तेषां यत् संहित सन्धानं स एव विधिः
विधानं यस्या एतादृशी या वृद्धिः उत्कर्षः तस्या दृढालिंगनचुबनादि-
लाभरूपोत्कर्षे इत्यर्थः । क्रीडायां देवने यस्मिन् यः परिधमः स पणः ग्लहः या
क्रीडायां निपुणतरा मां जयेत् सा दृढालिंगनचुबनादिलाभरूपोत्कर्षं लभेत्
इति यावत् । इति मत्तः श्रुत्वा विवृद्धा म्पृष्टा इच्छा यस्याः सा मया सह
गताविति शेषः । अमहता असोदता गता प्राप्ता क्रीडानैपुण्ये सर्वेषां असोदा
प्रयोगे क्रीडाप्रयोगे चतुरा निपुणा एतादृशी आहूया नाम्ना रभा देवागना
दानवेंद्रमुतया प्रयोज्यकृत्या द्यूतं कारयति । तत्र तत्र तां शिक्षयित्वा तथा
द्यूतं काव्यतीत्यर्थः । म्वत्तस्तु न कृतं राक्षसा मदोदरीं विरोधापातान् । तत्र
तत्र तस्याः मूचने तु न तथा विरोधः । स्वम्याः द्यूतप्राविष्य च मूचितं भवति
इति भावः । अनुप्रासालंकारः । शार्दूलविज्रीडित वृत्तम् ॥ ८७ ॥

सर्वाति । सवा. या. स्वर्गसद्विधिन्यो वारागताः तासां या धृतिः धैर्यम् ।
' धृतिर्धारणधैर्ययोः ' इत्यमरः । तत् हर्तीति सर्वस्वर्गवराङ्गनाभृतिहृत् तस्मिन् ।
हृधातोः ' विप् च ' इति विप् । एतादृशे त्रैलोक्यस्य त्रिमुखस्य अधिपतौ
अधीश्वरे मयि रावणे प्रेम प्रधानं यस्मिन् तत् प्रेमप्रधानं सप्रेमेत्यर्थः ।
हृदयं अतः करेण निधाय स्थापयित्वा जगतः पूज्या जगत्पूज्या तस्या
भावः जगत्पूज्यता तां यायाः । याधातोर्विधो लिङ् । तदेव द्रवयति-नारी-
मिति । नारी स्त्रिय आश्रयस्य सपत् आश्रयसपत् एव उत्कृष्टआश्रय एवे-
त्यर्थः । श्रेयस्करी जहति नयति प्रापयति । हे मानिनि मति ! धूर्जटेः शकृस्व
या जटा तथा जुष्टा सेविता जहो. एतन्नाम्नो राजर्षेः मुता भागीरथी कस्य
पुष्टपस्य मान्या न भवति । अतस्त्वमपि मदाश्रयेण गोमेव सर्वेषां मान्या भवेति
भावः । शार्दूलविज्रीडित वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हस्ताविति । पल्लवो किसलयो ताविव कोमलो मृदलो एतादृशो हस्तो करयोः
हस्तयोः युग युग्मं तेन आदाय गृहीत्वा अन्येन अपरेण पाण्योः करयोः

इत्युक्त्वाऽऽदाय रक्षःपतिरवनिमृतामृतप्लुतो मीनजालै-
 श्चित्रं व्योमाम्बुराशिं घनपवनरयास्फालगुञ्जद्वनोर्मिम् ।
 पोतेनेव प्रकम्पध्वनिनिधमसौ विभ्रता पुष्पकेण
 स्फूर्जत्सीतेन यात्रामनुपहतजवव्यापिनीमाललम्बे ॥१०॥

इति जानकीहरणे दशमः सर्गः १० ।

युगलेन शनैः मद वासो वस्त व्यपनीय दूरीकृत्य कांच्याः मेसलायाः आस्पद-
 स्थान आमृश्य ईप्सु स्पर्शं कृत्वा सुतरा अन्यत बहुभिः शेषैः उक्तचतुष्टया-
 दन्यैः षोडशभिरित्यर्थः । बाहुभिः भुजैः मयि रावणे आलिंगति आग्लिपति
 सति बलक्ष धवल यत् स्मित हास्य सैव ज्योत्स्ना चद्रिका तस्या आसेकः
 सेचन । पतनमिति यावत् । तेन मनोहर रमणीय अधरपुट अधरोष्ठभागो यस्य
 एतादृश वक्र मुस स्वयं स्वतः दास्यसि । दाधातोर्द्ध् ॥ रूपकालकारः ।
 शाट्टलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

इत्युक्त्वेति । रक्षसां राक्षसानां पतिः रावणः इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा अब ।
 नेः पृथ्व्याः सुतां कन्यां सीतां आदाय गृहीत्वा मीनानां मत्स्यानां जालानि
 समूहाः तेः चित्रम् पक्षे । मीनः राशिबिशेषः तदुपलक्षितानि ज्योतीषि तेषां जालैः
 समूहे चित्र घनः निधिः यः पवनः तस्य रयो वेगः तस्य आस्फालन आघा-
 तः तेन गुजत्यः शब्दं कुर्वत्यः घनाः निधिः ऊर्मयः तरगाः यस्मिन् । पक्षे
 घनः यः पवनस्तस्य यो रयः तस्य आस्फालनं ताडन तेन गुजतः शब्दाप-
 मानाः घनाः मेघा एव ऊर्मयो यस्मिन् एतादृश व्योम एव अमुराशिः त उत्प्लुतः
 सन् असौ प्रकपेन ध्वनयः शब्दाः तेषां निवह समूह विभ्रता धारयता पोतेनेव
 उडुपेनेव प्रकम्पध्वनिनिवह विभ्रता स्फूर्जती शोभायमाना सीता जानकी यस्मिन्
 एतादृशेन पुष्पकेन एतन्नामकविमानेन अनुपहतः अपतिहतो यो जवो वेगः
 तेन व्यापिनी उत्तरोत्तरादेशव्यापिनीमित्यर्थः । यात्रां गमन आललम्बे स्वीच-
 कार । जगामेत्यर्थः । रूपकल्लोपोपमाललागः ॥ मन्धरावृत्तम् 'मन्धराणां
 त्रयेण त्रिमुनिपतिपुता सन्धरा वर्णितेषु' इति लक्षणात् इति शम् ॥ १० ॥

इति श्री ६ पुनपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायपदध्वलंरुप-
 दितप्रकाश्याकरहाटकरोपनामकथामद्रोपादाचार्योन्नेवानिना निगुड-
 करोपाभिधेन वामुदेवमुतनारायणशर्मणा विरचितायां महोत्सा-
 हाग्न्य जानकीहरणनाट्यटीकायां दशमः

सर्ग समाप्तः ॥ १० ॥

॥ श्रीराधारमणार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANKIHARANA.

1 Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sâma songs (chanted) by sages

2 which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark garments spread over them to dry

3 where the caverns of the mountain were resorted to by reddish faced monkeys who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Necara* grain placed in different heaps

4 where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages) laps were sleeping comfortably

5 which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading itself all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit bearing tree covered with the filaments of long creepers

6 where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire

7 where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass slowly and carefully for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations and then collected

8 where cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishika* grass by the

children of the ascetics in order that the young ones of birds dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests)

9 where in one place grain was forming on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Ingudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young ones of the deer, were gathered together in heaps

10 *Kaushika* the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance grove which resounded with the sounds of over joyed peacocks waited about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11 Then the venerable (sages) desirous of performing the (*Ishti*) sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding to undertake the duty

12 The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice to protect him from the enemy, being attracted by the beauty of the forest spoke to his younger brother

13 This penance grove of the ascetics is always full of *Nectar*, has the beauty of a lotus lake, contains a natural lake a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit

14 Here, penance was practised with certain objects of the world in view by that ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty

15 Here the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three eyed God, with oblations it was fanned by the wings of his bird (*Garuda*) and fuel cut by the *Sudarshana* was brought for it

16 When its master who was the destroyer of his enemies practised penance the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and *Kusha* grass and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17 Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle-field in which drums were sounding to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Pāñchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not, with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle field

19. Then *Padmâ* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20. Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali*, leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessities—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peaceful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya garbha*

23. Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have, through rashness, caught by its tail to count the spots which are black as if painted with ink on its body

24. This lion and this frog, who have cast away their fierceness and shyness respectively, are seeking (the one) the space underneath an elephant whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent as they are (both) extremely scorched by the sun's rays

25. As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with (pictures of) crows

26. Having transferred (lit implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which was brilliant like the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like *Yama*.

27. The innumerable soldiers, who were there, said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins). Rajas (dust) and Tamas (darkness)

28 The first (Ramachandra), who was supreme in valour and fought on foot, made the army of enemies, moving in heaven, his mark His younger brother fought with *(lit.* destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Râma and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heavens dragging the clouds with them

30 The line of his arrows could not be seen by others either on the bow or in their course or in piercing the mark the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The arrows, discharged from the bow of this warrior, flew with *(lit.* assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings

32 A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows

33 The enemies of the gods were struck forcibly by their own arrows, which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them

34 That army struck by the arrows of the prince and falling from the (sky) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth

35 The elephants of the enemies whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples (the "cry") of him who was striking them in war

36 A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant rear him, thrown off by its roots being cut regretted having come to the fight and for a moment changed his mind

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not uncurl it

38. Some one who was nailed down to his horse being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39. A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse

40. Another demon running against his enemy to kill him had his head severed by the arrow of his foe, though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain warrior) caused in a moment an elephant——appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear *Chakras* in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch

44. A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club, the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharatha) on the head

45. The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand a whole host of the enemies of the gods now for battle, drew out his sword from its sheath like a cobra from its hole

*The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कुरगम"

46 The lion among men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri made it into one. May be through anger or through sport

47 The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, but the trunk was wound up instead.

48 The lower half of a rider cut by the sword did not fall down (as it remained in position), on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse

49 When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness

50 The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another

51 Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and bent upon securing (marrying) the glory consequent upon victory, made the vultures (Brahmans) satiated by eating and drinking as much as they liked for a long time

52 Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu by the wind and fire missiles drove to the farthest end the vast powerful army which had become quite effeminate through fear

53 That archer whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54 The army of the exceedingly powerful enemy could not stand the attacks of Rāma who was aided by his prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun at the time of final destruction.

55 These arrows standing on the strong bow-string, receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of the gods

56 When the lord had made sacrificial offerings in the shape of enemies to the fire viz death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle drum, headless bodies covered with abundance of bright vermillion in the form of coagulated blood

57 The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half-sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle

58 The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

59 At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses and moving chariots, the sky having become clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view

60 A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of Kakutstha, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61 The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subbahu and Mārīcha) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

CANTO VI

1

1 Then the Creator of a portion of the universe started [on a journey] to confer favours on the Lord of Mithilā who was the first among house-holders and who had just commenced [the performance of] a sacrifice

2-5 The ascetic—bearing [on his head] the matted hair, the brightness of which was heightened by the bathings connected with the Sandhyā ceremony, which were of a golden brown colour like that of the tips of the awn of paddy and which were like the flames of the fire of asceticism [who himself was] dazzling with the radiance of his penance and [was] attractive (cooling) through the quality of tenderness [being] thus comparable to the ocean which simultaneously displays the rise of the Sun and the Moon who by the rosary of the Rudrāksha fruits hanging down his head made his matted hair creepers [look] as if laden with fruit in consequence of being watered by the sprinklings of holy water who was offered auspicious presents by sylvan nymphs issued forth from the sacrificial precincts as the blazing Sun [bursts out] from a dark cloud

6-8 Having with difficulty stopped the herd of deer that had been personally reared by him from accompanying him, he led the two sons of the lord of the earth, who were anxious to behold the bow [of Shankara] whose eyes were filled with tears [of joy] who during the act of saluting just at the mention of departure were touched on the head by great sages with their hands made fragrant by the smoke of sacrificial offerings, and who had pronounced benedictions on the young damsels of hermits on receiving the Arghya proffered by them

9 Then the self subdued one entered the long deserted abode—which was situated on the road, of Gautama the dispeller of darkness and the possessor of lustre like that of fire

10 13 In the uneven lands of the court yards of [which] cottage elephants were engaged in making mounds of the Darbhā grass grown in clusters in some parts of which cottage] were worn out bark garments eaten into by white ants, in others there were scattered about black antelope skins nibbled and cut up by wild rats elsewhere

were the roots of trees as if wetted by the water [from the body] of the snake come out of the mouth of an old water-pot placed on the ground (hard by) while in another place the snakes encircling the statue of Vishnu were pulled out by ichneumons from the opening in the cavity of the abdomen [of the statue] as if they [its] were entrails

14. There Râma asked the cause of the curse to the brilliant female form who was made to give up its petrified body by the touch of his foot

15 "Formerly Indra" saying this much she, who hung down her head through shame, gave expression about her indiscretion during youth even without uttering [a word more]

16 Then Râma went to that country (where sprang into being) where was the origin of the violent Maruts from the shreds of the embryo mangled by Puruhûta

17 Those [three] who journeyed over the road with confidence on account of a clear knowledge of it and on account of being guided by the radiance of the jewels of the triumphal arches thus spoke to Râma words which were pleasing to the mind

18 The trees on the out skirts of which having the barks of their trunks bruised and peeled off by the halter-ropes of infuriated elephants declare, as it were, its invincibility

19 Where the maker of night (the Moon) whose orb is situated in the middle of the sky becomes a (covering) lid to the circle of the rampart touching clusters of clouds

20 The moat of which [city], ornamented with large white lotuses interspersed with blue ones and displaying the beauty of swarms of bees alighted in the middle (it acts the ocean) resembles the ocean

21 Whose close collection of houses—being engirt all round by the heap of earth from the moat like a rampart resembling the body of the Ajagara serpent (or containing Ajagaras)—looks huddled up, as it were through terror

22 The horses of the moon exhausted by their speed drink the coverings from the moon stones suspended on the extreme points of the dovecots on the gates of the city.

23 The collection of houses in which of with its 'body' resembling in form the thousand rayed sun by means of the numerous dovecots shows itself like Bhārgava who with his Parashu had the build of Kāṣṭhāśṛya

24 Where the disc of the sun, though on the meridian *at* in the middle of the sky, looks like the morning sun in consequence of being struck by the radiance of the red stones the situated on the pinnacles of its temples

25 Where the rays of the precious stones on the tops of mansions dispelling all darkness confuses knowledge [discrimination] among the inhabitants about the two halves of the months *the* the bright and the dark one

26 Where the face moons of the royal courtezans sealed in the windows make the young men who walk about the streets to stumble at every step

27 Where the serpent-strappings of the horses of the sun become loose on their hearing the cries of the royal peacocks [perched] on the terraces of palaces

28 Where even at night despondency does not overcome the Chakravākas of the ponds seen by the light of the jewels which are fixed in the stone steps and by which portions of darkness are dispersed

29 Where the horses of the sun having come near the mansions (of the city) slacken their speed in consequence of their minds being attracted by the concert of music to the accompaniment of the Vāṁ

30 This splendid city the home of the King of Mithilā be little the city of Indra by the splendour of the enjoyments of its inhabitants

31 While thus talking (along the road) the two sons of the leader [of monarchs] were conducted by him to the highly flourishing City of that mighty performer of sacrifices

32 That hermit after having received water to wash his feet accepted with tears of joy the throne of the ruler of the earth covered with a lion skin

33 He spoke words of praise encouraging the sacrificer in the sacrificial session the praise bestowed by one who is indifferent to worldly ties even before a king is certainly glorious

34 'That line of religious observances which had been adopted by Sagara and others by means of sacrifices has been kept up by thee who art a suzerain monarch'

35 'In spite of thy being in the decline of years the grandeur of the preparation of sacrificial session declares, as it were, the glory of thy valour to be on the increase'

36 'Thy fame which has gone beyond the sea-shore and occupied the whole of the vault of the sky with rapidity still goes on with ardour, and is [hence] like the *Abhisarika* who has been over due at an appointment, who has hastily tucked up her garment and who makes long strides through eagerness

37 May be this celestial sacrifice is for thy own benefit or I hope it only manifests a liberality towards the needy without a desire of fruit

38 'I hope after taking taxes from the rich thou showerest them on the poor just like a cloud which drinks in water from rivers and showers it on dry lands

39 'Having during youth led thy servants to gain kingdom I hope thou takest care of them with kindness at the time when they have reached old age and are emaciated

40 I hope thou protectest in an appropriate manner like thy own kindred the wives of thy enemies who have been made widows by thy valour and who are [now] solicitous about the lives of their children

41 'Of the three (objects of life) Dharma at first [rightly] kept pace with the other two for a long time now, however I hope the same Dharma gains predominance in thee along with old age'

42 On the cessation of these enquiries of the sage the King of the Videhās discovered that Rāma and Lakṣmana were desirous of seeing his bow

43 The momentary raising of one eye brow how of the Lord of the Earth became an inciter to the attendants for the bringing out of the bow

44-47 A powerful planet eager to make a monthful of the radiance of the face moon orb of the bridegroom, a second obstructing latch to the happiness of a marriage union with Sītā one which in consequence of excess of poignant grief

rom its being deserted by Shiva had lain for a long time without any noise in an iron case, which was not pliable but firm and unbendable even by the string, which was shown a partiality to by Shiva and which was incapable of being managed like a low rogue such a bow, which was the price for the gaining of Sitâ—did the son of Dasharatha, who had made the lustre of his nail tips as an ornament to his ear, lift up and make into a circle

48 Then spread out in all directions a terrific sound arisen from the breaking of the bow, and which was a drum announcing the fame of Râma '

49 The whole city—the seat of virtue having Sitâ in it and surrounded by ramparts, and prolific in yield—forthwith began to tremble

50 The ruler of the earth, shedding by the flow of tears the joy arisen in his mind under the excuse of horripilation addressed the sage (thus) —

51 'Even in [my] old age the ardour for penance has been necessarily interrupted by the important debt *viz* wealth in the form of a female which was to be paid on the breaking of the bow '

52 'That [debt] has now gone into the service of Râma having been gained over by the barter of prowess. Know, then oh sage' that on his second [brother] is even bestowed my Urmilâ '

53 He who was practising penance extracted by means of an infallible process the core seated seton known as 'anxiety' which originated from the delay in the marriage of Sitâ.

54 Now a chariot—the vehicle of the minds of both the kunga, and one setting at rest the desire of a host of (other) princes (for Sitâ)—was occupied by message-bearers and started for Ayodhyâ

55 Though vanquished by the beauty of Râma there was no absence of energy in Madana resulting from the pain of disgrace [this was because] by Shiva with the force of the flame of the eye on the forehead was conferred bodilessness to the mind-born one for his own welfare

56 Muscular shoulders [and] broad sloping ches this certainly must be painful to the delicate middle of the body of the prince thus thinking to himself the body [of this prince] was firmly supported by the Creator by means, as it were, of two pillars in the form of long arms

57 Having, by means of the extremities of his eyes the lower lip and the sprout like hands surpassed the peculiar lustre of full blown red lotuses smeared over by the red-powder in the form of the rays of the sun, he, as it were, puts that lustre under the soles of his feet

58 Knowledge and the sense of sight—these two are known to be his eyes possessing a clear movement, right quality and natural aptitude one of them has almost reached very near to the range of his shruti (physical ear) while the other has traversed to the other side of the Shrutis (Vedas)

59 While the people were thus narrating episodes regarding the bridegroom Sitâ, with a line on her cheek which was the seat of the perspiration resulting from heat, stood with down-cast face having sprout like lips covered with lunar refulgence in the form of radiant lustre issuing from her white teeth which resembled the moon [herself].

CANTO VII

1 Then that daughter of the Earth attended upon by warders and chamberlains proceeded to pay her respects to the ascetic on receiving the important and inviolable instruction for her parent.

2 She, who was [already] bent under [weight of] heavy breasts resembling the temples of an elephant easily fell at the feet of the great sage (but) she rose up erect with an effort having got to hear that very weight [of the breasts] again

3 That her choice system of casting glances indicating ardent love (displaying redness in the eyes) was certainly fire itself (was black-traded), for, by it she burnt the fuel of

firmness saturated with the oil of love, of the Lord who resembled the God of wealth

4 The royal tent of her heart where golden pitchers in the form of full breasts were placed, was sprinkled over with the water of perspiration at the first entrance in her [heart] of the mind born one, still it did not lay down the dust (the *Rajas* quality)

5 Was it that the God of Love was satisfied by the breaking of Shiva's bow whose power was [hitherto] unimpured, or, was it that the Mind born one impelled by the large eyed damsel rendered powerless the enemy of Subhū by embracing him

6 That firm minded virtuous one having carefully observed with half a glance that form which was even gazed at by those among whom Brahmā was foremost repeatedly pictured it to himself by his mind

7 "Be merciful! Let not thy moon face vanquish the entire disced ruler of the stars". With this the cluster of stars under the guise of (her) dazzling nail tips fell, as it were, at the feet of [my] beloved

8 Having tightened the already slender middle (waist) circumference [of her], the Creator reflecting that her heavy hips may not sever it assunder supported them with a golden pair of pillars, as it were, in the form of her thighs

9 Let alone (the fact that) the pair of breasts naturally hard and warm belonging to the unimpeachably conducted one heighten the heat in me, but that this triple fold situated in the middle should consume me is a (matter of) surprise

10 Is it that the breasts of (this) one who has a fine set of teeth, are no more than the reflected images of pitchers on the entire expanse of the chest? or, are they the plump flesh-balls of youth kept aside as (being) superfluous from the body.

11. The line of new hair of the slender-limbed one which is the streak of smoke from the fire of (the burning of) the body born one (i.e. Madana) looks as if it were a boundary line put by the Creator in the middle between the two orbs of the breasts (which are) encroaching upon each other

12 Even this bracelet with heightened brilliancy acquires the power of exciting passion by being placed there (i.e. on the arm of the damsel) for, such is the power of the two arms having pretty wrists in infusing passion

13 The moon with the object of imitating the charm of her moon face passed through all the digits in succession, and though (it became) full it was devoid of the peculiar similarity hence, out of despondency it goes, as it were, into oblivion

14 Is it that the eyes of the does and the blue lotuses were first created by the experimenting Creator, and then were formed the pair of the eyes of this large eyed damsel

15 The two pieces of the bow stock of the god of love, which was broken in twain in anger by Shiva imitate in beauty the pair of the charming long bent lines of the eyebrows of this damsel

16 Has it been that her eye brows have come to the roots of her ears which have gained beauty from the extremities of the falling hair, to complain of the unsteadiness of the eyes? or is it that these two eyes have come to speak of the archedness of the eyebrows

17 The alien fostered one (i.e. the cuckoo)—whose eyes have been red through vexation in consequence of being surpassed by excellence in the sweetness of voice of this slender-lipped one—wears through despondency a black coat which is the result of excessive mental anxiety

18 I let the flower armed god on beholding the jewel in the form of Sitâ direct the strokes of weapons on himself That is no wonder but that the sharp discharge of the arms of the self born one should be on me is a matter of surprise

19 While his mind was occupied with such deep reflections the lord of men said to the sage that 'your daughter in law after falling at your feet which are in no way inferior to a sacred watering place, will enter the female apartments of the palace'

20 The prince was even the third cause of the slowness of the gait of this [damsel] whose walk was [at eady] slow on account of (1) the heaviness of her lips as well as (2) the weight of the pair of her breasts

21 Talking something to the crowd of attendants who followed her she with her slightly turned and half opened' face resembling the disc of the moon for a fact smote Râma by [her] half stolen glances

22 No sooner she was gone than the Lord of the earth led the sage accompanied by the two sons of Raghu from that place to see the full splendour of the prosperity of the continuous sacrificial session which had been kept on by Bramhans

23 Though at a distance by his physical body and afraid lest the mental uneasiness resulting from the fire of separation should burst forth Râma who was making every effort to keep it down did not leave her heart

24 When Râma the delight of her eyes was gone what was the use of gazing at the vacant quarters? With this idea, as it were tears obscured the sight of her who had expanded eyes like lotuses

25 Although the hand of this young damsel has been held by me still she has transferred her feeling of affection elsewhere with this [reflection] the bracelet of that slender limbed one left the forepart of her arm through vexation

26 The fire of vexation infused by the God of Love in the heart of her who had gracefully stooping limbs was observed by [her] companions as if it were a line of flame sent out by both of her eyes red with grief

27 Is it that she has become thin on account of having remained for a long time on his heart heated by the fire of love or is it that she has been worn out by the exertion of having to bear in her own heart him who had already entered it?

28 Though Râma is at a distance still by the force of will power he is seen here [in my heart] or is it that he appears to me to be at a distance through my own sin in spite of his being near me such were her various reflections

29 That slender-limbed damsel did not get any peace of mind although in a bed of tender sprouts on a stone slab, since she was as it were in Cupid's bed made of arrows dripping with blood

30 Her eyes (comparable to day lotuses) did not close even at the rise of the moon was it because of the practice of looking continuously at the moon in the form of her face, or through anxiety about her beloved

31 The piece of the dripping inner part of the plantain-stalk which resembled a broken marble-piece in whiteness and which was placed on the bosom of the damsel, acquired the beauty of a bandage put on the wound inflicted by a shaft of the flowery arrowed god

32 Is it that her indifference towards me, who am so devoted to the service of her feet is on account of her having seen some one else with this reflection the pair of her pretty anklets evinced great looseness

33 That tormented daughter of Vaideha, though in the company of her friends was dejected and as such passed her days with difficulty under the influence of pain caused by the radiance of the moon

34 35 Now while the lord of the sacrifice—the ruler of the earth—had his sins washed out by the drinking of the sacred Soma juice in company of Brahmans and had attained eminence without any impediment in the present sacrifice was like unto the other king who was almost equal to Indra who was master of all the Shaktees and who had Sumantra for his charioteer and he took with him his other two sons and arrived at the city of Janaka

36 He who had caused to be borne off all the warriors of the enemies, and who was familiar with all rites and ceremonies, on hearing the declaration by the family priest of the appropriate constellation for marriage being free from evil influence, had the [marriage] ceremony performed

37 While the king's palace had the purifying holy water sprinkled over on all sides without omitting any portion by means of a line of jars placed on the shoulders of intoxicated powerful elephants on which rode Brahmans who had their baths—

38 While the fragrant smoke issuing from the burning of the essence of camphor and black aloes intermixed with the sweet smell of the lotuses in the golden jars

placed 'on both the extremities of the street obscured the sky—

39 While the announcement of the success of the prince was being made by the utterances issuing from the mouths of pinygerists and while on this auspicious occasion trumpets with their sounds prolonged by the blowing of the conches were sending out blasts—

40 While a confused body of servants was going for ward continuously calling out with an incessantly repeated hasty demand for 'fried grain, water, Darbba by bawling out to servants who were already bringing them—

41 While the crowd of the attendants of the king—enjoined to ascertain the turnings of the water vessel which indicated the hour,—was repeatedly running backwards and forwards and by their hasty going and coming threw down by the dashing of their breasts those way farers who were on the road—

42 While the elders of the two families were boldly hastening the intrepid Râma to promptly take [his bath] saying to him the auspicious moment is drawing near, why do you stand indifferent—

43 While the sounds of large drums accompanied by clearly uttered auspicious prayers by which the whole space was filled were rising above other sounds of a high pitch simultaneously mixed with other continuous sharp notes—

44 And while the holder of the office of warder was sending away by his mace and the utterance of sharp threatening word those spectators who were not wanted—

45 And while with feelings of anger indicated by words of threat and with side movement of the finger of the hand to keep off the noisy crowd of people those officers who ordered silence walked about in the palace

46 Those who were conversant with the prescribed forms casting aside their mind (i e forgetting themselves) performed by a change of name the marriage of the daughter of the King at once although it is laid down that the worship of Shachi is the first ceremony in a marriage ceremony

47 Some skilful servants carried the prescribed rites through, after snatching away the several things suited for the marriage ceremony from unskilful individuals who had busied themselves in arranging the rites.

48 The young bride smitten, as she was, by Cupid, went to the side of the altar which had been properly arranged by those who understood the Vedas, after she had her bath and after she had adorned herself with a garment rendered bright by jewel ornaments

49 Then that delicate-limbed one overcome with coyness and decorated by ladies other than widows (*lit* ladies whose husbands were alive) was brought near the prince of the valiant monarch by the son of the lady love of the great Indra, who was proficient in politics

50 That prince whose equanimity was disturbed by an excess of delight and whose wrist was heavy like the body of a hooded serpent took the right hand having extremely delicate joints of that beautiful eyed lady

51 Then by that extraordinarily wise prince—who shunned all evil deeds, whose power was like that of the Creator himself, and who looked upon right conduct as his prime wealth—were put sacrificial offerings according to fixed rules in the fire which was fed with good fuel

52. Then that slender damsel having a faultless character, under the direction of one who was conversant with the Vedas, in company of Rāghava, went round the fire on the altar which was made a witness to the marriage, and respectfully saluted it

53 A drop of perspiration decorated the cheek of the daughter of the earth was it formed by the heat of the fire of love in her heart or by the heat of the actual fire [on the altar]?

54 When her hand was gently pressed by her husband with the palm of his hand having the disc mark *Sita*, with her long eyes contracted, uttered a hissing sound as if on account of the torch of fire

55. Then that moon-faced young girl, who was ignorant of passions, being directed by that Brâmhana who had reached the other end of learning, offered Lajás into the fire

56 When the joy of the delicate damsel resulting from the touch of the hand of her husband was noticed by her companions her tears which owed their rise to the issuing of the smoke from the customary sacrifice contributed to its concealment.

57 Under the directions of the best of Bramhanas, Rama, with his wife, first saluted the ruler of the Earth [and then] fell at the feet of Janaka while a bard prostrated at his [Râmâ's] feet

58 The king stood with his steady large eyes and with the eyelashes washed by the flow of tears [of joy] beholding his son possessed of the splendour of the noose bearing god and of the god who firmly held the hand of Ganges

59 Then the principal citizens who had displayed their affection by tears of joy came up to the king's daughter who was seated on a jewelled throne and to her husband to whom was given the white umbrella—both of whom were in the inner apartment, and saluted them

60 Having passed some days in the pleasures arising from the festivities of marriage Râma was (found himself) suddenly pierced in the heart by the God of Love who was proud of his own vigilance about the right moment.

61 He who resembled Shiva in splendour held by the hand that (damsel) who had thighs resembling the fore arm and who was respected like Gauri for her conduct, and entered the mansion which was richly decorated and in which a portion was set apart for a bed stead

62 Raghupati embraced with his arms and brought on the bed prepared on the ground that young damsel whose eyes were pouring forth tears and who had held fast the jewel studded pillar in the hall while her heart had been seized with fear on beholding that bed ready prepared on the ground in her front

CANTO VIII

1 Now, he used [gentle] force towards the dams and she behaved in opposition to her husband, both of them though thus acting against each other at once produced reciprocal delight

2 The young girl—though made to sit after an exertion by the ardent (husband)—the restless one through fear repeatedly wished to get up from [her lover's] lap

3 When embraced from behind by the descendant of Raghu and spoken to longingly of his desire she, who had a charming smile and who hung down her lotus face through shame kept on steadily smiling

4 While Rāghava, holding her fingers was scratching her bosom with his tickling nails, the proud girl turning her fingers with a smile disengaged her own hand with force

5 Desirous of finding out what the irritated girl would say she was held tightly and solicited the pleasure of enjoyment by the ardent lover (when) she cast an askance frown of resentment

6 During his restraint of patience which had been snapped asunder by the flower bannered God she who held the fringe of her garment in her hand detained her female friends who were preparing to depart [from the room] to give them both a free scope

7 At the time of separation from the prince that love smitten girl—being greatly confused by the influence of the mind born God and being much perplexed with coyness in his presence—did not brook separation from him nor did she yearn for his company

8 That meek damsel having hardly any power to keep off his (i. e. her lover's) hand which was resting on the string of her girdle indicated her aversion to physical enjoyment by tears flowing down her tremulous eyes.

9. There while he (Rāma) was conducting himself with violence, the lower lip of the princess whose eyes were

filled with tears apprehending the approaching bite trembled much like a frightened individual

10 Being relentlessly held fast by both of your hands I will not touch thy girdle strings so spoke the prince and she who was the beseecher accorded him a confused embrace

11 That fair limbed one—who was covered by the skirts of the garment which he (Râghava) wore—by embracing from behind checked him who had made haste in removing her under garment and was now moving away

12 Anxious to take care of her silk garment during the night she who held the knot of her lower dress by both her hands slept in the bed without an interruption by any intentional act [on the part of her husband] with her face turned away

13 When that which was protected [by Sitâ] by tight knotting of the garment was touched by the husband on ascertaining the moment of sleep she cried as if she had been robbed with a prolonged voice on the reappearance of consciousness

14 He experienced the pleasurable feeling from the face of the daughter of Mithilâ which was accessible with effort but was not satisfied like a royal swan enjoying a lotus bud opened by striking it with its bill

15 He who had a tender heart [by] slowly drinking (the nectar of) her sprout like lower lip which was hurt by a bite sharpened on account of the ardour of love assuaged all pain in a moment

16 That proud lady—who had been made to suck his lower lip by various exhortations and gestures by the son of the greatest of monarchs—abruptly let it go without an ardent kiss or without a bite with her teeth

17 As the lover was gazing in secret at her lip from which the garment had been removed the eager damsel offered of her own accord her lip the colour of which had been heightened by ardour

18 She whose actions were confusedly mixed on account of infatuation love coyness and fear reached that condition wherein the sports were easily practised but could not be described

19 The pequant and agreeable talk which that excitable damsel longed for thereby to avoid intercourse only served to increase the excitement of the girl

20 The love stricken girl declared not by words through modesty but by tears to her husband her fatigue due to enjoyment and her delight by horripilation just like a newly trained woman versed in the manifestation of emotions by gesticulation in dancing

21 Everything that was done with force and (consequently) created a feeling of aversion for enjoyment in the girl tended to remove her sense of exhaustion when it was done over again with gentleness by the loving husband

22 Then the daughter of Mithilā who engaged herself in tying her hair which had been loosened during the amorous sports hung down her head through bashfulness with a smile on finding the eyes of her lover rivetted on her arm pits

23 When her heart was thus pierced by the shafts of the bodiless one as some days passed on (i.e. in course of time) the firm rooted sense of modesty of the daughter of the monarch began to decrease

24 The king's daughter whose sense of bashfulness had diminished during a succession of nights having been decidedly overcome by sleep did not violently throw aside the hand of her lover which after passing beyond the tie knot of her garment rested on it.

25 As she was sleeping she was overcome with an extending tremor by the sight of a terrible demon and placing her pitcher like breasts in close contact with the broad chest of Rāghav tightly embraced him

26 When her doting lover who was excited with passion began to undo the knot [of her garment] she who had (by this time) realized the pleasure of amorous sport folded

her hands apparently in fear and thereby removed them from her silken garment

27. Although recognised by the world to be endowed with a retentive faculty she who longed for a frequent repetition of the instructions from Raghava) while he was explaining to her the art of amorous sporting, pleaded forgetfulness on account of the multiplicity of instructions

28. That daughter of the king the tip of whose nose was covered with drops of perspiration, whose hands were like trembling creepers who breathed pleasantly and who had enjoyed the pleasures of amorous sporting did not satiate Râghava

29 While the king's son was driving her into acquiring proficiency in the arts of a young woman in private she whose feeling of bashfulness had been removed by the body-born one (i.e. Cupid) now assumed the position of an active agent (in amorous sporting)

30 While all that was said by her who was smitten with an amorous feeling was being mimicked with a tinge of ridicule by the ardent lover she who was overcome with shame and looked charming with her turned body indistinctly repeated the same with a smile

31 When the parrot in the cage near the bedstead inlaid with precious jewels who had kept in mind the conversation of the two at the time of their enjoyment began to repeat 'I am helpless pray release me' she who was overcome with shame struck the cage (of the parrot)

32 When her female friends laughed on beholding the saffron paste washed off in patches from her breast by the drops of perspiration that trickled down Râma's face, she went aside with a smile from their presence.

33. Now the God of Love excited to action as if by envy, completely dispelled from the mind of the daughter of the king of Mithila all sense of bashfulness since it came in the way of actions that were to be [performed] according to his own conduct

34 Once upon a time in the pleasure garden both of them, who had lost their decorations of flowers on account of their having been washed away by the waves of water of the artificial pond enjoyed a bath supporting each other and indulging in pleasant chat

35 He whose only object was to do nothing but what was pleasing put the red dye, though similar in colour, on both the lotus like feet of the lady which had the brightness of tender sprouts

36 Both hands, of him who was himself anointing the toes of both feet [of the damsel] with the saffron-paste resembling the morning sun in brightness began to go up with an increased quivering [on the upper part of her body]

37 With the idea that the string of the jewelled girdle was unsupported (by anything) and was therefore difficult to be fixed he placed the girdle on her hips and (in doing so) repeatedly put his hands there

38 While eagerly performing the work of anointing [the bosom] with a horripilated hand he again and again touched her breasts although the sandal-paste had been uniformly laid on

39 He who drew figures [on her face], touched her creeper-like ears with the tip of his forefinger slightly bent, and [thus] had the [pleasure of an] experience of [the touch of] her face which was full of fragrance and the eyes in which were previously half closed

40 Thereafter he who was eager to suck her lower lip took it in over and over again with delight, and in doing so removed the dye which sometime ago had been put on by himself on the lips of the young lady

41 The sprout of the Ashoka in the ear of her whose eyes were half-closed resumed its own (natural) colour, when the husband had kissed her eye to which he had himself applied collyrium

42 Verily she did not wish to get a mirror while the prince was decorating her to his taste with select flowers and jewels, for, the adornment of woman which results in

the satisfaction of their husbands is by itself their adornment

43 Râghava having tightly clasped her who was making pretty gestures through love was unable to simultaneously kiss her and to gaze at her, and hence he was, as it were, repeatedly agitated

44 Certain things she did not do even though solicited, others she did of her own accord, that lady enjoyed to her full desire him whom she had secured by the giving away of her own heart

45 He got from the lady each of those things by which he had charmed her, for, a good turn done to the virtuous is at once crowned with fruit

46 She threw her own body on his breast when she noticed his eyes rivetted on the portion of her body about her girdle during that performance in which she pelleted her husband's chest with drops of perspiration trickling down her lotus-like face

47 While her husband was forcing her to speak by threatening her with the punishment of biting her lower lip she who remained silent through love did not utter any words on account of a desire to secure that kind of punishment for a long time.

48 He who, during propitiation, was desirous of securing her teeth and her lotus-like face after the breasts had been placed on his chest by her, displayed his anger over and over again even without any fault [of hers].

49 The couple became cross [with each other] through the feigned anger of lovers even at trifling faults genuine love when highly developed becomes susceptible to the wound of easily excitable wrath

50 The dart of her glance reddened by the fire of her anger (aroused) by ardent love was hurled at him [with the result that it] broke down his firm courage

51 She, who was angry and without [her husband's] company for a long time approached him who was fast asleep and apprehensive of awakening [him] held her moving ear-

rings with her hands and having her wrath suspended, gently kissed him

52 In their love quarrels she feigned sleep, and when he, being full of fear, was removing her garment he was mirthfully called a thief and was boldly bit on the nether lip by her

53 Out of pride they gave up each others company and walked about, in doing so both of them with their eyes directed anywhere they dashed against each other with their breasts and heightened their love-quarrels.

54 Once upon a time he, who was the destroyer of his foes and who resembled Shiva with the half moon on his forehead, ascended the mansion in company of his beloved to have a look at the sky which had a clear brightness but was free from heat

55 At the close of the day Râghava addressed the following words to Jânaki who was seated on the terrace of the palace and whose fragrant tresses of hair were gently waved by the breezes of wind

56 Though this red sun with all his rays collected together has set out for some place but resting on the peak of the setting mountain he is as it were gazing eagerly for a moment at the world

57. Darkness continuously following the bright sunshine which is moving away from the quarters and has lost its brightness appears as if dragged by the sun having bound it together by his (strings in the form of) rays

58. At the time of the destruction of the Universe when the Creator makes room for darkness the earth comes to the centre of the ocean and sinks down in like manner the radiance of the sun spreads over the middle of the ocean and once more disappears in the disc of the sun

59 The shroud of darkness surrounds on all sides the sun whose orb is in the ocean just as a swarm of bees surrounds a full blown lotus whose stalk is concealed by the waters [of the lake]

60 When the full moon is rising up the disc of the sun resting on the western mountain appears like the snake

wheel of an aerial car having its felly covered with the mud of metallic ore

61 As the orb [of the sun] goes on increasing in size by the contraction of the rays it gradually sinks in the water of the ocean as if on account of weight

62 The upturned rays of the sun, the splendour of whose disc is concealed by the ocean appear like the flames of the submarine fire which have burst out after overcoming the [pressure of the waters of the sea]

63 At the close of the day the thick volume of darkness held back on the front by the twilight appears like the waters of the ocean separated on one side from the waters of the rivers

64 Mark! the very forest which has the collection of its leaves reddened by the twilight and is thickly filled up with tender sprouts, acquires the beauty of ripeness when darkness slowly creeps over it

65 The trenches of the directions—whose scope is obstructed on all sides by thick darkness which is dirty [and repulsive] like a black serpent and moving about everywhere—are certainly narrowed down

66 The sky spotted like the neck of an excited peacock and enveloped in a mass of darkness appears as if covered with thick soot gathered together from the flame of the lamp in the form of the sun

67 Behold in front this brightness risen up in the sky which resembles a black serpent and which looks like a hole illumined by the rays of the distant sun who has gone down at a distance

68 The red stars in the western sky appear like scintillations of fire flying from the summit of mount Meru struck by the iron wheels of the swift chariot of the sun

69 The stars which have become invisible through the fear of the sun (but) which appear red on being struck by beams of rays come out on all sides from a keen desire to adorn the face of the quarters at the disappearance of the rays of the sun

70. The moon displaying his digits one after another on the surface of the eastern ocean suddenly obtains to day his full development which is of easy gradation in our fortnight

71 Mark the darkness having a black lustre like that of a swarm of bees come out suddenly from the east and is flying away to the west on account of being as it were, struck on the bottom by the moon with his (hand) ray

72 The moon whose refulgence is like the lustre of a necklace being buoyed up by the rising mass of waters of the ocean gradually gets above the eastern mountain

73 The circle of the quarters leaves at a great distance the mass of heavy darkness which is being dispersed with a view as it were to afford space to the moon's rays spreading on all sides

74 The moon whose body is slender at his coming up and has his rays scattered on all sides melts away as it were, on account of being enveloped by the brilliant radiance of the progressing sun

75 This moon risen up with a redness on its orb (also comes up excitedly) in abandoning the eastern direction, gradually becomes ematiated like one afflicted with sorrow and has his body covered with a waxen pallor

76 The whole collection of darkness which is as black as a swarm of bees being as it were taken in by the moon appears out in the shape of a hare through his body which is transparent.

77 Certainly this moon fills up his own disc after it has waned during the dark fortnight by means of the brightness collected together from the lotus like faces of the women suffering separation [of their lovers]

78 On the orb of moon who has broken up the dense mass of darkness with his rays there appears as it were the dust heap made up of darkness which resembles the form of a hare which has sprung in the agitation of a flight

79 The maker of the night the crest ornament of the eastern mountain wishing as it were to collect together the darkness which has a bee like lustre and which is a read or

thickets, puts forth his hands (rays) through the interstices between the branches of trees.

80. The mass of darkness though scattered away by the rays of the moon appears to have a residue left in the form of sleeping cuckoos and of bees collected together by the fragrance of the night-lotuses.

81. The beams of rays sent out by the moon through the numerous interstices of the net-work of leaves appears, as it were, sprinkled (on the ground) under the trees and unstintedly poured on the pedestals of alters.

82. The bees during the opening of the lotuses come down from all sides like beads of darkness from the expanse of the sky the darkness of which has been dispelled by the moon.

83. The stars bright like the broken piece of a block of silver appear as if they were Lāj's strewn on all sides by the 'quarter-maidens' on the path of the lord of planets about to rise up from the eastern mountain.

84. The artificial ponds after having long lamented the disappearance of the sun look to be in a swoon inasmuch as their eyes in the form of the day-lotuses are closed and the cackling of the swans silenced after they had continued it (for a time) at a high pitch.

85. The female-swan, frightened at not beholding her mate which was like a mass of moon-light (in colour) on the sandy bank enveloped in the refulgence of the moon-beams plaintively cries out with choked sobs.

86. The lotus-pond on the separation from the sun closes (her) its eyes in the form of blue-lotus-flowers at the approach of night as if not to see the world enveloped in the refulgence of the moon.

87. The collection of day lotuses standing without much space between each other comes close together to make room, as it were, to the beauty of the bed of night-lotuses the collection of whose leaves are spread out and trembling.

88. The moon bearing the mark in the form of a deer whose lustre is like that of a blue-lotus appears like a silver-

mirror with its central portion covered with the beauty of the reflections of the faces of brunettes .

89 The moon has been surpassed by thy face which has a bright splendour resulting from youth and hence along with its beams it lies shrouded as it were through shame in a bank of dark clouds.

90 The moon bearing the figure of a hare slowly issues out of the interior of a dark cloud bearing a piece of black cloud as if stuck to its central portion

91 This moon appearing as if marked with a black deer seems my dear to have its splendour scooped out from its middle by the Creator to form this row of your teeth white like jasmine flowers

92 This arch of moon stones is as it were dropping down (water of) tears of grief on seeing the (dark) spot on him who has the brilliance of nectar (i.e. the moon) and the beauty of whose disc is eclipsed by thy face

93 Having spoken this out rapidly the best of donors having a slow gait and walking lazily through passion reached the stone slab couch which was cleansed by the rays of the moon

94 Now when the sacrifice enjoyment wherein pride which was the oblation was consumed in the fire in the form of the God of love was finished than he whose best friend was his lady love brought the Soma juice to her mouth whose reflection danced in the wine in the goblet

95 The desire of the princess for a vessel to be enjoyed along with her dear husband's mouth brought a golden shell to her lotus like hand setting aside the jeweled goblet which had a circle round it and shot forth numerous rays

96 The red colour fearing that the sharp edges of the teeth of the youthful pair excited by the passion of the God of love would certainly fall on the sport like lips left them and got to their eyes while both of them were drinking wine.

97 The drinker of honey with his thirst increased did not cease while repeatedly drinking that favourite fragrant

beverage since what was the face of the youthful lady was in reality the lotus.

98 The prince unmistakably displaying the contraction of eyebrows on account of the smarting of the wound on his lip from the dropping of the wine longed through ardent love for its being poured directly from the month of his beloved into his own

99 Thus did they, who wore flower wreaths in their hair which were dishevelled by their being pulled during love sports with only the thread remaining (in the hair) after the flowers had fallen away spend the night

100 Then did women wake him up in the morning with a variety of auspicious songs accompanied by agreeable sounds which were made an object of the Shadjî note divided into two parts in consonance with the excessively soft sonorous notes

101 The best of ladies—who had the saffron paste on her breast removed by tight embraces at the bosom who had the jewel like lips bit by the teeth (of the lover) during enjoyment and whose eyes were dull and reddened by continuous wakefulness—got out of bed after her lord

CANTO IX

1 After the lapse of several days on the part of the prince in the enjoyment of pleasure, the king with his other three sons the women and attendants started for his city

2 The daughter of the earth (Siti) ready to start in company with her husband approached with steps which were slow, in consequence of his intensity of grief and on account of the heaviness of her hips and covered his feet with drops of water from her eyes.

3 Then her father with a mind partial to merits gave to his daughter in whom virtue was a prominent trait, an important advice in a splendid speech which concerned the "propriate conduct of virtuous women

4 (In thee) there is pre eminent excellence of the formation of the body, prominence of virtue, a king for a father, and adolescent youth—with these, oh proud girl! do not become elated, know for certain that women (rise into) prominence by nothing else but keeping their husbands pleased

5 Women do not contribute to the elevation of men—these (men) alone [on the contrary] are the source of their glory and prosperity a cloud spreads in the sky (even) in the absence of lightening but flashes of lightening do not appear except (in the presence of) a cloud

6 Oh child! though thou be highly incensed with thy husband do not use a language full of smarting meaning towards him for, they (people or the world) look upon silence the most powerful weapon of virtuous women for reproving their husbands

7. A woman devoted to her husband who himself desires virtue in her makes him devoted to her by her upright conduct, but a woman lost to virtuous conduct gets a poignant slight from her husband who expects a meritorious conduct (in her).

8 Enough of prolixity of speech in thy case Do that which reaching my ears would not shatter my heart already weakened by old age into thousand pieces

9 Let me hope that this wish of mine regarding yourself will not hereafter prove fruitless through destiny such were the words that came out of (the mouth of) the aged speaker which choked his throat with grief

12 Then a very loud sound of the little drums beaten vigorously and mixed with that of trumpets and which was deep and awful like that of the ocean announced far and wide the departure of him whose majesty was like that of Balarâma

13 The loud noise of the bells of the magnificent elephants gradually prolonged by the roaring of the female elephants, conveying fear to the birds in their abodes and being spread on all sides went through all quarters

14 Then that great warrior along with the princess ascended the car having golden pictures just as the sun with his own lustre ascends the reddish-brown sky which has gained the twilight to be seen at the commencement of day

15 Women carrying on their heads closed boxes, and bearing lutes, silk-garments cages etc under the guidance of elderly warders having wands of office in their hands, followed the chariot with delight

16 His army as if it was a river noisy by the obstruction from the mountain formed of the number of elephants blinded with rut surging with graceful courvetts of the (cavalry) horses preceded him who had the brilliance of Indra

17 The path before them was not seen by the troops of elephants showering rut during their motion until the dust raised by the cars blinded their sight had not been wafted off by the wind from the foreparts of their cars

18 When the chariot had gone over some part of the road the pollen of the lotuses waving to and fro in the artificial pond situated on the out skirts of the city, settled upon that sportive lady's cheeks which were brilliant with beams of rays

19 On the road even in the presence of the army that pretty limbed one clung to her dear lord in consequence of the joltings to the wheel of the war chariot struck by the points of pieces of stones

20 Sita who was in the heart of the forest beheld a herd of wild cows gladdened by the noise of the chariot with

their tails uplifted, looking upwards, and having the ears erect and running on one side

21 The rivers on the boundary of her own country having lotuses blooming by the gentle breezes and spreading inarticulate sounds of the female swans, on being crossed produced great grief in the heart of the bride

22 The mountains of her native country seen by turning back on account of passing over the tract of land and slowly going down as it were, into the surface of the earth repeatedly covered the cheeks of the princess

23 There, on the road, the breeze on the outskirts of the forest impregnated with the pungent odour of the wild Sallaki being struck by the tusks of magnificent elephants and slowly shaking the tendril like ends of the hair, touched the faces of ladies.

24 Now a volume of darkness imparting great fear to the king and even after the disappearance of night forcibly casting aside the sun's rays spread in all directions along the road

25 The quarters, having terrible appearance on account of the inauspicious heat, enveloped in darkness and having conflicting winds assumed for a time extremely vexed looks like individuals on the brink of destruction *

26 Following up that portentous (darkness) there rose up distinct to view a certain halo in the splendour of a man's form and with manly power appearing in front and instantly illuminating the northern quarter with its radiance

27. Thereafter, [the lord of the Bhrgus]—having a garland of dry lotus seeds hanging down his ears like a row of bees stretched up to the corner of his eyes in the expectation of (their being) blooming red-lotuses

rigorous asceticism hung on the slope of his broad left shoulder,

29.—he, the destroyer of the life of his enemies, bore on his exceedingly terrible left arm a bow with an arrow which carried death to his enemies and bore in his other hand a superior axe capable of penetrating the hill-forts of his adversaries,

30.—who waved about by the winds produced by his vehemence on all sides his braided matted hair, which were reddish like the sun's rays and which were as if they were the flames of the fire of his ascetism,

31.—this powerful Lord of the Bhṛigus—another incarnation of the Creator of the world, who was shaking his forces with laughter, and spreading fire, was accosted by Râma and addressed to with anger in the following words—

32. "Oh Parashurâma ! do not make an effort to overcome Râma in battle as if he was an ordinary king. a mountain does not crumble down to pieces on coming in contact with a bull the leader of a group of kine who is endowed with the skill in breaking the banks of rivers."

33. "The vigorous, undertaking of thine, who art the enemy of the rulers of the earth, would be fruitless here in the case of the scion of the Raghus. A bird whose cleverness is restricted to swallowing fish is not equal to [harm] the Lord of serpents."

34. "Has indeed the accident, though deliberately done by me to the bow of him who holds the mountain bow and who is your tutor in taking you through the practice in archery, come to your ears?"

35. Hearing the words thus spoken by him, the pupil of the trident-bearing god, wishing to make light of the breaking of the bow which [incident] was heightening the renown of the other now said this—

36. "Formerly, Oh new king ! it is said that the architect of the gods prepared a pair of very strong bows, displaying an efficacious descent of arrows, and handed it over to the lord of the gods known by the name Purandara."

37. Then the lord of the gods gave the first of these bows to the enemy of Danus, the wielder of the discus, and the other to the three eyed god who wished to burn the three cities.

38. With the desire to ascertain [and test] its inherent power the lord of Maruts did that with an effort which brought about a war between the receiver of oblations (Vishnu) and the possessor of terrible energy (Shiva), both of whom were endowed with invincible prowess and were undefeated.

39. The two deities leaving aside the discus and other weapons, and obstructing even the ten quarters with arrows (discharged) by two mighty bows waged a war full of adventures for thousands of years.

40. Then the god Shiva threw aside that bow which had become soft and which you bent and broke, and that unimpaired bow which belonged to Vishnu passed on to Richika, and in course of time came to my hand.

41. This bow of Vishnu has two "Gunas"—one of them well known as stiffness does not leave the ear of the world, but the other known as string comes only within the range of my ear.

42. Let the [difficult task of] drawing the bow up to the corner of the eye remain within the power of Vishnu. If you only bend the string of this bow then you will be the first among those gifted with strength.

43. If after putting an arrow to this bow it be fully drawn by you, you will get the honour of killing [me] by your hands, saying this he put the bow with an arrow into the hand of the king's son.

44. Then that destroyer of the ten-necked demon raising up, as it were an empty fist to the corner of his eye, without feeling any effort in vigorously drawing the stretched bow whose string made a twanging sound.

45. Then the arrow let fly by him, became a screen to the *foremost* of ascetics, who was anxious to secure a place in heaven and who wanted to kill him who belonged to the second order, and stood aside.

46. The lord of the daughter of the king of Mithila congratulated by the people with numerous addresses of honour upon his victory over an unconquerable foe, spent some days in ease on the road where it was agreeable to stay—

47 (He entered the city)—which was full of noise on account of the numerous troops that were continuously entering through the open gates as if it were the body of the pitcher born (sage Agastya) which drank up the furiously roaring ocean—

48 —which was perfumed by the spreading black Agaru incense which having been wafted on both sides of the king's high-road was gathered together against the jewelled arches that had [near them] numerous golden jars having lotuses in them

49 —which shortened the rays of the scorching sun by the innumerable fluttering flags waved by the fragrant incense wafting breeze and had strings full of resounding golden bells

50 —which had a collection of garlands on the arches unlaid with precious stones and was fascinating on account of the sound of bells consisting of the buzzing of collections of bees bearing the resemblance of flags waved to and fro by the force of the wind

51 That prince entered the city making buds of red lotuses on all sides out of the hands of the citizens by the rise of his moon face which had for a time acquired a splendour by the folding of hands

52 The ladies without asking the permission of their elders went with all haste to the windows to have a look at the prince it is not that they were not virtuous nor that they were silly for such was the modesty of the race of Raghu

53 The line of windows full of the lotus like faces of the ladies having unsteady eyes shone like a bed of lotuses laid down horizontally impressed with an exuberance of dark lotus leaves

54, The line of the swimming eyes of the ladies fixed in the lattice windows had the beauty of a row of fish moving quickly and crowding near the net of lotus stalks.

55 When the lady took some hasty steps on (the soles of which) the lac dye had not dried up, her own complexion produced by the pressure on the stair case became the lac to the soles of her feet

56 A certain lady approached the window, already crowded with faces and, with one side of her face placed on her friend's cheek, imprinted the picture of Visheshaka on her

face with the^d ornamental lines trickling down through^d perspiration.

57 Another lady, though engaged in her toilet snatch ed away her ear from the grip of the fingers and ran to the lattice of the window with the leaf in her left hand

58 Another lady had the knot of her hair loosened by her rapid walking had a face dripping with the water of perspiration and walked slowly as her thighs were weakened by exertion and therefore [she] became an object of suspicion to her rival

59 Only one single ear ring which was dazzlingly bright decorated the pair of faces of two other charming ladies who had one side of the face of each (so closely pressed against the other) as to be made into one on account of their being at a very small sized window

60 A certain lady first partially concealed her face through shame as its nether lip had been bit by her loving husband and when the king had proceeded forward, she wholly put it forward out of the window with a desire to see him.

61 One lady having a very prominent bosom stood obstructing the window with her beautiful pair of breasts her friends obtained room through the space between the slenderer parts of the body to have a look of the army

62 A certain lady who had a very thin belly, placed her infant son on the surface of the sill of the roomy window and compelled him to fold his hands which were tender like the interior of the lotus cusp to the king

63 While the dear ladies were pointing with their own hands 'this the king 'that the son of Sumitrâ ' here the daughter in law the beams of rays issuing from the nails partaking of the redness of the lustre of the palms moved in space

64 The young women [of the city] unable through modesty to [directly] bless the prince with victory gave expression to a blessing for his wife saying mayest thou tread in the path of ladies with husbands

65 The armies o' the king entered the city from all sides like rivers with swollen water rushing to the sea but just like the ocean the city did not become full nor was it over crowded by this rush (o' the armies)

66 The ruler of the earth inspected his army which had divided itself into two portions and which had fixed the

two sides of the royal court-yard and the soldiers of which (stood) with folded hands, and then entered the palace.

67. On a certain occasion the ruler of the Kekayas desirous of entering a forest to practise asceticism handed over the conquered country to his son Sudhàrit and anxious after some time to see the son of his daughter (Bharata) requested the friend of Indra (Dasharatha) through him as his messenger [to grant him that favour]

68. When the meritorious Sudhàrit had taken away to his own country Bharata who was intent upon the acquisition of merits, king Dashartha, who was straight in politics, spent some days in which the sorrow of separation had been nullified by numerous pleasing acts done by his other sons

CANTO X.

1. Then thousands of years rolled on while the lotus-eyed king who was like Indra himself conducted the affair of his kingdom according to (right) policy

2. In course of time grey hair were seen in some places [on his body] the skin on which was destitute of firmness, as if it were the blossoming of flowers of the creeper of old age.

3. The valiant hero did not brook (the insult) of being touched, by old age by the hand in the form of grey hair, that head of his which was exalted at all times

4. [Once upon a time] seated in the audience hall that lord of the earth who had done everything [worth doing in this world] took his eldest son on his lap and said (to him).

5. This old age—the harbinger to the banner of parting vital airs, and an obedient maid-servant of the god of death who has a red-eyed buffalo for his vehicle—[now] diligently waits upon me

6. Oh child! by old age, by extreme disgust for worldly objects and by an ardent attachment for objects of love, have our (several) limbs been gradually made loose in equal proportion

7. The majestic elephants in the form of the descendants of the Raghus most assuredly withdraw from all mundane objects in course of time when they are pricked by sharp goads of hair laid on the head.

8 In the hearts of the persons belonging to our race two things [alone] find a place—they are [respectively] amatory and rough—a wife in youth and a heap of bark-garments in old age

9 [Although] accoutred with weapons one is not eager of [achieving] conquest though possessed of wealth—one is indifferent to [the performance of] sacrifices, though advanced in years one is full of amatory feelings—in the face of the Kshatriyas these are the three things to be deprecated

10 What kind of sympathy is to be found in the heart of the man who even in the forth [and last remaining] stage of the whole span of life does not acquire the feeling of a renunciation of the world

11 A man [can] practise religious austerities when his physical frame is not shattered by extreme old age In other condition it being worn out for a long time the course of austerity is completely checked (in consequence of)

12 —possessing organs of scanty strength, with the lower lip covered with dropping saliva and acting as it were the part of a little child by actions with unsteady memory —

13 —wearing the streaks of grey hair possessing the brilliance resembling that of the network of the pieces of the circlets of the fibres of lotus stalks which appear as if they were the ashes of burnt down youth

14 —having no hope of life for me who am worn down in age and who am on the point of death which is as it were proclaimed by the side nodding of the head

15 —displaying smallness of size by the contraction of the body, as if with a view to enter into the mouth of the god of death terrible on account of the sharp hundreds of spears in the form of his teeth

16 —bearing the rows of rib bones whose prominence rising up is distinctly visible owing to restlessness from disease as if they were the waves of the river of old age

17 having no teeth speaking to himself through inflation and resembling a baby sucking its fist, and hisping out indistinct words along with dropping saliva without being interrogated,

18 —making a salutation as if to persuade old age, giving out stammering words holding a trembling head and having tears dropping down from wrinkled eyebrows,

19 —being naturally confused in old age incapacitated to carry about his own body, how can he practise asceticism though anxiously desiring to do so

20 Do not therefore, Oh Child ! raise any obstruction with your flow of tears to me who am devoid of passion and about to depart and live in a forest to practise asceticism

21 What teachings can there be in the case of thee who art good by nature ? I (only) express them for the satisfaction of my own mind which is troubled by affection

22 I trust you will tell me that (course) which makes (one s) enemies indifferent makes those who are indifferent to become friends and makes those who are friendly to be staunch and devoted

23 That action of him who desires the conciliation of mankind without enmity and wherewith he desires to gain fame does not deserve to be censured

24 In politics the course of peace making which pleases an individual as well as his opponent is beneficial violent measures are said by some to be good but astute politicians do not say so

25 The use of the principle of peace-making even by those who wish to kill is opportune Hunters wishing to pierce (and kill animals) allure them by singing

26 People look upon the policy of peace making which is totally unsupported by any gifts to be decent that peace making which carries with it even a small quantity of reward and which is upheld by Ushanasa is considered proper by all

27 Do not bestow anything without any grace In politics the wise look upon even a great present given without (any manifestation) of honour and conciliation to be (full of) blemish

28 A leader destroys an enemy who is difficult to be overcome with the help of his (enemy s) partisans like a ball of iron enveloped in bright sparks of fire by means of a heavy hammer

29 A hereditary minister who has reached the height of the friendship [&] confidence of his lord master by whispering into his ears but wishes to secure the protection of [his] enemy is the downfall of that king there is no doubt in this

30 A king who metes out an unrelenting punishment on the failure of all the other (three) expedients enjoys as

the result of his policy, an ample fruit which 'is peaceful in the future.

31. Even a simple cow-boy knows full-well that it is not possible to tend kine without any interruption unless with a staff how much more so with a host of feudatory princes?

32. A sovereign lord, who has given up the Danda remedy, has not imposed taxes on people, and yet wishes [to retain his] kingdom undoubtedly meets at once with a fall like an individual overcome by [the decrepitude of] old age when he gives up his supporting-staff and does not hold any one's hand [to help him]

33. The same white like moon light of him who thus employs the four fold scheme of [political] expedients attains a position unassailable by enemies

34. Properly protected subjects impart prosperity by means of riches to a king who is brave, who is well acquainted with the power of men, who is conversant with politics and who is not given to sensual enjoyments.

35. An individual though endowed with merits but without a heredity does not deserve an exalted position. Who would place on one's own head a foot-ornament (though it be richly inlaid with jewels).

36. A fool though belonging to a noble family and recognisable only by his lineage but without a reputation for any other merits—should be discarded like a 'cha nda'la' by a king

37. Therefore, a king who has secured the hereditary ministership, who [of an individual who] having an unimpeachable rectitude, is gifted with virtues, and has a noble lineage, does not go wrong

38. He who forms a friendship [of an individual] in proportion to the importance of the purpose [to be gained] and forsakes him after the object is secured is like one who abandons a boat after he has crossed the waters.

39. The dissolution of friendship between those excellent fellows who have not abandoned the tie of friendship without any definite motive, can come about only by [their] death just like the separation of the corporeal frame and vitality

40. A king who has the special possession of an army, and [commands ample] treasures and [numerous] forts is able to always protect himself. Can he protect the whole earth?

41 In order, therefore, to determine the various classes of subjects etc you having gained a thorough insight into the laws of politics and having overcome the internal as well as external foes should righteously rule over this earth

42 On the paramount monarch having said this, Rāma who had till now held silence poured out his heart by means of tears brought out by anguish which had been paining his heart

43 44. Then that king (Dasharatha) who was the possessor of treasures, who had made grand preparations and had placed his son on the jewelled throne was about to invest him with regal power, (when) he was abruptly stopped by her (Kaikeyi) who had been instigated by that Mantharā who walked slowly on account of the hump on her back by reminding the hero (Dasharatha) of the two boons which he had promised her

45 At this the king who equalled Indra in prowess ordered his lotus eyed son—the enemy of the ten necked demon—to dwell for fourteen years in a forest.

46 (At this command of the father) a chariot, the front portion of which was occupied by Sumitra's son for a journey, which had a fluttering banner and which was mounted on by him, who had a faultless wife, started from the city

47 Sita not only wetted her own heart with tears but also that of the people who saw her on the road through the forest

48 The vital breathings through compassion as it were abandoned the monarch at the renouncement of his innocent Rāma who had an appearance delightful to the eyes of the world and who had (always) a pleasing speech

49 Then the charioteer returned leaving the triad of the Kshatriyas by whom he was seen with their necks turned round and their eyes shedding tears

50 Leaving the chariot and going forward only two or three steps that feeble daughter of the king of Mithila enquired at what distance is the place that is to be reached?

51 That journey of her was [marked] by Laxman being the leader and by a parasol of tender leaves of branches [of trees] held by Rama in his hand.

52 They reached the banks of the Dhāgīrathī observing on the route the sites of northern Kosala having ponds

of water full of lotuses and abounding in fields of sugarcane and of paddy of the Shakti-rice (*शक्ति-रस*)

53-55 After Guha had returned home without having gone up the Yamunā but only crossing the Ganges and seeing the sacred hermitage of the sage Bhāradvāja and after he had detailed the marks on the road to Chitrakūṭa by describing the rivers and countries abounding with streams and by (*mentioning*) the trees and mountains (*on the route*) [prince] Rāma who was satisfied that he had a correct guiding information of the route and that he had been brought safe across the two rivers [*i.e.* across the two co-wives of the lord of streams] by the son of Sumitrā and fishermen, proceeded on to Chitrakūṭa with the son of Sumitrā

56 Then Rama made the crow one-eyed by his arrow as he evinced a longing to acquire the condition of the bee for the lotus face of Sitā

57 Then the warrior—the descendant of the Kaikeya race (*i.e.* Bharata) whose fatigue of the journey was doubled by the grief [consequent upon the death of the father] gathered round him a body of persons once hostile [to him] and went to the hermitage of Rāma

58 Rāghava heard the following words spoken at the door 'please inform the good (host) that some one who is a regicide and is hard-hearted is come', [to see you]

59 Permitted by Rāma his younger brother entered the hut with his chest slightly turned sidewise in consequence of its exceeding the breadth of the door

60 Overcome by grief as he was, Bharata seized the feet of Rāma and uttered only once "Oh [my] brother! and being again attacked by sorrow he could not (*i.e.* he did not) say any thing more

61 Then hearing of the death of his father with heart-piercing grief he performed the obsequial rites with a heart-piercing grief by sprinkling water by means of [his] tears

62 Then Rāma began to speak to Bharata who was blaming Kaikeyi who had herself become hopeless of prosperity and hence was censuring her own self

63 Having come to know the desire of my father (*i.e.* of my elder) I do not remember to have ever transgressed it since, it is not at all proper for us to violate the behest of our father

64. Let there be no indifference on your part and inclination to transgress the wish of our father who is [at present] the dweller of Indra-loka.

65. The queen who upholds the veracity of her lord is entitled to thy homage. Neglect in adoring the respectful will bring misfortune in the end.

66. That fault by the doing of which an elderly person feels ashamed should not be brought forward in his presence as a rebuke to another person who might have committed the same.

67. Admonishing in this manner he gave a pair of his wooden sandals to his distressed brother who had bowed down to him just as water is solicited and given in Mārvāda during its hot season which scorches the vital parts [of animals.]

68. The elder brother Rāma sent back Bharata who was for a long while showing as if his heart had been broken in twain [at the separation] and who now had obtained consolation from [his brother's] embrace.

69. There after Virādha who was tawny like the flames of fire was seen by the enemy of Rāvana as he was leaving the mountain.

70. Now he killed the demon (*i.e.* night wanderer) as he was carrying away Valdehi and [thus] indicated briefly the plot of future narration.

71. Then there came to be the residence of him whose energy was like that of Indra in a charming hermitage surrounded by sprightly fawns of spotted-deer.

72. Then (*i.e.* after the demon Virādha was killed) the libidinous daughter of Naikasi fled to Rāma just as the anxiety of a needy person (turns itself) to a munificent monarch [for help].

73. Then Laxmana who was incensed at the frightening away of Sītā [by her] out of compassion [only] cut off her nose which was the pericarp of her lotus-face.

74. While the two brothers summoned by her were showering a volley of razor-pointed arrows the army instantly closed upon the two scions of Raghu.

75. That unparalleled archer whose vow was truthfulness made a collection of vultures to drink in the flow of the gore of Khara and Dūshana in battle.

76. Sita beheld a monk, whose means of livelihood was mere hollow display and who had a high top of matted hair on his head come to the hermitage.

77. A terrific demon disguised as a twice-born who had lured the King to a hunting expedition [now] presented his own frightful form [to Sita].

78. Maithili began to tremble with fright at beholding the terror-inspiring outward form of the ten-headed demon.

79. She could not at a close distance look at him who was enveloped in a halo of lustre round his ten heads and who could not endure the supremacy of the gods just like a bright flame of a light, whose wick is enveloped in brightness, and which does not stand a current of breeze, cannot be endured, at a small distance.

80. That night-wanderer addressed this speech, which was wicked in consequence of its being abusive to the ruler of the earth, to that jewel of women who was invoking Râma [for succour] by loud cries.

81. Oh fawn-eyed one! in battle his arrow is sharp only to Khara and hurtful to Dushana; but oh fortunate one! in the case of the master of the three worlds it is neither sharp nor hurtful!

82. The Siddhas secure in their position and out of an eagerness to observe my strength were standing in the doorways near the coverings of their houses: they were seen with sidelooks and derisive pride by me who was going to the city of the gods on the back of the Airavana elephant.

83. "I have been unjustly treated"; "I too am without the means of subsistence even though following servitude"; "my house has been plundered by demons"; the crowd of the gods crying in this manner, oh wife of a king! come to my gate and stroll about along with the guardians of the quarters.

84. Oh woman! what fortunate—one among celestial damsels does not yearn, on a couch where the sweet [pleasure] of the amusement of gossip goes on uninterruptedly, for an enjoyment of the pillow of my arm which with the palm [of its hand] has pounded to dust the armies of the gods which has stirred up the surface of the earth and of the nether world and which has broken to pieces the snow-capped lord of the mountains?

85. By Urvashi who in [her] task of fanning sportively performs a charming dance as she waves the Chavari which out-does the brilliance of the rays of the moon with a throbbing hand perspiring through love and which she places on the armlet and again snatches it away.

86. Tillottamâ does not yet give up the horripilation created in her by the flush of delight at my having pressed the orbs of her breasts by the tips of the fingers of my feet while she was engaged in shampooing them as I lay awake embracing the sleeping daughter of Mâyâ in one bed.

87. Oh thou having thighs resembling plantain-stalks! while I who was tortured by Cûpid was playing at dice with Mandodari, that celestial damsel called Rambhâ, who was proficient in playing, on hearing from me the wager viz. ardent contests in the enjoyment of sports, could not tolerate it and being spurred with an emulation in gathering together amatory requisites made her (Mandodari) play [at dice].

88. Gain the position of respect in the whole world by setting thy ardently passionate heart on me who am the master of the three worlds and who have thoroughly shaken the firmness of all the beautiful damsels of heaven: it is the superiority of the support that raises a woman to a happy elevation. Oh proud lady! to whom is the daughter of Janhu not an object of respect [in consequence of her] being taken care of by the matted hair of Shiva.

89. Holding thy sprout-like hands with one pair of my hands, with the other pair slowly removing your skirt and touching that [part of the body] where lies the girdle, and with the remaining several hands, when I embrace you [I am sure you will yourself offer your mouth having charming lips radiating pure sparkling smiles.

90. Having spoken this much, (Râvana) the king of the demons seized the daughter of the earth and soaring up on high undertook—by means of the aeroplane Pushpaka containing the beautiful Sita—a career which was unimpeded in its swiftness through the "aerial ocean" full of constellations having cloud-waves, making a rumbling sound by the force of violent winds, and full of commingled agitated noise; just as by means of a boat through the ocean full of marine animals, whose waves roar to the striking of violent currents of winds and is full of a variety of sounds.

NOTES.

CANTO V

St 1 All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवनं in the tenth stanza तापस—मण्डलै With groups of trees watered and brought up by the daughters of the hermits. It was a favourite past time of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly of Shak I Ku V 14 Raghu II 36 सहस्रं—ताण्डवम् 'Where the incessant dancing of the peacocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands.' शिवण्डिन् a peacock from शिरण्ड a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वसस्थ

St 2 विदग्धपानाय—(विदायसा गच्छतीति विद्वा For the insertion of the nasal see Raghu I 51) for being drunk by birds. The hermits through kindness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest विशोषणा मस्तकम्—Where the tops of the trees were bent down by numerous sacred bark garments spread out for drying वर्षाकृत is a द्वि formation See Kale p 210

St 3 नीवारमिभामवृत्तिषु—The divisions of wild rice नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest of Shak I, 14 Raghu V, 9 मृदु etc—उद or सवुद is often used with द्रुत or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow' द्वर्गमै By the monkeys from द्रु to leap, to jump सेवितः where the caves in the mountains were inhabited by

St 4 परिश्रपद्वरुणः—afraid lest the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened see comment for परिश्रपन् चितोषः—Adj to शिरण्ड (body), aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time सुनिश्चयः In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great kindness of the hermits. The word अरु is always placed first in a kavram compound

St 5 हिरण्यरेतः करणानि acc pl the fire places, fire-sanctuaries
Mark the use of the acc with सर्वतः on all sides See
IV 62 *supra* and Apts §33 धूसर-dusky, of a dusty colour.
The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread
everywhere and caused this colour वृक्षस्तां gen sing Adj
to (फलपट्टे) तरो having great clusters of creepers (entwined
about it) फलेपट्टे—फलानि गृह्णाति इति फलेपट्टि तस्य vide
Paṇi III n 26, 'Bearing fruit in season, fruitful (tree)'
The guests were sitting or sleeping under the trees
Another reading is आशितः which would mean that the
guests were given food first and then slept

St 6 प्रकृतां—commenced, undertaken बलिप्रियाम् worship, offer-
ing oblations विनोदित—चिद्यु where their children were
first diverted (amused) but afterwards cried on account of
being abandoned (by the female deer) विनोदितस्याजिता अतः
एव रोदिनस्तासा शिषव यस्मिन् The children who were placed
aside by their mothers busy in worshipping, were licked
by the deer and hence felt amused, but when the deer
stopped licking them and left them, they began to cry

St 7 बलिप्रिया—In (the action of) removing the parched grain
scattered about in offering oblations The insects were re-
moving the grain to their abodes for food समेतरीडः
Afraid of killing the insects gathered together (for re-
moving the grains) The hermits were extremely kind
hearted and hence took the greatest possible care not to
kill the insects at the time of sweeping कुशस्य मुष्टया—with
a handful of Kusha grass (used as a broom) Kusha is a
kind of sacred grass The singular denotes the class अनटः
The inside of the fire house—the sanctuary of the sacri-
cial fires गार्हपत्य आहवनीय and इक्षिण For a reading that
would be preferable see *comment*

St 8 महीरहवटः—In order that the young ones of the birds
fallen from the trees, should not be hurt the kind hearted
lads in the hermitage took this step पोतिषा " n g
opes. इरीयन्ते—इरीषाणां नृपे, the word नृप usually means
'the tips or points of reeds' The *comment* takes नृप in the
sense of 'cotton' The boys collected some wild cotton
and made a soft bed out of it The words इरीषा, इरीषा and
माट् often their final अ when followed in a compound
by विन, नृप and भाति respectively, hence इरीषानृप See

common इचिम् etc Having in some places cage like nests made ready नीद means 'a nest'

St 9 स्यादियुक्ता—युक्ता from मृद् and आ showing 'excellence'—good clay पतित्व means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water' प्रहृष्टसारगं—वन्निगत—(वलम्ब to jump, leap) skipping about Where the Ingudi fruits, which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying इयुरी is the name of a tree or a fruit of that tree (Marathi द्विगणेश) See Mon Williams Shak I, 14 where he says—necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for pressing oil for their lamps, as also to be of use as an ointment

St 10 आहूतिगंधपानने Holy with the fragrance of the offerings of Ilaghu I, 53 वितानितेक्ष्णम् spreading everywhere the loud sound of the peacocks अधिभय a receptacle abode

St 11 अतन्द्रित Vigilant, alert तन्द्रा means sluggishness dullness and the affix इत (च्) shows 'possession obtaining' वैद्युपलौकिकीय Adj to इति in the first line Pertaining to the Gods प्रहृताय कर्मणे viz the protection of the sacrifice from evil spirits तद्व्यगर्ह्यम् The affix ह्य is used with a word in the sense of 'Proceeding from originating with (तस्मादागत) Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice) See *common* for this interpretation आहूत with respect

St 12 इवन्तम् (*pr p* of इन्) kindling Adj to तः i.e to Vishvamitra अधिपतुः Aya compound 'In the sacrifice' परितः भवन् परितः governs the acc क्षमाभुज गेः i.e sing = of the ruler of the Earth : i.e Dasharatha सज्यशरीरमन With his bow (शराणां अस्रज) ready with its string ह्य attracted, captivated. Construe with वनभिया

St 13 विभर्ति Predicate तपोवनम् being the subject तपोवृषा construe with तपोवनम् (The penance forest) of the ascetics अलातः A natural lake a pool आहावः a reservoir of water, pond अतृप्तिर्मे परं and मक्षपत्तं are all adjectives to शास्ये अतृप्तिर्मे means growing without sowing the seed without cultivation The word is formed from the root वृष् with the addition of the इन् affix त्रिम अलातः आहाव and शास्ये are all objects to विभर्ति—The particle च expressing copulation, is to be understood

St 14 सवेदवेदाङ्गविद *nom pl* Adj to तपस्विन् who know the Vedās as well as the Vedāngas Vedānga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedās and facilitating the pronunciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantras The Vedāngas are six in number 1: शिक्षा The science of proper articulation and pronunciation 2 छंदस् The science of prosody 3 व्याकरण Grammar 4 कल्प ritual or ceremonial 5 निरुक्त Etymological explanation and 6 ज्योतिष Astronomy' अव्यय (Adj to पदम्) unchangeable, eternal See *common* पद Reality, true nature of things पुरातन पुमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe *of* स्वप्न विधाता तपस फलाना केनापि कामेन तपश्चचार Ku I, 57

St 15 सुदर्शन° Adj to हव्यवाहनम् in the last line Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought द्विजेन By Garuda The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings त्रिनेत्रसूर्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three eyed God The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods *of* Shaku I, 1 Ku I 57 Fire is one of these forms अग्न्या मुक्तिं सूर्यन्तरम् आदिपूरुष God Vishnu is referred to

St 16 तपस्यसि स्वामिनि *Loc abs* शत्रुघातने The destroyer of enemies शातन from the causal of शद् in the sense of 'to cut' समिह्नुश° Adj to नन्दक As its master was worshipping it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass सुसंयत Restrained सुरास्त्रिध शतनं The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting नन्दक The sword of Vishnu

St 17 Having described the state of the Sudarshana and Nandaka the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki रणरुदुभि *Nom sing* Adj to रणम् in which drums were beaten, or sounding वितन्वति *Loc sing* of the *pr pt* of तन् with वि adj to शिरसि Which spread terror (everywhere) अपघ्नस्त° The helmets on which were smashed down The sing शिरसि denotes the class The *common* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness' See *common* मत्ता The

marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (पातु of रसामृत्मानमेदोऽस्थिमज्जा छत्राणि घातव जघास Perf 3rd sing of घस् which is optionally substituted for अद् in the Perfect

St 18 स्वरोशाहत० With the stream of water brought in its hollow पाञ्चजन्येन By the conch of Vishnu विद्युत्काशनिभैरवे Adj to रवे Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering The figure is अनुप्रास

St 19 उष्टसरोजविष्टरे (sitting on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem अश्रुतिना Hanging down अगायि Pass Aor 3rd sing of गै to sing बल sweetly Adv to अगायि Lakshmi (Padma) did not sing because she was a प्रापितभर्तृका See commen

St 20 वारिधि० Wetted by the flow of the ocean (in the act of taking out serpents) The commen takes this as Loc absd and not acc. dual of मित्त see commen उदयाचलस्थित Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun आयतं Adv to वितरण As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.

St 21 विहार sport : e the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him (2) garden, park वन्देन सम with the bark garment. विदूतवन्—वृत्त means 'matted hair He made his hair soft as he left off penance (वृत्तं विदति इति) क्षोभपराहत filled with rage greatly enraged बलिबन्धसिद्धये To accomplish the captivity or capture of Bali For the anecdote of Bali see notes supra—on Vāmana incarnation विद is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिष)

St. 22 प्रहृयेव Inst sing of प्रप्ति and इव or प्रहृत्य and इव for, if we take it as inst sing we expect सपद instead of सपदा See commen which defends it 'As if by seizing upon' The reading प्रहृयेव would have been preferable दिव्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu : e Satva दिव्यगर्भे though often used as an epithet of Brahman as born from the golden egg sometimes denotes Vishnu also as here Satva is the predominant quality of Vishnu It denotes purity and kindness विपुताहंसया Adj to आपदसंपदा—The wealth consisting of a number of beasts आपद See commen for the formation of the word. पदं This place—residence of

the ascetics The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony For a similar idea see Raghu II, 14, Ku V, 17

- St 23 मसीपयसेकृतानिव Adj to यदगविन्दन् As if made by sprinkling ink मसी means 'Lamp black or soot' मसीपय Ink The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink यदगविन्दन् The spots on whose body (the boys are counting) चापलात्(चपलस्य भाव) on account of rashness imprudence
- St 24 हरी *d al* The lion and the frog The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted The lion left off its anger and the frog its fear (शक्ति) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent They forgot their natural enmity सुतगण्डसपद् Gen sing Whose ichor or rut was flowing
- St 25 व्यादस्ता *1st sing* subject to उपादक्ष्यत रोदसी object of वितरय विधायत् *Nom sing* of the *pr pt* of घृ 10 U to shake Adj to दिपद्वलं वाक्यलब्धेनै Adj to ध्वजे The flags bore the pictures of crows on them
- St 26 सरोपरध (subject to द्युद्युभे) the enraged demon प्रतिबिम्ब दिग्दं (समास्थाप्य) the reflection of his body—1st his body in the form of its reflection द्वाणपत्र means the blade of the sword विदृष्टता *gen pl* of those who fought
- St 27 असंख्यगृह्या Innumerable For the comp see *commen* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space Adj to जगद् in the last line सत्त्वजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Satva Rajas and Tamas (2) full of evil spirits dust and darkness The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्व रजम् and तमम् सत्त्व means 'an evil spirit or a goblin also' For the explanation of the three qualities see notes on canto I The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमम्)
- St 28 प्रथम First born—Rāmachandra अग्रोत्तर Foremost in strength valour पदिन पाराभ्या चरतीनि=going on foot अतिदन्तपट्टिभुम् Adj to तनि It seems the word as it is can not be interj. re'ed properly, except by taking दन्तपट्ट as *pr pt* of the denom from दन्तिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अनिर

न्तयतीच विमुक्थ Change of the य to व is therefore suggested by the *comment*. Then too the meaning is not comfortably obtained दन्तवन् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant'. No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants'. This is all, however, an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.

St 29 इतद्वराः—Whose drivers quickly loosened the hold of their necks. The drivers, when they saw the elephants pierced by the arrows of Rama separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them यत् *acc pl* of the *pr pt.* of इ to go qualifies स्वसैनिकान् in the last line अतद्वरादि Adv to modify पतन्त. They fell down in a manner as to drag the clouds along with them. The *comment* however takes अतद्वरा as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point. Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants.

St 30 The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) instrument प्रपन्ने In the battle—cf Raghu VII, 57 and IX 60

St 31 For the correct significance of the words यथा—तथा see IV, supra 'in a manner—as to,' 'so such—that the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them निवेद Increase

St 32 पुरारिः—The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming) तच्छब्दे abstracted (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows. The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves.

St 33 आदितपधनिर्गन्नि *Adv* modifying प्रसर्पताम् With (*i e* making) a sound (resembling that) of the wings

or roots of wings. The arrows were making a great sound while flying कसुद्विष — कसु denotes the gods, and their enemies are the demons प्रतिशेमम्. The words समान् and होमन् when preceded by प्रति, अतु or अन् take the suffix अ before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way'. The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves निजघ्निरे *Pass. perf 3rd pl* of हन् with नि to strike

St 34 पृथक् an arrow पतत्रिणा पथ (Falling) from the path of birds : e the sky. Construe the third line अग्निवे भुवत्सले निपातवेदान् (भिषेव) = (As if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the *comment*. The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth left the bodies of the demons in the middle (i e before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama)

St 35 शितादुशः—shaking their heads owing to the strokes of the sharp (piercing) goads विनिविष्टबाहवा—बाहु of course means their trunks अयाचन्त (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks in the air as if were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. यथा has the force of 'as if'

St 36 करीरीपुगो Adj to द्विपं With its tusks shattered on account of being cut at the root करीरी means 'the root of an elephant's tusk' मृधावतारव्यथितेन, Adj to दन्तिना, pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to समदेन. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride विचके *Pass Perf 3rd sing* of कृ with वि *Intrans* 'to alter to change'. Its mind where there was pride at first, was altered : e sorrow took the place of pride

St 37 उदग्रविग्रह Having a lofty—majestic body प्रतिहत्य (after being collected (in a circle) निवीरिते Adj to मण्डले *Loc*

sing (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it

St 38 कृतेऽपि दोषे—The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unruliness of the horse The warrior (कश्चित्) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse भयमृदो Adj to हयेन The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat

St 39 अपूर्णदुसुतेन Adj to परिशुतेन (a pair of arrows) resembling the crescent moon Such an arrow, having a horse-shoe shaped head is called a क्षुरप्र अधिभातु modifies निवृत्तयो cut at the knees यत् all *sing* of the *pr pt* of इ to go qualifying वाजिन

St 40 अभिशङ्ग Aya compound Towards his enemy वृत्तवृत्त-मस्तन with his head lopped off and (hence) falling or dropped down अदिहतेन Adj to वेगेन On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death

St 41 ज्वनां—Like a fast sailing cloud कुम्भे on the forehead i.e. temples of an elephant द्विधा गतै Divided into two (by the temples) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud chowries) वाहपति from the *causal* of वह् meaning to drive, to impel *side* Pāṇi I vi 52 and the Varṇika thereon

St 42 पृथक्प्रसृतं—coming out of the stomach, pierced by an arrow This is an adj to अन्त्र (entrails) उरापपातनै The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running वेगवारया With a continuous speed The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth

St 43 निवृत्त from वृत् to cut Construe with अपवर्णितम् The comment says—The reading 'अपवर्णितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense, and it suggests अपवर्णित, but अपवर्णित also, would do as well or better The sense would be that the arm which was cut,

became dark coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword
 आपुपिदृत्य अ प्यि formation—'having transformed into (ie used as) a weapon' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the *Chakra* (रथग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra

St 44 उपरुण्डमस्तवम् An *Arya* compound Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand) Construe ईरितं with परेण परं A battle-axe. The idea is rather hard to grasp at once One warrior hurled a *Chakra* towards his enemy, who cut it into two halves One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle axe which was used by him to strike off the head of the opponent सस्वन making a loud sound (कराति)

St 45 स्वपाणिः—Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands एन्द्र is any sort of contrivance or machine *o g* in रूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine ईशितु सत The son of the Ruler : *o* Dasharatha hence either Rama or Laxmana Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left

St 46. सौमित्रिकृपाणः—Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana नृहरि—ना हरि रिव—Ramchandra समप्रता The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe pinned it—joined it together, again making it one whole The तु shows उत्प्रेक्षा Was it through anger ? or was it in sport ?

St 47 पावति द्विपे *Loc abs* संपिण्डित (1) made one (2) contracted Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left in one whole, but the contradiction disappears when the second sense is taken The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it

St 48 हृदीहयन्त्रितं (The lower half) Held fast by the firm thighs As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall सादिन. *gen sing* सादिन् a horse man हस्तसम्प्राप्तौ The closed palm—first of which was forcibly drawn by the reins of the horse उचितं *Past pass pt* (It) was suspended The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.

St 49 उत्तानदिमृष्टविग्रह—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards When he was wounded by the sword, the demon fell on his back and died The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back

St. 50 परिधरो Adj to पुरदिप Whose bodies were wetted with the blood that flowed Supply भवान् निमग्नतरो जडरे is a *Loc. abs* सद्युष्णसो—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with blood were made dry.

St 51 ततामृक्करो—Whose garment was made red with the blood flowing everywhere योष्यमानो *acc pt* Adj to दिजान् Whose hearts were contented with food and drink to their hearts fill (i. e. with a plentiful supply of blood and flesh) दिजान् The birds and secondly Brahmins At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form The figure is श्लेष.

St. 52 वरुणासुरौ Who first shook and then burnt the bodies of Mārīcha and Subāhu by means of the muscles of Wind and fire (respectively) Mārīcha and Subāhu are the names of two powerful demons, killed by Rama. अवर्तिते Transformed into women : i. e. as powerless through fear—*der* formation from the word अवर्त

St. 53 हृषिकम् moved with compassion. The figure is Alliteration.

St 54 आशुगप्रतान० Pierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows For the propriety of the word शुष्क see *comment* युगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world A युग is an age of the world and युगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly बलीवत् adj to द्विष *gen sing* to be construed with बलं the army

St 55 The adjectives must be construed with शाक्या as well as विशिख —युगे (1) Good qualities like सत्त्व etc which lead to final release (2) The bow string तस्थण्डरूपमोथा (1) (The Shakyas) who got final beatitude at once (as the result of their merits) (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string) सुस्थि० (1) सुस्थि—well adopted युक्ति Practices सफल Fruitful useful (2) सुस्थि careful, close युक्ति joining, attaching फल The point or head of an arrow आनन The tip forepart शाक्या These are Buddhist mendicants—the followers of Shakyasimha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhistic faith The Shakyas could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvāṇa or final emancipation, hence the adj सुस्थि० etc त्रिविष्टपसभा० (1) The celestial assembly—by name Sudharma where the meritorious dead went (2) Heaven where one goes after death in war The arrows made the demons go to heaven : & killed them The figure is श्वेतातृणाणिता उपमा, and the metre वसंततिडका

St. 56 द्रुतधुनि etc The fire of death समरपटदधोदे When the battle drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages) The reading दधोदे instead of धोदे seems to be incorrect धराप The headless trunk (especially, when it retains life) बह्वरधिर० anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood In a marriage too there are dancers in various sorts of dresses The metre is मारिनी See *comment*

St 57 मध्येनिवृत्त० The fore parts of the bodies of the demons who were cut in the middle : & the lower part of whose body was separated from the upper one वायस्य दूतं—दूतं

यादृक् The words पूर्व, अपर etc are compounded with nouns in the *gen* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line — छेदै भुवि निपत्य स्थिता भय वितेतु- standing there after falling on the earth on account of their wounds or (the foreparts) being cut inspired terror अपोत्थिता — Springing up half (from below the earth) The foreparts of the bodies of the demons who were severed in the middle : & at the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth as the demons who were fighting left the battle The foreparts of demons who were killed are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting hence the figure is उत्प्रेक्षा The metre is वसन्ततिलका

St. 58 समायुधम्—See the *comment* for the compound गौरीपति-प्रणतिः Devoid of the existence of the bustle of the (worshiping) obeisance to Shiva अकालवर्णिता Brought about at the improper time In the evening there is the bustle of worshipping Shankara, hence this was an untimely evening without the bustle. *vide* Megh 34 and 36 The metre is वसन्ततिलका

St 59 सखीरद्वयम्—On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there Mark the dissolution of the compound रघुरगद्वयम् is a समाहारद्वयम् as the words denote parts of an army विरतवृषत्वम्—वृषत्व means 'an arrow' and secondly 'a drop' निखिलसहस्रितम् Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords निखिल is derived cursorily as विशाख अंगुलिभ्य निगन्त 'more than thirty fingers (in length)' व्यसार्कद्वयम् this and the preceding adjectives in the stanza, qualify नम 'manifesting or discovering the lustre of the sun' नम are sing object to आत् the subject being श्री The metre is प्रदर्शिणी

St 60 रघोऽन्ताः—राम marrow, विश्वित flesh वृद्धि belly काश्यप The descendant of कश्यप an epithet of वरुण a king of the solar race and a descendant of Ikshvaku Mythology relates that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Parashurama who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders

Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (बभ्रु) Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as बभ्रु of Raghu VI 71 मृदुमणः Adj to वायसगण The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See common तुण्डानि The beaks रदने on the tooth of the elephant The stanza shows that many elephants and Rākshasas were killed The metre is वसन्ततिलका

- St 61 श्रुनेहताश्रुनि आदितार्ष्यो worshipped with the tears of the (grateful) hermit youths सुबाहो The dual stands for Subahu and Maricha—the latter being implied by the constant association of the two आवर्जिते cut off (by their number of arrows) adj to शिरसी They laid the heads of the demons, at the feet of Vishwamitra The metre is वसन्ततिलका

Canto VI.

The sixth Canto gives a description of the visit of Vishwamitra to Mithilā with Rāma and Lakṣmana after the killing of the two demons Mārīcha and Subahu

- St 1 तत —Then thereafter : e after the killing of the two demons A pronominal adverb derived from तद् with the affix तस् according to Pan. V iii 7 This suffix is added in the ablative and locative senses जगद्देशस्य क्षेत्रा—The creator of a part of the universe : e Vishvāmītra My theology says that this great sage created a new world for King Trishanku This king though pious and just had an inordinate love for his corporeal body and to such a degree that he desired to perform a sacrifice by whose virtue he could enter heaven in his mortal body The sage Vasistha who was the family priest of the king declined to officiate at such a sacrifice The hundred sons of the sage also declined the task whereupon they were reproached in harsh language by the king They cursed him and he fell into degradation as a Chāndala. While wandering in this degraded condition he came across Vishvāmītra He consented to perform the desired sacrifice By virtue of the power of his austerities the sage asked the king to ascend to heaven in his body

The King did so and he was hurled back by Indra and the other gods. This so enraged the sage that he arrested the fall of the King and made preparations to create a new universe for him where at least his will could not be counteracted. The gods and Vishwámitra came to a compromise, the creation of the new universe was abandoned; and King Trishanku was fixed as a constellation in the sky. See *Ramá Bálaka* गृहिणां—see *commen* of those who are in the second of the four stages of life see *Raghu*. V. 10. अपश्यं—see *commen* and *Jāna* II. 35, and *Buddha* I. 50. आहितवतुम्—आहित performed, for the other uses or the word see *Raghu*. II. 73 and VI. 71 मैथिलं—the ruler of the Mithilas—a people who lived in Videha or N. Berar between the Gandakī and Kāśī rivers. अनुपहीतुम्—To do a favour.

The first four stanzas form one idea and therefore are together a *Kalāpaka*, vide *commen*.

St. 2. सन्ध्या०...रच—संध्या is primarily the twilight between the day and night अहोरात्रस्य यः सन्धिः मूर्धन्यवर्जितः and the *riti* to be performed at that time is the adoration of the sun. See *commen* गाढि०.. सिंगलाः—गाढि is a rice blade, अक the forepart of the blade, the thin wirelike part at the upper extremity of the blade

St. 3. तपसः तेजसा—By the lustre of rigid austerities वरुणागुणाव-
वरुणायाः (कृपादयादुवम्पा स्यात्वारुण्यं वरुणागुणा *Amara* tender-
...le, agreeable. cf.
... 93, प्रीतिः निर्यैर्न-
...-Simultaneously,
equally; that is one and the same ocean showing the rise
of both the sun and the moon See *Jana* III. 65, V. 21
for a similar use of the word

St. 4. शिरः...लम्बिग्या—see *commen* रुद्राक्षमालया—रुद्राक्षानां (The *Rudraksha* is the *Elaecarpus Ganitrus* of the botanists. Mythologically it is supposed to have been formed from the tear-drops of Shiva) माला (a rosary) तथा, तीर्थोन्मः
सेवदुहया—तीर्थानां अम्ब (the water of holy places or rather, the spots on holy streams of water where ablutions are taken तीर्थं शब्देऽपरे धेयोपायोपाध्यायमन्त्रिषु योनी नद्यवतारे च *Halayudha*. See *Raghu* I 85), तस्य मेघः, तेन गृहिः, तथा वटिका—come to fruit.

- St 5 अरव्यदेवताभिः—By sylvan deities In every country almost we have these deities many a tree, many a stream has a sylvan nymph as the presiding deity In India it is very common प्रयुक्तं गला—प्रयुक्तानि (offered) बले (of oblations, offering) मगलानि यस्मै स व्रती—an ascetic See commen सत्रात्—सत्र=सीदन्त्यत्र इति may be said to be a sacrificial session a ceremony in which priests sit down continuously for a specified time The period of a satra varies from one year to even a thousand years
- St 6 सह प्रस्थित हरिणव्रातम्—The collection of deer started with the sage बाष्पा० लोचनौ—agrees with तौ in Stanza 6 See commen
- St 7 गम० प्रणामेषु—see commen, व्याहत 1st p of ह with वि and आ 1st Conj Paras to speak मर्दापिभिः—मदान्तश्च ते ऋषयश्च ते by great sages The touching the head of him on whom a blessing is to be conferred is noteworthy
- St 8 वैद्या० शिषौ—see commen वैद्यानस = an anchorite—one who has entered the 3rd stage of human life see Raghu V 10 दृष्टवामौ—see commen, the Present participle or the Infinitive of purpose of a root loses its final nasal when followed by वाम or मनम् according to the Vārtika on Pan: VI in 100 see Raghu V 10 चतु—This is the particular bow belonging to Shankara which was in the possession of Janaka Sita used it like a toy, at which her father decided that he who should be able to wield that bow was to be the husband of his daughter मेदिन्या—मेदिनी-त्यासीति मेदिनी see Raghu VIII 3 ईश्वरस्य—ईशितुं शीलं अस्य, तस्य The two sons here referred to are Rāma and Lakṣmana Stanzas 6, 7 and 8 narrate one idea and, therefore form a विशेष्य See Stanza 1 supra
- St 9 विरपरित्यक्त—see commen गौतम a great sage and husband of अहल्या तमोवद—see commen and Raghu III 33, तमम् is darkness and also ignorance विशुभ्रयाम्—याम is lustre, power 'याम गती प्रभाये च तेजोमन्दिरतमम्' *Isleakalela* याम is also a mode residence see commen यमी—one who has his sense under control see Kara'. I 13 वस्यमाणम्—happening to go by the road The idea is that they had no intention of going to the hermitage of Gautama but came upon it on their way and chancing to pass by it just entered it, the word यमाण् has a peculiar sense here

- St 10 **स्वपुनसु-स्वपुन**=uneven, probably on account of not being used but deserted **कुटीरस्य-कुटीर** is a small hut the suffix **र** imparting to it the sense of 'smallness' something like the English suffix 'ock' in *hullock* **निक० भूमिपु-भङ्गणना भूमय** the court yards For the word **अगुण** see our note on *Bhartri. Niti* 56
- St 11 **क्वचिन्**—see *Raghu* I 41 **उदेदिका** white ant **उद्गत देह** यस्या सा अन्यत—The suffix **तम्** though generally imparting the sense of ablative as in *Raghu* V 17, is here used in the locative sense as in *Raghu* III 42 **तुट्टम**—see *commen* and *Jāna.* IV 55 **शीर्णं**—Scattered about
- St 12 **तलस्थित**—Standing at the foot (of a tree) **आगमितपय-तिम्पद्वृष्टम्**—**आगमित**=poured out, overflowed **तिम्पन्**=wetted moistened In which the trunk of the tree was made wet by the water that dripped The idea seems to be that a serpent entered the jar which was full of water—as a consequence some water overflowed and wetted the trunk
- St 13 **त्रिष्णुप्रतिपद**—an image of Vishnu **वृद्धिस्थ-वृद्धे** स्थित situated in the side **नकुटे**—by ichneumons There is a natural antipathy between a serpent and an ichneumon The poet has a reference to this in *Canto* IV St 58 of this poem. **मरीचुप्**—a serpent
- St 14 **निक्त० विपद्**—see *commen* The *Gen:* sing of **घातन्** a stone, a piece of rock is **घाण** and not **घातण** as appearing in the *commen* **श्रीमय-श्री एव रूपं**=**श्रीमयं** see *commen.* **सैज**—lustre, beauty **संभाम्**=cause, origin, source, see *Raghu* III 21, 42
- St 15 **सुनामीरं**—**सुनामीर** or **शुनामीर** or **शुनामीर** is an epithet of **Indra** **सुष्ट नासीरं सेनापुतं** or **नासीरा** (the front or van of an army) **सुष्ट** the front of an army **सुष्ट** act through youth. **सुष्ट** misbelieved with **Indra** and mythology says that she was cursed by the sage and was thereby transformed into a stone **Indra** too was cursed and had a thousand holes in his body which were subsequently changed into so many eyes, hence **Indra** came to be called **सहस्रक्षु** **Ahalyā** was doomed to remain as a stone image until she was touched by the foot of

Rāma it is to this account that the preceding Stanza has a reference

- St 16 अथ—Now, hereafter वेगिनाम्-वेगित्=impetuous violent
 पुरद्वतः देव्य—For पुरद्वत is one of the epithets of Indra
 पुरभि बहुभि द्वपते यज्ञेषु अस्य or पुरुषि द्वतानि नामानि अस्य भूषण=an embryo The account given in the commentary explains the allusion
- St 17 प्रतीत्या—by the knowledge, of the road obtained by the light thrown out by the jewels on the postal arches
- St 18 मत्तः त्वच—Compare Raghu 75 76 with the idea of this stanza सदानदाम=a halter-rope पर्यन्तवृक्ष=the trees on the outskirts (of the city)
- St 19 तारावजस्पृश—The interpolation of the word तमम् in the commentary is evidently an inappropriate interpolation विधानस्य—see commen विधान is a 'covering' 'a lid' प्राकार चक्रस्य—see commen प्राकार=rampart नभो दह—मये तिष्ठतीति मध्यस्थ, नभसि मध्यस्थं नभोमध्यस्थं, नभोमध्यस्थं मण्डलं यस्य स
- St 20 यत्नात्—Whose moat The commen should be carefully perused for the double interpretation of the compound कुल्लयः भूषण which agrees with खात सागरापते—a denominative verb from सागर
- St 21 वपानगरभोगेन—This can be interpreted in two ways—(1) as in commen (2) वप (the heap of earth from the excavation of the moat) एव अजगर (अजं गिरति भक्षयति इति—a serpent of enormous size, the *boa constrictor*, supposed to swallow a whole goat), तस्य or तेषां भोग, तेन वेष्टमान see commen समन्तत all round. The idea is this—the houses in the city were so thickly crowded that the poet *figure* says that they were so in consequence of the mounds of earth which he compares to the monster-serpent encircling them and their gathering together out of sheer fright as it were
- St 22 गोपुर=town gate of Valat IX I विटक=dove-cot see Jans I 4 चन्द्रकोन्त is supposed to be a stone which sends forth drops of water on the rising of the moon just as the sun stone or सूर्यशत begins to emit heat on the appearance of the sun स्पदभ्रान्ता—स्पदेन (by extreme speed rapidity) भ्रान्ता (fatigued tired), गीतरीषिति=हिमायु the sun 'भातु करो मरिचि त्विपुंसयोर्दीपिति विषाम्' Amara

St 23 विडम्भुजसंप्राप्ता सहस्रवर्यति सूर्यसादृश्यं यस्मिन् तथा भुतेन विप्रदेण शरीरेण यदावासतन्तान यदृष्टवर्गं भार्गवायते शुभ इव प्रकाशते । यद्वा । विट्करूपे भुजे संप्राप्ता सस्पृष्टा सहस्रवर्यति भाउर्धति येन सूर्यविम्ब पर्यन्तोन्नतेन विप्रदेण शरीरेणोपलक्षित यदावासतन्तान यदृष्टमतानः भार्गवायते परशुराम इजभाति ।

St. 24 यदेनः हतम्—देवगृह=a temple आहतम्=struck, hence, touched, covered, see commen याहायते—a denom. verb according to Pan. III 1 13 The idea is that the sun though on the meridian looks like the morning sun on account of the red rays of the Padmarāga stones covering its disc. For an almost similar idea see Jāna I 2

St 25 निधुतध्वान्त—See commen ध्वान्ते तमिस्रं तिमिरं तम Amara. मणित्पिप—Subject to the verb रुन्धन्ति ज्योत्स्न—ज्योत्स्नाया भव ज्योत्स्न

St 26 पदे पदे—at each step this repetition or वीप्सा is a common idiom of classical Sanskrit and will be found used in various senses e g मन्दं मन्द दिने दिने etc वाष्पुह्या need not be 'royal courtiezans' but merely, 'celebrated, well known courtiezans'

St. 27. विमानशिखिनिस्वनम्—विमान is a seven storied mansion विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च compare Megha II. 5, now see commen The idea is really fanciful. The natural antipathy between the serpent and the peacock furnishes the material to the poet The girths and straps of the harness of the sun's horses consisted of serpents On hearing the cries of the peacocks their enemies—the serpents were so frightened that they lost all nerve and on account of the resulting relaxation the harness of the sun's horses became loose

SL 28 होपानः च्छेदेन सह (विमान) उप (उपरि) आन गमनमनेन इति सोपानं now see commen तथा रत्नानि : e the precious stones with which the railing and probably sides were in laid We do not agree with the commen in regard to the interpretation of ऐद न स्यापति—Do not become despondent. The reason for not becoming so is given by the commen The Chakravāka birds, whose pair is viewed upon as the type of constancy and mutual devotion by

poets have been doomed to constant nocturnal separation by the curse of a saint see Raghu VIII 56

- St 29 सगीत चेतसः—This reading makes an intelligible meaning by taking सगीतविष्णु to be connected with each other by सवधी षष्ठी आवर्जित=attracted तिग्मदीपिति =one who has hot rays: e the sun
- St. 30 पौरसदोहभोगस्य—agrees with धाम but this is a laboured construction The commentary has however fully explained it परं=Excellent cf द्रष्टव्यानां परं *Shaka* II अथो विधत्ते—Be little, puts into a lower position
- St 31 व्यादरता—see St 7 *supra*, agrees with तेन विभामिन्द्रेण महीयसु ऋतुपते of the great master of sacrifices नेतु आत्मजौ=The two sons of the leader: e of Dasharatha It would be better to read पुरं for पर आत्मजौ and स्थानं are two objects one direct and another indirect see commen
- St 32 कृतपाय—one to whom water for washing the feet was given पादाय ददं पाय कृत पाययस्य स ऋती—see stanza 5 *supra* ममदाश्रुभि—by means of tears of joy सिद्धं च्छद—सिद्धस्य चर्म, उत्तराश्रसौ छदश्च सि० चर्म उत्तरच्छद (upper covering) यस्य स त परिजपाद्—mark the similarity with the English 'took his seat'
- St 33 आश्रुतीवलम्—to a sacrificing priest who extracts the soma juice according to Panī V 11 112 quoted in the commentary the affix वल्च् is added to the words रजस् कृषि आश्रुति and परिषद् in the sense of मतुप् 'possession, and the lengthening of the vowel in कृषि and आश्रुति is by Panī VI 11 118 to Janaka the sacrificer सत्रे—See Stanza 5 *supra* हि=For, necessarily आगते—looks appropriate The word may also be आगत Genī Sing of the p p of आञ् agreeing with प्रभा निस्पृहेण—निर्गता स्पृहा (desire) यस्य तेन
- St 31 सप्ततन्तुभि—by means of sacrifices See commen The instrumental is करणार्थे in the sense of an agent or means समरादिभि—गरेण विषेण सहित समर who was a king of the solar race son of Bāhuka and ancestor of Rāma see Bhagavata 9th Skanda quoted in the commen सत्तमः—see commen an emperor who has performed the राजसूय sacrifice is a सत्तमः तत्तु line thread (of religious observances), the unbroken continuity

- St 35 सत्र० संपद्—सत्राणां सम्पद् preparations compare अभि
पेक्षसंभार Raghu XII. 4, पूजासंभार Malati अरिसस्ता—
Undecayed, undiminished.
- St 36 There is a play upon words in this stanza and a double
meaning seems to run through each adjectival phrase
which applies to 'the king's fame' and to 'an अभिसारिका'
as is lucidly explained in the comment आमया—as applied
to 'fame' the word means 'by the bounding limits or
quarters', in the case of अभिसारिका it conveys the sense
of 'eagerness, ardour'
- St 37 वसिन्—an *and* used in asking a question mixed with hope
See Apte's Guide § 263 and Raghu V 5, Budha I 69
रिना governs, as does वृषन्, the accus., mark the difference
between the senses of वसिन् in both places in the stanza
निर्त्वं—See comment वसन्वता—see Raghu V 24
- St 38 आश्वेभ्य—*from the rich* आश्व्यायतीति आश्व compare Bha.
Gita XVI 15 स्वप्नेषु—on dry tracts of land स्वप्न as opposed
to मल पनाशन—is the nimbus or rain giving cloud. सिन्धुभ्य
from the seas सिन्धु may also be taken in the sense of
'river' as in Kumar III. 6 or Megha 45
- St 39 प्रविधाय—engaging, enjoining अगमे समये as opposed to
नये वयसि
- St 41 आदौ—At first, in the prior part of (your) life The त्रिवर्ग
is धर्म, अर्थ and काम साम्यं=equality, no preponderance of
धर्म over अर्थ and काम
- St 42 प्रभाववान् is here the interrogator as the comment says
Mr Nanjurgkar's explanation does not seem to be happy
for various reasons especially as रिपुम् is possible only in
the case of प्रश्न and not in that of an interval between two
questions वैदेह—the king of the Videhas. द्रुपदमी—see
Stanza 8 supra सुने abla. singular For the explanation
of the sense of the ablative see comment
- St 43 इदं क्षिप्तं—participial *aly* from इदिष् to raise छलं—only
for a moment हेतु cause 'हेतुर्नोद्यतार्थं चोक्तं' Amara.
- St 44 दृष्टु—From दृष्ट् (4th conj) I'ars to long for, to desire)—
हृत्, eager दृष्टुं गर्ते : छत्रादिभिर्दृष्टुं दृष्टुं दृष्टुं दृष्टुं
दृष्टुंमी Amara. The verbs दृष्ट् दृष्ट् दृष्ट् and दृष्ट् take the
suffix *ष्टु* in the sense of 'desirous of, eager to do.' दृष्ट्—

powerful ग्रह—a planet, here specially Rāhu अगंलान्तरम्—a second bar

St 45 इव—used here in the sense of 'as it were' or indicative of उद्वेगः लोहसमुद्रम्—see Jāna in infra नि शब्द—निर्गते शब्द यस्मात्

St 46 There is a double meaning running throughout the Stanza where each adjectival phrase is to be applied to पशु and नीचजन अमार्दय—(1) hard, inflexible (2) Badly trained, ill mannered अतिस्वर्ध (1) Excessively firm, stiff, (2) Very impudent न नामितं—(1) not bent (even by the गुण string), (2) not made humble by virtues ईशेन दक्षितस्नेह—(1) Shown favour by Shiva, (2) taken into favour by the King अग्रह—(1) Incapable of holding (2) Impossible to be brought to a right path

St 47 सीताग्रयण—सीताया ऋष (purchase, acquisition) तस्य धनं (money-value, price)

St 48 त्रासकर—One that is painful, see commen दित ससर्प—Spread through all the quarters

St 49 क्षेत्रभूमि—Site, seat prima expanse of culturable land अरिता=fallow, unploughed but its usual sense—whole, entire—when applied to पुरि

St 50 रोमो० देशेन—see commen The idea is something like thus the joy in the heart sprouted out in the form, as it were, of horripilation and the same was poured out in the form of tears

St 51 प्रौढे वयसि—In old age, प्राय mainly, chiefly प्रार्णम्—ग्रहृष्ट ऋणं The chief debt The word is formed according to the Vārtika 'प्रवर्तस्तरकचलवसनार्णदशानामृणे on Pāṇi VI 1 89 whereby ऋण takes लृटि when it follows प्र, वरस्तर, चल वसन अस्य refers to Rāma

St 52 तत् refers to प्रार्णं चद्वितीये—On the second, the junior मे in the sense of मया see commen

St 53 अस्य refers to Janaka शोकाल्प्य—known by the name 'sorrow विवाह परिलब्ध—विवाहस्य परिलब्ध (delay) तस्मात् जात हृद्यल्पम्—see commen शल्य—वा तुंसि शल्यशुक्ली—is a blade or splinter which being lodged in the body gives great pain until it is extracted see Shaku VI, 7 and Budha IV, 103 अस्तुकारेण—see commen =by 'be it so'

- St 54 राजन्यप्रीतिप्रशमन—राजा अपत्यानि राजन्या तेषां प्रीति see commen-
men राज० .. रथ—note the etymology of the word
मनोरथ and its applicability here
- St 55 वैदश्यशतवृत्तसम्मदासताद—see commen. वैदश्य shame, dis-
grace सम्मद=Joy असताद=defeat शिवाय—for good शिवं
भद्रं कर्मणां शुभं देहसम्यं—the condition of being without body
See commen 'आत्मा कथंरे यत्ने स्वमते परमात्मनि' Dharana.
- St 56 उरस्त—The expanse of the chest generally धाम—Thun,
slender, weak, compare मध्ये क्षमा चकितहरिणी Megha. 43
अनुविचय—Reflecting, compare चातुर्विन्दमवर्धित्य चतुश्रतस्या
Shaku 1 यवित propped up, supported
- St 57 उषानुनिहर—The sun, प्रभाविनेष peculiar beauty अधस्ताद्
an :: de.—underneath, down, below आहित put down
- St 58 ज्ञान—Knowledge, निरोचन—physical eye विमलशुक्तिगुणम्वधाने
विमल चामी वृत्तिरुत्तस्या गुण now see commen एक refers
to the physical eye. शुनिरुत्तस्य See commen. मयीपमान a
Mayura vyansakādi compound प्रपन्न—reached, gone
- St 59 समं गणितोत्तरदण्डरहेत्या—घमान् सन्ति would probably be
better than that in the compound आम्पर see Raghu VI,
29 गणहेत्या see Raghu VII, 27 निविन्द rendered wet
दण्डरुद्ध—दण्डा दायते अनेन इति :: e the lip मयेन मुनेन—
The instrumental is in the sense of 'accompaniment'

Canto VII.

- St 1 सत Then after the breaking of the bow See VI, 1
पतिर्षीमनसा—The daughter of the earth so called on ac-
count of having been got while Janaka was ploughing a
plot of ground reserved for sacrificial purposes. She is
generally known by the name Sita and is a model of
chastity and devotion. मरियु—The order of मरियु क्षमन—
order, command मरियुः of the father Janaka see 12 J
काया दण्डदण्डाद्वतने—अपराध इत्यपि is a chamberlain,
अपानि चर्तुर्वर्त्ता Meis. क्षमन=क्षमा क्षमना अग्ने अम्प
इति is the portion of the house set apart for women a
harem अम्पान भूमनमन्तुल अद्वारोपन क्षमनक्षमनाम्
द्वारमन्तुल=the whole house is a passage under control
The distinction between दण्डरुद्ध and दण्डरुद्ध is that the

former is higher in rank while the latter is merely 'a warder' or attendant, a servant belonging to the seraglio. स्थापत्याश्च शुद्धान्तजनाश्च तैः व्रतिनः. see VI, 5. नमस्या—worship, adoration पूजा नमस्यापचितिः Amara

St. 2 Mark the accuracy of description explained by the comment Sita could bend down सुखेन : e easily, but the weight of her breasts compelled her to exert an effort यत्न to get up भूयः—Excessive, great, note the explanation in the comment

St 3 यत्—Since, because. प्रविभाव्यरागः—प्रकर्षेण in a high degree विभाव्यः (perceptible) प्रविभाव्यः, रागः redness Now see comment दृष्टिप्रवेकः—दृष्टेः प्रवेकः select, choice, ardent कृष्णवर्त्मः कृष्णः धूमः वर्त्मः अस्य इति कृष्णवर्त्मन् (fire see comment), it may be taken to refer to the glances of Sita by taking कृष्ण in the sense of 'black.' स्नेहेरितं—स्नेहेन (by love, by oil) ईरितं (inflamed) धनदोषमस्य—See comment चैरेण्यनं—धैर्यं एव इण्यनं (fuel) इण्यनं त्वेव इष्मः Amara

St 4 विन्य० वृंभा—See comment. The comparison of breasts with golden jars is very common, see Raghu. II. 36 Jāna IV 61 तद्दयोपकार्या—See comment उपकार्या is a royal tent, see Raghu V. 41 रजः नो श्याम There is a double meaning in the word रजम् (1) the dust on the ground of the tent, (2) the रजोगुण in the heart of Sita

St 5 तुष्टोव—Is it that he was pleased हृष्टोऽयं विकल्पे च सुबाहु शत्रुम्—to the enemy of the demon सुबाहु viz Rama See previous canto विहस्तं चक्रे made him confused, nerveless विगतः हस्तः यस्य तादृशं

St. 6 निधानमुख्यैः see comment. दृश्यर्षं—See comment. The affix रूप is added to words at the end to convey an idea of 'excellence, or praise' according to Pāṇi. V iii 36 quoted by comment अर्थनिरीक्षितेन this can be either an एकदेशी or कर्मधारय compound, see comment गुण्यः see comment one possessing pre-eminent qualities भूना—in a variety of ways, ardently, compare MāI Mā I 4 मनस्वी—see comment According to Pāṇi V ii. 121 quoted by comment the affix विन् comes after a stem ending in अर्न् and माया, मेधा and सन् in the sense of मतुप् : e possessive of fixes indicating greatness, deprecation, praise etc. which are enumerated in Siddhanta Kau. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति

शायने । संबंधेऽस्ति विवक्षा भवन्ति मनुष्याः । The student would do well to learn this Kārīka as it will occur so frequently

St 7. मा परिभृत्—The Aorist is used with the prohibitive particle मा or मास्य with the temporal augment अ cut off and has then the sense of the Imperative वदनामृतान्—The mythological accounts about the moon are so very various that it will be impossible to give them here. Among them the rays of the moon are said to be dropping nectar प्रियाया of the beloved (Jānaki) तारावलि = cluster of stars दीप्तः. छटेन—छट guise, semblance

St 8 वृष्टतिमध्यं—वृष्टा वृत्ति (small circumference, वृत्तं वृत्तौ वृष्टे वृत्ते । चरित्रे वृत्ते छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृत्ते Haima) मध्य (the middle part of the body, waist) यस्य तत् see comment शात-कुम्भस्तम्भम्—Mr. Nandargikar has rightly found fault with this reading शातकौम्भं being a more correct reading according to Pan. IV in 53. He moreover gives “अनु-वृत्तनादीनां च” Pan. VII in 20 which lays down that the वृद्धि is substituted before the first vowel of both members of the compounds अनुवृत्तिश्च etc before a तद्धित affix having an indicator अ् ण् or क् and therefore it must be वृत्तकुम्भे भवं शातकौम्भं मास्य—See note on मा in stanza 7 supra.

St 9 The meaning of वृत्ति here is different from that in the previous stanza. Here it signifies ‘condition,’ conduct प्रवृत्त्या—by formation, hence, ‘by nature’ मध्यस्थ has a double meaning—(1) existing in the middle, (2) neutral, having no partiality for any one particularly.

St 10 वृद्ध्या—Mark the difference between वृद्धता and वृद्धती, the first has reference to age signifying one who has a complete set of teeth, hence, a young woman while वृद्धती will only mean having good teeth whether a whole set or not, compare Jāna III 19, 44 अनिरितवन्तौ overflowing वृद्धत—annotators have endeavoured to establish the propriety of the word वृत्त in a variety of ways वृद्धम् वृत्त the entire space, others say—the slope, but it does not appear to mean anything special we may, however, in this particular place take it to signify ‘the whole expanse’

St 11 Compare with this Kūma I 38-40 स्तनवर्णम्—स्तनयो वर्णम् (orb.) अर्धोपवाधि—नर्दय भव्य अर्धोपवाधि—स्तन is always doubled and compounded in many cases to

express interchange of action by the rules कर्मव्यतिहारे सर्वनामो द्वे वाच्ये and समासवच्च बहुल Vārtika on Pāṇi. VII 1 12 But a compound is not allowed in the case of अन्य and पर therefore, again by the Vārtika असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य स्य पूर्वस्य when uncompounded the case termination (here the Visarga) is changed to स् and by the rules of Sandhi we have अन्य अन्य अन्योन्य शरीरजन्मानलपूमरेखा— This refers to the mythological account of Cupid having been burnt by Shanhara See Kumār III

- St 12 अगद—अंग दयते (दे 1st A to protect) or शयति (दे 1st P to purify, to cleanse) इति अंगद (This word is usually neuter) अनगदत्वं—न अगद अनगद, तस्य भाव The two suffixes र्य and त्त्वं are added to nominal bases to convey the sense of भाव=प्रवृत्तिजन्यप्रसार 'condition, state' according to तस्य भावस्त्वत्तौ Pāṇi V. 1 119 There is a double sense in the word अनगदत्वं a condition arousing the sentiment of love and (2) Absence of an armlet प्रणीष्ट=fore arm.
- St 13 कलान्तराणि—अन्या कला कलान्तराणि कला is one of the sixteen digits of the moon Various mythological accounts are given about this see Devipurāṇa साधर्म्यं—see comment साधर्म्य is common property, a peculiar quality which is common both to the उपमान and the उपमेय : the object of comparison and one with which it is compared, क्रमेण gradually, in course of time, see Raghu II 24. प्रतिपद्य—having gained, acquired. यक्षेन्दुलीला—यक्षं पर इन्दु तस्य लीला (appearance semblance, beauty, grace see Raghu VI 1. 72)
- St 14 कृतप्रयोगेण—by one who had (first) done an experiment विधात्रा—by Brahmā who is recognised as the creator in Hindu mythology कु is here used in an interrogative sense expressive of a shade of doubt.
- St 15 नखटेजम्—The word टेजः is used here in its correct sense—a line, a streak, नख=beet, arched कृत—cut into pieces. The cutting of the bow and the burning of Cupid by Shiva have been made the subject of Kumār III and IV by Kalidāsa extracting the theme from Shiva-jurana.
- St 16 आपः सारम्—See comment शुनिगाम् the root of the ear तरुण्यम्—तरुण्यं भार तरुण्यम् by तस्य भावस्त्वत्तौ see note on stanza 12 supra
- St 17 तन्मया—तन्मी one having slender limbs hence delicate bodied slender limbs, as is well known, add an amount

of beauty and grace to a woman रो० अ०—The word अञ्जिन् becomes अञ्ज in particular cases, especially in a Bahuvrihi compound दृष्टी-nom du the two eyes प्रसक्तचित्तादितम्—प्रसक्ता (excessive) चासौ चित्ता च तया आदितम् (brought on) agrees with दाण्यम्—blackness see commen अन्यशुट—The popular belief that the cuckoo is nursed and brought up by the crow has been the source of almost all the names of that bird, see Raghu VIII 59. इति मन्ये—I think, I believe

St 18 पुष्पापुप—see commen स्वात्मनि-on his own body आत्मयौने—of the mind born one Mark the different meanings in which the word आत्मा is used व्यावृत्ति operation, action

St 19 स्म—Mark the senses in which the particle is taken by the commen see our note Raghu IV 65 प्रतर्क thought, reflection शुद्धान्त—see note in St 1 supra. अननौ—not less, not inferior भरत may as the commen says go with स्तुता or with पारौ स्तुता a daughter in law 'समा स्तुताजनीविध्य' Amara Compare with this the Marathi मूत्र King Janaka calls Sita the daughter-in law of the sage Vishvamitra out of the great affection and regard evinced by him for Rama.

St 20 स्थाज्ञा—स्थामन् Strength, stamina अभस्येरास्य "यत्स्थाम नदत्त प्रदिशो गतम्। अभस्येरास्य चालेऽप्यं तस्माज्ज्ञा भविष्यति ॥ Māhā bha मन्य० माया—The word विरम here means stepping, walking मन्थर slowness dalliance मन्दगामी तु मन्थर Amara. राजपुत्र the son of Dasharatha : e Rāma तृतीयहेतु—the third cause, the other two being वल्लभाहार and वृचद्वयस्थामन्

St 21 परिवारवर्गम्—also परिवार see Ratna I 25 for the compound see commen प्रत्याहरन्ती—conversing अप० श्रितेन—By means of half stolen glances

St 22 तस्या गताया—The loca absolute here is according to यस्य च भारेण भाटक्षणम् Panī II iii 37 : e when the happening of one action indicates that of the second the locative absolute is used. राशाम्या—The two Raghus : e Rama and Lakshmana are meant here कृद्विस्तारम्—the essence of prosperity 'माये वने स्थिराये च मज्जि पुमि जले वने' Medini

St 23 विरोधरदे—Of the fire in the form of separation प्रसर्पि तापि—He whose mental agony had been more inflamed

रुदति—will break assunder The future tense is indicated by 'वर्तमानसमीपे भविष्यतीति छद्' रामो न .चुमोच—Rama did not give up the possession of her mind, that is her mind was so very deeply engrossed in thinking about Rama that nothing whatsoever could induce her to give up thinking about him Just as if हृदय is a thing which can be taken hold of by the hand

St 24 याते च ..भिरामे—Locative absolute employed to convey the idea more forcibly अभिराम—attractive, charming शून्या = vacant, empty The idea is that the absence of Rama had made the directions vacant for the sight There was no object for the eyes to rest their gaze upon anything पद्मा० लोचनाया—She whose eyes were like a lotus with its petals fully expanded Even the tears thought it will be to no good for the eyes to see anything except Rama and therefore they impeded the vision of the eyes by their springing out in them and filling them

St 25 पाणिग्रहणे—In the acceptance of the hand This is used here in a double sense One idea is that of marriage and the other that the bracelet is supposed to have taken possession of the hand on which it is worn, and hence it is irritated at the idea that the hand tries to seek another person in spite of its having taken possession of it परो... वृत्ति She who has devoted her attentions to quite a different person वृशङ्गया—She who had grown emaciated.

St 26 सत्तापद्मी—One of graceful appearance Really one who on account of the full development of limbs is bent down, hence, beautiful वामादि—Generated or caused by a sentiment of love सत्तापद्मि—Emotional fire Wrathful excitement रोदो. तेन—Ruddy on account of dejection वृत्ति० वृत्ति—The flames of which had burst out रोगिनिदे—Was made out was understood The idea is that the fact of her being love-sick was surmised by her female friends in consequence of her ruddy eyes emitting flames of love-fire.

St 27 लानरम्—Slenderness, thinness अद्भुतप्रतिवे—Hot on account of the fire of love the separation from Sita was intolerable to Rama and his mind was therefore undergoing agonies on account of which it was extremely hot तद्दग्धे—In the mind of Rama दग्ध—or दग्धीये—In one's own mind in Sita's (mind) दग्ध—Bearing, carrying अग्ध—arising

from labour Sita was grown extremely thin either on account of her (image) constantly dwelling in Rama's mind which was very hot owing to his separation from her or from her bearing him in her mind She had to suffer a good deal of trouble which had brought upon her great weakness

St 28 **परिवन्धयामा**—On account of her fixing her mind constantly upon him **स्थितेऽपि**—even when he is standing near **प्रयास**—one travelling **विविध**—of various kinds **विवक्ष**—a hazy notion Sita' was greatly puzzled, she once thought that she could see Ra'ma owing to her constantly thinking about him, at other times she thought that even though he was near she could not see him owing to her own sins

St. 29 **सु० जे**—On a bed formed of tender sprouts **तन्वी**—See Stanza 17 *supra* **जिह्वावटे**—On a slab of stone **वृत्ति**—Satisfaction, ease of mind, see **Ratna I अमृतं** **दे** Wet owing to the splattered blood **अमृतं**=blood **शरो ज्ये**—On a couch formed of arrows **पुष्पवेतो**—Of the God of love One who has a banner of flowers Sita even though lying on a slab or on a bed of tender sprouts resembling a couch of arrows of the flower-bannered God in a field wet with blood did not get peace of mind In short she was extremely agitate in mind owing to her love for Rama.

St 30 **तुषाररश्मि**—Of the cool rayed-one viz of the moon **तुषार**—cool **सुगुटीवभूय**—Did become buds Sita's eyes did not assume the appearance of buds even after the rise of the moon. The reasons assigned are two **मुग्धो नि**—The Mouth having the semblance of (the moon) **भ्रम्यामस**=practising-let through constant association Sita's eyes had to experience the contact of Rama's face which is likened to the moon and hence being accustomed to such a moon her eyes did not undergo any special change or owing to her constant and unremitted anxiety about her beloved

St 31 **सर्पिर्वार**—With sprays of water **गर्भं**—The innermost portion **मित्रं** **रत्नम्**—White like a broken bead of **मृदुला** **तुषार**—The beauty of the strip of wound caused by the shafts of the flower-arrowed god **वदन्त्य**—Produced. Sita is supposed to have a wound caused by the arrows of the god of Love and its beauty was heightened

by the bandages in the form of the innermost portions
plantain-stalk being laid on her bosom

St 32 यद्विराग —That absence of love sentiment स्वयां ते—Even
though paying full attention to one's own feet शैथिं निम्
Dispirited, low in spirit युग्मेन—By the pair सन्नुप्रायो—
of her pair of good anklets अमन्दम्—Slow sluggish Her
anklets thought to themselves that she must have grown
less attentive to them owing to her seeing some one else
even though they were serving her faithfully Through
this anxiety they had grown very weak

St 33 सखी० चेष्टयि—Even though in the vicinity of her female
companions सखे० .सि—One who was melancholy in
feeling चन्द्रातपे —Even from the rays of the moon अदुः
जा—Experiencing dejection वैदे० सुता—The daughter of
the king of Videha दीना—Pitiable One fit to be taken
compassion upon Sita appeared so helpless that anyone
who would see her was sure to feel compassion for her
कतिचिद्—some infinite number कथंचिद्—Some how or other,
with great difficulty Even though in the company of her
female companions and even though receiving the rays
of the moon she did not feel in any way cool in her mind
Her mind was undergoing heavy pangs of separation

St 34 सापेम् In company of, along with पाव०—मनि—In him
whose sins were washed off by the drinking of the puri-
fying soma juice Soma is a kind of plant whose juice is
drunk at the time of a sacrifice सत्रनाथ—The master
of a sacrifice—He under whose auspices a sacrifice is
conducted कौटि—Beauty वित्तिद्विताम्—of the kings, of
those who rule the earth For compound see commentary
ईष्टुमि—Having obtained or gained वीतविघ्नम्—That from
which dangers have been warded off or destroyed

St 35 पुरुद्वतकल्प —Almost equalling Indra Somewhat in-
ferior to Indra by कल्पपदेष्टव्यदेशीयम् Pa'm The dissolution
of the compound is noteworthy समप्रशक्ति —In whom were
centred all powers who possessed all sorts of powers
सुतपुत्रम्—Pair of sons अन्यम्—another (pair) : e other
than Rama and Laxmana viz Bharata and Shatrughna
सुमन्त्रसूत —He who had Sumantra for his charoteer He
was both a charoteer and counsellor to king Dasharatha
प्रपेदे—arrived When it is mentioned that Dasharatha
came to Janaka's town with another pair of his sons it is

not to be understood that only they accompanied him, but they being chief figures their names are mentioned, though his retinue had been with him

St 36 ध्वजस्य—Of that which was fit for a warrior see Canto I अदोषदुष्टम्—Void of any crooked or unpleasant result दोषे (with bad consequences) दुष्टम् (disagreeable crooked) न भवतीति वैवाहिकम्—Pertaining to marriages वाहित शत्रुघोर—Who had expelled heroes working as enemies : & one who had destroyed heroic enemies पुरोहितेनाभिहितम्—As given or pronounced by the family priest अभिहितम्—Fit, proper विधिम्—Ceremony विधिज्ञ—Well acquainted with all the ceremonies

St 37 स्वात० पङ्क्त्या—By rows of golden jars placed on the shoulders of intoxicated elephants on whom had mounted Brahmins who had taken their baths पिण्ये—At the place मम० यत् The continuity of which had not been lost around which was to be seen in a continuous line पावन०... सोपे—Purifying holy water The purifying water was poured everywhere without leaving even a small spot uncovered by it The idea is that water was carried on the shoulders of elephants on whose backs were seated Brahmins who had taken their baths

St 38 रज्यो० रिद्धे—In which the scent of lotuses standing in golden jars placed at the two extremities of roads had penetrated वातदुग्धम्—gold तिरोदधाने (concealed obscured) वायु० पूरे—In the smoke of Krishnagar and Karpura. The smell of lotuses placed in golden jars was mixed up with the smoke of scented wood

St 39 वय० पु—Coming or issuing out of the mouth of heralds or panegyrists. नरेन्द्रमतो—of Ramchandra. प्रघ्ना० . त्पु—Which was increased by the couches blown. वृद्धित—Deep rumbling sound, blowing मृपु—In kettle-drums मंगलद्वय—Indicating auspiciousness

St. 40 अन्नम्—Fried grain The propriety of the singular of the three nouns even though in large quantities is made clear in the comm. प्रसक्तम् Constantly आवि० . दे—In which there is the hasty repetition of the same saying सम्पादय—Even though bringing प्रसु० वने—Even though the multitude of servants was excitedly busy The idea is that though the servants were eagerly busy

in discharging their duty yet they were repeatedly ordered to do the same thing

- St 41. **सुहृ० लस्य**—Water-pot indicating time This is a copper-pot in which a large vessel is filled with water On the surface of the water a smaller vessel, with a fine hole at its bottom is floated, through the hole water flows in, after a certain time the vessel sinks down, and the period of time taken up is measured at every sinking of the vessel This system is still in practice particularly during marriage and thread ceremonies, even though it is not very accurate **प्रपुते**—Appointed in **उरोपा० के**—Causing persons on the road to fall down by the concussion of their chests with each other This indicates in what great haste they were **वाता० म्**—Coming as well as going
- St 42 **आसनभूत**—Which had arrived near **महित**—Auspicious, important **पगल्भम्** Gravely **वश० यस्य**—Persons from both families—from that of Janaka and that of Dasharatha **सद्य**—Immediately **स्वरपत्तु**—Causing him to hasten
- St 43 **उच्चैर्भूत**—Intermingled with itself **अन्यस्वरम्**—Sound of something else **समम्**—Simultaneously **समा० पु**—In those which had thundered out benedictions **आपु० क्षेपु**—Filling up to the brim all the quarters, **पद्मप्रसक्तम्**—Sweet-mingling **पटद्वयनेतु**—In the noise of the drums.
- St 44 **क्षेत्र० रे**—In the office of staff holders **अनु० त्ति**—Which were of no use agrees with **वृन्दानि** crowds of people who were uninvited **दिद० नि**—Collections of persons eagerly desirous to see **निरस्यमाने**—Driving away **हृंकारवृत्ता**—Uttering a humming sound expressive of menace **नितान्तम्**—Severely, deeply The staff holders were menacing the spectators both with their sticks as also with their words.
- St 45 **हृंका० ते**—Who had expressed their anger by their hummings only **तिर्य० प्रस्य**—of the finger which had been slightly bent **विश० न**—by the movements **सुस्वरम्**—Talkative **माशादिष्व**—Those who order out silence, those who ask others not to speak, see comm **वेदमनि**—In the palace
- St 46 **शय्या**—Of Shachi **विधानम्**—Ceremony, Rite **आयम्**—Chief, first **पर्यन्त**—Making up their minds. They had been shaky in their minds as to whether it would be

proper or otherwise to worship Sitā placing aside Shachi, but afterwards they made up their minds and worshipped Sitā in stead of Shachi. It is a fixed system that Shachi is to be worshipped first but in the present instance that system was violated by worshipping Sita first. The worshippers who were well versed in the rite made up their minds to do so. Here ends the कृत्क descriptive of the surroundings of the sacrifice

St 47. विपातुम्—To perform विधिम् Rite or ceremony of worship दधा.—Well-versed, proficient or attentive कृशं भ्य—From others who were other than कृशत आच्छिद्य Snatching away वैवा० नि—Materials proper to a nuptial ceremony विदधु—performed विधानम्—Ceremony

St 48 रत्ना० न—With jewel ornaments आनल्पम्—Dressing garments दीप्तम्—Dazzlingly bright विधियत्—Suitable to the ceremony वेदविदा कृतार्थवेग उपान्तम्—Near the altar by the side of which all materials were kept ready by the priest versed in the Vedas विपुता—Pierced love sick.

St 49 उपनिष्ये—Took near नयकोविदेन—By him who was proficient or well versed in the rules of conduct and morality महेन्द्र० जेन—By the son of the female friend of Indra, viz. Shatānanda who was the family priest of Janaka लज्जवधेया—One overcome by shyness विधेयतमि—By others than widows. It is a universal notion that widows should have no hand in any auspicious ceremony विभुनन्दनाय—To Rama who was the son of a sovereign

St 50 समादे—Accepted, received सम्मदभिन्नपैयं—who had lost courage through joy वशी० प्रकोष्ठ—Whose fore-arm was as heavy as the body of Vāsuki वशी० is the king of the Nagas, प्रकोष्ठ that portion of the hand from the elbow to the end of the wrist Monier Williams makes the point clear in his notes on Shakuntala while Sanskrit lexicographers such as the authors of Hama, Yadava, Modini Vajayanti slightly differ from each other Kalidasa however seems to take it to mean the portion from the elbow to the end of the middle finger सुकु० निवम्—Of graceful joints, of well turned joints वामेतरम्—Other than the left viz right वामविलोचनाया—Of her who had attractive or winning eyes

St 51 प्रासत्तेज—By him who was exceedingly clever. For the propriety of the comparative suffix see comm. हय्यम्—

Oblation वर्जितदुष्कृतेन—By him who was free from sins
विधानुधान्न—Who had lustre like that of the Creator
विधिवत्—According to prescribed rites सन्निधने—In the
holy fire शीलधनेन—By him who had 'good name' as his
sole wealth He who valued good name as above all

St 52 वेद्याम्—To the raised seat or altar वेदी is a raised plat-
-form on which holy fire is lit up अन० श्रुति —Of an un-
impeachable character, who was of extremely good beha-
viour Compare अनवशावनिता" Dasha वेदविदा—By him who
knew the Vedic lore प्रदक्षिणीकृतम्—After taking a round
or after going round विवाहसाक्षीकृतम्—Him [: e fire]
who was made witness of their matrimonial union just
as if the fire bore witness to their marriage अनसीद—
Bowed saluted

St 53 गण्डस्य निम्बम्—The orb of cheeks परिध्या दूदित Of the
daughter of earth Sitā was found in a chest buried in the
ground while the earth was being ploughed Such is the
mythological account वमामसाम्—Of the water of per-
spiration अलङ्कृतम्—Adorned चेत० नृना—By the fire of
love in her mind decorated The idea is that the drops
of perspiration are supposed to be the result of the in-
tense heat of love entertained by her towards Rama or to
परमार्थगन्धे : e fire really existing before her on the
altar

St 54 चक्राकृततेन—By the palm which had the mark of a
discus on it This mark is indicative of good luck
अभि० मले—Being grasped सीत्वारम्—A slight murmuring
sound The idea is that when first touched by the
hand of her husband, she, who was totally unaccus-
tomed to such a touch, felt a peculiar sensation and gave
expression to a soft murmur, which was indicative of
love cherished by her आह० दृष्टि —She who had con-
tracted her eyes This was due to amatory feelings.

St 55 व्यापारिता—Sent discharged वाह्म० गेय—By him who was
skilled in the various branches of language or speech
द्विजेन—viz by Shatānanda द्विजराजपुत्रम्—By her who had
a face like the moon चन्द्रमाप्रपदि—She who had a slim
form and slender limbs भारानभिज्ञा—Who was a stranger
to love or to heart affairs भाव is used here particularly in
the sense of love

- St 56 कर० ते—Caused by the touch of a hand प्रविभाष्यमाने—Being seen being noticed आचा० न्यानि—Those which had for their source the rising of the smoke of sacrificial offerings सद्यते—For concealing The idea is this she, who was exceedingly rejoiced at the touch of her husband's hand was noticed by her female companions but at the same time her eyes were filled with tears by the smoke rising from the sacrificial fires, and it served to conceal her joyous expression and thus gave them no ground for jests
- St 57 नमस्याम्—A bow a salutation अनुपूर्वम्—After performing the first duty or in regular order This Avyayi comp can be interpreted in another way also—after saluting Dasharatha Rama first saluted Janaka in regular order For first meaning see comm वत्—Instructed विप्रवरेण—By the best of Brahmanas viz Shatānanda समेतजानि—One who had one's wife in company It is an irregular compound for the dissolution of which see comm वन्दि see 39 supra अङ्घ्रिपुङ्गम्—A pair of feet Rama first bowed to Dasharatha and then Janaka but the bards and panygerists bowed at Rama's feet
- St 58 पाशभृत्—Of Varuna : a noose bearing god गङ्गा० स्य Of him whose hand was locked in that of Ganga Just as Rama's hand was fast in the hand of Sita so the hand of the sea god is said to have been in that of Ganga स्तब्ध० टि—He whose large eyes were quite motionless he who was staring hard अश्रु० रत्न—whose eye lashes had been washed clean by the flow of tears Tears of joy rose in his eyes and he stood silent while they flowed down his eyelashes washing them out clean
- St 59 रत्ना० स्थाम्—To her who was seated on a jewelled throne viz to Sita पौरमुखा—Leading citizens the foremost of citizens बाष्प० या—who had manifested their sincerity mixed with joy by means of tears कस्यातरे—In the inner apartment कथा is really the apartment adjoining the one in which visitors are first introduced on entering a house दत्त० वम्—To whom the white umbrella the insignia of royalty had been landed over To whom royal power was given
- St 60 नीत्वा—After passing after spending विना० तेन—all of festivity on account of marriage सम्भृत—full of ५ ति

चित्—Some, a few The suffix चित् gives the sense of uncertainty समं तेन—By him who had the pride of being conscious of the proper occasion The god of Love had a pride that despite of its being busy with too much work he did not miss to hit the proper time in connection with every person मन्मथेन—By the god of Love

St 61 आचारगुणेन—By virtue of her meritorious demeanour
 सुर्वाम्—She was of an exalted position वृद्धित्वा—Having
 taken hold of वरं स्वम्—Whose thighs were (fleshy) like
 the exterior side of the hand वरभ—the outer side of the
 hand from elbow to palm सतं गम्—That part of ground
 which had a bed on it अनल्पशोभाम्—whose beauty was by
 no way small भवप्रभात्र—Whose splendour or prowess
 was like Shiva Since Sita is compared with Gauri Rama
 can naturally be done so to Shiva

St 62 According to the definition of a Mahakavya every
 canto should end in a metro other than the one which
 is used all through it विरचितम्—Arranged placed ad
 justed साधुं ताम्—She who was standing with tears in
 her eyes नृपं भम्—To the jewelled post of the palace
 of king Janaka. उपगुह्य Embracing भूमिशय्याम्—To the
 couch or bed on the ground The metre is Mālinī for the
 definition and scanning of which see appendix

Canto VIII.

- St 1 योषित—Towards the wife The sense of the ablative here is that of the locative इडम्—Force, compulsion वाम चरिता—One of a perverse conduct सपदि—at once सम्मद—joy, delight, pleasure
- St 2 ममुपपुल्ल—embracing वाञ्छतिस्म—The particle स्म imparts the sense of the past tense साध्यतेन—through fear अंशत—From the lap The suffix तम् added to substantives imparts to them the sense of the ablative
- St 3 पुनः—From behind compare अस्त in St 2 supra मनो रथे निगदिते—Having communicated [his own] desire चास्दासिनी—one who had a smiling face धीरम्—an adv gravely with serenity
- St 4 विवलितागुलि—(She) who had turned away her fingers रगिभि नखै—With eager nails : s with ardour also with red tinged nails मानिनी—मानो अस्या अस्ति इति a woman full of pride सस्मितं—adv with a smile बलान् बलात्—forcibly disengaged lifted away
- St 5 नु is used in the sense of मितरे सप्रिग्रहं—'by seizing, or it may be taken 'by the body' from विग्रह समरे काये' अभि० षट्—अभित (entirely thoroughly) कोपेन जिघ्रितं (crooked) अभिकोपजिघ्रितं अभि० हितं च तत् प्रेरित च अभि० प्रेरित च तत् ईर्ष्या च now see commen This is an adverbial clause qualifying व्यडोक्षन्
- St 6 पुणः वचन—See commen पुण्यकेतु=Cupid the God of Love is according to Hindu mythology armed with a bow of which the string is made of bees and the arrows of flowers Probably this is an allegorical description, since flowers are excitants of love सायनाय—the commentator interprets it in two ways which may be noted अवकाश=free scope अवकाशं कुर्याती सखी is the object to the verb संस्रेष्य and सा is the subject वम० गिनी—those holding the skirts of the garments
- St 7 भृशं—an adverb 'Excessively विप्रयोगसमये—at the time of separation नृपसुतस्य—Refers to Rāma इच्छति स्म—see Stanza 2 *supra*
- St 8 व्यपोहितुं—to remove to throw aside अरति—अरति is dis inclination, मन्दशक्ति—weak lit having very little power
- St 9 बलात्क्रियाम्—Violence उदि० ममस—An adject compound qualifying राजदुहितु—Of she who had tears in her eyes आगमिष्यन्—approaching—an aly to सपदनं=bite

- St 10 रशनागुणं—The string of the girdle निर्दय—Let me
 carelessly, *fig closely, tightly* नृपसूत्र—Rama अर्धिनो—she
 who had a desire or a request in her mind ततान—From
 out of its various senses the one i.e. 'gave' will suit
 here better परिगम्य—Embrace अस्तुतम्—slatoned
- St 11 वृत्तत्वरं—He who was speedy अपयाम्तं—going hastily
 अगना—*lit* a woman having a well formed body Sita
 तत्प० शिता—She who had covered her body by the
 skirts of her garments संरोध—Obstructed, stopped
- St 12 रक्षणाकुला—She who was extremely anxious to protect.
 हस्त० न्यना—She who had held fast in both of her hands
 the knot that tied and held the garment on her body
 अप्रमादवृत्ति—She who did not miss to carry out her re-
 solution (of protecting her garments) Mr Nandargular
 translates it in another way which is not very clear
 विप्रं—Obstacle अंतरा—Without स्वाप—Sleep शयने—On a
 bed पराङ्मुखी—with her face turned away from.
- St 13 दृढ० नै—By the firm knottings of her garments स्वाप
 कालं—Her time of sleep तत्प० . ति—On his having
 touched it सङ्गतस्मृति—She whose powers of recollection
 had been all collected together मुपितेव—Just as if robbed
 सत्वरम्—with a pitiful cry
- St 14 यत्नगम्य—Obtained with efforts, i.e. not voluntarily
 offered परित्यज्य—after striking (with his bill to cause it
 to bloom out) बोधितं—Caused to bloom out पद्म० . रम्—
 The bud of a lotus
- St 15 प्रेम० . तं—Injured by a bite forcible through arduous
 love अधरोद्वपद्मम्—Sprout like lower lip ओष्ठ with अधर
 is a tautology since अधर by itself is the lower lip क्षणेन
 —In a moment शनैः an inde slowly, gradually वेदनाम्—
 Agonies resulting from pain
- St 16 माहितं—Caused to accept नृप० . पुत्रा—By the son of the
 best or lord of kings Mark the use of the word शत्रु in
 place of the usual इन्द्र We generally find नृपतीन्द्र, नृपेन्द्र &c
 विवि० ते—By various caressing and persuasive me-
 thods पानमजित—Abandoned without drinking अद० . तं—
 Unhurt by the teeth मानिनी—Proud lady, ambitious lady
- St 17 अप० यं—The garment whereof was removed अपमार्जित
 literally means 'blown away' रहसि—Secretly प्रिये—Her
 beloved husband पद्म० . धरं—Her lower lip delicate in
 colour like new foliage

- St 18 मदेन—By intoxication साध्वत्तेन—Through fear विभिन्नये-
ष्टिता—She who practised many diversified sportive
gestures चञ्चलम् . मा—The fond movements in which cannot
be described
- St 19 पटुं...तम्—The sensible and mirthful words समभाषत—
Enhanced, increased
- St 20 सुस्तयेद्—Fatigue owing to enjoyment सम्मदं—Joy
“प्रमोदमोदगमद ” कुदनेन—By horripilation उज्जया—through
bashfulness, modesty, or coyness नयम् . मा—One who has
newly become skilful in dancing भर्तारि—To her husband
The use of the Locative with व्याजहार is noteworthy
- St 21 तत् . तं—That which was practised owing to excite-
ment रोदन्तये—To produce feelings of fatigue साधितं—
Made, performed वामिना—By loving Rāma
- St 22 वेश्यागमम्—Collection of hair विश्रयम्—That had been
dishvelled पाटुं . ने—Having the eyes fixed on the arm
pit अवनमतिम्—Hung down, see note on एव in VII 19
- St 23 अनङ्गुलिभिना—By the arrows of the God of Love निवि-
ष्टया—which had taken her possession तानयं—Thinness
slenderness गणितेषु—After the lapse of गणितं=गण
- St 24 विरं पा—whose modesty or coyness had been made
very small नीविदन्धनं—The lying knot of her garment
भर्तारि—Having gone beyond अपादन्—Removed
- St 25 प्रतिमर्षं—At [every] fear प्रपद्य having gained भयां . .
तं—Produced by the sight of any fearful dream सवि-
धाय—Placing दृढम्—an . . . tightly firmly परिषम्यते—
perfect of स्वह with परि to clasp to embrace
- St 26 ज्ञानं मा—Who had become acquainted with the pangs
of love मदन्ते—He who had been excited by love. वश्यम्—
Her pair of hands अङ्गुलि—The falling of hands
- St 27 सम्मता—She who was acknowledged or admitted
मेवया—By or in intellect Mark the construction सुखस्य
मेवया सम्मता व्याजहार—I expressed गुणितस्य—of the mul-
tiplicity, of the great number ऋदुं . मा—By the desire of
receiving the same advice or instructions
- St 28 रोदं वा—She whose nose was covered, with drops of
perspiration पुनः वा—She whose creeper-like hands
were trembling सविधुनि—She who was making a peculi-
arly pleasing sound गदं . मा—She who had flavoured
patiently the taste of love भुम्भे—For gratification Mark
the idiomatic use of the dative

- St 29 चोदयति—*locat* of the *pe par* Impelling driving
 युवतिवृत्त्यनेपुणम्—proficiency in the skill of the (luring)
 arts of women देहो पा—She whose fear was dispelled
 by the arrow of the God of Love (*lit* one whose birth
 was in body) कर्मस्मृतम्—From the position of object
 (in an action) to the agency of the same
- St 30 सदा० सम्—Jocularly, jestingly, humouredly वलि०
 नि—She whose beautiful body had been set to advantage
 by her slight turn अस्फुट—Indistinctly
- St 31 रत्न० तै—That which was near the bed bedecked with
 jewels हृदि निधाय—Keeping in mind storing in his
 memory (*lit* heart) of निधाय हृदि विभेश *Tarka* नि सदास्मि—
 I am unable to learn शीङ्गिता—Put to shame abashed
- St 32 राम० तै—Dropped down from the mouth of Rāma
 छिद्रित—Washed off हसिते—Laughed at सम्मुखत्—From
 the presence of व्यवजगाम—Went away
- St 33 स्वातु० न्ययं Not in keeping with its own occupation
 चोदि० त—Roused to action after compulsion मनोभव—
 God of Love निरवशेषम्—An adj to उज्जितम् (the sense of
 shame or modesty) Or it may be taken in an adverbial
 sense—‘without any remnant, hence, completely’
- St 34 दीर्घि० नौ—They (two) whose decorations of flowers had
 been abandoned on account of their being washed off
 by the waves of the water in the artificial wells The मयद्
 suffix in पुष्पमय signifies as if the ornaments had been
 formed out of चटुहस्यम्—Charming love talks इतरेतरश्रया
 —They two who supported themselves on each other
 प्रमदकानने—In the pleasure garden मृजा—Water sports
- St 35 चातु० जन—He who was bent on doing such things as
 would excite tender feelings तुल्यरागम्—Having a similar
 colour (as the feet) चरण० ये—On the pair of the lotus
 like feet पादक—Red dye ‘यावोत्तकोहुमामय *Amara* तद्
 ये They two which had a lustre like tender tendrils
- St 36 अङ्घ्रि० त Of him who was applying (red dye) to
 the pair of feet तर० पा—Having a brilliance or colour
 like the fresh rising sun परि० भू—With its tremor
 increasing agrees with वरपुण्यम्
- St 37 अधि० म्य Over the hips अपर्यन्—Placing अनुपाशित—
 Unsupported दुर्नह Difficult to fasten मणि० ज—The
 string of the jewelled zone

- St 38 रिडे० या—The act of painting (or applying sandal paste.) आचरन्—Practising गुडवितेन—Horripilated सममपि स्थिते सति—In spite of its being in its proper place
- St 39 पत्रं Picture painting आन० शिर—He who had bent the tip of his first finger स्पृ० वह—He who had touched her tender ears अर्धमु० जम् She who had half closed her eyes एरभिगमम्—whose interior had a fragrant smell
- St 40 वृत्त here means applied' युव० सि—On the lip of the young lady दन्तवासम् is li' the cover on the tooth, hence 'the lip' उल्लङ्घारे Removed मुदित—Rejoiced
- St 41 रिलोचनं—Fyes उपा० नम्—To which collyrium was applied रार्ग—Colour अरि० प—of the unopened eye वर्णम्—Placed on the ear The sprout of Asoka first appeared blue owing to the collyrium in her eyes but that being removed it resumed its own colour
- St 42 पुष्प० वै—By the splendour of flowers and jewels पथेक्षित To one's taste ननु Surely certainly स्वमि० एम्—The result in the form of the joy of their lords मण्डनम् Decoration The meaning expressed in the commentary is different from that given by Mr Nandargikar
- St 43 अन० मा—She who was manifesting love-gestures निर्दय—See St. 41 supra अप्रभु—न प्रभु अप्रभु—He who was unable व्याहृ—Confused (as it were)
- St 44 वानिविद्—The addition of चिन् to an interrogative pronoun imparts the sense of indefinitely अन्वभून् Enjoyed हृद० स—वर्ति purchase I bought. He who was bought by selling the jewel (in the form) of her heart
- St 45 हस्तिसम्—Pleased (her) See St 2 supra for एम् आप—lit obtained (fg) 'was charmed or amused' शुभं—A good thing वलवन्—Bearing fruit सप्त० जायते—an expression which can well be called a proverb
- St 46 द्रवम् धमि—The drops of perspiration falling on her husband's chest from her lotus like face उदकाधि—an Avya compound [Wandering] near (the region of) her girdle धुमाध—Threw herself
- St 47 प्रण० ता—She who was silent owing to affliction अप० हे—By the prevention caused by the biting of the lower lip अवा० या—With a desire to obtain (the same for a long time) नो वदत वचनानि—Did not utter a single word
- St 48 हस्त० स्—Teeth and lotus like face प्रमादन्—With the desire of pleasing दास्य विना—being free from any

fault, 'without any fault' Note the addition of the suffix *तम्* to the word *दोष* आङिरकरोन्—Expressed, manifested

St 49 अल्पं ये—Being in fault at committing small mistakes
 1- जपती—In classical literature this word is always found
 - in the *dual* It is derived as जाया च पतिश्च जायापती or दम्पती
 or जपती and is an irregular word coming under the
 राजदन्तादि group see P m II n 31 प्रणो ताम्—Being
 - cross tempered owing to anger arising from intense love
 स्नेहनाति—True love सुप्तं ना—Such as can be hurt
 by anger at trifles

St 50 प्रणो ना—By the fire in the form of anger resulting
 from the intensity of love लोहितवर्त्त—Redness तन्यदा
 द—The dart of her glance निपातित—Discharged

St 51 कोपिता—Roused to anger, provoked चिन्विदत्तसंगति—
 see comment निवृत्ता ली left without, hence not having
 gained परिवोधशक्ती—She who was apprehensive of his
 being aroused हस्तं ए—She who had stopped the
 moving to and fro of her ear-rings Compare चन्द्रपङ्कज
 चुम्बिताननाभि Bala Ch V 41 वृत्तं ति—She who
 had held her breath शनै—*an* : *it* slowly, 'carefully'

St 52 वैतरेन—Feigningly, purposely deliberately कटह here
 does not mean simply quarrel but love-quarrel
 आतं स—He who felt fear Compare आतमावसरसा
 गौरी नयेसगमे—Rasa I 2 उदिं म—In which sportive
 laughter was produced सप्रगर्भ—Boldly खण्डित—Bitten

St 53 चारिणौ—Wandering (ly means of their eyes)
 मानमय—Going to pride, *e* being proud विनेननु—conti-
 nued carried on अन्यो नौ—They two whose sight was
 fixed on a third substance कुरुचिन्=कुरुचिन्—Somewhere

St 54 अरिक्वन् One who had destroyed his enemies See
 comment हृदयि—That whose lustre was increased anodj
 to अम्बर सोर्य—Terrace परिं पम्—free from heat or
 that which had no sun or at night अर्धं च—Like one
 who has a crescent of the moon on his head The com-
 parison is noteworthy since शिखर is usually described
 always accompanied by पार्ष्णी in his roamings.

St 55 रिपे—At the end मन्दं ताम्—She whose fragrant
 curls of hair were made to dance slowly मंथं री—She
 who was sitting on the terrace Note the idiomatic use
 of the accusative, see comment

- St. 56 सन्निवृत्त—Having withdrawn, having retracted पर-
सन्तति—The collection of rays प्रस्थित—Gone रागवान्—
One having a red colour अस्तमस्तवः ॥८॥ अस्तस्य अस्ताचलस्य
of the mountain of setting ॥८॥ where the sun sets.
Resting on the top of the setting-mountain Greatly eager
- St 57 दिग्मुखात्—From various quarters अपसरन्तं—Going away
नष्टं स—That which has lost its lustre रश्मिभिः सम-
बद्धम्—Being tied by the rays वृष्यमाणम्—Being drawn
away along with मुहुः—abruptly suddenly
- St 58 अन्नराशि—Space, room सहरि—loc of मृष्टु the creator
This whole is a Locative absolute युगधौ—At the time of
universal destruction रश्मि—Lustre लीयते—Sinks
disappears जलं नी—Existing in the middle of the
ocean This is an adj to रश्मि
- St 59 ध्यान्तः दम्—The collection of darkness सर्वतः—On all
sides विद्धिः पद्मम्—Whose stalk is placed or concealed
आयत—Large पुष्पः जम्—A fully bloomed lotus
- St 60 नभस्यन्दनस्य Of the sky chariot अस्तगम्—Which had
gone to the setting mountain See Stanza 56 *supra*
उत्पतति—(Loc abs) while rising अविच्छेदे—Full without
any वक्ता Complete entire धातुः स—Whose disc was
covered with fine metallic powder The word मण्डल
here has another sense too viz 'circumference', 'tire'
- St 61 सहं नं—That which has contracted all its rays वृद्धि-
मुद्दहति—Increases in magnitude गौरवान्—Through heaviness
The word is formed from गुरु=heavy
- St 62 उमुखा With faces turned up, shooting up from below
नागं य That which has its splendour deprived by
the ocean अभिभूय—Defeating over coming वादस्य—Of
the submarine fire वादो वदमानः Amara विगिन—Of the
fire निष्ठा—flame वर्चिर्हेति तिरसागिवाम् Amara
- St 63 सन्ध्या—By the twilight परिच्छिन्ना—Obstructed सिन्धुः
तम्—Divided by the waters of rivers प्राष्टवि—Loc. sing
of प्राष्ट In the monsoon भुत्प्राष्ट च शरपैर Amara एवत—
Here the suffix लित् is used in the locative sense
पयानिधे—पयानि निधीयते अत्र or पयसा निधि पयोनिधि, तस्य
- St 64 अदः पं—The collection of leaves wherein has been
reddened अदः . रं—Densely covered with tender
sprouts परिः इम्—Brightness of ripeness सममि मर्गनि—
Loc abs ॥८॥ while darkness is gaining ground
- St 65 अम्भः रेण—By the collection of darkness वृष्णः स—

- By one having a dull hue like that of a serpent, and
 adj to अन्वहारनिकरेण सर्पता—Gradually spreading all
 round रध्यं या—The regions of which were blocked up
 मनुचन्ति—become contracted परिधा—Low grounds
- St 66 मत्तं रं—Variegated in colour like the throat of an
 intoxicated peacock ध्वान्तं दम्—Covered everywhere by
 the collection of darkness अर्कं सम्—प्रौढ=deep, thick
 By the thick soot given out by the heat (flame) of the
 lamp in the form of the sun
- St 67 दीप्तरश्मि—That which has a dazzling lustre असितो .
 प—Having a splendour like that of a black serpent
 विष्णुवर्त्मन—Of the sky, *lit* of the path of Vishnu of
 विष्णुपद=A sky रश्मि रश्मि—Shining on account of the rays
 of the sun which has set at a distance, पूर्ववृत्तं—first
 arisen, formed at first भासुरं—brilliant
- St 68 पश्चिमे—In the western part मभम्—is sky and therefore
 the word पश्चिमे must be taken to indicate 'a portion'
 ओहिता—Red लोहं वात्—From the top of the Meru
 mountain struck by the iron wheels हुताशं . प—विपुष—
 sparks of fire, scintillations *lit* the word signifies
 'drops' पृषन्ति विन्दुपृषता शुभासो विपुष विष Amara
- St 69 मीलित्ता—Which had closed their eyes, *lit* which had
 faded रश्मिं ता—Red on account of being struck
 with the brilliance of the sun's rays उन्मिषन्ति—Open
 up their eyes, *lit* rise into sight, become visible दिवो
 ये—At the destruction or disappearance of the rays of the
 maker-of-day viz the sun दिदृशुः ना—Being bent upon
 abiding in the direction Mark the use of एव with रचना
- St 70 पूर्वं त—From behind the waters of the Eastern
 ocean दिप्तरश्मि—see comment The moon वरान्तम्—
 1 very digit (of his) एव मात्—Which can be easily
 achieved gradually in one fortnight वृद्धिम्—Development
- St 71 भृङ्गं भं—Having a lustre black like the swarm of bees
 पूर्वतः—from the eastern quarter Mark the *all* use of
 तम् as distinguished from that in St. 63 *supra* संपदि—
 At once, 'सद्यः संपदितक्षणम्' Amara करेण—This word
 is used to signify a double sense and brings out the com-
 parison more vividly Likewise the word पश्चिम has two
 senses (1) the west and (2) going back, withdrawing
 उपने—On the hip मुपनात्—Struck
- St 72 धीर—Milk, or it may be taken in the sense of 'Sweet'

but the propriety of neither of the senses is perceptible
 विवर्णता—Rising up प्लाव्यः नृ—As if made to float.
 Adj to निगच्छर उदयत—From the rising mountain
 हारः य—That which had a collection of rays white
 like a necklace

St 73 निष्यः रम्—An adj comp to दिशाम्—The collection
 (उत्तरं) of thick darkness being dispelled away दस्त
 रति—Recedes goes away अंतर—Space प्रसरत—Stretch
 ing The use of the Infinitive of purpose with the gen
 itive deserves notice

St 74 क्षीयमाणवपु—Having a slender body The perfect par
 suil x माण seems here to have no propriety उदमे—At the
 rise As a fact the वपु is not क्षीयमाण but only appears to
 be so in consequence of its not having spread its lustre
 in all directions वर्धमाः न—One whose rays were
 increasing अङ्गः न—Belonging to the passing off
 of the hot sun विनीयते—Fades परितः—on all sides
 when surrounded

St 75 सहः न—Delighted owing to its own reddish lustre
 बहुराग—an adverbial compound बलिद्विष—Of the
 enemy of Bali viz of Indra The eastern direction
 शोषदेव—Scorched with sorrow पाण्डुः पा—With pale
 lustre वार्य—thinness, slenderness वपुः—in body
 The 'instrumental' use here is idiomatic

St 76 अङ्गिः न—Black like a collection of bees द्यामलमेवका
 Amar हिमदिव—of the moon lit of one having a cool
 lustre स्वच्छत्रेः या—Owing to its clear form दिवह
 समरे वाये' Ma ma वग्नाः न—By the disguise of a hare
 The word उद्य is a very peculiar one it has literally
 the sense is disguise but is used in several places in
 the sense of semblance appearance बहि—Externally

St 77 त्रिः न—By the mass of the splendour picked up
 from the lotus like faces of the women under separation
 आत्ममण्डले—One's own disc Note the use of मण्डल as
 different from that in St 73 supra अतिः नृ—Fading in
 the dark half (of a month)

St 78 अण्डः र Collection of darkness समूहो निररण्यहवर्तिमं
 पानसंपपा' Amar पृथिव—Heavy of dust धोमः न—Fallen
 owing to the velocity caused by excitement वगादृति—
 The form of a hare The popular notion of the dark
 spot on the disc of the moon being an impression of the
 hoof of a Nala's horse of its being the form of a hare are

all flights of imagination as the latest modern discoveries in astronomy have shown

St 79 गुल्मं रं—(Diversified in colour कर्तुरं=lit in patches or spots of white and black also 'grey' 'चित्रं विर्मलं रक्त्वाशशवेताश्च कर्तुरं Amara) like the swarm of bees lying in thickets क्रष्टुकाम—Desirous of crossing over पर्वरीरुर—Maker of night विटो वै—By the interstices between the collection of branches उदो र—One at the top of the rising mountain

St 80 चन्द्रो त—Though dispolled by the rays of the moon सुप्तो तेन—By the swarm of sleeping cuckoos उज्जो ते—Gathered together by the fragrance of blooming lotuses सावशेष—Remnant, residual

St 81 सामिसिक्त—An Avya compound by Pani II : 27 सामि सिक्त watted here and there bedowed स्थण्डिले—On a raised ground or platform निरशेषम्—Without any interval completely सुक्त—discharged पद्मो त—Piercing through the hundreds of holes of the net of leaves

St 82 उहसरसु—While blooming परित—Round about, everywhere भियो स—An adj to नभस्तगात्—that from which darkness has been quelled विच्युता—Discharged तमि . व—Specks of darkness

St 83 रजो र—Brilliant or resplendent like pieces of silver राजपा—Fried paddy राजा—called in Marathi राजा these are looked upon as an auspicious offering तानिता—Scattered दिग्बभूवि—By the guardian deities of the quarters उदयात्—From the mountain where the sun is seen rising पदपते—Of the Lord of planets समस्तत—l everywhere

St 84 मित्रो ता—Those that were bewailing the separation from the sun A play on the two meanings 'the sun', 'friend', of the word मित्र may be meant here गुप्तपद्म , म—Those having their eyes (in the form of lotuses) closed on account of the closing of lotuses उदो ता—Those in which the swans cackled loudly first and slowly afterwards

St 85 शशिो ने—lit smeared over with moon light Having a covering of moon beams An adjectival clause qualifying रोषति रोषति—Loc of रोषन् bhuk. १२३ भम्—like the heat of moon rays अतर्मदय—Not seeing वातप—frightened uneasy समद्वयम्—Hoarsely, with the throat choked रंगवनिता—Female swan.

St 86 तिग्मं ..हे—At the separation from him who had hot rays इन्द्रो .म्—Covered by the rays of the moon भयगुणम्—Covering क्षपागमे—At the commencement of night अमि०. णम्—Eyes in the form of blue lotuses

St 87 .. and tremu-
.. दुमु० ..द—
.. पण्ड—
lection; of 'कुमुदकमटपण्डे क्षुब्धरूपामस्थाम्' *Sushu* XI 15
पयसन्तति—The collection of day-lotuses अनतिदूरपतिनी—
Not remaining or situated at a great distance

St 88 अमि० भम्—The lustre or beauty of blue lotuses
लक्षणम्—Mark मृगययम्—Formed like a deer The मय्
suffix here indicates 'similarity' श्यामो .धि—By the
beauty of the faces of dark complexioned ladies यद्-
मण—With its middle engirt कप्यो .णः—Silver like a
glittering mirror

St 89 वैजो...ना—By the brilliant lustre brought on by the
adolescence of youth The word पाण्डू does not mean here
'pale' but 'shining' विजित—Vanquished, thrown in
the back-ground घनो तौ—In the collection of dense
clouds रुद्रो ह—He who has his rays obstructed

St 90 ययमयेन—Of a hare For मय् suffix see St. 88 *supra*
तृणो . लम्—A piece of dark cloud मध्यल्पम्—(An *Avya*
comp.) attached in the middle उद्गहन्—Slowly rising up
अमि० न्—From the middle of a black cloud

St 91 उद्गो ..नि—One deprived of its lustre कुन्दो . लीम्—The
row of teeth white like Kunda buds रचयितुम्—To form

St 92 रत्नसु य—He whose disc-splendour has been sur-
passed by the face अवनित—vanquished भयो ते—Of
him having a nectar-like beauty भीमो .ण—The arch of
precious moon-stones भीमवर !—one having cool rays
i. e. the moon

St 93 According to the definition of a Mahakavya the metre
of every canto must be changed at the concluding por-
tion, and hence the change commences from here The
metre here is तुल्यमात्रा for the definition of which see
appendix मदा . धि—A current of donors Note the mean-
ing in the compound मया . लम्—A each of a stony slab
इन्द्रो मय—Vanquished by the moon rays भयो ..नि—One of
a slower (than Kunda's) but मदा ह—slow in movement
owing to pain

- St. 94 सुरो ध्ये—In the sacrifice in the form of enjoyment
मदो ध्ये—In which oblations were burnt up in the fire of
love चप० नि—In the wine in a wine glass for चपक see
III 73 स० स्वम्—The image in which was seen
दयितासख—Who had his wife for his friend See Notes
on Raghu सचिवसख IV 87 or महिर्पसख I 48
- St. 95 डम्पूतम्—The beams from which were shooting out
मणि० कम्—A goblet inlaid or encrusted with jewels
परिमण्डलम्—Well rounded प्रियमु० छ्दा—With the desire
for a goblet from which (wine) was drunk by her be-
loved husband हेमशुक्तिम्—A golden shell
- St. 96 दन्तवारा—The sharp edges of teeth मद० यो—Of
them two who had been excited by the intoxication of
wine यनो—Of the young couple राग—Red hue
- St. 97 मधुत—On account of wine It may also mean on
account of honey in reference to flowers mark the use of
the suffix तम् विडु० ण—with the thirst increased
हयम्—One dear to the heart सरसिरदम्—an अदृक् Com-
pound—A lotus परमार्थत—Really
- St. 98 अचक्षमत—Desired for longed for प्रियमुखन—from the
mouth of the beloved वितीर्णम्—Offered imparted. इत
वत—Obtained स्फुरद० ि—One who had distinctly con-
tracted his eyebrows मधु० ण—By the pouring of wine
- St. 99 अतीयतु—Spent प्रवि० पम्—भक्ति=Part The only re-
maining part after the falling off of flowers was the
string र० ण—By taking hold of the hair in love-quarrels
विडु० तम्—Placed on the constantly waving hair
- St. 100 हृद० नै—By those in consonance with the heart
attracting sound of the flute अदुग० ह—By the slow
and sweet sounds or notes in harmony with the notes of
the Veena (वीणा) उपसि—Early in the morning भिगो दे-
By pleasing sounds which were made the object of the
various sections of वदन विवि० दे—By various auspici-
ous songs
- St. 101 हृद० या—By her who had the saffron paste removed
from her breasts by the embrace (of her husband) दयामया
—By her who was holding द०० तम्—Bitly the teeth
भीरुमणिम्—Lips which were very jewels विर० या—By
her whose eyes being reddened on account of keeping up
late were unsteadily प्रियमु—(An Avyayi comp)—after
her husband प्रमो या—By the best of ladies

Canto IX.

St 1 इति—in this manner, as described in the previous canto प्रवृत्तस्य—engaged, occupied वैयुचिन्—The use of चिन् particularly with interrogative pronouns imparts a sense of indefiniteness see Raghu II 37 The student will meet with this use in several places in classic literature सुमेन—mark the use of the *instru* which corresponds with the Lat *alla modo* The *instru* especially with the root वच् convey the sense of 'manner' The *commen* takes it as सुमेन यातेषु which also makes a good sense वनिः, प्रहै—A Dvandva compound, see *commen* समस्य=having duly collected, arranged We do not see how Mr Nandargikar brings out the meaning 'having taken collectively in marriage' and what he means by the phrase We would rather prefer the usual meaning The ladies and friends and retainers who had gathered together for the festive occasion must have been dispersed about and it was quite natural for the '*pater familias*' to see that every one was brought together and the whole party arranged in travelling order Besides a poet who gives elaborate descriptions and accounts would not have disposed of the marriages of three brothers in such a passing fashion

St 2 पर्यामह—The *prejo* सह in the sense of 'accompaniment' or companionship governs the *instru* by सह युक्तेप्रधाने Pāṇi II in 19 If critically examined the *instru* by itself conveys the sense of the English *prejo* 'with' in all its meanings, and hence सह is hardly needed with an *instru* in the sense of accompaniment, but Sanskrit usage has rendered it an almost necessary adjunct, see Raghu VIII 39 सोऽहमपरा—see *commen* 1 संगत् / 1 *cess*, intensity, mark the difference in the senses of the *instru* *tal* here as also in बलवत्कारेण where it is हेतुर्वा indicating 'cause by Pāṇi II, in 23, while in the case of पर्या it is सहर्वा इदमिदुषि—See *commen* 1, which quotes Pāṇi VI in 60 for the optional change of इदम् to इत् before the words माय भीरुः शत्रुः, विदुः etc समाह—from सह *eti* conj Uthaya to shine The falling of the tears on the feet must have imparted to them a brightness The *instru* here is करणार्थः showing instrument or 'means' according to Pāṇi II in 19 It may be observed that the *instru* case has so many logical connections and its

relative frequency is one of the most striking features of modern compared to ancient Sanskrit

- St 3 असौ गुरु—The father of Sita Janaka The word गुरु has a variety of meanings and as a noun it has the general sense of 'a person who has a claim to reverence' 'युमादिपेकादि करे पित्रादौ सारमन्त्रिणी Ucd: see Raghu III 33 IV 1 गुण . तिर्ना—see *commen* पक्ष=adherent, partisan 'पक्षो मासार्थके पार्थे पदे साध्यविरोधयो । वेगादे परतो वृद्धे चले सखिसहाययो । बुद्धीरन्ध्रे पत्रे च धाजिहुंजस्पर्शयो Med: पुरस्कृतम्—See Raghu VIII 9 furnished with, hence possessing also polished, perfected मरीयसी—an *accus* of the irregular base in the comparative degree from गुरु by the addition of the suffix ईयन् गिरं—see Raghu V 74 VI 29
- St 4 पर—highest, pre eminent Here, in the text, it is used separately प्रकर्ष—superiority, excellence This word usually comes in as a latter member of a compound e g व्यु प्रकर्षेण विद्वितेश्वर Raghu III 52 Compare Raghu II 47, III 34 समुन्नति—शोभना उन्नति a splendid rise or development इति—the sense here is different from that in St 1 *supra*, it is either हेत्वर्थी or प्रकारार्थी and is equal to 'hence,' 'because it is so, therefore or it may also be taken to mean 'being in this manner' मा स्म आगम see *commen* and Ap Guide 255 (a) also Raghu IV 65 for स्म and V 24 for मा हि—This expletive is used with an assertive sense when a general statement is made e g एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाक् Ku. I 3 and Raghu I 83, IV 86
- St 5 पुसा *gen* plu of the irregu word पुम् उदयस्य—of exaltation, rise, hence 'of the state of being esteemed see Raghu VIII 84, साधनम्—means, expedient of Raghu I 19 एव—'Alone,' only' तद्वामं .व—see *commen* प्रमृम्भते—Spreads out, manifests, appears, compare with this शशिना सह याति कौस्तुभे सह मेघेन तदित्प्रलीयते । प्रनदा पतिरर्मणा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि Kumār IV 33
- St 6 भवै—The use of the dative is in reference to षोष 'anger by the rule that verbs implying anger, jealousy etc govern this case परं दीपनी—see *commen* भवृजन—भतां एव जन भवृजन The word जन has no special meaning here बुद्धिय—कुलपालिका लिय see *Pans* II 1 60 and the Vārtika शास्त्रपार्थिवीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसख्यानम्, by which the second member in a compound is dropped

The compound may also be dissolved as in the commen
मौन—गुनेर्भाव मौनं परम्—see notes St 4 *supra* हि—see St
4 *supra* साधनम्—see St 5 *supra*

St 7 पतिव्रता—see *comment* गुणस्तृट्—गुणेषु स्तृटा यस्य स, तम् or
गुणान् स्तृदपति (इच्छति) तच्छील गुणस्तृट्; वश्यम्—वश्यं गतं वश्य,
तम् according to *Pāṇi* IV 4 86, the affix यप् comes in the
sense of 'gone' after the word वश in the accus

St 8 अलम्—see *comment* and note on *Raghu* II 34 व्यावृत्तिविस्त
रेण—see *comment* For the formation of विस्तर see *Pāṇi* III
iii 83 by which the affix घञ् comes after the root स्तृ 'to
cover' when the preposition वि is in composition with it,
when the sense is of extension it is विस्तर but when it
refers to 'spreading' it is विस्तर दायेत्—The potential
form is used in various senses as has been explained
in *Apte's Guide* Here it has both 'command' and 'hope'

St 9 त्वदेवप्रण—प्रणते अनेन अत्र वा प्रण devotedness, pre-
dilection एकभासो प्रणश्च त्वदि एव एकप्रण मनोरथ—मन एव
रथ अत्र or सव रथ इव *lit* the mind car, or mind like a
car, because the mind becomes a vehicle for the desire
of anything and its accomplishment See *Ruddha* II 2
अविनाम—अवि is used in the senses गद्गं समुच्चय प्रभ शंका
सम्भाषना and नाम is added to it in the sense of 'hope,'
'expectation'

St 10 शिरामणे—शिराया मणि तस्य भग्मिन्निरीक्ष्यया—The read-
ing सक्तया instead of दृष्टया is to be preferred as observed
by the *comment* शयाम्—from the house see *comment* and
note *Pāṇi* VI 1 201 जपती—जाया च पतिश्च दंपती or जपती or
जायापती as the compound belongs to the राजस्वादि class
The *Namaprayancha* says एतया च जडमन्त्रिणे

St 11 अयम् तम्—अस्थानस्य निमित्तम् अयम् is staying remain-
ing, and निमित्तं cause The student is referred to our
notes on *Raghu* I 87, V 7 for the senses of निमित्त

St 12 सहाहू—see *comment* साह is a war trumpet परोक्षो ..
भैरव—पराति धीयते अत्र परोक्षि now see *comment* दानुष्याम् see
comment दानु आशुं यस्य स Halayudha is one of the names
of Balarāma who was the elder brother of Krishna and
who carried a plough & arc for his weapon प्रयो सत्पुत्र—
प्रयत्न—vigorously, with great force It has also the sense
of 'bold confidence' in regard to a statement of *Raghu*
II 41 VI 20

- St 13 राजेन्द्र० दिता—गजाना इन्द्रा The best of elephants the most powerful and handsome elephants see Raghu V 36 now see *commen* करो वृद्धित—वृद्धित is the peculiar sound made by an elephant see Jāna I 74 and the second वृद्धित is in the sense of prolonged see *commen*.
- St 14 महात्थ —A warrior who goes to battle in a car See *commen* for the characteristics of this warrior and note on Raghu IX 1 सहस्रचित्रम्—inlaid with golden ornamentation राज्ञ्या is Sita सह—see note St. 2 *supra* सन्ध्या is lit अदोरास्य य सन्धि सूर्यनभ्यवर्जित here it being दिनादिसन्धि it is morning twilight पिरगिता—पिरगित is a denominative past participle The sun coming up on the horizon in the morning with the reddish light is compared to Rāma with his newly married spouse दिवावर—दिवा दिनं करोतीति the sun who is the maker of the day just as the moon निशावर is the maker of the night
- St 15 शिर पञ्चराद्य —the whole may be taken as one compound or शिर वेदिका as one and गृही० इय as another both qualifying क्रिय ससुद्र=having a lid or cover अनु स्पन्दन—an Avya. compound अत्यगु—Followed अपिरिता guarded, protected (by age l warders)
- St 16 संकट—Obstruction, impediment The word may be formed according to संप्रोदथ कटच् Panī V n 29 whereby the affix कट comes after सं, प्र उद् and वि षल्० निष्ठा see *commen*. षडरायस्या निष्ठा (निर्ग गच्छत्यसौ One that flows along a declivity, one that always goes to the lowest level सोऽयती दीपयती स्रज्जती निष्ठापगा *As are*) a river formed of the army 1 figurative description वल्लुतुरंगरंगितै—तुरंगानां रंगितानि (रंगित—dancing 1 rancing graceful movement) वल्लुनि (वल्लु charming pleasing cf Nigā. I 1) तुरंगरंगितानि तै पुर Abhā sing of पुर पुद्गततेजस refers to Janaka.
- St 17 स्व० रोषि agrees with रज The dust raised by the wheels of the chariot was scattered away by the breezes produced by the flapping of the ears of the elephants and thus cleared the path.
- St 18 एत० जाल्यो—The compound may be dissolved as in the *commen* or एतम् right may be taken with अंस्य and dissolved thus—एतत्तत्र तै अंस्यथ तैरा जाल्यनि (collections leams) एयो पुरगृह्यर्षिणा—पुरगृह्य नामो दीर्घश्च पुरगृह्य=Situated outside the city, according to वृत्तपैरि वाचस्पत्यै च Panī III 2. 119 The root गृ takes the affix

वयम् when it means a वद 'a word,' an अवैरी a dependent, one not free to do what he likes, वाय outside, and वय्य a partisan & ग वय्यपृष्ठा दीर्घिका is an artificial pond whose sides are built up. It is generally square or oblong in form cf. Jāna III 32 see Raghu IX 37.

- St 19 वरागना—प्रशस्तानि अंगानि यस्या सा अंगाना, वराचासौ अंगना च वरागना which refers to Sita प्रस्तरभेदकोटिभिः—प्रस्तृणाति आच्छादयति इति प्रस्तर. 'पापाणप्रस्तरपात्रो पटाश्मान शिला दृषत् Amara now see comment प्रस्तराणा भेदा प्रस्तरभेदा (broken pieces of stone), तेषा कोटय (points कोटि श्री चतुषोऽष्टोभौ संख्याभेदप्रकर्षयो Medini) वरूयिन वरूय or वरूय (a piece of plank perhaps something like the modern splash-board attached to a chariot to protect it against collision. The word वरूय also means a shield or 'armour' and the suffix इन् conveys the sense of 'possession' See Raghu IX 11
- St 20 वनान्त—'The forest' The word अन्त has no special meaning or it may, at the most, be taken to signify प्रदेश. see Raghu II 58 संमद—joy, delight, see St 11 *supra* गवांगेन पृथु of the irre word गो सप्तत्युच्छापमानं—see comment एवत—In one place, on one side. The suffix तम् is added in the locative sense to indicate 'a place' see Jāna. II 41
- St 21 विनिद्रपया—विगता निद्रा येषा तानि, विनिद्राणि पयानि यासु ता विमारयन्त्य—spreading, wafting वयू has two senses here, वयूजायास्तुषा च either a wife or daughter in law, here it is used in the former sense see Raghu VII 4 It is used as a generic term for 'any woman' & ग वीरवयूमुमेभ्य Raghu VII 16 शुचं—see St 11 *supra*
- St 22 विवृत्तदृष्ट—See comment 'seen by turning back' विषयव्यति क्रमान्—by passing over the tract—विषयो गोचरे दृष्टे तया जनपदेऽपि च प्रवृत्त्यापस्य यो ज्ञातस्तत्र नृपादिके पुमान् Medini गन्ते an and slowly, gradually नृपात्मजा—आत्मन (दिहान्) जाता by Pāni III 11 98, नृपस्य आत्मजा अजस्रं—continuously an and—नित्यादयस्तान्नमप्यगतिरुयो भव Ama By Pāni III 11 167 the words वज्र स्मेर, अजस्र etc are formed from the verbs by the addition of र आतेतु see St 2 note on तन्नाम
- St 23 गन्धेऽ गन्धि see comment शङ्खरी a kind of aromatic plant. The word गन्धि takes इ only when the smell referred to is either inseparably connected with or at least seems to be so in regard to the object denoted by the other member of the compound see note on Raghu I 33 अङ्गो, वङ्गरी—The word वङ्गरी a tendril is derived in

various ways but by the Vartika वक्षे संपादित्वान् किं on Pini III iii 108 seems to be the most preferable where वक्ष means सवरण. The Amarakosha has the word with a short इ but it is used by poets with a long ई e. g. 'व्यवृणुत वेष्टितबाहुवक्षीया' Magha वनान्तमारुत see note St 20 supra

St 24 तामस—Made up of darkness full of darkness प्रतान a mass a heap भीम भय an awe inspiring fright : o an overwhelming terror संहति—A collection a heap 'समुदाय समुदय समवायश्चो गण त्रिया तु सहितैर्द्वन्द्वं निरुच्य वदम्बयम्' *Amara* प्रसक्त—an *inde* forcibly, violently cf Jāna I 71

St 25 अरि० ..दर्शना—अरिष्ट (misfortune, symptom of approaching calamity,) चासौ सतापश्च, अरिष्टसतापेन विरूपं अ० ..रूपं' अ० . रूप दर्शने यासा ता दिश the compound may be applied to मारुता तमोभिःभूता—See *commen* for the various interpretations अविप्रसक्तानि—विशेषेण प्रसक्तानि, न विप्रसक्तानि विनाशोपनता see *commen*

St 26 उत्पातं अनु—उत्पात is a calamitous natural phenomenon The prepo. अनु is used idiomatically with the accus of the noun in the sense either of 'following' 'imitating' Prepositions used by themselves and governing a noun are called कर्मप्रत्यक्षनीय, see *commen* उद्दीचीं—To the North, उत्तरदिग्युदीची स्यात् *Amara*, प्रयाशीभयम्—see *commen* for अभूततद्गान Compare with the idea Raghu XI 63

St 27 From this Stanza to 31 is a Kalāpaka as defined in the *commen* तता—*pa* 1 of तन् stretched अत्र० गिनीं—अयणयो अयमंगिनीं—touching the ears पङ्कुरह—पङ्के रोहतीति an *aiuā* compound : e one in which the intermediate case ending is retained according to तत्पुरुषे वृत्तिबहुलम् Pini VI iii 14

St 28 द्वीपितुं—द्वीपिन (द्वौ वणौ इपते or द्वीपानाररेण्यारम्भा द्वीपं यमं अस्ति अस्य इति according to Pini V ii 115 of a tiger) तनु, ता

St. 29 समरं शासनं—cf Raghu III 52 निपनारह—निपनस्य (of death अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निपनोऽन्या *Amara*) आरह, तम् परदुर्गपारणं—पारे गच्छतीति पारणं now see *commen*

St 30 गतिध्वराघ्न—तिताम् शुभादिना अघ्ना यस्य तस्य गिता a flame cf. Jāna IV 72 आग्नयवेण—आग्नयः रय (speed, vehemence, power) तेन संभूतः produced see Nadha II 43 and Jāna IV 32.

St 31 भृगुणां प्रभु—The founder of race of Bhargava Bhrgu was one of the Prajapatis and is regarded as the founder

of the race of Bhṛgu in which was born Jamadagni and Parashurama, for a further account see Mahabharata and Padmpurana जगत्सृज् of the creator of the Universe नितन्यता agrees with रामेण तद्द्वय—That army, or तस्य रामस्य वटं (वटं गंधर्मे स्वे स्थामनि स्यौन्यस्ययो Med.) वली—The powerful, the valiant one स्थापिता—स्थापिता आदृता or as in the commen. जगदे—passive of the perfect of गृह् a verb which takes two objects, here they are प्रभु and गिर, the subject being रामेण

St 32 राम—Oh Rama 'The Rama addressed to here is Parashurama उद्यम—Efforts क्षितिक्षितम्—One who rules the earth The word can be derived in various ways क्षिति-क्षियति (निष्क्रमति इति) or क्षितौक्षयति इष्टे In both these derivations the root belongs to the 6th conj Paras but in क्षिति क्षयति the verb is of the 1st conj Paras सति० . . सृष्टम्—One possessing skill to break the banks of rivers. The text wrongly reads स्थापितसृष्टम् it is—स्थापितसृष्टम् गोपनिम्—see commen विग्रीयते—Is smashed to pieces

St 33 जगो व —Of him who hates (the race of) kings, जगती पति = a king विद्रो . म —The actions of bravery or heroism न अर्धं— is not enough विमो . व —One well accustomed to devour fishes दन्दो वे—In regard to the lord of serpents mark the use of the Dative explained in the commen विहंगम —A bird

St 34 प्रयोगे—In performing or in putting into practice, as opposed to शब्द or more correctly it would mean 'practically' as opposed to 'theoretically' अदुशसितु—Of he who instructs, शरसंने—In connection with the bow भूष० . . न —Of him who has a mountain for his bow इत प्रवृत्ता—Resulting from here ; e from me विषम्—ill fate, adversity गोचरम्—The condition of being within the reach of

St 35 निशम्य—Hearing ईरितम्—Spoken talked पिनाकिन—Of Shiva lit of one bearing the Pinaka bow परस्य—of the enemy viz of Rāma वृषा विधितम्—Trying to make light of it, desiring to sink it in value भिद्यम्—Breaking

St 36 नरेवर—Oh you who are recently become a king ; e you who are not of a long standing and hence inexperienced स्तम्भतरम्—Extremely strong सन्ध्ये० नम्—The discharge of arrows from which will not be futile or turn out in vain विगाम्—Of Gods विभक्त्येण—By the architect

of the Gods पुर० य—To one who is called Purandara
व्यतीयत—Handed over

St 37 विमृज्य—Handing (it) over पूर्वम्—The former or one
of them दनुजारये—To the enemy of Danus viz to Vishnu
रथा० ने—To one who bears a disc त्रिपुरम्—The three
cities दिधक्षते—To one desiring to burn त्रिलोचनाय—To one
who has three eyes त्रिदशाधिपेन—Of he who is the lord of
Gods

St 38 विवत्सया—With a desire to know तद्० स—Of the
power produced by it व्यपत्त—Managed to bring about
मरुपति—The lord of gods दृश्य० सो—Between the two
who had energy like fire There seems to be no propriety
in taking the compound as applicable to the two separa-
tely viz to Vishnu and to Shiva as done by Mr Nan-
dargikar अज० वर्यो—Of the two who had invincible
courage or power अजयो—Of these two who cannot be
conquered

St 39 देवयो युगम्—The pair of the Gods मद० नेन—By the
pair of big bows इवाप्त (a bow) इव अस्पन्ते अनेन इति
सयुगम्—a battle of सयुगे मायुगीनम् Ku II प्रतिरुध्य—Ob-
structing, filling up समा—years a word always used in
the plural समे० सम्—Full of exploits

St 40 अपो—After the battle between Vishnu and Shiva
विकृष्टम्—Drawn मृदुभूतम्—Loosened or impaired (by long
use in battle) ईश्वर—Shiva अगात्—Came descended or
reached ऋचीकाय—To Richika a descendant of भृगु the
son of ऊर्व and father of Jamadagni वितीर्णम्—Given,
handed over अक्षतम्—That which is not impaired
वैष्णवम्—That belonging to Vishnu

St 41 गुणी—Two merits or qualities or one string and one
merit जगन्मृति—The ear of the people दृढता—Firmness
रिभूत—Known heard of this is an adj to एव निरुदिम्—
Fame celebration renown proficiency of कृप विपास
निरुदिमागत Kirāt II 6 अ० १—Come within the
range of (my) hearing Parashurama means to say that
the first quality viz firmness was known to all while the
second with regard to a string was known to his car only,
because the bow string is usually stretched to one's
ear

St 42 अपा० पि—Up to the limit of the corner of the eye-
कटाक्षोपाद्ग दर्शन Amar अपाद्गभाग आदि यस्य तत् चाप० जम्—

Stretching the bow विष्णुः .रम्—Within the power of Vishnu only The idea is that the bow can be fully stretched by Vishnu only, and not by any one else निक्षता प्रापयामि—Givest (it) a little bending निक्षता a condition of a curve वलोः पु—Among those who are endowed with power अग्रणी—Leader or foremost

St 43 पुरिते—On one which is stretched सत्प्रिया—Honour, respect ईरयित्वा—Speaking भूपते—Of the king, viz of Dasharatha शरामनम्—Bow अस्यन्ते अनेन इति आसनम्, शरणा आसनम् शरामनम्

St 44 शन्या इव मुष्टिम्—As if the hollow clenching of the fist The idea is—when Rāma held the string of the bow after clenching his fist and stretched it to his ear it appeared as if he had nothing in his hand, i.e. he felt not the least strain in pulling the string but did it with such an exquisite ease and grace that it looked as if he had nothing in his fist अपाः .शम्—The region of the corner of the eye दशः न—The killer of Rāvana, i.e. one who had ten necks Instead of ten necks Rāvana seems to have had ten heads How he is called ten necked is a little curious अविः म—One who does not know or is not aware of the trouble of stretching चर्चप—Stretched युजः .नम्—One having a twanging string

St 45 दिव पदम्—A place in heaven तपः स्य—Of him who was the best of those who were practising religious austerities द्वितीः स्य—Of him who belonged to the second order, the first being ब्राह्मण निहन्तु—of the killer द्वितीयवर्णस्य निहन्तु This represents Parshurāma who had taken a vow to extirpate the race of the Kshatriyas नीशारम्—A protection or covering a shelter

St 46 अजय्यस्य—Of him who was unconquerable सभाज्यमान—He who was congratulated बहुः .जे—By those called by honorific terms मनीषयासे—In a charming abode मैथिः . . रा—Rāma, the husband of Sītā

St 47 द्वापाः न—By the entrance through the door which was opened बभूव—Forcibly rushingly भूजा—Innumera- bly दृढध्वनिम्—making a deep noise or rumbling sound इदं न्यस्तम्—To the ocean, for the *derica* see comment इदं... नम्—Having a deep noise बुम्भजमन—Of Agastya or of the sage born from an earthen jar It is a mythological account that Agastya was born out of an earthen vessel

- St. 48 नरे० ताम्—This long adjectival compound qualifies the 'town' which has been fully described. It means (the town) which was scented by the spreading perfume of (black aloe-wood) the Agaru and which was wafted on both the sides of the high road of the king काश्यायुर is called अयुर by Amarsinha तत्ताम्—Stretched उप० यम्—Near the jewelled porticoes तप० है—With pitchers of gold having lotuses in them अष्टपद is gold of अर्वाजितद्वार दहम्भतोयै—Kumara VII 10 also Ki III 28
- St. 49 परि० ने—With strings having tinkling golden bells गन्धवद्देन—By wind 'गन्धवद्दे गन्धवाहनितायुगा' Amara यम० है—With collections of fluttering flags उदधिप—Of the up-shooting rayed उष्णपृष्णे—Of the hot rayed viz of the sun, 'गमस्तिष्ठतिरमय' Amar वरच्छिदाम्—One that intercepts the rays. This is an adjective to पुरी in the preceding verse
- St. 50 मधु० तेन—By the humming of the collection of bees like the tinkling of bells मधुनतो मधुकरो मधुलिङ्ग' Amar मणि० जाम्—Having garlands on the jewelled arches चयम्—Collection रहसा—By the swift (wind) धुतम्—Shaken पतारावृत्तानि—Those resembling flags
- St. 51 अङ्ग० दाम्—That one having a beauty or charming attraction of folded hands The folded hands of the people are compared to buds They are turned into buds by the rise of the moon like the face of Rāma. वक्ष्यन्—Supposing हस्ता० नि—Red lotuses in the form of hands
- St. 52 युम्न्—To the elders of युम्न्स्य युम्न् Sha IV कुमारम्—To prince Rama जनेन—Hastily वातायनम्—To the window, 'वातायनमराध' Amar सस्य—Nominative plu. of सती / a chaste woman मुद० य—Silly, insensate विनीतता—Modesty
- St. 53 वाता० न्ति—The row of windows विलो० नै—By eyes constantly moving यनि० नै—By the faces of women resembling lotuses. तता—Covered over निनी० दा—By the splendour of the leaves of blue lotuses दिव्यम्—Horizontally
- St. 54 जाल० नी Belonging to the net-like lattice windows नित० नाम—Of women च००० न्ति—Row of moving eyes पद्मे० वे—I entertained by the stalks of lotuses शर० रा—Line of fishes
- St. 55 पुष्पदाम्—Of the ladies 'पुष्पमी पुष्परिवा तु सती मापरी यनि मया' Amara अति० यम्—That on which the red dye was

not dry अग्नि० धम्—With hurried steps सोपा० य—
Produced by coming in contact with the staircase
अग्नि० स्य—Of the sole of the feet

St 56 क्याचिन्—By some lady The suffix चिन् imparts the
sense of uncertainty आलो० धम्—To a place from where
(anything) could be seen सुखातुलम्—Blocked up with
faces धर्म० या—By one whose ornamental paintings
had been washed off by perspiration सती० या—By one
who had placed her cheek on the cheek of her female
friend वृत्त—Imprinted विशेष—Red dye

St 57 प्रमा० या—By one engaged in washing and beauti-
fying herself रामया—By a lady प्रदेशिनी—The fore-finger
पर्य० या—By one who had snatched the joint पर्वन् a
joint, cf कर्कशांशुर्निपर्वया Raghū XII 41 उपायये—Was gone
by दाता० लम्—To the lattices of windows

St 58 दूत० ना—She whose tie of hair had been loosened by
her swift walking सद्य० ति—One having a trickling of
perspiration श्रमा० रा—One having the thighs quaking on
account of fatigue सपत्न्या—Of the co wife परि० ताम्—
To the condition of suspicion

St 59 निता० यो—Of the two who had their cheeks closely
adhered together भृशा० तम् Gone to an extremely
small window सुभासम्—Highly brilliant कुण्डलम्—ear-
ring सुसद्वयम्—Pair of faces

St 60 प्रियो० तम्—Half of the lower lip which was enjoyed
by her beloved being observed प्रयाति नृपतौ—On the
king's going away दाता० नम्—The face outside the
window

St 61 कुच० दा—One having an exuberance of breasts निरुद्ध—
Obstructing उग्र० नी—Highly protruding breasts यत्कृ०
त—From the low region of her two breasts पता
निनीम्—To the army अन्तरम्—Space वीक्षितुम्—To look at

St 62 तन्दरी—One having a slender waist & a thin stomach
दाता० ल—On the sill of the window अपारयत्—Caused
it to do पद्म० लम्—Tender like the bud of a lotus
महीधुजे—मर्दी धुजे इति महीधुज् तस्मिन्—In honor of the king
अब्जलिम्—A dove like formation of the hands बलात्—
Through force

St 63 प्रियावने—To their respective beloveds तल० न—Those
sharing the red portion of the lustre of the palms नखा०
रज्—The rays shooting forth from the nails चेत्—Moved
here and there वयु—The daughter-in law

- St 64 जयेन वषयितुम्—To bless to pronounce a 'well say', *let* to increase in fame by victory वषूजन—A collection of women for जन meaning 'a collection of' 'सखीजनस्ते विमु रूढसौहृदाम्' Shakunta अवृष्टया—Through modesty पर्द विषत्स्व—May you tread the path, may you go by the path अवि० ते—Fit for ladies with husbands आशिषम्—A blessing
- St 65 From here the metre of the verses changes in keeping with the definition of a Mahakavya ससुद्रगा—Those going to an ocean विवृ या—Having waters increasing तस्य—Of the town तत्कृत—Done by it *viz* the entering of troops पूर—A flood अतिरिक्ता—Overflowing Just as the waters of an ocean are never overflowing nor is it ever in flood, in the same way the army did not flood nor overflow
- St 66 द्विभागतम्—Formed into two parts अपेक्ष—Approaching नृपा० तम्—Standing at the two sides of the royal quadrangle निव० हि—That which had joined its hands शासिता सुव—The ruler of the earth अनुगृह्णन्—I favouring, bestowing a favouring (glance) मन्दिरम्—Royal palace
- St 67 सुधाजिति—To Sudhagit, a king of the name तपोर्य—One desiring to practise penance तप एव अर्थ यस्य स धर्म्यस्य—After handing over कैको ति—The lord of Kekayas विपिन विनिष्ठ—Desirous of entering a forest (life) दूतेन—Through a messenger The use of the Instru in such cases is noteworthy दुहितु तनयम्—The son of the daughter, *viz* Bharata वस्यचित् काम्य—On a certain occasion इन्द्रसदम्—To the friend of Indra, *viz* Dasha ratha The metre of this verse is Vasantatilaka for which see appendix
- St 68 स्वविषयम्—To one's own country सति नीतयति—On his taking away प्रथि० ये—Having a merit This is an adj to Sudhagit गुण० तम्—Extremely fond of acquiring many good qualities इतो च—One whose powerful grief at separation was removed by various pleasing things done by other sons (such as Rāma etc) Bharata being taken away the king felt grief at a separation from him but it was lessened by the agreeable actions of Rāma and others शुचि—Soon दृपति—King Dasharatha The metre of the verse is नर्दय for which see appendix or commen

Canto X.

After describing Rama's marriage with Sita the poet proceeds to describe his exile into the forest

- St 1 नयेन—according to moralistic principles राजी० व—Of the lotus eyed one 'राजीव युक्तराम्भोरहाणि च Amar राज० स्य—Of him who was equal to Indra He who was as highly respectable as Indra समानाम्—Of years सम—a year This word is generally used in the plural अयुतम्—a thousand
- St 2 काठि० चि—On the skin which had no tenacity or firmness Owing to old age the skin had begun to wrinkle and hence had lost its firmness पटितम्—Greyiness of hair brought on by old age of येकेयी नकयेवाह पटितउग्रना जग Rag XII 2 विम्र० स—The blossoming of the flower of the creeper of old age Here old age is compared to a creeper and grey hair are compared to the flowers of the creeper
- St 3 पटि० ना—Under the pretext or guise of grey hair owing to old age दोषा—By the hand Instr sing of दोषन् सर्य० ते—Fret at all times He being a mighty ruler it was quite natural that his head should be unbent विदेहे—Could not endure could not brook महारथ—A great warrior
- St 4 आरोप्य—After making (him) sit अन्यतरेषु —On a certain day, at a certain period स्वमङ्गम्—On his (own) lap बन्ी—Powerful समासीन—Seated समज्यायाम्—In an audience hall In a meeting ज्यायासम्—Elder
- St 5 प्राण० म्ती—The harbinger of the departing vital breath नियोग—Going away departing वैजयती—A banner of म्त्तनपरिणादरिदासवैजयती Mal Madha III 15 पुर सरी—A forerunner a harbinger रचा० ती—An obedient female messenger of one who has for his vehicle one with red eyes रच—Red आदेशदूती—A bearer of commands a message bearer समेयने—Enjoys
- St C तात—Oh child' this is a tender way of addressing अङ्गानि—Limbs वागेय सृष्टा—A desire for enjoyment निरिदा—Owing to supreme disgust शैथिल्यम्—Looseness laxity तुयम्—Equally simultaneously
- St 7 वेत्त० शै—By sharp goads in the form of white hair शिख—Sharp, pricking अङ्गय—Goads, of 'हस्ति सृष्टतु

सचादुशयस्य ' निवर्तन्ते—Retire, withdraw कामेभ्य—from sensual objects, from sensual enjoyments भद्रा—mighty, celebrated राघो ..न—Raghu dynasty-elephants

St 8 वंश्यानाम्—Of those belonging to (our) family रक्तकवचे—Passionately devoted and hard to wear, or stiff to put on रक्त seems to have been formed from रम् कवचं=Rough, coarse The former of the two in the comp is to go with यौवन and the latter with वार्ष्ण वल्क० .ति—a collection of bark garments

St 9 जिह्म —भेतुं इच्छु One desirous of conquests कृत्स्ना—कृत (पूरीत) शस्त्र येन स—One who wields weapons आश्रय—Wealth, possessing riches, cf आश्रयाभिजनवानस्मि Bhag Gita यत्न० ह—Indifferent of performing sacrifices कामी—Fond of sensual enjoyments क्षत्रवैशेषु—In warrior races कदाच—Despicable ones for the compound see comment

St 10 पादशेषे—Even in a fraction of a quarter पाद=A quarter वैराग्यम्—Freedom from passions पुरुषावुपे—In a man's life हृदयालुता—Tenderness of heart, kind feelings of heart

St 11 अति० ..या—By extreme old age विससाजरा' Amara भिन्ने—Shattered, splintered ना—Noun singular of नृ=man इतरत्र—When it is otherwise जीर्णे—Being worn out इता—Lost, gone, stopped तपस्यायाम्—In the way of practicing penance

St 12 मन्द० य—One whose senses are slackened in their power व्यो०...र—He whose lower lip is smeared over with spittle व्योत=Oozing out, extending out निच्छुरित—Covered, cf निच्छुरित गगाज Janaki 1 2 अरक्तु० .. वि—By actions resulting from loss of memory or indistinct memory बालप्रतप्तम्—The conduct of a child.

St 13 मृणा० ..य—One having a lustre or beauty like that of a net of the pieces of fibres of the collection of lotuses The knotted hair are here compared to the lotus-stalk-fibres The whole is a Bahu comp यौव०...रम्—The ashen caused by the burning of Youth पटि०, टा—Bearing greyish tint Here the word पटित is an adjective

St 14 जीर्णे .म—Of him whose life is worn out & whose period of existence is exhausted प्रत्याशा—Great hope. प्रमर्श—Of him who desires to die निपेक्ष—slightly slanting or oblique मूर्खो=On the part of the Lord प्रपन्निर—As if declaring or proclaiming

- St 15 दन्त० ते—By hundreds of spears in the form of teeth
 दन्त—A spear मृत्यो—Of the God of death भङ्कटम्—
 Fearful, terrifying विभ्राण—Beating or possessing वाय० .
 ताम् Shortness or dwarfishness on account of the con-
 traction of limbs खर्षता—Shortness
- St 16 आत० मा—Those whose existence is distinctly percepti-
 ble on account of loss of flesh by diseases आतङ्क—A
 disease जरावया—Of the river of old age पशु० रा—The
 line of bones of the side ribs
- St 17 निर्दन्तस्वान्—Owing to loss of teeth असंस्कारम्—Having
 no propriety, not in keeping with the rules of etymology
 or of syntax सुदिन्य—One sucking fists just as स्तनपय
 —One sucking the breast मिथ—Privately to himself अर्ग
 मितम्—Without being questioned or asked अमङ्कृतम्—
 Indistinct अमङ्कृत सनिर्दिष्ट Amar
- St 18 भिन्नधुवम्—With wrinkled eyebrows having crooked
 sights उदन्ताभ्याम्—Having given rise to tears in which
 tears are arisen कम्पि० वाम्—With the head quaking,
 with shaking head गद० वाम्—One having stammering
 speech or words अनुनेतुम्—To persuade to lead away
- St 19 धर्मन्—As a natural consequence naturally मूढ—Silly,
 one having lost his senses स्वदे० ने—In carrying his own
 body विधित्सन्—Desirous to perform अगतिष्ठ—Having no
 power or strength विदूय—How can be
- St 20 याद—Of one desirous to go तपस्यागाम्—For practising
 penance मा भजनि Do not create अभुप्रवर्षेण—By a flow of
 tears प्रवृद्ध—Obstacle विगाणिण—One who is dispassionate
- St 21 अनुगिति—Instructions प्रकृत्या—By nature भद्रे—Loc-
 sing of भद्र Being good प्रीतये—For satisfaction स्नेहवातर—
 Extremely tender of heart निगद्यते What is to be spoken
- St 22 यन्—By means of which ओदासिन्यम्—Indifference उदासीन
 —An indifferent one दृढत्वं भक्तो—Firmness in devotion
 तन्—That something (by means of which) वक्तुं अहंमि—
 your own say or tell
- St 23 ख्यातिम्—Fame reputation लोभ० नाम्—Of those who
 desire to have a communication with the people तस्य निर-
 नीयम्—It is proper for him to despise The use of the
 Gen is noteworthy तच्छत्रुताम्—Their enmity अनिच्छता—
 By him who is not desiring

- St 24 शुभकरी—Beneficial, that which does good सात्र—Of peace making of being on good terms नये—In politics स्वरं नी—That which gives pleasure to himself and to others आय ता—Violent proceedings निष्ठां य—Keen of intellect intellectually strong
- St 25 जिघासु—One desirous of killing प्रयोक्तुम्—Imper Poter of युग् with प्र should be employed साम—Peace making गीते—By songs विभित्तन्त—Wishing to kill मृगाविप—Hunters those who kill deer
- St 26 शाठ्यम्—Dishonesty, corruption अत्यं तम्—Totally excluded दानात्—From giving औशनसम्—Belonging to Ushanasa, as said by Ushanasa दानस्य मात्रया—By a small quantity of presents
- St 27 रहिं नम्—Void of the sense of honor सत्त्वां नी—Peace making accompanied with honour विभागितम्—Given, imparted नीती—In connection with principles of morality वृतिन—Learned men wise men
- St 28 गृध्रो ज—By siding with the enemy, by taking him on one's own side निहन्ति—Destroy घनेन—By a hammer स्पृष्टिं . तम्—Enveloped in sparks of flames आयसम्—Iron
- St 29. उपो जि—The final hunt of the affection of one's lord won over by secret whisperings उपजाय—Secret talkings पराश्रयम्—Having a support from his enemy मौढे—मौढ as the commentary has explained, is an old hereditary minister as in Raghv XII 12 पात—Fall, destruction
- St 30 इतो ध्ये—When other remedies are such that they cannot accomplish the object चण्डदण्ड—One giving a hard punishment अदुष्टायति—The closing period of which or the result of which is unattended by evil अभ्याति—Enjoys विरुढम्—Fully developed
- St 31 अव्याहति—Without any obstruction or interruption दण्डेन विना रक्षितुम्—To protect without a rod मौ—A cow, the singular stands for the whole class प्रत्येति—Knows मूर्ख—Silly, having no sense बध्ना—A cowherd, one who tends cattle राजकुलम्—A collection of princes राज सध्वं राजकुलम्
- St 32 क्षोणीपति—A king, the ruler of the earth पतति—falls down, sinks in value जराव्रत—Overcome with old age, bent down with old age त्यजदण्ड—One who has abandoned his staff one who has given up his insignia of royalty परं वांछन्—Desirous of obtaining the (same) title of a su-

premo ruler अग्रो .र —One who has not collected taxes,
 & c one who has not manifested his royal authority

St 33 इधम्—In this way, in a way suggested above. उपाया
 नाम्—Of devices, of stratagems चतुष्टयीम्—Fourfold,
 having four a collection of four इन्दुो .रम्—White like
 the splendour of the moon परै —By enemies अश्वप्यताम्—
 The condition of not decreasing

St 34 पुरो जम्—Well acquainted with the feelings of men,
 well aware with the courage of men 'मारो बडे स्थिराशे च'
 Amara अटम्पम्—Indissoluble, unlibertine कोनै —With
 treasures वर्धयन्ति—Give a prosperous condition

St 35 उच्चै —High, exalted, this is an adverb लम्भनीय —To
 be given, to be endowed should be given गुण्य —One
 who has merits अन्वो त —Having no lineage Having
 no dynasty, 'वसोऽन्वयाय सन्तान' Amar रत्नाग्रम्—Decorated
 with jewels, adorned with gems मूर्तिवृत्ति—Should place
 on the head पादमण्डनम्—That which adorns the foot, that
 which is an ornament

St 36 वर्यं —That which is worthy of being abandoned
 कुलीन —One of a noble family, one of a high family
 मात —A chandāla, a low person वै —By whomsoever
 अविख्यात —Unknown, uncelebrated.—This is to go with
 वेशेन विभासित —Adorned, decorated, beautified.

St 37 उपपातुदम्—Pure as regards morality, one who has with
 stood his trial of honesty उपपा—Trial of honesty, cf.
 धर्मोपधाभिर्निप्राध सर्वाभि सचिवान् तुन Kalika Parān साचिव्यम्—
 To the post of a सचिव : & a minister मौलम्—At the head
 प्रमायति—Goes astray, goes by a wrong way

St 38 यस्मिन्—That in which This tells us about a thing
 or action which is to be achieved कृत्यानुरोधेन—In con-
 sonance with an object to be gained, as will suit our
 gaining the point वितनोति—Performs कृत्यान्ते—At the
 end of the action after gaining one's object सीर्गंतोय—
 One who has crossed a stream or river प्रवम्—A boat.

St 39 निष्ठा...नौ—Those two who have not lost friendship
 without any (special) cause सुो .रौ—Good friends. भेद—
 Separation देहो यो —of physical body and vital soul

St 40 दृष्ट द्वौ—One having at one and the same time
 power, wealth and fortresses, one possessing all these.

- St 41 प्रह० पु—In the determination of the classes of the subjects न्यायप्रवृत्ति—Taking resort of moral principles क्षयि० पु—One who has abandoned inward and external enemies six internal enemies काम शौच etc and other external ones शाधि—Impura Rule
- St 42 वादिनि राजेन्द्रे—While the king had spoken so अधिभित्त—One who had resorted to वदप०—Manifested (by means of tears) वाप्यै—By tears हृदयविधा—Pierced in the heart
- St 43, 44 These two verses combined together express one whole idea वसनासने—On the firm throne भद्रम्—Charming righteous धिय—Of lustre or wealth निर्भ० र—Who had collected together the internals प्राभिषिक्त—Installed or created a king पृष्ठ० या—By her who had been slow by the bull or bump of flesh on the back स्मारयित्वा—After reminding वरी—Two boons for the mythological account the student should refer to the Ramayana मन्य रया—By Manthara, the maid in attendance of Kaikeyi
- St 45 वस्तुम्—To dwell वनजक्षणा—Having lotus like eyes वनज=a lotus दश० दुश्मन्—The enemy of the ten necked one viz of Ravana समा—Years
- St 46 अनि० ना—By one who had a pure and chaste wife a wife who was irreproachable in every way कृत० त्रि—That in which Lakshmana son of Sumitra had started स्फुर० ध्वज—The chariot which had fluttering flags
- St 47 आर्द्रचकार—Made wet प्रेक्षितस्य—Of the beholding वना ध्वनि—On the way to the forest
- St 48 जग० स्य—Of him who was charming in appearance to the eyes of the world अभिराम—Charming to look at रहि० स—Of him who had not committed any fault आग—A fault आगोऽपराधी Amara शरुस्व—of him who speaks pleasingly देवम्—King Dasharatha वृणया—Through cruelty
- St 49 धत्ता—A chariot ध्वजि० यम्—The trial of Kshatriyas उदास्य—One shedding tears वलि० दम्—That (train) which had its faces (lit necks) turned to the other side दीक्षित—Seen
- St 50 त्यक्त्वा—Abandoning This is to go with रथम् आपाय—Placing taking (steps) निस्सहा—She who could not bear any trouble अयम् देयम्—Another distance to be passed over देयम्—a station from य to go

- St 51 अघेसरउभमणै—अघे भरतीति अघेसर, now see common आत पवारणै आतपम्य वारणै that which protects one from the heat—an umbrella in South Canara and Malabar we find sun-protector of leaves in use even to this day
- St 52 इधुं क्षेत्र-शङ्ख a field, a plantation, शालेय is a field of शाली rice; and क्षेत्र may be any open land Mr Nandargikar applies क्षेत्र to both इधुशङ्ख and शालेय but the two words themselves include the idea of tracts under cultivation Mr Nandargikar too quotes Pāṇini V 11 29 and V 11 2 and explains शङ्ख as 'a field where इधु is grown' and that the affix ड् comes in the sense of 'a place of growing' when it is a field after the words व्रीहि and शालि and yet takes क्षेत्र to g) with the preceding words उत्तरकोश एतत्—The northern Koshalas This kingdom according to the Ramayana was situated on the banks of the Sarayu of the modern Gogra See Raghu IV 2 and Anandram's Geography of Ancient India p. 48
- St 53 Stanzas 51, 54 & 55 form a विशेष or a complete idea in three stanzas 'द्राव्या गुणमिति प्रोक्तं विभिन्नेष्वेव विशेषम्' The subject शङ्ख is in stanza 51 and the predicate ययौ in stanza 55 अयं—Now, after this वाटिन्दी—An other name of Yamuna river, वलिन्दमयं ययौ वाटिन्दी—one sprung from the mountain वटिन्द रिम सरित्—This is the river Ganges but the river of the heavens This river is said to take its rise from the toe of Vishnu and to have been brought down on the earth and carried to the nether world by Sagara भारद्वाजधर्मम्—Bharadvaja was a great sage said to have been the son of Brihaspati and father of Drona. His hermitage was situated near Prayāga where he received Rama and his wife चित्रा—A mountain peak near the river Pishuni south east of Banda in Bundelkhanda. It was the seat of the hermitage of Vālmiki
- St 54 राज्ञो. योगिने—The reading proposed by the comment is वासुदेवप्रवृत्तिरुद्यते—Ganga is the name of a Chāṇḍīśāla or Bhalla king of Bhingavera and friendly disposed towards Rama whom he helped in crossing the Ganges
- St 55 शङ्खयौ—The two corners of the sea are of course the Ganges and the Yamuna भूतम्—Guletees, not crafty

- St 56 The allusion of the crow having lost one eye is found in the Ayodhya Kanda of the Rāmāyaṇa Canto 95 Sita while placing food for the crows after her husband and brother-in law and herself had eaten their meals Rāma saw a crow about to swoop and it is just possible the bird may have been aimed at by him by an arrow and made to lose his eye
- St 57 प्रतीकसंवाद —See comment 'one who has gathered together and fully brought under control hostile individuals. The formation of the word संवाद from हन् with सम् is according to the Vartaka on Pāṇi III 11 40 quoted in the commentary whereby the verb हन् preceded by the preposition सम् and in composition with a word in the objective case takes the affix अण् and the final letter is replaced by ट केकादशज —Bharata the son of the family of Kekaya on the mother's side
- St 58 शयन —The commentary explains this word but suggests शयन as a reading which appears preferable साधवे— Verbs in the sense of telling and of sending take the dative of the indirect object hence that case here
- St 59 अनुगत —permitted अनुज —अनु पश्चात् जात a younger brother पर्णमाला—पर्णैर्निर्मिता माला according to Pāṇi II 1 60 and the Vartaka thereon
- St 60 दीन —one who had come to a pitiable condition आर्य— Oh respected one Oh thou of a noble character The characteristic traits of a Arya are 'कुल शीलं दया दानं धर्म सत्य कृतव्रतः । अश्लेष इति येष्वैतत्तत्त्वार्थान् सप्रचक्षते ॥ also कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृत ॥
- St 61 . हृदिस्पृश—may be taken as an अनुक् समास and may qualify either दुःखेन or असेन the former is preferable see comment साभिषेकम्—with sprinkling or wetting और्ध्वदेहिकम्—देहादूर्ध्व ऊर्ध्वदेह, ऊर्ध्वदेहे भवं और्ध्वदेहिकम् the obsequial rite This is a ceremony in which sesamum seed wetted with water is used The poet says the water used was not the ordinary water but tears were used instead indicating extreme grief The word is formed according to Pāṇi IV 11 60 and the हृदि of उ and दे in the two members of the compound is by अनुसक्तदीना च Pāṇi VII 11 20 whereby the हृदि is substituted for both the vowels before the तदित् affix and the resulting word is either और्ध्वदेहिक or और्ध्वदेहिक

St. 62 स्वस्यै—The idiomatic use of the dative is noteworthy since स्वप् is not here in the sense of 'swearing' but 'censuring' or 'blaming' according to *Pāṇi*, I iv. 37. अपि is used only in an expressive sense.

St. 63 जातु an *inde.* Ever—कस्मिंश्चित् काले सदृशं-समानः इव पश्यतीति, according to *Pāṇi* VI inf. 89. and the *Vārtika* स is substituted for समान before हृन्. What appears fair, reasonable, hence, appropriate "वाच्यलिङ्गाः समस्तुभ्यः सदृशः सदृशः सदृश्" *Amara*. हन्तुम्—the root हन् is generally taken in the sense of 'killing' but here it is in the derivative sense of 'destroying' and then 'treating with indifference'. समर्थ—'order,' 'command' see *comment*.

St. 64 समयधर्म्य—the थ is a misprint. It ought to be deleted. इन्द्रलोकस्थस्य—इन्द्रलोके तिष्ठतीति इन्द्रलोकस्थः तस्य one residing in the *Indraloka*. The three *lokas* are (1) heaven, (2) earth, and (3) *Pātāla* or nether world. *Indra* is the ruler of the heaven-dwellers hence his dominion is the heaven. मात्रनि—The temporal augment अ of the aorist is usually cut off with the negative particle मा to convey the imperative sense निर्विश्वा—doubt. तत्रही—thence The pronominal adjective has the sense of the genitive of the personal pronoun but only more forcible and conveys the meaning "appertaining to thyself", see *comment*.

St. 65. पूजनीया—(पूजयितुं योग्या) *poten part. pass. parts* देवी—A crowned queen 'देवी कृताभिषेकायाम्' *Amara* आयति 'and,' 'उत्तरः कालः आयति' *Amara*

St. 66. तद्वान्—म अस्यागतीति तद्वन् according to *Pāṇi*, V. ii 94 the *Taddhita* affix मन्प् (मन्) is added in the sense of 'possession' and is changed to वन् by *Pāṇi* VIII ii 9 निपताम्—The potential expresses various senses *Pāṇi* III. iii. 161 Among them when it is used without a subject it conveys the sense of 'advice' or 'a gentle command.'

St. 67. मर्मोर्विषी—Locative of मर्मोर्विन् agreeing with मर्मै—in the heat, 'मर्मै व्यासक्तौ धीव्येऽप्युष्णम्वेदाम्बुनोरपि मर्मै—मरु is *let any arid tract where water is scarce* 'समानौ मर्मपन्थनौ' *Amara*. V. ii 1000 'underneath to be the tract known as *Marrada*. इत्यने *pass pres* —is ardently desired, longed for

St. 68. विरं an *inde.* for a long time द्विपाशात्—द्विपा भाषारः दम्प तन् दम्पयन्तम्—Causal *pre parts* of दृष् which is used with an accusative in its Causal, but we have also the form used with the dative for its object

St 69 शैलं—प्रचुरा गिरा सम्पन्न शैलम् according to the Vṛtika on Paṇi V n 103 विराध—Name of a terrible demon who is said to have obtained from Brahma the boon of being uninjurable by any one Rāma and Laxmana met him in the Dandaka forest There was a fight between them, the demon could not be killed though overthrown The brothers thereupon buried him alive पञ्चवटीपथे—पञ्चाना वटाना समाहार पञ्चवटी तस्या पन्था see comment The mountain referred to here and the Panchavati were in all probability at no small distance from the mouth of the Godāvari on its northern side The five trees which have given the name to Panchavati are—अश्वत्थ, दिव्य, धात्री, अशोक and वट

St 70. वैदेहीं—विदेहस्य गोत्रापत्य स्त्री ता वस्तु—plot the theme of a composition of आगीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देश

St 71 रङ्गत्सारङ्गशायकै—सारङ्ग is generally understood to be the spotted deer A number of lexicographers have derived the word from the various meanings of the word सारम्= शिघ्र मयुर, सलीलं, जल and say that the word signifies a deer, a bee a chatika an elephant and the chakravika The Medini has सारंगं पुंसि हरिणे चातने मतंगजे । शयने त्रिपु ' Here the general meaning is to be taken सारंगानां शायका (young ones) सारं० या प्रभुः शायन शिष्टम् " Amara रगन्त (skipping about frisking) च ते सारंग शायकाश्च ते वृत्ते—agrees with आश्रमे वृत्त=surrounded वटते—became from वृत्त (वर्त) to be वासयनचम—वासव (1) वसव देवा or (2) वसुनि रत्नानि अस्य or (3) वसोऽस्पत्य इति or (4) वासं (देव्यानां) वाति इति वासव Indra सुशामा गोत्रभिद्ध श्री वासवो वृत्रहादृषा Amara वासवस्य वचं इव वचं यस्य, तस्य वचंम्=Proves energy वचो नपुंसके रूपे विद्यायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये Medini

St 72 वृषस्यन्ती—see comment a woman given to carnal passions वृषं पुरुषं भात्मत्वं दृष्टवतीति नैवसीयता—नैवस्या यता was Shurpanakha ; c one whose nails resembled the winnowing tray Nailani was the mother of रावण कृपकणं शर्वणमा and विभीषण by the great sage विश्वाम् See Rāmāyaṇa Aranyaṇḍa for a full account सुहृदयं—liberal generous सुहृदं वृत्तं लक्ष्यं अम्बु or सुहृदे पदं लक्ष्यते वा तं

St 73 विद्रवण—frightening away कणिका is the cusp or hollow of a flower which holds the stamens and seed समम्—with, as an accompaniment—This use of the particle

is not common The two misprints तं for तं and णि for नि are quite apparent in themselves

- St 74 शत्रुद्वये—The two brothers of Shu'ri anakhā are said to be Khara and Dushana but from the Ramáyana Aranya kanda it appears Dushana was only the general of the army शूरप्रहर—शूर is an arrow which has a crescent shaped blade It is alluded to in V 39 as अशूरेन्दुमुखपत्रिन्
- St 75. अदीपयत—Causal aorist 3rd Per Sing of धे 1st Conj Paras to drink to suck प्रातम्—a collection see VI 6 एकधनुर्धर—धरतीति धर धनुष धर धनुर्धर एकभ्रामौ धनुर्धरश्च एक धनुर्धर an only bowman सरदृगयो—सर was the half-brother of Ravana and for दृग see stanza 74 *Supra*
- St 76 इम्भार्जीविकम्—It one whose means of livelihood are hypocrisy मरुवरिणं—मरुते (goes about wander*) इति मरुतिन् or मरुते वेद्यस्यास्तीति or मावरणशीलो मरुति All these derivations are based on the conduct and action of a mendicant—he is a wanderer he is a person who prohibits or warns people against doing anything wrong, he admonishes the public not to do anything that may disturb peace and serenity
- St 77 युगं राजय—Mr Nandargikar takes युग्य an hunting expedition and आरुत decoyed We were also inclined to take the same sense but seeing the account in the Ramayana we feel the commentator's explanation to be more to the point वर्णिर्णिगी—a variety of न वर्णिर्णिगी विरित समाययौ *Harat* I 1
- St 78 आश्रय—Support refers to the person of Ravana उपतेजस्क—See comment the formation of the compound is by the Vārtika on उर प्रभृतिभ्य णप् Panini V iv 151 रूपधेयं—form person general appearance The Vārtika quoted by the commentator says that the suffix धेय is added in the स्वार्थे णे without substantially changing the original meaning of the words नाम रूप and भाग
- St 79 अस्वात्मन्—अतिगदेन आत्मन् तम् a Supsupia compound तम् ० गाननम्—परिपूत enveloped surrounded मरु is used in this stanza in two senses (1) the gods and (2) the wind. रमाननम्=रुद्र आननानि दाय न तं
- St 80 शत्रुद्वे—ध्वेन (by calumny, or insult) दुष्ट (evil, undesirable) ध्रुगधर—ध्रुग धरतीति one who wanders at night. Demons and fiends are supposed to be night wanderers.

Vetāla, the chief of the demons, is supposed to hold his court at midnight. रामारत्नम्—See *commen* for the use of the word रत्न at the end of a compound to convey the idea 'excellent in a class or group'

St 81 सारंगाक्षि—See *commen* The word अक्षिन् when meaning the part of a body becomes अक्ष at the end of a compound and then the इ of the feminine is added on to it according to the su'tra quoted in the commentary तस्य refers to Rāma दूषणे—In the case of the demon दूषण see St 75 *supra* दूषण—'Destroying', 'Killing from दुष् 4th Paras to cause to perish त्रिलोक्या—gem Sing of त्रिलोकी a Samāhara Dvandva compound see *commen* विभौ—In the case of the master or controller

St 82 बलः दौहदेन—बल strength, दौहद् desire निजः प्रवरस्य-पुर =house पुरं गरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं Dharani प्रवर a screen, a cover from वृ with प्र The commentary takes पुर in the usual meaning 'a city' and प्रवर प्रकपेण वर the best' सिद्धा—Siddha is a semi devina being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterised by eight supernatural faculties called Siddh's :- अभिमामहिमा चैव गरिमालयिमा तथा । प्राप्ति प्राकम्यमिशित्वं शित्वं चादसिद्ध्यः See Kumār I 5 अरपुर=Amravati the city of Indra ऐरावणाद्विप० is a misprint, it ought to be ऐरावतद्विप०—Airavana is the elephant of India, said to have been gained at the churning of the ocean see Vishnupurāna कटाक्षे—कटं गण्ड अक्षन्ति or वटौ अतिशयितौ अक्षिणी यत्र For the formation of अक्ष at the end of a Bahuvrīhi compound see Stanza 81 *supra*

St 83 अन्यायित—See *commen* 'who has been unjustly treated, to whom injustice has been done' अनुत्त्य—'following', 'adoption निर्जीवित्र—See *commen* to whom जीविका=means of livelihood is denied पिशाचे—पिशितं (मांसं) आचामतीति पिशाच a fiend, a goblin A pishacha is 'a malevolent being something between an infernal imp and a ghost' दत्तं—'deprived,' 'forced away' लोचपात्रे—By the guardian deities of the quarters 'इन्द्रो वन्दि विवृषतिर्ऋतो वरुणो वरुणः । कुबेर ईश. पतय पूरं दीपा दिशा प्रमात् ॥' राजाङ्गणे—पद्मस्तानि अगनि अस्या अगना, राज अगना, तत्समुदि—referring to the wife of Rāma s. e. Sitā Mr. Nandargikar takes राजाङ्गण to signify 'a royal court-yard'

- St 84 अनल्पपिक्वल्प०—read वि in place of पि and see commentary, the whole compound phrase qualifies तल्पे नो वाञ्छति does not wish श्वेताचलेन्द्र is the snow-covered mountain
- St 85 नृत्य तन्वन्त्या —of her who performed the dance आसज्य—fixing, placing अंगदस्य शिखरे—on the (top of the) armlet स्वयं—itself, refers to कर the hand निर्मोक्कयन्त्या—(Denom. pra. part. Instru Sing agreeing with उर्वश्या)=By her who had loosened स्नेह०. करणा—स्नेह 'affection', 'love' स्विन्न—wetted, moistened with perspiration
- St 86 मयसुता—Mandodari the daughter of the demon Maya उल्लिप्त—sleeplessly तिलोत्तमा—a heavenly nymph, one of the Apsaras of heaven दर्पावेय is 'excess of joy' नो मुञ्चति—does not abandon
- St 87 अशान् दीव्यति सति—while playing at dice. The verb दिव् 'to play' is peculiar as regards its subject according to Pāṇini quoted in the commen, अशान् being in the accusative is the कर्म or object but it is also the करण or instrument दानवेन्द्रसुता is Mandodari सार्धम् inde—with governs the instrumental एव=Wager मत्त—from me The suffix तम् imparting the sense of the ablative संहितमिधि—The process of gathering together निवृद्धरुद्रा—having her ambition stimulated or increased. प्रयोग=practice रम्भाहया—रम्भा आह्वा यस्या तया आह्वा—name appellation this word is formed from आह्वे 'to call' and is generally used at the end of a compound. रम्भा—An Apsarā who was sent to seduce युध and विश्वामित्र She was ravished by Rāvana. She is looked upon as the standard of beauty
- St 88 याया —Poten 2nd per Sing 'may thou attain' अगत्युज्ज ताम्—the condition of being honoured by the world आप्य सम्पत्—the excellence of the supporting object जन्तो सुता—Ganges, the daughter of the sage Janhu When Sagarā brought down the stream from heaven its waters disturbed the sage in his austerities. He drank the whole mass of water Sagarā implored him to relent saying that he had brought down the waters to purify the ashes of his ancestors Janhu let out the waters of the stream through one of his ears hence the Ganges is called the daughter of the sage.
- St 89 आपृष्ट—touching स्पन्दीय—removing सुवह्नि—numinous वल्लभितं—bright smile It is a peculiar idiom of the

Sanskrit language that smiles are always spoken of as white and brilliant वाङ्मयास्पद is that part of the body where the girdle zone is put अवस्पद—the pointing of the lower lip

St 90 रक्ष पति—the lord of the demons viz Ravana अवनिहता—Sitá is supposed to be the daughter of the earth. She is supposed to have been found by Janaka while he was ploughing his field मीनजाळे—(1) By shoals of fishes, (2) with the constellations such as मीन i.e. Pisces the 12th sign of the zodiac चित्र-variegated diversified. व्योमाम्बुरार्ति—व्योम एव अम्बुरार्ति (mass of waters) पेतितेन—by means of a boat पुष्पकेण—Pushpaka is the aerial car of Indra यात्रा—journey अतृपहत—unimpeded आरम्भे—adopted, undertook

Appendix

A CHAPTER ON PROSODY

A poet is born and not made is a maxim which applies to an individual so far as the flights of the imagination are concerned, but he too has to acquire the accomplishment of verse" and he can best do it in "the docile season of youth" hence, a student cannot do anything better than studying the rules of versification

Sanskrit prosody is a subject which has been carried to a very great fineness and there are many rules and regulations that govern versification in Sanskrit. The oldest work on the subject is the Pingala-chhandashāstra ascribed to a sage named Pingala. There are numerous other works on the same subject, among which Vṛttadīpana, Shrutabodha and Chhandomanjari are well known.

Sanskrit poetry is generally in the form of stanzas. A stanza or पद consists of four quarters or पदः which are regulated either by the number of syllables : e अक्षर or by the number of syllabic instants : e मात्रा, in the former case a metre is called a जग्न, and in the latter it is जगति

The जग्न are subdivided into (1) समजग्न—that in which the Pādas or quarters composing the stanza are all alike, (2) an अर्धसमजग्न—that in which the alternate quarters are similar, and (3) a विषमजग्न—that in which the quarters are dissimilar. In metres regulated by मात्रा (syllabic instants), one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

A syllable consists of a vowel with or without one or more consonants, and it is (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short and long vowels can be easily recognised except one or two. Thus a 'short' vowel becomes 'long' in prosody when it is followed by an Anusvāra or Visarga or by a conjunct consonant. So also the last syllable of a (पद) quarter is either short or long according to the exigency of metre. This is concisely explained in the following couplet—

सप्तभारथ क्षिप्रं विमर्शं च पुनर्भवेत्
यत् संयोगपूर्वं तथा पादान्तगोपि वा ॥ १ ॥

For facility in scanning Vṛttis (metres regulated by the number of syllables), writers on Prosody have devised eight Ganas or syllabic feet each consisting of three syllables either short or long. They are given in the following stanza—

मन्त्रिगुरतिलघुश्च नकारो
भादि गुरु पुनरादिलघुर्य ॥
जो गुरुमध्यगतो रलमध्य
सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तलघुस्त ॥ १ ॥

Explained graphically with the dash (—) for a गुरु : *e* a long syllable and a crescent (~) for a लघु : *e* a short one.

म	Gana consists of	— — —
न	" "	~ ~ ~
भ	" "	— ~ ~
य	" "	~ — —
ज	" "	~ — ~
र	" "	— ~ —
स	" "	~ ~ —
त	" "	— — ~

The metres that appear in the Cantos V-X are —

(1) अवुष्टभू or श्लोक—श्लोके षड् गुरु क्षेत्रं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्वित्रितु पादयोर्द्वैत्वं सप्तम दीर्घमन्ययो ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has in one quarter the sixth syllable long, the fifth one short, and the seventh alternately long and short. Thus in stanza 81 of Canto X the sixth syllable र is long being followed by a conjunct consonant and the fifth ञ is short. Likewise the seventh स्त is long being followed by the conjunct letter स्य while in the second quarter the seventh syllable, र of रर, is short.

The first 54 stanzas of Canto VI and 1-81 of Canto X are in this metre

(2) इन्द्रयमा—स्यादिन्द्रयमा यदि तो जगौ गः ॥ : *e* each quarter contains two तः, one ज, one ग, and the last syllable is a long one, with the pause after the fifth syllable.

(3) उपेन्द्रयमा—उपेन्द्रयमा जतनास्ततो गौ : *e* the Ganas are ज, त, ज, ग, ग

The metres इन्द्रयमा and उपेन्द्रयमा are so arranged in Canto VI by the poet that they may be said to be alternated except stanza 62 which is Malini

(4) उपजाति—अनन्तरौ देशिरितलक्ष्मभाजौ । पादौ यदीयादुपजातयन्ता ॥ when इन्द्रयमा and उपेन्द्रयमा are mixed in one and the same stanza we have उपजाति. The lines of the two metres may be alternate or the first two may be of one and the last two of another. In fact the various arrangements of quarters give us no less than fourteen varieties of the उपजाति. The mixture of any other

metres together are also called उपजाति Canto VII 1—40 are in this metre

(5) पुण्ड्रिताया—(also called औपच्छन्दसिन्) a metre containing 13 syllables to the quarter and belonging to the अर्धसमवृत्त class Its definition is अयुनि नयुगरेवतो ययारो युनि च नजौ जरगाय पुण्ड्रिताया ॥ The scheme of the Ganas is न ज, ज, र, Ganas and the last syllable long in the even quarters and न न र, य in the odd quarters. Canto VIII—93, 95, 96, 97—99 are in this metre

(6) प्रहर्षिणी—प्रशासामिर्मनजरगा प्रहर्षणीयम् ॥ Each quarter consists of thirteen syllables with the pause or caesura (यति) after the third syllable The syllabic feet are म, न, ज, र, and the last syllable is long Canto V Stanza 59, Canto VI 55—57 are in this metre

(7) मालिनी—नचमपययुतेय मालिनी भोगिलोके ॥ a metre in which each quarter consists of 15 syllables having the Ganas न, न म, य, य with the pauses after the 8th and 7th syllable Canto V. 56, Canto VII 62 are in this metre

(8) यमस्तनिष्का—also called उर्ध्विणी or सिद्धोदता consists of fourteen syllables to each quarter with the pause after the 8th syllable It is defined as उचा यमस्तनिष्का तयजा जगौ म : e the scheme of the Ganas is न म, ज ज and two long syllables Canto V 55, 57 58, 60 61 Canto VI. 58, Canto IX. 67, Canto X. 82, 83 are in this metre

(9) वंशस्थ—also called यमस्तनिष्ठ is जतो नु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ In this metre each quarter contains 12 syllables with the pause after the 5th syllable and of course after the last syllable of the quarter The scheme of the Ganas is न न, ज र Canto V 1—54. Canto IX. 1—56 are in this metre

defined as सूर्याभैर्घदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविनीडितम् ॥ The Scheme of the ganas is म, स, ज, स, त, त and the final syllable long. Canto X stanzas 84-89 are in this metre

(13) स्रग्धरा—Only stanza 90 of Canto X is in this metre which consists of twenty-one syllables with a pause after every seventh syllable. Its definition is —स्रग्धैर्यानां व्रणेन त्रिभुनिषतिपुता स्रग्धरा वर्तितेयम् ॥ The analysis of this line gives म, र, भ, न, य, य, य as the Ganas for each quarter.
